

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI

**TÜRK DİLİNDE MERONİMİ:
Organ Adları**

Doktora Tezi

Nicolai TUFAR

Ankara - 2010

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI

**TÜRK DİLİNDE MERONİMİ:
Organ Adları**

Doktora Tezi

Nicolai TUFAR

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Melek ERDEM

Ankara - 2010

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI

**TÜRK DİLİNDE MERONİMİ:
Organ Adları**

Doktora Tezi

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Melek ERDEM

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Tez Sınavı Tarihi

ÖN SÖZ

Yapısal anlam bilimi içerisinde anlam ilişkilerinden biri olarak ele alınan “meronimi” konusu, sadece dille ilişkili değil, psikoloji ve mantık bilimleriyle de ilişkili bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. *Meronimi nedir? Parça-bütün ilişkisi nedir? Düşünce sürecinin vazgeçilmez bir unsuru olan meronimi neden konuşmacı ve dinleyicinin zihninde bir yapı oluşturmuyor?* gibi psikolojik sorular doğuran meroniminin, Aristo’dan başlayarak günümüze kadar mantıkçılar tarafından da üzerinde durulan bir konu olduğu, yapısal anlam bilimi üzerine yapılmış çalışmalardan anlaşılmaktadır (Iris 1988, Lyons 1977, Chaffin 1992, vb.). Ancak tarihsel ve modern Türk dili alanında Türk konuşuruna yönelik olarak, daha önce anlam bilimi, psikoloji, mantık üçgeni içerisinde, dil davranışını ve kavram hiyerarşisini tespit eden böyle bir meronimi çalışması bulunmamaktadır. Böylece disiplinler arası bir terim olan meronimi tarihsel ve modern Türk dili alanında ele almayı amaçladık. Gerçekte meronimi sadece Türk dilinde değil, diğer yabancı dillerde de ihmal edilmiş bir konudur. Semantik bilimciler alt anlamlılık (hiponymy), parça-bütün ilişkisi, alt kavramlılık, üst kavramlılık gibi anlam ilişkileri içinde en az üzerinde durulan konunun meronimi olduğunu her fırsatta dile getirmişlerdir.

Türk Dilinde meronimi özellikle sözsel bir kavram alanı için söz konusu olabilir. Ancak, temel söz varlığı içinde yer alan ve eski metinlerden günümüze bir çok kaynakta yer yer anlam olaylarına maruz kalarak gelen organ adları meronimik ilişkilerin en dikkat çekici şekilde görüldüğü bir kavram alanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışmada organ adları ile ilgili olarak, genel Türk dilinin söz varlığında yer alan isim ve fiil kelime türlerinde parça-bütün ilişkisi içinde bulunan unsurların, ilgili

eserler taranarak saptanması, bunların eldeki teorik bilgilere uygun olarak tasnif edilmesi ve bu yolla Türk dilinin türleri arasında ortaya çıkabilecek farklı anlam ilişkilerinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Buna ek olarak, dil sisteminin incelenmesinden çok “dil davranışı teorisi” ile ilgili bir kavram olduğu ifade edilen meronimler üzerine yapılacak inceleme sonucunda “Türk dilinin davranış teorisi”nin geliştirilmesi de hedefler arasındadır.

Meronimik ilişkilerin daha rahat görülebilmesi açısından Tarihsel ve modern metinlerde tespit edilen organ adlarının nasıl bir sıra ile ele alınacağı bir sorun teşkil etmekle birlikte tarihsel açıdan muhtemel ses değişmelerinin de söz konusu olabildiklerinden dolayı kavrama göre dolayısıyla anatomik bir tasnif yapılması uygun görülmüştür. Ancak her bir kavram alanı içinde yer alan terimler arasında alfabetik sıraya dikkat edilmiştir.

Taranan kaynaklar edebiyat, tarih ve tıp konusunda metinlerdir. Rastlanılan organ terimleri arasında dış organ sayısı, iç organlara nazaran çok daha yüksektir. Günlük hayatta görebileceğimiz *kol, el, bacak, ayak, baş, yüz* ve yüzde bulunan organlar daha çok karşımıza çıkmaktadır. İç organlar, daha çok özel tıp metinlerinde görülmektedir.

Eldeki çalışmada tarihsel ve modern incelemelerde kavramlar kendi dönemleri içinde eş zamanlı olarak değerlendirilmelerinin yanı sıra anlam olayları ve anlam değişimleri söz konusu edildiğinde art zamanlı yöntem de göz önünde tutulmuştur.

Tezin Giriş bölümünde; meronimlerin incelenmesinde izlenen metodoloji ve tarama sırasında faydalanılan eserlerin bibliyografik künyeleri ile listesi verilmiştir.

Birinci bölümde; önce meronimi kavramı değerlendirilmiş, ilgili çalışmalara ve yaklaşımlara yer verilmiş, bilim adamlarının ortaya koydukları tasnif denemeleri

incelenmiş ve Türk Diline uygun olacağına inanılan bir tasnif ortaya konulmuştur. Ayrıca meronimlerin geçişli olabilmeleri ve bölünürlüğü gibi konulara da geniş yer verilmiştir. Yine bu bölümde, ayrıca *meronimi* ve *parça-bütün* ile arasındaki benzerlik ve farklılıklar incelenmiştir.

Birinci bölümde tasnifler değerlendirilirken İris, Chaffin ve Vossen tasniflerinden geniş olarak söz edilmekle birlikte eldeki çalışmanın genelinde meroniminin tek ve bölünmez bir olgu olmadığını, ayrı ayrı ilişki gruplarından meydana geldiğini savunan İris tasnifi, meronimiye psikoloji bilimi açısından yaklaşan Chaffin, ve Eurwordnet bilgisayar semantik sisteminde meronimi göstermek amaçlı bir tasnif ortaya koyan Vossen'in tasniflerinin Türk diline uygun bir sentezi yapılmıştır.

İkinci bölümde; tarihsel ve modern Türk dili alanından taranan metinlerde yer alan insan vücudu ile ilgili organ adları kavramsal bir tasnif içinde örnekleriyle yer almış, etimolojik değerlendirmeleri, kullanım alanları ve türevleri, anlam olayları ve meronimi içindeki konumları bakımından ayrı ayrı incelenmiştir. Tezin genel amacının meronimi hiyerarşisi açısından kavramların ve kullanım alanlarının tespiti olduğundan, bu bölümde, ayrıntılı bir etimolojik değerlendirmeye gidilmemiştir.

Üçüncü bölümünde ise; ikinci bölümde tarihî ve modern alandan tespit edilen şekilleri ile yer alan organ adlarının özellikle meronimi açısından holonim ve meronim olmalarına göre diğer kavram alanları içindeki yerleri de göz önüne alınarak incelemesi yapılmıştır. Bu bölümde yine organ adlarının meronimik ilişkilerine göre değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu şekilde tarihî ve modern Türk lehçelerinde meronimik ilişkiler incelenerek şema ve tablolarla gösterilmeye çalışılmıştır.

Eldeki bu çalışma genel olarak Türk Dili alanında insan vücudundaki organ adları ile ilgili olarak bir hiyerarşi tespitinin yanı sıra bu konudaki bakış açılarının tarihî ve modern alandaki değişmelerinin ve organ adlarının anlam çerçevelerinin tespiti, metaforik ve metonimik ilgiler ile lehçeler arasındaki bağ ve dil psikolojisi, dil davranışını belirlenmesi ve anlatım yolu özelliklerinin tespiti açılarından elde edilen verilerle ilgili olarak Türk Dilinin bilgisayar dil bilimi içerisinde de incelenmesine büyük imkan sağlayacaktır.

İnsanların sözlüksel hafızalarının bilgisayar ortamına aktarılma modeli olan WordNet için de bir dilin söz varlığının hiyerarşik bir yapı içine yerleştirilmesi söz konusudur. Bu kavramların düzenlenmesi açısından meronimler de bu hiyerarşik düzen içinde parça – bütün ilişkisi ile ilgili olarak söz varlığında yer alır. Türk Dilinin bu yapısının tespiti bilgisayar dil bilimi açısından da büyük önem kazanmaktadır.

Çalışma boyunca karşılaştığım sorunları çözmeye yardımcı olan *Prof. Dr. Melek ERDEM'e*, çalışmamıza yön ve ilham veren değerli Hocamız *Prof. Dr. Sema BARUTÇU ÖZÖNDER'e*, kaynak bulmakta önemli yardımda bulunan sayın Hocamız *Prof. Dr. Önal KAYA'ya*, tez çalışmamızda katkıda bulunan *Dr. Maria STAMOVA TUFAR'a*, tez düzenlemesinde tavsiyelerde bulunan *Dr. Selcan SAĞLIK'a* şükran borcumu bilhassa ifade etmek isterim.

Nicolai Tufar
Ankara 2010

İçindekiler

ÖN SÖZ	i
İçindekiler	v
0. Giriş.....	xi
0.1 Konu	xi
0.2 Konu Külliyatı (Corpus).....	xii
0.3 Metot.....	xv
Kısaltmalar	xvii
1. Bölüm: Meronimi Kavramı, Bakış ve Yaklaşımlar	1
1.1. Meronimi Kavramı	1
1.2. Meronimi ve Parça-Bütün İlişkisi.....	3
1.3. Meronimi Kavramının Bölünürlüğü	6
1.4. Meronimi Kavramının Geçişliliği.....	7
1.5. Meronimi ve Gramer Birimleri.....	11
1.6. Meronim Tasnifleri	12
2. Bölüm: Türk Dilinde Organ Adları.....	25
2.1. Baş Kısımındaki Organlar	25
2.1.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BAŞ.....	25
2.1.1.1. *balç	25
2.1.2. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BEYİN	34
2.1.2.1. *beyn	34
2.1.3. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde SAÇ.....	40
2.1.3.1. *kalk.....	40
2.1.3.2. *saç	43
2.1.3.3. *tü:k	47
2.1.4. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde ALIN	51
2.1.4.1. *a:ln.....	51
2.1.4.2. *ka:m/pak	54
2.1.5. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KULAK.....	58
2.1.5.1. *kulyak	58

2.1.6. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde YÜZ	63
2.1.6.1. *yü:z.....	63
2.1.6.2. *bät	71
2.1.6.3. *bäniz.....	73
2.1.7. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde GÖZ	76
2.1.7.1. *görs > *göz.....	76
2.1.8. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KAŞ	86
2.1.8.1. *ka:ş.....	86
2.1.9. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KIRPIK	91
2.1.9.1. *kirpik.....	91
2.1.10. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BURUN.....	95
2.1.10.1. <i>burun</i>	95
2.1.11. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde YANAK	100
2.1.11.1. *eiŋ, *eŋek	100
2.1.11.2. *yayŋak	102
2.1.12. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde ÇENE.....	107
2.1.12.1. *çänä.....	107
2.1.13. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde AĞIZ	112
2.1.13.1. *ayız	112
2.1.13.2. *aburt.....	119
2.1.14. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde DUDAK	122
2.1.14.1. *du:dak	122
2.1.14.2. *erin.....	125
2.1.15. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde DİL	128
2.1.15.1. *dilk	128
2.1.16. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde Diş.....	136
2.1.16.1. *di:ş	136
2.1.16.2. *azıy	141
2.1.17. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde DAMAK.....	144
2.1.17.1. *damyak	144
2.2 Beden Kısımındaki Organlar.....	148
2.2.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BOĞAZ.....	148

2.2.1.1. *boyaz	148
2.2.1.2. *bokurdak	154
2.2.1.3. *kekirtek.....	156
2.2.1.4. *öñeç/öñüç	157
2.2.2. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BOYUN.....	160
2.2.2.1. *bo:yn	160
2.2.3. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde ENSE.....	165
2.2.3.1. *sügsün	165
2.2.3.2. *yelkä	166
2.2.3.3. *äiñsä.....	168
2.2.4. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde OMUZ	172
2.2.4.1. *çékn.....	172
2.2.4.2. *ägn	174
2.2.4.3. *omuz.....	177
2.2.5. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KÜREK.....	181
2.2.5.1. *yagrın.....	181
2.2.6. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KOL	184
2.2.6.1. *kol	184
2.2.6.2. *kar	189
2.2.7. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde DİRSEK	192
2.2.7.1. *tirs(γ)ek	192
2.2.7.2. *çaykan	196
2.2.8. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BİLEK	198
2.2.8.1. *bilek.....	198
2.2.9. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde EL	202
2.2.9.1. *älg	202
2.2.10. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde AYA	210
2.2.10.1. *a:ya	210
2.2.10.2. *aδyu-t/ç.....	212
2.2.11. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde PARMAK	216
2.2.11.1. *ärñek	216
2.2.11.2. *parñak	218

2.2.12. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde TIRNAK.....	224
2.2.12.1. *dışnak.....	224
2.2.13. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde EKLEM.....	229
2.2.13.1. *bogum.....	229
2.2.14. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BEDEN.....	232
2.2.14.1. *bod.....	232
2.2.14.2. *sıyn, *sıynak.....	236
2.2.14.3. *gebde.....	238
2.2.15. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde SIRT.....	241
2.2.15.1. *arka.....	241
2.2.15.2. *sirt.....	245
2.2.16. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BEL.....	248
2.2.16.1. *be:lk.....	248
2.2.17. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde OMURGA.....	252
2.2.17.1. *oşurtka.....	252
2.2.18. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde GÖĞÜS.....	255
2.2.18.1. *ömgen.....	255
2.2.18.2. *tö:ş.....	256
2.2.18.3. *gö:küz.....	258
2.2.18.4. *kökrek.....	263
2.2.18.5. *köñül.....	265
2.2.19. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde EĞE.....	269
2.2.19.1. *eyegü.....	269
2.2.20. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KALÇA.....	272
2.2.20.1. *bıkın.....	272
2.2.21. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BACAĞ.....	275
2.2.21.1. bacak.....	275
2.2.22. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BUT.....	278
2.2.22.1. *bu:t.....	278
2.2.22.2. *uğluk.....	281
2.2.22.3. *sa:n.....	282
2.2.23. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde DİZ.....	284

2.2.23.1. * <i>tuyzke</i>	284
2.2.24. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BALDIR	288
2.2.24.1. * <i>baltır</i>	288
2.2.25. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde AYAK.....	291
2.2.25.1. * <i>aδak</i>	291
2.2.26. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde TABAN	298
2.2.26.1. * <i>ta:pan</i>	298
2.2.27. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde TOPUK	302
2.2.27.1. * <i>topuk</i>	302
2.2.27.2. * <i>ögçe</i>	305
2.3 İç Organlar	307
2.3.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KALP.....	307
2.3.1.1. * <i>yürek</i>	307
2.3.2. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde AKCİĞER.....	314
2.3.2.1. * <i>öbke</i>	314
2.3.3. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KARIN.....	317
2.3.3.1. * <i>karım</i>	317
2.3.4. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde MİDE	322
2.3.4.1. * <i>kurugsak</i>	322
2.3.5. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BÖBREK	325
2.3.5.1. * <i>bögüz-ek</i> > * <i>bögsek</i> , * <i>bögür</i> , * <i>bögrek</i>	325
2.3.6. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KARACİĞER	328
2.3.6.1. * <i>bagır</i>	328
2.3.7. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BAĞIRSAK.....	332
2.3.7.1. * <i>bağırsak</i> , * <i>bağırsuk</i>	332
2.3.8. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde DALAK.....	335
2.3.8.1. * <i>d(i)a:l-ak</i>	335
2.3.9. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde GÖBEK.....	338
2.3.9.1. * <i>ki:n</i>	338
2.3.9.2. * <i>gö:pek</i>	340
2.4 Genel Organlar	343
2.4.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KEMİK	343

2.4.1.1. * <i>simgök</i> > * <i>siyök</i>	343
2.4.1.2. * <i>kemük</i>	346
2.4.2. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde SİNİR.....	350
2.4.2.1. * <i>siyir</i>	350
2.4.3. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde DAMAR.....	353
2.4.3.1. * <i>damor</i>	353
2.4.4. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde DERİ	358
2.4.4.1. * <i>teri</i>	358
3. Bölüm: Türk Dilinde Organ Adlarının Meronimik İlişkileri	361
3.1 Meronimi Türlerine Göre Tasnif	361
3.1.1 Nesne : Parça	363
3.1.2 Bütün : Kesit	369
3.1.3 Grup : Öğe	371
3.1.4 Nesne : Madde	372
3.1.5 Alan : Mekân	374
3.2. Türk Dilinde Organ Adlarının Meronimik Geçişliliği.....	379
3.3. Türk Dilinde Organ Adlarının Farklı Kavram Alanları ile Meronimik İlişkileri	381
Sonuç.....	411
Kaynaklar	416
Türkçe Özet.....	423
İngilizce Özet	423

0. Giriş

0.1 Konu

Eldeki çalışmanın konusunu tarihsel ve modern Türk dili alanında organ adları ile ilgili meronim ilişkilerinin tespiti ve bunların incelenmesi oluşturmaktadır. Bu çalışmada özellikle yapısal semantik ve sözcük dil bilimi çalışmalarında yer alan yöntemler üzerinde durulmuştur.

Meronimi terimi ilk olarak Stanislaw Lisnewski'nin dil bilimiyle ilgili olmayan matematik ve metafizik çalışmasında ortaya konulmuştur. Dil bilimciler meronimi terimini benimseyerek, *parça-bütün* mantıksal ilişkisinin sözcük bilimindeki karşılığı olarak kabul etmişlerdir.

Yapısal anlam bilimi içerisinde anlam ilişkilerinden biri olarak ele alınan “meronimi” konusu, sadece dille ilişkili değil, psikoloji ve mantık bilimleriyle de ilişkili bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. *Meronimi nedir? Parça-bütün ilişkisi nedir? Düşünce sürecinin vazgeçilmez bir unsuru olan meronimi neden konuşmacı ve dinleyicinin zihninde bir yapı oluşturmamaktadır?* gibi psikolojik sorular doğuran meroniminin, Aristo'dan başlayarak günümüze kadar mantıkçılar tarafından da üzerinde durulan bir konu olduğu, yapısal anlam bilimi üzerine yapılmış çalışmalardan anlaşılmaktadır (Iris 1988, Lyons 1977, Chaffin 1992, Murphy 2003).

Gerçekte meronimi konusu birçok yabancı dilde de ihmal edilmiş bir konudur. Anlam bilimciler alt anlamlık (hiponym), parça-bütün ilişkisi, alt kavram, üst kavram gibi anlam ilişkileri konularının az incelenmiş olduğunu her fırsatta dile getirmişlerdir.

Günümüzde Almanca, Fransızca, İspanyolca gibi diller için WordNet modelleri geliştirilmektedir. WordNet insanların sözlüksel hafızalarının bilgisayar ortamına aktarılma modeli olarak tanımlanabilir. Meronimi kavramı bu tip sözlüksel hafıza modellerinde de önemli bir yere sahiptir. Meronimler de hiponimler gibi bir dilin söz varlığını hiyerarşik bir yapı içine yerleştirir ve düzen verir. Meronimler de bu hiyerarşik / hiponimik düzen içinde tür ilişkisinden ziyade parça ilişkisi ile ilgili olarak söz varlığında yer alır. Türk dili için de Word Net modeli çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu açıdan eldeki çalışma Türk dilinin Söz Ağı (Word Net) modeline sağlayacağı tarihsel ve modern Türk diline ait sözlüksel veri tabanı (database) ile de ayrı bir önem arz etmektedir.

Bu çalışmada genel Türk dilinin söz varlığında yer alan insan organ adlarının parça-bütün ilişkisi içinde bulunan unsurların, mevcut sözlükler ve ilgili metinler taranarak saptanması, bunların eldeki teorik bilgilere uygun olarak tasnif edilmesi ve bu yolla Türk dilinin türleri arasında ortaya çıkabilecek farklı anlam ilişkilerinin tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Buna ek olarak, dil sisteminin incelenmesinin yanı sıra “Türk dilinin davranış teorisi”nin geliştirilmesi de amaçlar arasındadır.

0.2 Konu Külliyatı (Corpus)

Tezde Türk Runik harfli metinler için insan organ adlarını gösteren terimleri tespit etmede faydalanılan kaynakların başında **Eski Türkçe dönemi için** S.G. Clauson’un *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (Oxford 1972), Hüseyin Namık Orkun’un *Eski Türk Yazıtları* (Ankara 1987), A. von Gabain’in *Eski Türkçenin Grameri* (Ankara 1988), K. Röhrborn’un *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial Der Vorislamischen Yürkischen Texte Aus Zentralasien, Lieferung 1-4* (Wiesbaden 1977), Thomsen’in *Orhon Yazıtları Araştırmaları* (Çev. Vedat

Köken, Ankara 2002), Talat Tekin'in *Orhon Yazıtları* (Ankara 1988), *Irk Bitig, The Book of Omens* (Wiesbaden 1993) adlı eserleri esas alınmıştır.

Buddhist Türk çevresi metinleri için A. Von Gabain ve W. Bang'ın *Türkische Turfan Texte I* (Berlin 1929), *Türkische Turfan Texte II* (Berlin 1929), *Türkische Turfan Texte III* (Berlin 1930), *Türkische Turfan Texte IV* (Berlin 1930), *Türkische Turfan Texte V* (Berlin 1931) adlı eserlerden faydalanılmıştır.

Maniheiz Türk çevresi metinleri için Clauson'un *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, (Oxford 1972) ve Peter Zieme'nin *Manichäisch-türkische Texte* (Berliner Turfan-Texte V, Berlin, 1975) adlı çalışmalarından faydalanılmıştır.

İslami Türk çevresinde, Karahanlı Türkçesi metinleri için R. R. Arat'ın, *Kutadgu Bilig I-Metin* (Ankara 1979), *Kutadgu Bilig II-Çeviri* (Ankara 1974), *Kutadgu Bilig III-İndeks* (Ankara 1979), R.Dankoff ve J. Kelly'in *Dīvān Luġāti't-Türk. Mahmūd al-Kāšġarī's Dīvān Luġāti't-Türk*, I-II-III (Harward University Pres 1982-1984-1985), Besim Atalay'ın *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, IV. Cilt, (Ankara 1992); **Harezmi Türkçesi** metinleri için Nuri Yüce'nin *Mukaddimetü'l-Edeb: Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks* (Ankara 1993), Aysu Ata'nın *Nasırü'd-din Bin Burhanü'd-din Rabguzi, Kısasü'l-Enbiya, Giriş-Metin, Tıpkıbasım*, (Ankara 1997), Janos Eckmann, Semih Tezcan ve Hamza Zülfikar'ın hazırladığı *Mahmut b. Ali, Nehcü'l-Feradis, I Metin, II Tıpkıbasım* (Ankara 1995), Aysu Ata'nın hazırladığı *Nehcü'l-Feradis, III Dizin-Sözlük* (Ankara 1998), M. Canpolat ve Z. Önler'in hazırladığı *İshâk bin Murâd, Edviye-i Müfrefde* (Ankara 2007) adlı çalışmalardan faydalanılmıştır. **Eski Kıpçak Türkçesi** için K.Gronbech'in, *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus* (Kopenhagen 1942), Recep

Toparlı, Hanifi Vural, Recep Karaatlı'nın *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, (Ankara 2003); **Memluk Kıpçak Türk** çevresi için Ahmet Caferoğlu'nun hazırladığı *Abu Hayyan, Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk* (İstanbul 1931), **Doğu Türkçesi** metinleri için G. Clauson'un *Sanglax, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammed Mahdi Xan*, (London 1960); **Batı Türkçesi** metinleri için M. Canpolat ve Z.Önler'in hazırladıkları, *İshâk bin Murâd, Edviye-i Müfrede* (Ankara 2007), Zafer Önler'in *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), Müntahab-ı Şifâ* (Ankara 1990), İlter Uzel'in hazırladığı *Şerefeddin Sabuncuoğlu, Cerahiyyetü'l-Haniyye* (Ankara 1992), Muharrem Ergin'in *Dede Korkut Kitabı I, Giriş-Metin-Faksimile, Dede Korkut Kitabı II, İndeks-Gramer* (Ankara 1997) adlı eserlerinden yararlanılmış ve ayrıca *XIII.Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, VIII c., 2. baskı, (1965-88 Ankara) de esas alınmıştır. **Modern Türk dili** alanı için özellikle **Güney batı (Oğuz) Türk lehçeleri** alanında **Türkiye Türkçesi** için *Türkçe Sözlük II* c., 9. Baskı (Ankara 1998) ve *Derleme Sözlüğü*, 2. baskı (Ankara 1993), **Gagauz Türkçesi** için G. A. Gaydarci, E. K. Koltsa, L. A. Pokrovskaya, B. P. Tukan'ın hazırladıkları *Gagausko-Russko-Moldavskiy Slovar* (Moskova 1973), Mihail Ciachir'ın *Pazarların Sabah Evangeliyası* (Chişinau 1910), D. Tanasoglu'nun *Uzun Kervan* adlı romanı (Chisinau 1985), A. Petr Çebotar'ın *Kısa Gagauzca-Ruşça Laflık* (Komrat 1992), Maria Stamova'nın *Gagauz Türkçesi ve Ağızlarının Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*, yayınlanmamış doktora tezi, (Ankara 1992), **Azerbaycan Türkçesi** için Ä. Ä. Oruçov'un redaktörlüğünü yaptığı *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati*, 4. c. (Bakı 1966-1980-1983-1987), M. İ. Hâkimov'un *Halgımızın Deyimleri ve Duyumları* (Bakı 1986), **Türkmen Türkçesi** için M. Y. Hamzayev'in *Türkmen Diliniñ Sözlügi* (Aşgabat 1962), H. Mammedov, *Ruşça-*

Latınca-Türkmençe Anatomiya Sözlügi (Aşgabat 1998), G. Geldiyew, A. Altyew'in *Türkmen Nakyllary we Atalar Sözi* (Ankara 2002) adlı eserlerden faydalanılmıştır.

Bu çalışmaların yanı sıra genel olarak E. R. Tenişev'in *Sravnitelno-İstoričeskaya Grammatika Türkskih Yazıkov – Leksika* (Moskova 1997), adlı çalışmasından da yararlanılmıştır.

0.3 Metot

Eldeki çalışma meroniminin hem semantik hem de leksikolojik yönlerini kapsamaktadır. Dolayısı ile bir ilişki semantik açıdan incelendiğinde “parça-bütün” kavramı, leksikolojik açıdan incelendiğinde de “meronimi” kavramı kullanılmıştır. Bir başka deyişle, anlam bilimi açısından üst kavram - alt kavram, parça – bütün gibi konular incelenirken “parça-bütün” ilişkisinden bahsedilir; ancak bu ilişkiyi dildeki kelimelerle ifade eden kavramlardan bahsederken “meronimi” terimi kullanılır. Diğer yandan parçanın yerine bütün veya bütünün yerine parça kullanımı ise bir söz sanatı olarak değerlendirilmektedir.

Meronimi konusunda öncelikle teorik çerçevenin ayrıntılı olarak incelenmesi için Batı'da ve Türkiye'de yapılan çalışmalar öncelikle değerlendirilmiştir. Ancak tezin araştırma evrenini tarihsel ve modern Türk dili alanı oluşturmaktadır. Konunun genişliği sebebiyle çalışmanın alanı meronimik ilişkilerin en çok dikkat çektiği bir kavram alanı olan organ adları ile sınırlandırılmıştır. Tezde meronimik ilişkilerin daha rahat görülebilmesi açısından kavrama göre dolayısıyla anatomik bir tasnif yapılması uygun görülmüştür. Ancak her bir kavram alanı içinde yer alan terimler arasında alfabetik sıraya dikkat edilmiştir.

Eldeki çalışmada tarihsel ve modern incelemelerde kavramlar kendi dönemleri

içinde eş zamanlı olarak değerlendirilmelerinin yanı sıra anlam olayları ve anlam değişimleri söz konusu edildiğinde art zamanlı yöntem de göz önünde tutulmuştur.

Tarihsel Türk dili alanında tespit edilmiş meronimik ilişkiler bugünkü Türk dili alanındaki meronimik ilişkilerin de benzerlik ve farkını sunabilmekte ve bunların kullanım alanları ve anlamları hakkında bilgi verebilmektedir. Meronimik ilişkilerin tespitinden sonra bunların kurdukları semantik diziler araştırılmıştır. Bu çalışmada meronimi kavramının teorisi kurulduktan sonra tamamen uygulamalı metotla teorik bilgiler tarihsel ve modern Türk diline art zamanlı ve eş zamanlı yöntemlerle uygulanmıştır.

Bu çalışma için gerekli olan verileri toplamada konunun teorik kısmını kurmak için yapısal anlam bilimi, sözlüksel anlam bilimi, mantıksal anlam bilimi, felsefi anlam bilimi gibi anlam bilim alanları üzerine hazırlanmış mevcut kaynaklardan, Türk dili üzerine yapacağımız çalışmalar içinse Türk dilinin tarihî dönemlerine ait metinlerden ve modern Türk dili dönemine ait metinlerle, yayımlanmış sözlüklerden faydalanılmıştır.

Taranan kaynaklar edebiyat, tarih ve tıp konusunda metinlerdir. Rast geldiğimiz vücut organları arasında dış organ sayısı, iç organları nazaran çok daha yüksektir. Günlük hayatta görebileceğimiz “kol, el, bacak, ayak, baş, yüz ve yüzde bulunan organlar daha çok karşımıza çıkmaktadır. İç organlar, daha çok özel tıp metinlerinde görülmektedir.

Kısaltmalar

Eser Kısaltmaları

- ADİL** Oruçov, Ä. Ä., (1966-1980-1983-1987): *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügəti*, Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Neşriyatı.
- SFA-1** Abasıyanık, Sait Faik (1952), *Son Kuşlar*, Varlık Yayınları
- SFA-2** Abasıyanık, Sait Faik (1987), *Lüzumsuz Adam*, Bilgi Yayınevi
- ATDS** Altaylı, Seyfettin. (2005): *Azerbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü*, Ankara, Prestij Matbaası.
- BK** Bilge Kağan yazıtı. Tekin, T., (1988): *Orhun Yazıtları*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları:540.
- CC** *Codex Cumanicus*. Grønbech, K., (1942): *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen, Einar Munksgaard.
- CH** Uzel, İter, (1992), *Şerefeddin Sabuncuoğlu, Cerahiyyetü'l-Haniyye*, Türk Tarih Kurumu, Ankara
- D** Doğu yüzü
- DD** Türkiye'de halk ağzından söz derleme dergisi. İstanbul 1939-1952. I-VI
- DeyS.** *Deyimler Sözlüğü*. Aksoy, Ömer, Asım, (1988): *Deyimler Sözlüğü*, İstanbul, İnkılâp Yayınları.
- DK** *Dede Korkut*. Ergin, Muharrem, (1997): *Dede Korkut Kitabı I, Giriş-Metin-Faksimile*, 4. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu

- Yayınları:169; Ergin, Muharrem, (1997): *Dede Korkut Kitabı II, İndeks-Gramer*, Ankara, 3. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları:219.
- DLT** *Dīvān Luġāti't-Türk*. Dankoff, R., J. Kelly, (1982-1984-1985): *Mahmūd al-Kāšġarī's Dīvān Luġāti't-Turk*, I-II-III, Harward University Pres; Atalay, Besim, (1992): *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, IV. Cilt, 3. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DS** *Derleme Sözlüğü*, (1993): 2. baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DTS** *Drevnetyurkskih Slovar*, (1969): Leningrad, Izdatel'stvo Nauka Leningradskoe Otdelenie.
- EDT** *Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Clauson, Gerard, (1972): *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford, Clarendon Press.
- EUTS** CAFEROĞLU A. (1968) *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, İstanbul.
- EM** CANPOLAT M., ÖNLER Z., (2007), *İshâk bin Murâd, Edviye-i Müfredi*, TDK Yayınları, Ankara.
- ESI.** *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov*. Levitskaya, L. S., (Red.) (1989): *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (Abşçetyurkskie i mejtyurkskie osnovı na bukvi c, j, y)*, Moskva, Akademiya Nauk SSSR İstitut Yazıkoznaniya.
- Levitskaya, L. S.-Dıbo, A. V.- Rassadin V. İ. (1997): *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (Abşçetyurkskie i*

mejtyurkskie osnovi na bukvi í , k), Moskva, "Yaziki Russkoy Kulturi", Rossiyskaya Akademiya Nauk İstitut Yazıkoznaniya.

Levitskaya, L. S.-Dıbo, A. V.- Rassadin V. İ. (2000): *Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (Abşçetyurkskie i mejtyurkskie osnovi na bukvi í , k)*, Moskva, İzdatelstvo"İndrik", Rossiyskaya Akademiya Nauk İstitut Yazıkoznaniya.

- GS** ÇEBOTAR, Petr A., *Kısa Gagauzca-Rusça Laflık*, (1992), Komrat.
- GTA** Stamova, M. (2001), *Gagauz Türkçesi ve Ağızlarının Karşılaştırmalı Ses bilgisi*, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara, 550s.
- H I, II** *Heilkunde*, etc., para. 21 (3) (d)
- Houts.** Houtsma, M. T. (1894): *Ein türkisch-arabisches Glossar*, Leiden.
- HDD** Hekimov M. İ. (1986), *Halgımızın Deyimleri ve Duyumları*, Maarif, Bakı, 392 s.
- HEA-1** Adıvar, Halide Edib (2001), *Akile Hanım Sokağı*, Özgür Yayınları
- HEA-2** Adıvar, Halide Edib (1997), *Ateşten Gömlek*, Özgür Yayınları
- HEA-3** Adıvar, Halide Edib (2001), *Dağa Çıkan Kurt*, Özgür Yayınları
- HEA-4** Adıvar, Halide Edib (1954), *Döner Ayna*, Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık ve Kâğıtçılık, İstanbul
- HEA-5** Adıvar, Halide Edib (1995), *Handan*, Atlas Kitabevi
- HEA-6** Adıvar, Halide Edib (1991), *Kenan Çobanları*, Atlas Kitabevi
- HEA-7** Adıvar, Halide Edib (1991), *Raik'in Annesi*, Atlas Kitabevi
- HEA-8** Adıvar, Halide Edib (1926 / 1342), *Seviye Talip*, Orhaniye Matbaası

- HEA-9** Adıvar, Halide Edib (1936), *Sinekli Bakkal*, Can Yayınları
- IB** *Irk Bitig*. Tekin, Talat, (1993): *Irk Bitig, The Book of Omens*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 133 s.; Tekin, Talat, (2004): *Irk Bitig, Eski Uygurca Fal Kitabı*, Ankara, Öncü Kitap.
- KB** *Kutadgu Bilig*. Arat, R., R., (1979): *Kutadgu Bilig, I-Metin*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları; Arat, R., R., (1974): *Kutadgu Bilig, II-Çeviri*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 477s.; Arat, R., R., (1979): *Kutadgu Bilig, III-İndeks*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KE** *Kıyasu'l-Enbiya*. Al-Rabghuzi, *Qisas al-Anbiya, An Eastern Turkish Version*, (1995): Edited by: H.E. Boeschoten, M. Vandamme, Semih Tezcan, Leiden-New York-Köln: E.J.Brill; Ata, Aysu, (1997): Nasırü'd-din Bin Burhanü'd-din Rabguzi, *Kıyasü'l-Enbiya, Giriş-Metin, Tıpkıbasım*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kİ** *Kitāb al-İdrāk li-lisān al-Atrāk*. Abu Hayyan, *Kitāb al-İdrāk li-lisān al-Atrāk*, (1931): Haz. Ahmet Caferoğlu, İstanbul, Evkaf Matbaası.
- KT** Kül Tigin yazıtı. Tekin, T., (1988): *Orhun Yazıtları*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları:540
- KTS** Toparlı, Recep-Vural, Hanifi-Karaatlı, Recep, (2003): *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

- M I** *Manichaica*. Le Coq, Albert von, (1912): *Türkische Manichaica aus Chotscho I*, Berlin.
- M II** Le Coq, Albert von, (1919): *Türkische Manichaica aus Chotscho II*, Berlin.
- M III** Le Coq, Albert von, (1922): *Türkische Manichaica aus Chotscho III*, Berlin.
- ME** *Mukaddimetü'l-Edeb*. Yüce, Nuri, (1993): *Mukaddimetü'l-Edeb, Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları:535.
- MŞ** ÖNLER Z., (1990), *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), Müntahab-ı Şifâ*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- NF** *Nehcü'l-Feradis*. Mahmut b. Ali, *Nehcü'l-Feradis, I Metin, II Tıpkıbasım*, (1995): Tıpkıbasım ve Çeviriyazı: Janos Eckmann, Yayınlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zülfikar, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları:518; Mahmut b. Ali, *Nehcü'l-Feradis, III Dizin-Sözlük*, (1998): Hazırlayan: Aysu Ata, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları:518.
- R** Radloff V.V. (1899-1911) *Opıt Slovarya Türskih Nareçiy*, 4 cilt. St. Petersburg.
- PSE** CİACHİR, MİHAİL, (1907), *Pazarların Sabah Evangeliyası*, Chişinau.
- Rach I, II** *Rachmati G. R. Zur Heilkunde der Uiguren. I // SPAW. 1930; II // SPAW. 1932*

- Sngl** *Senglah*. Clauson, Gerard, (1960): *Sanglax, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammed Mahdi Xan*, Faximile Text with An Introduction and Indies, London.
- T** Tunyukuk yazıtı. Tekin, Talat, (1994): *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara, Simurg, 74 s.
- TEN** Tenişev, E., R. (1997), *Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Türkskih Yazıkov – Leksika*, “Nauka”, Moskova.
- TDS** Hamzayev, M., Y., (1962): *Türkmen Diliniñ Sözlügi*, Aşgabat, İzdatelectvo Akademi Nauk Turkmenskoy SSR.
- TNAS** Geldiyew G., Altyyew A. (2002), *Türkmen Nakyllary we Atalar Sözi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara
- TS** *Türkçe Sözlük*, (1998): II C., 9. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tuh.** *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügat'it Türkiyye*. Atalay, Besim, (1945): *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügat'it Türkiyye*, İstanbul, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TT I** *Türkische Turfan-Texte I*. Bang, Willi und Annemarie V. Gabain, (1929): *Türkische Turfan-Texte I*, Berlin.
- TT II** *Türkische Turfan-Texte II*. Bang, Willi und Annemarie V. Gabain, (1929): *Türkische Turfan-Texte II*, Berlin.
- TT III** *Türkische Turfan-Texte III*. Bang, Willi und Annemarie V. Gabain, (1930): *Türkische Turfan-Texte III*, Berlin.

- TT IV** *Türkische Turfan-Texte IV.* Bang, Willi und Annemarie V. Gabain, (1930): *Türkische Turfan-Texte IV*, Berlin.
- TT V** *Türkische Turfan-Texte V.* Bang, Willi und Annemarie V. Gabain, (1931): *Türkische Turfan-Texte V*, Berlin.
- TT VI** *Türkische Turfan-Texte VI.* Bang, Willi, Annemarie V. Gabain und R. Rahmati (1934): *Türkische Turfan-Texte VI. Das buddhistische Sutra Säkiz Yükmäk*, Berlin.
- TT VII** *Türkische Turfan-Texte VII.* Arat, R. Rahmati (1937): *Türkische Turfan-Texte VII. Mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard*, Berlin.
- TT VIII** *Türkische Turfan-Texte VIII.* Gabain, Annemarie V. (1954): *Türkische Turfan-Texte. Texte in Brahmischrift*, Berlin, Akademie Verlag.
- TT X** *Türkische Turfan-Texte X.* Gabain, Annemarie V. (1959): *Türkische Turfan-Texte X. Das Avadana des Dämons Ātavaka. Bearbeitet von Tadeusz Kowalski. Aus den Nachlaß Herausgegeben*, Berlin.
- TTS** *XIII.Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* (1965-88): VIII Cilt, 2. baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- THO** THOMSEN, V. (2002), *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, Çeviren ve Yayına Hazırlayan Vedat Köken, TDK Yay., Ankara

- U I** *Uigurica*. Müller, F. W. K., (1908): *Uigurica I*, 1. Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück, 2. Die Reste des buddhistischen 'Goldglanz-Sūtra', Ein vorläufiger Bericht, Berlin, Abhandlungen der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften.
- U II** Müller, F. W. K., (1910): *Uigurica II*, Berlin, Abhandlungen der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften.
- U III** Müller, F. W. K., (1920): *Uigurica III*, Uigurische Avadāna-Bruchstücke (I-VIII), Berlin, Abhandlungen der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften.
- U IV** Gabain, A. von (1931): *Uigurica IV*, Berlin, Abhandlungen der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften.
- UigTot** *Eine Uigurische Totenmesse*. Röhrborn, Klaus, (1971): *Eine Uigurische Totenmesse, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients 4, Berliner Turfantexte 11*, Berlin, Akademie Verlag.
- UK** Tanasoglu, D. (1985), *Uzun Kervan*, Roman, Chisinau.
- USp** *Uigurische Sprachdenkmäler*. Radloff, W., (1928): *Uigurische Sprachdenkmäler*, Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben, Leningrad, Verlag Der Akademie Der Wissenschaften Der USSR.
- US** *Uigurische Studien*. Bang, W. Und A. Von Gabain (1930): *Uigurische Studien*, I. Das Sündenbekenntnis aus dem Suvarnaprabhāsa, *UJb.*, Bd. X, H.3, s.193-207.

UW *Uigurisches Wörterbuch*. Röhrborn, K., (1977-81-88): *Uigurisches Wörterbuch*, Sprachmaterial Der Vorislamischen Türkischen Texte Aus Zentralasien, Lieferung 1-4, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag.

Zaj. Zajaczkowski, Ananiasz, (1954): *Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l'époque de l'Etat Mamelouk*, II-éme partie.Le verbe, Polska Akademia Nauk, Warszawa; Zajaczkowski, Ananiasz, (1958): *Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l'époque de l'Etat Mamelouk*, I-ére partie.Le nom., Polska Akademia Nauk, Warszawa.

Diğer Kısaltmalar

Dergi Adı Kısaltmaları

AoF *Altorientalische Forschungen*.

AOH *Acta Orientalia Academia Scientiarum Hungaricae*.

JSFOu *Journal de la Société Finno-Ougrienne*.

UJb *Ural Altaische Jahrbücher*.

ZDMG *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*.

Dil ve Lehçe Kısaltmaları

Ar. Arapça

As. Horasan Türkçesi, Asadlı ağzı

Azb. Azerbaycan Türkçesi

Başk. Başkurt Türkçesi

Bud.Tü.ç.	Buddhist Türk çevresi
ÇS	Horasan Türkçesi, Çaram-Sarjam ağzı
Çuv.	Çuvaş Türkçesi
D 1-2	Horasan Türkçesi, Dara-Gaz ağzı
Do.	Horasan Türkçesi, Douga'ı ağzı
EAT	Eski Anadolu Türkçesi
EKıp.	Eski Kıpçak
Far.	Farsça
Gag.	Gagauz Türkçesi
Gu.	Horasan Türkçesi, Gujgı ağzı
Hak.	Hakaniye Türkçesi
Harezm.	Harezm Türkçesi
Hal.	Halaç Türkçesi
Horasan	Horasan Türkçesi,
XO	Horasan Türkçesi, Harw-e 'Olya ağzı
Çağ.	Çağatay Türkçesi
KKalp.	Kara Kalpak Türkçesi
Kıp.	Kıpçak Türkçesi
Kırg.	Kırgız Türkçesi
KökTü.	Kök Türkçe

Krh.	Karahanlı Türkçesi
Krh.-Uyg.	Karahanlı-Uygur Türk Sahası
Ku.	Horasan Türkçesi, Kuçan ağzı
La.	Horasan Türkçesi, Langar ağzı
Ma.	Horasan Türkçesi, Mareşk ağzı
Man.Tü.ç.	Maniheist Türk Çevresi
MKıp.	Memlük Kıpçak
Moğ.	Moğolca
Nog.	Nogay Türkçesi
Özb.	Özbek Türkçesi
Proto-Tü.	Proto-Türkçe
PK	Horasan Türkçesi, Pır-Komaj ağzı
Ru.	Horasan Türkçesi, Ruh-Abad ağzı
Sal.	Türkmen Türkçesi, Salır ağzı
Skr.	Sanskritçe
SUyg.	Sarı Uygur Türkçesi
Tat.	Tatar Türkçesi
Tuv.	Tuva Türkçesi
Tü.	Türkçe(si)
TTü.	Türkiye Türkçesi

Trkm.	Türkmen Türkçesi
Uyg.	Uygur Türkçesi
Yak.	Yakut Türkçesi
YUyg.	Yeni Uygur Türkçesi

Diğer Kısaltmalar

ağ.	Ağız
bkz.	Bakınız
BNk.	Başvuru Noktası
BNs.	Başvuru Nesnesi
Coğ.	Coğrafi
Anat.	Anatomi
dey.	Deyim
f.	Fiil
Harf.	Harfiyen (tercüme)
HE	Hâl eki
İ	İsim
K	Kişi
krş.	Karşılaştırmız
s.	Sıfat

sin.	Sinonim
st.	Standart tür
yy.	Yüzyıl
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve diğerleri
z.	Zarf

Şekiller ve İşaretler

→	Bakınız.
↓	Aşağı yönüne işaret eder.
↑	Yukarı yönüne işaret eder.
Ø	Sözcüklerin ek (işaretleyici) almamış şekilde olduklarını gösterir.
:	Karşıtlık gösterimleri söz konusu olduğunda karşıtlık çiftlerini gösterir.
()	Metinlerde yazılmayan ünlü ya da ünsüzü gösterir.
[]	Metinlerde okunmayan eksik parçaları gösterir.
<	Kaynak şekilden önce ""bundan gelir" anlamındadır.
>	Kaynak şekilden sonra "buna gider" anlamındadır.
*	Tanıklanmamış, tahmine dayalı şekli gösterir.

1. Bölüm: Meronimi Kavramı, Bakış ve Yaklaşımlar

1.1. Meronimi Kavramı

Anlam biliminde “parça-bütün” ilişkisi olarak bilinen kavram, leksikolojide *meronimi* veya *partonomi* olarak bilinmektedir. Meronimi, Yunanca *meros* ‘parça’ ve *onoma* ‘isim’ iki sözcüklerinin birleşiminden meydana gelmektedir. “Partonomi” ise *parça* sözcüğünün İngilizce karşılığı olan *part* sözcüğünün kullanılmasıyla meydana gelmiştir. Eldeki çalışmanın daha çok söz varlığına yönelik olması sebebiyle *meronimi* terimi tercih edilmiştir. Cruise *meronimi* teriminin yanı sıra aynı kavramı ifade etmek üzere *partonomi* terimini de kullanmaktadır (Cruise 2003: 248).

Cruise, meronimiyi “X ve Y’yi, sıradan birer isim olarak ele aldığımızda Y’nin X’leri vardır ve X, Y’nin parçasıdır diyebileceğimiz taktirde X, Y’nin bir meronimidir” (1986: 160) şeklinde tanımlamaktadır. Murphy, meronimi tanımını genişleterek “X, Y’nin bir parçasıdır; Y kısmen X’tir; X’ler, Y’lerdir, örneğin: *alüminyum, bisikletin bir parçasıdır, bisiklet kısmen alüminyumdur*” (2003:231) şeklinde bir tanım yapmıştır.

Meronimi bazen *metonimi* ile karıştırılmaktadır. *Metonimi*, bir kavramın ilgili veya bağlantılı olduğu başka bir kavram vasıtasıyla anlatılmasıdır (Erdem 2004:56). Metonimi anlam bilimi içerisinde bir söz sanatıdır, meronimi ise biçimsel ve sözlüksel anlam biliminde kullanılan bir sınıflandırma sistemidir. *Metonimide* bulabileceğimiz asıl kavram ve bağlı kavramlar çoğu kez meronimik ilişkide de bulunmaktadır. Bütünün yerine parça, parçanın yerine bütün kullanımı şeklinde bir çeşit metonimi olan *sinekdoka* da metonimi gibi bir söz sanatı olup malzemesini meronimi ilgisi içinde bulunan kavramlardan almaktadır.

Meronimi konusu Mereoloji içerisinde ele alınmaktadır. Stanislaw Lesniewski tarafından ortaya atılan *Mereoloji* alanı mantık, matematik ve metafizik bilimlerine dayanan bir bilim dalıdır. Mereoloji, parça-bütün ilişkileri ile ilgilenir. Dilciler çoğu zaman meronimi yerine *mereolojik ilişki* veya *parça-bütün ilişkisi*, hatta *partonomy* terimlerini de kullanmaktadırlar (Crystal 2003: 289).

Meronimi, hiponimi ile de karıştırılabilmektedir. Meronimi, parça-bütün kavramını belirtirken, hiponimi, bir nesnenin bir üst sınıfa dahil olduğunu göstermektedir. Başka bir deyişle, hiponimi, X, Y'nin türüdür, meronimi ise X, Y'nin parçasıdır. Örneğin: *parmak, elin parçasıdır* (meronimi); *köpek bir hayvan türüdür* (hiponimi) (Crystal 2003: 289; Lipka 1990; Cruse 1986). Böylece meronimi ilişkisi söz konusu olduğu zaman bir kavram, başka bir kavramın “parçasıdır”; hiponimi ilişkisi söz konusu olduğunda ise bir kavram başka bir kavramın “türüdür” şeklinde düşünülmüştür: *el, vücudun* bir “parçası”dır, “türü” değildir, dolayısı ile *el, vücudun* meronimidir.

Hiponim ve onun karşıtı *hiperonim* (bazen *subordinate* ve *superordinate*, Türkçede ise *alt kavram* ve *üst kavram* olarak adlandırılmaktadır) genel ve özel leksik terimler arasında kurulan bir ilişkidir. Hiponim olan kavram hiperonim olan kavrama dahil olmaktadır. Örneğin: köpek hiponimi hayvan hiperonimine dahildir; sandalye hiponimi mobilya hiperonimine dahildir. Aynı hiperonimi paylaşan hiponimlere *ko-hiponim* [co-hyponym] denir, örneğin: *flüt, klarnet, boru* (Crystal 2003: 222).

Meronimi, holoniminin karşıtıdır. Parmak, elin meronimi ise, el, parmağın holonimidir. Meronim – holonim ilişkileri hiyerarşiktir ve bir tür anlam zinciri oluşturmaktadır. Her zincirin başında *global holonim* vardır. Örneğin: tırnak elin

meronimidir – el, tırnağın holonimidir; el, kolun meronimidir – kol, elin holonimidir; kol vücudun meronimidir – vücut, kolun holonimidir: dolayısıyla vücut, bir global holonimdir (Cruse 2003: 248).

1.2. Meronimi ve Parça-Bütün İlişkisi

Eldeki çalışma meroniminin büyük oranda leksikolojik ancak bir o kadar da semantik yönlerini kapsamaktadır. Dolayısı ile bir ilişki semantik açıdan incelendiğinde “parça-bütün” kavramı, leksikolojik açıdan incelendiğinde de “meronimi” kavramı kullanılmıştır. Bir başka deyişle, anlam bilimi açısından üst kavram - alt kavram, parça – bütün gibi konular incelenirken “parça-bütün” ilişkisinden bahsedilir; ancak bu ilişkiyi dildeki kelimelerle ifade eden kavramlardan bahsederken “meronim” terimi kullanılmıştır. Dolayısıyla, Cruse, meronimi ve parça-bütün ilişkisi ile ilgili olarak, meroniminin, aynı zamanda “parça-bütün” ilişkisi olarak adlandırıldığını ancak bunun tam olarak doğru sayılamayacağını, meroniminin, iki anlam arasında olan bir ilişki olduğunu, “parça-bütün” ilişkisinin ise iki nesne arasında olan bir ilişki olduğunu, dilcilerin “parça-bütün” ilişkisinde “parça” olarak adlandırdıkları kavramın bazı durumlarda “meronimi” ile ilgili bazen ise ilgisiz olduğunu belirtmektedir (2004: 151).

Bir nesnenin tüm parçaları meronim olarak tasnif edilemez. Yere düşüp kırılan bardağın her bir parçası bir meronim değildir. Bir bütünün bir parçası bir görev üstleniyorsa meronim – holonim ilişkisine girebilir. Bir bütünün bir parçası üstlendiği görevi yerine getiremeyecek duruma gelir veya bütünden ayrılır ise, o bütünün meronimi olmaktan çıkmaktadır. Örn., bir arabanın tekerlekleri arabayı taşıdığı sürece arabanın meronimidir, arabadan ayrıldığı takdirde meronim olmaktan çıkar. Holonim (üst terim) ise içermesi gereken meronimleri yitirdiğinde işlevini ya

tamamen ya da kısmen yitirebilir: tekerleği olmayan araba işlevini yerine getiremez, ancak bir parmağı eksik el işlevini kısmen yerine getirir. Böylece meronimik parça-bütün ilişkisinde parça zorunlu olabilir veya olmayabilir. Ayrıca meronimlerin ayrılabilir ve ayrılamaz olma özelliği ve buna bağlı olarak holonim ile bağlılık derecesi de şu şekilde örneklendirilebilir: “sakal”, yüzün ayrılmaz parçası değildir, kolu olmayan kapılar da vardır ancak sapı olmayan kaşık yoktur (Cruse 2003:248).

Birçok bilim adamı, parça-bütün ilişkisinin iyelik kavramının bir alt kavramı olduğuna dikkat çekmektedir. Semantik ve dilbilimsel açıdan parça-bütün ilişkisinin örnekleri iyelikli tamlamalarla en iyi şekilde örneklendirilebilmektedir: *evin kapısı*, *elin parmakları*, *bisikletin tekerleği*. Lyons da meronimi parça-bütün kavramları çerçevesinde incelemektedir (Lyons 1977: 311 - 312).

Parça – bütün ilişkisi, anlam bilimi, felsefe, matematik, bilgisayar dil bilimi gibi kesin mantık savlarına dayalı bilim dallarında çalışanlar tarafından kesin, tam ve bölünmez bir olgu olarak kabul edilmektedir. Mantık bilimi ilişkileri Aristo’dan bu güne kadar Batı kültüründe tam, kesin ve bağımsız birer yapı olarak kabul edilmektedir. Bir şey, bir bütünün bir parçası ise, bu kesin bir yargıdır ve onun daha azı veya daha çoğu olamaz, yani onun dereceleri olamaz. Psikolog ve dilciler ise bu savı tartışmaktadır (İris 1988: 262). Onlara göre parça-bütün ilişkisinde bulunan kavramlar aynı derecede güçlü bir bağ sergilememektedir: bazıları daha güçlü bazıları ise daha zayıf bir bağ göstermektedirler. Bazı kavramlar ise bulunduğu ortama göre parça-bütün ilişkisinde bulunabilir veya bulunamayabilirler (İris 1988: 262).

Dil bilimcilerin incelediği başka bir konu ise, parça-bütün ilişkisinin kültürün ne kadar doğal bir parçası olduğudur (İris 1988: 262). İris’e göre: yetişkin insanlar,

parça-bütün kavramını kolayca algılamak, çocuklar, bu kavramı bilmemektedir, onun yerine “bütün-parça” diyebileceğimiz mantıksal bir bağ kurmaktadır. Çocuklara, bütünün bir parçası ile ilgili bir soru sorulduğunda, çocuklar, mantıksal bağı parçadan bütününe taşımaktadır: “dişler, ağzın bir parçasıdır” yerine “ağzın dişleri vardır” demektedirler. Bundan yola çıkarak İris, çocukların düşünce sisteminin mantıksal ve matematiksel temellere değil, fiziksel dünya temellerine dayalı olduğu sonucuna varır. Yetişkin yaşlarda bizim parça-bütün ilişkisi ve mantıksal bağlar ile tanışmış olmamız, günümüz Batı dünyasında bilim ve eğitimin Aristo mantık kuramlarının üzerine oturtulmuş olmasından kaynaklanmaktadır (İris 1988: 262).

İris, semantik ilişkilerin araştırmalarında üç ana yaklaşımı tespit etmektedir:

1. *Model kurma yaklaşımı*. Bu yaklaşımda araştırmacı, incelenen konuyu kavramsal, semantik ve leksikolojik olgulara temel getirmek için bir takım ilişkileri bir araya getirerek bir model kurmaktadır.
2. *Psikolojik açıklamalara dayalı yaklaşım*. Bu yaklaşımda, bir ilişki incelemeye alındığında araştırmacı, bu ilişkiyi, psikolojik testlerle desteklemeye çalışmaktadır. Örneğin, araştırmacı, deney sırasında “kapı, evin bir parçası mıdır” ve “kapı kolu, evin bir parçası mıdır” gibi iki parça-bütün ifadesini söyleyip deneğin hangi soruya daha hızlı cevap verdiğini ölçmektedir ve cevap verme hızına göre hangi ilişkinin daha yakın hangisinin ise daha uzak olduğunu tespit etmektedir.
3. *Doğal dil inceleme yaklaşımı*. Bu yaklaşımda araştırmacı, ne bir model ne de bir psikolojik deney kullanmadan, doğal dilde var olan ifadeleri inceleyerek belli sonuçlara varmaktadır.

İris, üçüncü yöntemi tercih etmektedir. Bunun temelinde yatan varsayım, kişilerin dil icrasında görülen farklılığın, kişilerin bilgi ve dünya görüşlerinde bulunan temel farklılıkları yansımasıdır (İris 1988: 266). Böylece biz, parça-bütün ilişkisini incelediğimizde, bu ilişkiyi zihninde kurmuş ve dile meronimi olarak aktarmış topluluğun dünyaya bakışını incelemeye fırsat bulmuş oluruz.

İris'e göre parça-bütün ilişkisinin temelinde bizim fiziksel dünyadaki nesnelere hakkındaki bilgiler ve varsayımlar bulunmaktadır. Parça-bütün ilişkisini fiziksel nesne açısından incelediğimiz zaman bu ilişki bölünmez ve geçişli olarak karşımıza çıkmaktadır. Parça-bütün ilişkisini nesnel bir tasnif olmaktan çıkarıp leksikolojik bir olgu olan meronimiyeye aktardığımız zaman, bu ilişki basit ve geçişli olmaktan çıkar ve parça bütün ilişkisinin dile özgü olan niteliği; çok anlamlılık kazanır (İris 1988: 284-285).

1.3. Meronimi Kavramının Bölünürlüğü

Aristo felsefesinin mantık temellerinin kültürümüze bu kadar yerleşik olması da mantıkçıların ve matematikçilerin parça-bütün ilişkisini kesin ve bölünmez bir ilişki olduğunu kabul etmelerinin bir nedenidir. Ancak psikologlar ve şimdilerde de dilciler bu ilişkinin bu kadar kesin ve bölünmez olmadığını, çevre şartlarına göre değişebileceğini kabul etmektedirler.

Chaffin, meronimi ve hiponimi ilişkilerinin daha basit temel ilişki öğelerinden meydana geldiklerini savunmaktadır. Dolayısı ile meronim ve hiponimlerin bölünebilir olduğu sonucuna varmaktadır. Söz konusu temel ilişki öğeleri, insanın algılama ve dokunma duyularına bağlı fizyolojik deneyimlerdir (Chaffin 1992: 285).

İris, meronimleri dört ana duyuya bağlamaktadır. Dolayısı ile İris, meroniminin tek bir ilişki olarak değil, birçok ögeden oluşan ilişki sınıfı olarak incelenmesi gerektiğini savunmaktadır (İris 1988: 262). Ayrıca İris'in izlenimlerine göre mantık bilimciler ve bilgisayar dil bilimciler, meronimi konusunu işlerken meroniminin sadece *bölünmüş bütün* çeşidini incelemektedirler. Meroniminin bu sınıfına ait olan örnekler her zaman geçişli ve oldukça basittir. Bundan dolayı tüm meronimlerin temel ve bölünmez oldukları kanıtına varmaktadırlar (İris 1988: 281).

Sonunda İris parça-bütün ilişkisinin ve meroniminin hem bölünür hem de bölünmez özellikleri gösterdikleri sonucuna varmaktadır: bir yandan meronimi, zaman, mekan, işlevsel, taksonomik ilişkilerin dile yansımalarıdır; öbür yandan ise meronimi, iki nesnenin temel ilişkisi niteliğini göstermektedir (İris 1988: 281).

1.4. Meronimi Kavramının Geçişliliği

Dil bilimcilerinin üzerinde durduğu başka bir konu ise “parça-bütün” ilişkisinin ve meronimlerin geçişli (transitive) olup olmayışıdır. Bazı araştırmacılar meronimlerin her zaman geçişli olduğu, bazıları ise bunun çevre şartlarına bağlı olarak bazen geçişli, bazen ise geçişsiz olduğuna kanıt getirmişlerdir. “Parça-bütün” ilişkisinin bölünmez ve geçişli olup olmaması bizi “parça-bütün” ilişkisinin tek değil, anlam açısından birçok bağlı ve bağımsız türlerinden ibaret olduğu fikrine getirmektedir. Bu da bizi bilim adamlarının ortaya koydukları tasniflerin incelemesine yönlendirmektedir.

Lyons, meronimlerin ve parça-bütün ilişkilerinin geçişli olup olmadıkları konusuna değinirken, meronimlerin çoğu zaman geçişli, bazen ise geçişsiz olduklarını söylemektedir. Ona göre hiponimler her zaman geçişlidir. Meronimi

konusunda ise bu kesinlik söz konusu değildir. Meroniminin geçişli olup olmaması hâlâ bir tartışma konusudur. Ona göre bu belirsizliğin sebebi, meroniminin iki açıdan incelenmesine bağlıdır. Bir açıdan meronimi, fiziksel açıdan bütünü ve parçasını belirten bir olgudur; diğer açıdan meronimi, bir dilin söz varlığının kavramları arasındaki yapısal bir ilişkidir. İki fiziksel nesne arasında kurulan meronimik ilişki açıkça geçişlidir: *kapı kolu* nesnesi, *kapı* nesnesinin bir parçası ve *kapı* nesnesi *ev* nesnesinin bir parçası ise, *kapı kolu* nesnesi, *ev* nesnesinin bir parçasıdır; bu ilişki geçişlidir, çünkü fiziksel dünyada biz bu *kapı kolunun* bu *eve* ait olduğunu görürüz. Bu ilişkiyi fiziksel dünyadan koparıp sadece kelime anlamlarını dikkate aldığımızda, herhangi bir *kapı kolunun* herhangi bir *evin* parçası olduğunu söylememiz mantıksızdır (Lyons 1977: 312).

Yani, fiziksel dünyada bir nesne, başka bir nesnenin parçası ise, bu nesnelerin karşılığı olan kelimelerin her zaman parça-bütün ilişkisine girmeleri söz konusu değildir. (Lyons 1977: 312).

Bu karmaşık açıklamaya karşın Chaffin, meroniminin geçişliliği meselesine daha basit bir açıklama bulmaya çalışarak meronimide geçişliliğin, ele alınacak iki meronimik ilişkinin unsurlarının eşleşmesine bağlı olduğunu belirtmiştir. Ona göre,

Unsur eşleşme prensibi, iki önermenin unsurlarının ortak temel ve prensiplere dayanması durumunda, onların birleşmesinden doğan önerme de aynı temel ve prensiplere dayalı olur (Chaffin 1992: 274).

Böylece iki meronimi bir önerme içine girdiklerinde, bu önerme, ancak meronimlerin ikisinin de aynı tip meronim olması durumunda, doğrudur. Bu savı örneklendirmek gerekirse;

(1a) Karbüratör, motorun bir parçasıdır.

(1b) Motor, arabanın bir parçasıdır.

(1c) Karbüratör, arabanın bir parçasıdır.

(2a) Simpson'un başı, Simpson'un bir parçasıdır

(2b) Simpson, felsefe bölümünün bir parçasıdır.

(2c) Simpson'un başı, felsefe bölümünün bir parçasıdır.

Birinci örnekte gördüğümüz gibi hem (1a) hem de (1b) ifadesi parça-bütün meronimik ilişkide bulunduğu için, (1c) ifadesi mantıklı ve doğrudur. İkinci örnekte (2a) ve (2b) meronimik ifadeleri farklı meronimik ilişki türlerine aittir. Bu iki ilişki farklı türden olduğu için (2c) ifadesi mantıksız ve yanlıştır. Chaffin (2a) ilişkisini *parça-nesne*, (2b) ilişkisini ise *grup ve ögesi* olarak tasnif etmektedir. (Chaffin 1992: 274-275).

İris, meronimlerin geçişliliği konusunda: Lyons'ın meroniminin bazen geçişsiz olduğu savını temel alarak, meroniminin temel bir ilişki olup olmadığını bulmaya çalışmaktadır. İris'e göre bir ilişki temel ise ve bu ilişki, insan duyu organları ile bire bir bağlantılı ise, bu ilişki geçişlidir (İris 1988: 262).

İris'e göre çocuklar, konuşmalarında *parçasıdır* terimini çok az kullanmaktadırlar. Fakat bilimsel metinlerde ve etimolojik sözlüklerde *parçasıdır* terimi oldukça yaygın kullanılmaktadır. Bundan yola çıkarak İris, konuşmacıların bir fikri ifade ederken parça-bütün ilişkisini sözlerle nasıl ifade ettiklerini inceleyerek bu ilişkinin temel bir ilişki olup olmadığı konusunda daha net bir cevap verebileceğimizi ortaya koymaktadır (İris 1988: 262-263).

Bilgisayar bilimciler tarafından geliştirilmiş birkaç adet doğal dil işleme sistem çalışmaları mevcuttur. Bu çalışmaların tümünde parça-bütün ilişkisi bölünmez ve daima geçişli olarak kabul edilmektedir. Bu yaklaşım, sistemi daha basit ve kullanışlı yapmak istediklerinden seçilmiştir (İris 1988: 278).

Felsefe biliminde parça-bütün ilişkisi genel olarak bölünmez ve geçişli kabul edilmektedir. Bu yaklaşım, felsefe biliminin çevremizdeki fiziksel nesnelere ve bu nesnelere karşılığı olan sözcüklerle değil, soyut kavram ve mantıksal kuramlarla ilgili olmasından kaynaklanmaktadır. Felsefede ele alınan kavramlar kesin ve bölünmezdir, sözcükler tek ve belirgindir, bir ilişkinin bir tek yorumu vardır, birden fazla yorumu yoktur (İris 1988: 278).

İris, meronimlerin geçişli olup olmadığını tespit etmek için kendi tasnifine başvurmuştur. Ona göre, *işlevsel parça* ilişkisinde bulunan meronimler genellikle geçişliliğini korumamaktadırlar (İris 1988: 278). Örneğin:

Yol:kaldırım:kaldırım taşı.

Vücut:el:avuç:parmak:tırnak.

Bu örneklerde *kaldırım taşı*, *yolun* meronimi değil ve *tırnak*, *avucun* meronimi sayılamaz.

Benzer bir şekilde grup ve öğeleri meronimi türünde geçişlilik sağlanmamaktadır:

(3a) *Simpson'un başı*, *Simpsonun* bir parçasıdır

(3b) *Simpson*, *felsefe bölümünün* bir parçasıdır.

(3c) *Simpsonun başı*, *felsefe bölümünün* bir parçasıdır.

Buna karşılık *grup ve alt gruplar* ve *bölünmüş bütün* meronimi sınıfında geçişliliğin korunduğunu görüyoruz:

Hayvanlar:etobur hayvanlar:aslan (grup ve alt gruplar)

Pasta:pasta dilimi:pasta diliminin dilimi (bölünmüş bütün)

Böylece İris'e göre dört meronimi sınıfından ikisi geçişli ikisi de geçişsizdir (İris 1988: 278-279):

Geçişli	Geçişsiz
Bölünmüş bütün	İşlevsel parça
Grup ve öğeleri	Gruplar ve alt gruplar

1.5. Meronimi ve Gramer Birimleri

Meronimiye inceleyen çalışmalar çoğunlukta isimler üzerinde durmaktadır. Halbuki meronimik ilişkiler isimler dışında, parça-bütün ilişkisine giren fiziksel nesnelere dilde yansıtan başka gramer birimleri arasında da kurulabilmektedir. Örneğin, *altın*, hem nesnedir, hem de bir nesnenin yapılmış olduğu madde adıdır: *bu bir altındır* ve *altın bir yüzük*. Burada *altın* hem isim hem de sıfat olarak kullanılmaktadır (Lyons 1977: 314).

Benzer bir şekilde fiiller arasında da meronimik ilişki kurulabileceğini söyleyebiliriz. Bir işlem, kendi içerisinde birden fazla işlemi alıyorsa, bu alt işlemler, üst işlemin meronimi olarak görülebilir, örneğin: *avlamak: ok atmak, ata binmek, avı takip etmek* (Lyons 1977: 315).

1.6. Meronim Tasnifleri

Meronimi üzerinde yapılan çalışmalarda meronim tasniflerinin ortaya çıktığını görüyoruz. Araştırma yaklaşımına bağlı araştırmacılar, birbirinden farklı tasnifler ortaya koymuşlardır.

1.6.1. İris Tasnifi

İris, daha kapsamlı bir araştırma ile meronimlerin neden bazen geçişli bazen de geçişsiz olduklarına cevap vermeye çalışmıştır. Ona göre parça-bütün ilişkisi aslında tek ve bölünmez değildir, dört ayrı ilişki grubundan oluşmaktadır:

- İşlevsel parça
- Bölünmüş bütün
- Grup ve öğeleri
- Gruplar ve alt gruplar

Bir grubun içerisindeki ilişkiler her zaman geçişlidir. Bir ilişki, bir grubun dışına çıktığında geçişlilik zinciri bozulmaktadır:

kapı:kapı kolu – işlevsel parça

ev: kapı – grup ve öğeleri

ev:kapı:kapı kolu ilişkisi içinde 2 ayrı gruptan öge aldığı için:

ev:kapı kolu yanlış ve mantıksız gelmektedir.

Ayrıca İris, mantıkçı, filozof ve bilgisayar dil bilimcilerinin parça-bütün ilişkisini incelerken sadece “bölünmüş bütün” grubunu inceledikleri için geçişlilik – geçişsizlik meselesi ile karşılaşmamakta ve tüm meronimlerin geçişli oldukları kanısına varmaktadır (1988: 261-287):

İşlevsel Parça: Bu grupta olan meronimik ilişki parçayı sadece bütünün yapısal bir ögesi olarak görmemektedir. Bu ilişkide parça, bütünün var olma sebebi olan fonksiyonun yerine getirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır; ve bu bütün, söz konusu parça eksik olduğunda görevini yerine getirememektedir. Örneğin: *araba: tekerlek; araba: motor*. Bu örnekte *tekerlek* ve *motor*, birer bağımsız nesnedir. İkisi de, *araba* olmadan var olabilir ve işlevlerini yerine getirebilirler. Ancak *araba*, ne *tekerlek* ne de *motor* olmadan işlevini yerine getiremez. Bu ilişki türünde parçalar, bütünden bağımsız varlığını sürdürebilirler. Bütün ise parça olmadan var olamaz.

vücut:kan bu örneğinde *kan* olmadan *vücut* görevini yerine getiremez; *can:insan* örneğinde de *can* olmadan, *insan*, insan olmaktan çıkar ve cansız vücut haline dönüşür (İris 1988: 272).

Bölünmüş Bütün: Bu grupta parçalar, bütünün bölünmesi sonucunda meydana gelmektedir. Örneğin: *pasta:pasta dilimi, ekmek:ekmek dilimi, portakal:portakal dilimi*. Bu ilişki, bütünün bölünebilir olmasını ve parçaların bütün ile aynı maddeden oluştuğunu ima etmektedir. Ayrıca, **işlevsel parça** ilişkisinin tersine **bölünmüş bütün** ilişkisinde bütün, parçadan önce var olmaktadır; bütün olmadan parça meydana gelemez.

Bölünmüş bütün ilişkisinde parça, *portakal dilimi* örneğinde olduğu gibi belli bir şekle sahip olabilir veya *pasta dilimi, ekmek dilimi* örneklerinde olduğu gibi belli bir şekle sahip olmayabilir.

Grup ve Öğeleri: Bu grupta, bir üst grup ve bu üst gruba ait olup belli bir yapı içinde olmayan öğeler yer almaktadır. Örneğin: *koyun sürüsü:koyun*. Bu grupta

bütün, parçaları var olduğu sürece vardır. Bütün, parçaların birleşimi ile meydana gelmektedir.

Gruplar ve Alt Gruplar: Bu grupta, kendi içerisinde bir grup olan parça, bütünü oluşturduğu grubu içinde yer almaktadır. İris bu tür meronimi için şöyle bir örnek vermektedir:

yemek: meyve, et, sebze

meyve: elma, portakal

et: dana eti, kuzu eti

Ancak bu örneklerden gördüğümüz gibi burada İris, *meronimiyi hiponimi* ile karıştırmaktadır. Bu örnek, hiyerarşik bir tasnifin örneğidir.

Bir sınıfa giren bir ilişkiyi incelediğimizde; ortam, şartlar, ve bakış açısı değiştiğinde başka bir sınıfa girebilir. Örneğin, bisikletin parçaları, bisiklet ile *işlevsel parça* türü ilişkisine girerler. Bu bisikleti parçalara ayırıp yere serdiğimiz zaman, bu parçalar *grup ve öğeleri* ilişkisini kurarlar. İrise göre, başka araştırmacılar meroniminin basit bir ilişki değil, kendi içerisinde birçok ayrıntıyı taşıyan karmaşık bir ilişki olduğunu savunmaktadırlar. Halbuki İris, bu tutarsızlığı, meroniminin farklı şartlarında farklı özellik göstermesine bağlamaktadır. Ona göre konuşmacı, bir olguyu anlatırken, dikkat etmek istediği özellik ve ayrıntılara göre kullanacağı meronimi sınıfını seçer (İris 1988: 277).

İris, ayrıca meronimlerin kullanım sıklığını incelemiştir. Bu incelemeye göre, en sık rastlanan meronim türü *işlevsel parça*dır:

Silindir, motorun bir parçasıdır

Boynuz, hayvanın bir parçasıdır

Diz, ayağın bir parçasıdır

İşlevsel parça türü meronim ilişkisinde bulunan öğelerin çoğu ayrı ayrı birer nesne iken bazıları ise birbirinden ayrılamaz ve ayrı olamaz:

Alev, ateşin bir parçasıdır

Yeşil, spektrumun bir parçasıdır (İris 1988: 268).

1.6.2. Chaffin Tasnifi

Chaffin, parça-bütün ilişkisine psikoloji bilimi açısından yaklaşmaktadır. Ona göre meronimler şu gruplara ayrılmaktadır (Chaffin 1992: 263):

- Nesne-parça
- Olay-kahraman
- Grup-öge
- Bütün-kesit
- Süreç-adım
- Alan-mekan
- Nesne-madde

Ayrıca Chaffin, meronimleri gruplara ayırmanın yanı sıra meronimi tasnifine ikinci bir boyut getirerek, meronimlerin taşıyabileceği şu dört unsuru tespit etmiştir (Chaffin 1992: 263-265):

1. Parçanın bütününden ayrılabilir nitelikte olması
2. Parçanın mekân ve zaman açısından bütünden ayrılabilir olması
3. Bütünün parçasını kaybettiği takdirde işlevselliğini kaybetmiş olması
4. Homeomeronimi, yani parça ve bütünün aynı maddeden yapılmış olması veya ortak özellik taşımış olması

Meronimi Unsurları

Meronimik İlişki	Örnekler	Ayrılab ilirlik	Zaman- mekan	İşlevsel	Homeo- meronimi
NESNE:PARÇA	<i>el:parmak</i>	+	+	+	-
OLAY:KAHRAMAN	<i>rodeo:cowboy</i>	+	-	+	-
GRUP:ÖĞE	<i>orman:ağaç</i>	+	+	-	-
BÜTÜN:KESİT	<i>pasta:dilim</i>	+	+	-	+
SÜREÇ:ADIM	<i>büyüme:erginlik</i>	-	-	-	-
ALAN:MEKAN	<i>orman:içindeki açıklık</i>	-	+	-	+
NESNE:MADDE	<i>lens:cam</i>	-	+	-	-

Chaffin'e göre, bir parça-bütün ilişkisi hem aynı grupta bulunmuş oldukları hem de aynı unsur taşımaları durumunda geçişli olabilir. Ayrıca Chaffin, meronimlerin geçişliliğinin bölünmez bir kavram olmadığını, dereceli bir kavram olduğunu iddia etmektedir. Meronimler, aynı grupta oldukları halde geçişlilik sergilebilmektedirler. Geçişliliğin derecesi ise bu meronimlerin paylaştığı ortak unsur ile ölçülmektedir: ortak unsur ne kadar çok ise geçişlilik bağı da o kadar güçlü olmaktadır (Chaffin 1992: 263).

Chaffin'in tasnifinden anlaşıldığı üzere meronimi, hem isim hem de fiil olarak karşımıza çıkabilmektedir. Eldeki çalışmada daha çok isimler üzerinde durulmakla birlikte fiil görevindeki meronimlerde daima göz önünde bulunacaktır.

1.6.3. Vossen Tasnifi

Vossen, Eurowordnet çalışmalarında parça ve bütün arasındaki ilişkiyi bilgisayar programlarına tanıtmak için bir tasnif geliştirmiştir. Ona göre meronimik ilişkiler beş ayrı bağlı ilişki türüne bölünebilmektedir (Vossen 1998: 105):

- Bütün ve onu oluşturan parçaları: *hand HAS_MERO_PART finger*
- Küme ve küme öğeleri (set and set members): *fleet HAS_MERO_MEMBER ship*
- Nesne ve onun yapılmış olduğu madde: *book HAS_MERO_MADEOF paper*
- Tüm ve onun bir parçası: *bread HAS_MERO_PORTION slice*
- Yer ve onun içindeki bir konum: *desert HAS_MERO_LOCATION oasis.*

Böylece Vossen şu beş ayrı meronim sınıfını tespit etmiştir:

- **parça** (part): *el:parmak*
- **öge** (member): *filo:gemi*
- **madde** (made of): *kitap:kağıt*
- **dilim, kesit** (portion): *ekmek:dilim*
- **yer, mahal** (location): *çöl:vaha*

1.6.4. İris, Chaffin ve Vossen Tasniflerinin Karşılaştırması

İris, Chaffin ve Vossen tasnifleri, meronimi incelemeleri için önemli bir araç sunmaktadır. İris tasnifi, *meronimiye* anlam bilimine dayalı olarak *holonimi* ve *meroniminin* kullanımı ve maddi dünyada kullanılışı açılarından yaklaşan bir tasniftir. Chaffin tasnifi, çok kapsamlı ve gramer biliminin en ince ayrıntısına inen bir tasniftir. Vossen tasnifi ise, bilgisayar dil biliminde kullanılmak üzere pratik ve fazla ayrıntılı olmayan, leksikolojik bir sınıflandırmadır. Eldeki çalışmada bu her üç tasnifin de bir sentezi yapılarak Türk Dilinde organ adları için en uygun tasnif elde edilmeye çalışılmıştır.

Tablo 1: İris, Chaffin ve Vossen Tasnifleri

İris	Chaffin	Vossen
İşlevsel Parça	Nesne-Parça	Parça
Bölünmüş Bütün	Bütün-Kesit	Kesit
Grup ve Öğeler	Grup-Öge	Öge
Gruplar ve Alt Gruplar	Nesne-Madde	Madde
	Alan-Mekân	Mahal
	Olay-Kahraman	
	Süreç-Adım	

Bu tasniflerinin birçok ortak yönleri olmaklar birlikte farklı yönleri de vardır.

Ortak yönler Tablo 2’de gösterilmiştir:

Tablo 2: İris, Chaffin ve Vossen Tasniflerinin Ortak Noktaları

İris	Chaffin	Vossen
İşlevsel Parça	Nesne-Parça	Parça
Bölünmüş Bütün	Bütün-Kesit	Kesit
Grup ve Öğeler	Grup-Öge	Öge
	Nesne-Madde	Madde
	Alan-Mekân	Mahal

Böylece, tasniflerin üçünde de var olan üç adet meronimik ilişki dikkati çekmektedir: **Nesne-Parça**, **Bütün-Kesit** ve **Grup-Öge**. Chaffin ve Vossen tasniflerinde olup, İris tasnifinde olmayan iki adet meronimik ilişki daha vardır: **Nesne-Madde** ve **Alan-Mekân**.

Ancak, tasniflerin arasında ortak olmayan meronimik ilişkiler de vardır:

Tablo 3: İris, Chaffin ve Vossen Tasniflerinin Ayrı Maddeleri

İris	Chaffin	Vossen
Gruplar ve Alt Gruplar	Olay-Kahraman	
	Süreç-Adım	

İris, meronimi tasnifinde **Gruplar ve Alt Gruplar** ilişkisini ayrı bir sınıfa koymaktadır. Bu ilişkiye giren ögeler, bir üst gruptan ve ona dâhil olan alt gruptan oluşmaktadır. Örneğin:

- *yemek: meyve, et, sebze*
- *vücut: organlar*
- *vücut: kas, deri, kan*

Bu tür ilişkilere baktığımızda bu ilişkinin aslında *meronimik* değil, *hiponimik* olduğunu görmekteyiz. Yani **Gruplar ve Alt Gruplar** ilişkisi aslında bir tasnif ilişkisidir. Bundan dolayı bu sınıf eldeki çalışmaya edilmemiştir.

Chaffin tasnifine baktığımızda, İris ve Vossen tasnifinde yer almayan **Olay-Kahraman** tasnifini görmekteyiz. Bu ilişkiyi organ adlarına uygulandığında, tez konumuz alanında onun aslında vücut organları arasında değil, organ ve bir olgu, durum veya hareket arasında meydana geldiği görülür. Örneğin:

- *yara almak: kan*
- *sakatlık: ayak*
- *körlük: göz*

Bu tür ilişki için bulunan örnek sayısı çok azdır. Tespit edilen örnekler de Chaffin'in ifade ettiği kriterlere uymamaktadır, çünkü bu ilişkide *kahraman, olayın* içinde anahtar rolünü oynamaktadır ve kendisi olmadan, olayın meydana gelmesi imkânsızdır. Bundan dolayı bu ilişkiyi kapsam dışı bırakılmıştır.

Aynı şekilde Chaffin'in tasnifinde yer alan **Süreç-Adım** ilişkisini diğer tasniflerde görmemekteyiz. Chaffin, bu tasnife örnek olarak *büyüme: erginlik* ilişkisini göstermektedir.

Chaffin'in düşündüğü bu ilişki, bir nesnenin veya birtakım nesne ve olayların zaman içerisinde değişime uğrayıp belli bir sürecin adımları gösteren bir ilişkidir. Vücut organlarında bu tür ilişkilere az rastlanmaktadır. Bundan dolayı bu ilişki de eldeki çalışmaya alınmamıştır.

1.6.5. Organ Adlarına Yönelik Meronimi Tasnifi

Yapılan tespitlere göre organ adlarının meronimik bir tasnifi yapabilmek için Chaffin ve Vossen tasniflerindeki ortak olan meronimik ilişkiler aynı zamanda organ adlarına da uygulanabilecek özelliklere sahiptir.

Mesela, parmak, elin meronimidir. Bu meronimik ilişki diğer yandan parmağın elin bir parçası olması sebebiyle nesne-parça ilişkisidir. Benzer şekilde kalp kapakçığı kalbin bir meronimidir. Bu meronimik ilişki diğer yandan nesne-parça ilişkisidir. Bunun gibi eğe, göğüs kafesinin bir kesiti olduğundan bu meronimik ilişki bütün kesit ilişkisi olarak ortaya çıkar. Aynı zamanda dalak, karaciğer, mide ve bağırsakları bir grup olarak ele aldığımızda onların iç organlar grubunun meronimi olduğunu söyleyebiliriz. Bu tür ilişki grup-öge meronimik ilişkisidir. Nesnelere ve onların hangi maddelerden yapılmış oldukları incelediğimizde holonim olarak bacak ve onun meronimleri olarak deri, kas, sinir ve kemik gösterebiliriz. Bu tür ilişki nesne-madde meronimik ilişkisidir. Sonuncusu olarak, bir nesnenin nerede yer aldığında batığımızda alan-mekân meronimik ilişkisini tespit ediyoruz: yüz bir holonim ise onun alan-mekân ilişkisinde bulunan meronimler, ağız, göz, alın, burun, yanak gibidir.

Bu durumda konu külliyatı kapsamında, eldeki çalışmada yer alan insan organ adlarıyla ilgili terimlerin meronimik ilişkilerine göre tasnifi Tablo 4'te gösterildiği gibidir.

Tablo 4: Vücut Organları Meronimileri Tasnifi

Meronomik İlişkisi	Örnekler
NESNE : PARÇA	<p><i>*boδ : *balç</i></p> <p><i>*balç : *kilk, *saç, *tü:k, *kulyak, *görs>göz, *ka:ş, *kirpik, burun, *çäñä, *du:dak, *erin</i></p> <p><i>*balç : *beyη</i></p> <p><i>*balç : *kulyak; *aγız : *erin</i></p>
BÜTÜN : KESİT	<p><i>*saç : *kilk, *tü:k</i></p>
GRUP : ÖĞE	<p><i>*di:ş : *azıγ</i></p> <p><i>*älg, *aδyu-t/ç : *ärηek</i></p> <p><i>*parηak, *ärηek : *bogum</i></p> <p><i>*gö:küz : *eyegü</i></p>
NESNE : MADDE	<p><i>*saç : *kilk</i></p> <p><i>*burun : *teri, *siñök, *kemük</i></p> <p><i>*tirs(γ)ek : *bogum, *siñök, *kemük</i></p> <p><i>*a:ya : *teri; *gö:küz : *eyegü</i></p>
ALAN : MEKÂN	<p><i>*balç : *a:ln, *ka:mpak, *yü:z, *bät, *bäñiz, *eiñ ~ *eñek, *yayñak, *aγız, *aburt</i></p> <p><i>*balç : *saç</i></p> <p><i>*yü:z : *a:ln, *ka:m/pak, *yayηak, *eiη, *eηek, *çäñä, *aburt</i></p> <p><i>*kol : *omuz, *tirs(γ)ek, *çaykan, *bilek, *älg, *ärηek, *parηak, *dıñak; *arka, *sirt : *yagrın</i></p>

- **NESNE : PARÇA**

İşlevsel açıdan birbirine bağlı olan holonimi ve meronimi gösteren bir ilişkidir. Holoniminin işlevini yerine getirmesi için meronimiye ihtiyacı vardır. Bu ilişkinin **görev yapma** fonksiyonu taşıdığı görülür.

- **BÜTÜN : KESİT**

Bu ilişkide meronimi, holonimi ile aynı maddeden olup, holonimin bir kesitidir. Bu ilişkinin *bölümleme* fonksiyonu taşıdığı görülür.

- **GRUP : ÖĞE**

Bu ilişkide holonimi bir grup olarak alındığında, meronimi bu gruba dâhil olan bir kavram olarak ortaya çıkar. Bu ilişkinin *toplanma* fonksiyonu taşıdığı görülür.

- **NESNE : MADDE**

Bu ilişkide holonimi bir nesne ise meronimi bu nesnenin yapılmış olduğu maddedir. Bu ilişkinin *yapılma* fonksiyonu taşıdığı görülür.

- **ALAN : MEKÂN**

Bu ilişkide holonimi bir mekân kabul edilirse, meronimi, bu mekânın içinde bulunduğu bir nesne olur. Bu ilişkinin *yerleşme* fonksiyonu taşıdığı görülür.

1.6.6. Türkiyede Meronimi Konusu

Bugüne kadar Türk dilinin anlam bilimi üzerine yapılmış sınırlı sayıdaki çalışmalar, tarihsel ve modern Türk dilini kapsayıcı nitelikte değildir. Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim* (üç cilt bir arada 2. baskı Ankara, 1998) adlı çalışmasının 3. cildinde anlam bilimine genel olarak değinmiştir. Tek başına Türk anlam bilimi üzerine yapılmış bir çalışma yine Doğan Aksan'ın *Anlam bilimi ve Türk Anlam bilimi* (Ankara, 1978) adlı çalışmasıdır. Ancak bu çalışmada meronimiye yer verilmemiştir.

2. Bölüm: Türk Dilinde Organ Adları

Genel söz bilimi açısından temel söz varlığının bir dilin çekirdek söz unsurlarını içine aldığı bilinmektedir. Türk dili içerisinde lehçeler arasında organik bağın belirgin olarak ortaya çıkmasını sağlayan bir grup temel söz varlığı da insanoğluna en yakın kelimelerden oluşan organ adlarıdır. Türk dilinde organ adları Türk dilinin yazılı en eski belgelerinden itibaren günümüze kadar çeşitliliğini muhafaza ederek gelmiştir. Genel Türk dilinin söz varlığında yer alan organ adları ve vücut kısımları genel olarak meronimik ilişkiler içerisinde belli bir hiyerarşi ile Türk konuşurunun zihninde yer alır. Türk dilinin tarihî ve modern lehçeleri arasında farklı anlam ilişkileri dikkati çekmektedir. Türk dili konuşurunun dil davranışı teorisi açısından dil sisteminin tespitinde organ adlarının kaynaklarda geçen şekliyle ele alınması önem kazanmaktadır.

2.1. Baş Kısımındaki Organlar

2.1.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BAŞ

'baş' Lat. *caput*, İng. *head*.

2.1.1.1. *balç

Proto-Tü. **balç* (Tenişev 1997: 194); Proto-Ogur **balç*; Proto-Oguz **başç*; **KökTü.** viii. yy. *baş/ba:ş* 'baş, ordunun başı, bir şeyin başlangıcı, coğrafi özellikler' (EDT 375a), *başlıgı yükündürmiş, tizligig sökürmiş* 'başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş' (THO 126); ix. yy. *baş* 'baş' (IB 10); **Bud.Tü.ç.** *baş* 'id.', *kayu kişi baş ağırlıg bolsa* 'kimin baş ağrısı olsa' (TT VIII M.26); **Man.Tü.ç.** *baş* 'id.', öz *başına tegdi* 'kendi başına düştü' (M I 20, 2-3); **İslami ç.:** xi. yy. **Krh.** *baş* 'baş' *başum*

kesmesüni keseyin tilim ‘başım kesilmeden önce dilimi keseyim’ (DLT III 166); **Harezm ç.** xiv. yy. *baş* ‘id.’ (KE II: 80), *baş* ‘id.’ (NF III: 50); **EKıp.** *baş* ‘id.’ (KTS: 24); **MKıp.** xiv. yy. *ba:ş* ‘id.’ (Kİ. 31); **Doğu Tü.:** xv. yy. *baş* ‘id.’ (Sngl. 124r.8); **Batı Tü.** xiv. yy. *baş* ‘id.’ (EM: 112), xv. yy. *baş* ‘id.’ (MŞ: 34), *baş iy t̄ālib bilgil kim baş ağırsı başuñ cümlesine vāķi‘ olsa* (CH I: 143), *baş* (DK II: 39); xiii. – xix. yy. *baş* ‘1. Başkan, topluluğu yöneten, komutan. 2. (insan ve hayvan sayımında) Tane. 3. Başak. 4. Yara.’ (TTS I 413-414); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *baş* ‘1. İnsan ve hayvanlarda beyin, göz, kulak, burun, ağız vb. organları kapsayan, vücudun üst veya önünde bulunan bölüm, kafa, ser. 2. Bir topluluğu yöneten kimse. 3. Başlangıç. 4. Temel, esas. 5. Arazide en yüksek nokta. 6. Bir şeyin genellikle toparlakça ucu. 7. Bir şeyin uçlarından biri. 8. Kasaplık hayvanlarda ve bazı yiyeceklerde adet’ (TS: 228-234); **Gag.** *baş* ‘1. Baş 2. Koçan 3. Başkan, amir 4. Başlangıç, bir şeyin başlangıcı 5. Teknenin ön tarafı 6. Tane’ (GS: 75); **Azb.** *baş* ‘1. Baş 2. Zihin, şuur 3. Bir şeyin en yukarı kısmı, tepesi, zirvesi, üstü 4. Bir şeyin kalın, çıkık tepesi 5. Kenar, yan 6. Bir şeyin başlandığı yer, başlangıç 7. Uzunluğu olan bir şeyin son kısmı, ucu, kenarı 8. Bir şeyin en ön tarafı 9. Yukarı taraf, hürmetli 10. Hayvanları saymak için hesap birim 11. Aile reisi 12. Vazifece büyük olan 13. Başkalarından nispeten daha mühim 14. Âlâ, en yüksek, en iyi, en seçme 15. Defa, kere 16. Esas, kök, sebep 17. (*eski*) Su hacim birimi’ (ADİL I: 212); **Trkm.** *baş* ‘1. Adamın ya da hayvanın başı, 2. Evcil hayvanın sayım birimi, 3. Bir kişinin tepesi, buyu, 6. Başlangıç, 7. Bir kişinin esası’ (TDS: 79); **Güney-Doğu:** **baş*, SUyg. *pas*; **Kuzey-batı (Kıpçak): Kırg** *baş*; **Kuzey-doğu (Sibirya): Tuva** *ba:ş*, **Hakas** *pas*, **Yakut** *bas*; **Çuvaş:** *pus*(Tenişev 1997: 194);

1. *balç'ın Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev, sözün Proto-Türkçe *balç şeklinden geliştiğini belirterek diğer Altay grubu dillerinde meselâ, Moğ. *malja-n 'kel', Kalmık malzn şeklindeki paralelleri tespit etmiş ve 'kel' > 'baş' sözlerindeki anlam kaymalarından söz etmiştir (1997: 194).

Sözün taranan kaynaklarda karşılaşılan temel anlamı, 'organ adı olarak baş'tır. Ancak, Tenişev de tüm Türk lehçelerinde bu sözcüğün; 'canlılar için sayı birimi, tepe, üst, başkan, bir şeyin başı' şeklindeki anlamlar ile doğal metaforik gelişmeler gösterdiğini belirtmekte ve Yakut ve Gagauz Türkçelerinde 'yukarı' anlamının yanında 'ileri' anlamında da kullanıldığını vurgulamaktadır (Tenişev 1997: 194).

Eldeki çalışmada taranan metinlerde VIII. yy. da *baş/ba:ş* 'baş, ordunun başı, bir şeyin başlangıcı, coğrafi özellikler'(EDT 375a) anlamının da olması daha VIII. yy.da kelimenin oldukça işlek olduğunu göstermektedir. Yine bu dönemde 'lider' anlamında *başlıg* (THO 126) sözünün kullanılmış olduğunu görüyoruz. Clauson da Eski Kıpçak Türkçesinde sözün hem kısa hem uzun ünlülü şekillerine dikkat çekmiştir. Benzer durum bugün Türkmen Türkçesinin standart türünde de görülmektedir: *baş* '1. Adamın ya da hayvanın başı, 2. Evcil hayvanın sayım birimi, 3. Bir kişinin tepesi, buyu, 6. Başlangıç, 7. Bir kişinin esası' (TDS: 79), *ba:ş* 'yara' (TDS: 80); XIII. yy. ile XIX. yy. arasındaki eserlerin taranmış olduğu Tarama Sözlüğünde de baş sözünün ilgili metinlerde özellikle '1. başkan, topluluğu yöneten, komutan. 2. (insan ve hayvan sayımında) Tane. 3. Başak. 4. Yara.' (TTS I 413-414) anlamlarında görüldüğü belirtilmektedir.

Modern Oğuz sahasında Türkiye, Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde baş sözünün temel anlamının ‘organ adı’ olduğu ve zaman içerisinde bütün Oğuz grubu Türk lehçelerinde paralel yan anlamlar kazandığı görülmektedir.

Doerfer, *balç sözünün Halaç Türkçesinde boş şeklinde tespit etmiştir (Doerfer 1970: 24).

2. *balç Sözünün Kullanım Alanı

THO 126 **başlığı** yükündürmiş, tizligig sökürmiş ‘başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş’.

TT VIII M.26 kayu kişi **baş** ağırlıg bolsa ‘kimin baş ağrısı olsa’

MI 20, 2-3 öz **başıña** tegdi ‘kendi başına düştü’

DLT III 166 **başım** kesmesüni keseyin tilim ‘başım kesilmeden önce dilimi keseyim’

EM 112 bir kaç gez anuñıla **başı** yusalar **başda** olan kepegi ve çirki giderür

EM 112 bu kitâbı **başdan başa** oqımak hâcet olmaya

EM 116 ger anı döğüp bala katup yêseler boyında olan hanâzîr **başımı** giderür

MŞ 27 **baş** ağrısına ve kulaq ve bögrek ağrısına [...] müfiddür

MŞ 42 ve yüzi gözi kızıl olmaq ve tamarlar tolu olmaqdur ‘ilacı **baş** tamarından kan almak ve baldırlarından hacâmat etmek ve tabî‘atı telyin eylemek ve cevâv içmek ve şol kan gâlib olana dedüğümüz gıdaları ve şerbetleri tenâvül etmek

MŞ 128 yan **başında** sızlaya tâ topuğa degin ‘ilacı budur

CH I: 143 **baş** iy tãlib bilgil kim baş ağrısı başuñ cümlesine vâkı‘ olsa

TTS I 37 İçildi kamusu açıldı gönül

Çok **ağır baş** esridi oldu yenül

TTS I 366 Yolunda yer yüzün düşüp döker yaş

Felek bağırında çıktı yelmeden **baş**

TTS I 369 Derdile rengi saz yüzler için

Başlı bağırile yaşlı gözler için

TTS I 369 Şu denlü döktü epsem kanlı yaşlı

San uç vermişti anın **bağı başı**

TTS I 443 Kibr ü nahvet, nihâdında **baş kaldırdı** eyitti: Bencileyin cihanda kim var.

TTS I 528 Sünükleri kaç pâre ise beynisin resmince ol **baş sünüğü** deliklerini

TTS II 1146 On on beş miktarı **baş** ve dil getirse zeamete müstahık olup...

TS 228 Sağ elinin çevik bir hareketiyle **başındaki** tülbendi çekip aldı.

TS 228 Gücün, erdemliğin, bilimin, her şeyin **başı** paradır, para.

TS 228 Avucumuzun içinde sakladığımız sigaraların yanmış ucu ile fitillerin **başını** yaktık.

TS 228 Yirmi **baş** koyun. On **baş** sığır. Üç **baş** soğan.

TS 228 Güzel bir sonbahar havasında şair, havuz **başına** uzanır gibi oturmuş, güneşleniyordu.

SFA -1 **Başıyla** beraber eli de aynı zamanda paketti yeniden hissedince yüzünden birdenbire uçup giden doğuştan gülüş de yerine, göz kırpıncaya dek yerleşti.

SFA-2 **Baş** örtüsü ağzına bağlı bembeyaz alınlı, siyah siyah gözlü bir kadın hayretle büyüyen gözlerle karşımızda, idi.

SFA-2 **Başımı** da şöyle yastığa doğru şakacıktan eğdim.

SFA-2 Üstü **başı** deri kokardı.

HEA-1 Güzide **başımı** kapıdan içeriye sokarak sözlerimizi kesiverdi.

HEA-1 O benim için her zaman **başımı** sokabileceğim bir sığınak idi.

HEA-1 **Başı** ellerinin içinde, insanüstü bir acı ile kıvranıyordu.

HEA-2 Ayşe uzakta, bir şey anlamıyormuş gibi **başında** siyah bir örtü, oturuyor.

HEA-3 Yaralı kocaman bir bozkurt arka ayakları üstünde oturuyor; korkunç, uzun **başı** ateşli gözleriyle gözlerimin içine bakıyordu.

HEA-3 Ertesi sabah, Zeynep, hafif bir ateş ve **baş** ağrısıyla uyanmıştı.

HEA-3 **Baş** ucunda doktorun sürahinin üzerine mendil örtterek gölgelendirdiği mum, küçük odanın eşyası de bir ışık hayali gibi uçuyordu.

HEA-4 İşte bu küçük canlı yük çuvalı da bu anda **başımı** kaldırdı, etrafını dikkatle süzmeğe başladı.

HEA-4 Onlar da, gözleri fırl fırl etrafı gözetlerken arada bir **başlarını** çevirip, suyun öbür tarafında gözleri kapalı yatan kıza bakıyorlardı.

HEA-4 Ana yolun iki tarafında, **başları** göğe degen dağlar, üstleri iki yeşil duvar gibi çamlarla kaplı; tepeleri süt gibi beyaz bir berraklık içinde...

HEA-5 Yalnız arkasını görebildiğim sarı uzun saçlı bir **baş** şüphesiz benim sabahleyin seyrettiğim gümüşi dumanlara dalmıştı.

HEA-7 **Başım** çok dağınık, artık ne düşündüğümü, ne duyduğumu bilemeyecek bir durumdaydım.

HEA-7 Çoğu zaman Rauf'un dizleri arasına sokuluyor, **başı** onun göğsüne dayalı, büyük nemli gözleri uzaklara dalardı.

HEA-9 Sonra içine gizli bir hayat suyu akıyormuş gibi evvelâ **başı** ve omuzları belli belirsiz, sonra bütün ince vücudu dalgalanmağa, dudaklarından yarım ve çeyrek seslerden yaratılan ağır ve garip bir ahenk akmağa başladı.

HEA-9 Şişman adam gene **başımı** kaşdı, gene gözlerini büzdü.

PSE 51-52 Amma sän oruç tutarkan **başımı** yala hem yüzünü ika.

PSE 89 Simon Petri Ona dedi: ey Saabi, deil sade ayaklarımı, amma ellerimi hem **başımı** da (yıka).

PSE 107 Hem askerler gübem-tikenlerden bir fenets yürüp, **başına** koydular hem Ona al-ruba giydirdiler.

PSE 160 Amma sizin **başımızdan** hiçbir saç kaybolmaycak.

PSE 162 Amma bu ayaklarımı gözyaşlarınlan isladı hem **başının** saçlarınlan sildi.

PSE 177 O (karı) sa gelip hem ona **baş** urdu.

UK 21 hepsi adamlar şindän şalvar taşısınnar, deri kuşaklan baalı belindän, kara yüksek kalpak **başlarına** kara deridän uzun ayakkabı giysinnär

UK 24 Adeetä dä görä, Kurog koyardı içeri bir odundan adamcık-allaalık yapısı, idolcuk, yurtanın **baş** duvarına, da hepsi ona **baş** iilärdilar.

UK 25 Basar-bek, bir ordu **başı**, atlı gezeräk kurennär içindä askerci sıralamaa insanı, hem görüp, nicä Külen kocasınnan savaşırlar derileri germäa kurusunnar.

UK 39 **başı baş** kabak, uzun saçları, birüz bozlu, yeşil bir **baş** kabı

UK 54 salt ellär sansın oyneerlar, **başlar**, gözler, gülümseyräk

UK 62 il bölmelerin **başları** ‘ordu bölümlerinin komutanı’

UK 84 tutuşacak onun da **başı**

UK 95 **başaarısı**, osa yürek mi tuttu bunu?

- UK 102 ilip **baş**
 UK 103 **baş** sofrada şen
 UK 107 **baş** iiltdiydik
 UK 147 **başımı** uzattı
 UK 148 keaykaus suvazleer onu **başımı**, öper annısını, aler ellerini da oturder onu
 UK 169 uzun saçları omuzlarında, kıvırcık kalpaklar **başlarında**, bıyıklar üstünden kartal gözler bakerlar
 UK 225 kaybedärdi **başımı**
 UK 233 **başında** saçlar kısa, bıyıklar uzun, yanak omuzları kızıl, gözleri gülümsek
 UK 240 kaşıyarak başını
 GTA 182 [ˈʒelɪn **baş** i:ldeːˈlɪm ˈɑjɔz i:zʊˈzɑ sa:bɪˈje ˈbɪrɪdʒɪc ʒɪnɑhsiˈzɛ] [seˈnɪn ˈkrʊtʃɛnɛ **baş** i:lˈdeːrɪz]
 GTA 191 [kɪʃtʃɑˈzɪm jɪkɑˈsɑnɑ beˈɪm **başım** bɪclɛˈsɛnɛ]
 GTA 193 [kɪʃtʃɑˈzɪm ɪkɑˈsɑnɑ **başta** zɪm bɪclɛˈsɛnɛ]
 ADİL I: 212 **baş** bädänin tacıdır, gözler onun daş-gaşı
 ADİL I: 212 **başından** ağrı gopur, gözlärimä garanlıg çökür
 ADİL I 212 İri **baş**. Onun **başı** ile bedeni arasında tenasüb yohtur.
 ADİL I 216 Hanpäri gardaşı oğlunun suallarına ağızucu cavab verib, onu **başdan** etmäk çalışdı
 HDD 75 **Başından** büyük danışanın başı bolalar çeker
 HDD 122 **Baş** hara, daş hara
 HDD 122 **Başın** serinliği, yüreğin rahatlığıdır
 HDD 122 **Başın** taçı ağıldır
 TDS 79 Akıl yaşda bolmaz, **başda** bolar
 TDS 79 Seresan gep daşa gala, bisersan gep **baş** bela
 TDS 79 Eysem neme meniñ **başımı** ağırdarsın?
 TDS 79 Armanım köp öñki öten vagtıma, **Başım** aylap şikes berdi bagtıma
 TNAS 17 Ağaç **başı** dik, miwesi aşak (ağaç barlı bolsa-da, **başı** aşak).
 TNAS 17 Ağaç **başı** yokarda, miwesi aşak.
 TNAS 69 **Başıma** gelenden malıma gelsin
 TNAS 19 Ağır ayak **baş** deger, yengil ayak daşa deger.
 TNAS 22 Acal geldi cahana, **baş** ağırı - bahana.
 TNAS 31 Allasız **çöp başı** gımıldamaz.
 TNAS 68 **Baş** ağırman, baldır sızlaman bolmaz.
 TNAS 68 **Başarmacak** işiñe urunma.
 TNAS 68 **Baş** bolmasa, göwre ləş.

3. *balç Sözü'nün Türevleri

3.1 *balç'tan İsimler

- **başlıg**

THO 126 **başlıgı** yükündürmis, tizligig sökürmis 'başını eğdirmiş, dizini çöktürmüş'.

3.2 *balç'tan Fiiller

- **başla-**

TS 239 Şairliğe on sekiz yaşında gazel ve rubaîlerle **başlamıştı**

TS: 239 Bundan başka, evlenme hayatı da oldukça başarılı **başladı**

- **başar-**

TNAS 68 **Başarmacak** işiye urunma.

4. Anlam Olayları Bakımından *balç

**balç* sözünün tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak kullanıldığı görülmektedir. Clauson, sözün tüm tarihî dönemlerinde ve tüm Türk lehçelerinde hem asıl hem de metaforik anlamlarda görüldüğünü belirtmektedir. Sözün VIII. yy.da ‘ordunun başı, bir şeyin başlangıcı, coğrafi özellikler’(EDT 375-376) şeklindeki anlamları metaforik kullanımlardır. Yine bu dönemde ‘lider’ anlamında kullanılan *başlıg* (THO 126) sözü soyut bir kavramın somutlaştırılması şeklinde bir metafordur. Tenişev de sözün ‘hayvan sayımında birim’, ‘bir şeyin tepesi’, ‘başkan’, ‘başlangıç’ gibi bir takım metaforik kullanımlarına da dikkat çekerek, Yakut ve Gagauz Türkçelerinde ‘yukarı’ yön gösterme anlamının yanı sıra ‘ileri’, Kıpçak ve Güney-doğu Türk lehçelerinde ‘uç, son’; Uygur Türkçesinde ise ‘aşağı’ anlamlarının olduğu üzerinde durmuştur (1997: 194).

Tarama Sözlüğünde birinci anlam olarak belirtilen ‘başkan, topluluğu yöneten, komutan, insan ve hayvan sayımında tane, başak, yara’ (TTS I: 413-416); Türkçe Sözlük’te geçen ‘bir topluluğu yöneten kimse, başlangıç, temel, esas, arazide en yüksek nokta, bir şeyin genellikle toparlakça ucu, bir şeyin uçlarından biri, kasaplık hayvanlarda ve bazı yiyeceklerde adet’ (TS: 228-234); Gagauz sözlüğünde ‘koçan, başkan, amir, bir şeyin başlangıcı, teknenin ön tarafı, tane’; Azerbaycan sözlüğünde ‘zihin, şuur, bir şeyin en yukarı kısmı, zirvesi, bir şeyin kalın, çıkık

tepesi, kenar, yan, başlangıç, uzunluğu olan bir şeyin son kısmı, ucu, kenarı, bir şeyin en ön tarafı, yukarı taraf, hürmetli, hayvanları saymak için hesap birimi, aile reisi, vazifece büyük olan, başkalarından daha mühim, en yüksek, en iyi, defa, kere, esas, kök, sebep, (*eski*) su hacim birimi'; Türkmen sözlüğünde 'evcil hayvanın sayım birimi, bir kişinin tepesi, boyu, başlangıç, bir kişinin esası' şeklindeki anlamlar aslında metaforik anlamlardır.

Ancak, *başlığı yükündürmıs, tizligig sökürmıs* (THO 126) cümlesi metaforların oluşumunda metonimlerin kullanılması durumuna güzel bir örnek teşkil etmektedir. Bu cümlede *Başlıyı/başı olanı eğdir-* bir deyimdir. Bu deyimde baş, insan sözü yerine kullanılmıştır. İnsanla ilgili olan bir kavram ve aynı zamanda insanın bir parçasıdır. İnsan bedeninin bir meronimidir. İnsan veya kişi sözünün metonimi olan bu kavram diğer yandan 'asi olma' soyut kavramının somut bir sembolü veya göstergesi olmaktadır. Bu durumda da metafor ortaya çıkmıştır. Bu deyim *kibr ü nahvet, nihâdında baş kaldırdı eyitti: bencileyin cihanda kim var* (TTS I 443) örneğinde de benzer bir metaforik eğilimle kullanılmıştır. *Onlar da, gözleri fırıl fırıl etraftı gözetlerken arada bir başlarını çevirip, suyun öbür tarafında gözleri kapalı yatan kıza bakıyorlardı* (HEA-4); *O benim için her zaman başımı sokabileceğim bir sığınak idi* (HEA-1); *Bu akşam gözleri âdeta görmeden Rabia'ya bakarken birdenbire, dört sene evvel piyanoya ancak yetişen başın, şimdi piyanonun üstünden odayı seyrettiğinin farkına vardı, ve beklemediği bir hakikat keşfetmiş gibi heyecanlandı, parmakları kaldı* (HEA-9), *Güzide başını kapıdan içeriye sokarak sözlerimizi kesiverdi* (HEA-1), *Yalnız arkasını görebildiğim sarı uzun saçlı bir baş şüphesiz benim sabahleyin seyrettiğim gümüşî dumanlara dalmıştı* (HEA-5), *Baş başa önemli bir müzakerede idiler* (HEA-8), *Çok ağır baş esridi* (TTS I 37)

cümlelerinde *baş* sözü, doğrudan doğruya “insan” kavramının yerine kullanıldığından, metonimdir. *Başına gel-* (HEA-2, TNAS 69) deyiminde de insanın karşılaştığı olay ve durumlar kastedildiğinden *baş* sözü doğrudan insan yerine kullanılmış olmakta ve metonimi ortaya çıkmaktadır.

Temelinde zihni bir benzetme olduğu anlaşılan *başdan başa* (EM 112), *başından ayağına kadar* (HEA-2), *her şeyin başı* (TS 228) deyimlerinde bir şeyin başlangıcı ve sonu kast edildiğinden metafor yapılmıştır. ***Başlı*** *bağır* (TTS I 369) ifadesinde baş ‘yara’ anlamında kullanıldığından bir benzetme görüldüğünden metafordur. *Fitillerin başı* (TS 228), *yirmi baş koyun*, *on baş sığır*, *üç baş soğan* (TS 228), *başları göğe degen dağlar* (HEA-4), *ordu başı* (UK 25), *agaç başı* (TNAS 17), *çöp başı* (TNAS 31), *havuz başı* (TS 228) örneklerinde de temel anlamı itibarıyla canlıya veya insana mahsus olan bir özellik cansız nesnelere veya bitkilere için kullanıldığında metafor ortaya çıkar.

Baş vur- (PSE 177) deyiminde insanın somut ya da soyut olarak bir şeye veya bir yere yönelmesi veya gitmesi bunun neticesinde müracaat etmesi anlatılmaktadır. Bu durumda da bir insanın bir parçasının insan kavramının bütününe yerine kullanılmış olduğu görülür. Bu durumda da baş sözü metonimdir. Bu deyimde metafor olan aslında *vurmak* fiilidir. Aynı durum *başdan et-* deyimini için de geçerlidir. Bu deyimler metaforların oluşumunda metonimlerin nasıl kullanıldığına birer örnek teşkil etmektedir.

5. Meronim Olarak **balç*

Clauson, bazı metinlerde *baş* ve *ba:ş* yazılışlarının ‘baş’ anlamında kullanılması durumunun bir yazım hatası olduğunu düşünmekte ve *ba:ş* şeklini ‘yara’, *baş* şeklini ise organ olan baş’ın karşılığı olarak görmektedir (EDT 375a). **balç* sözü, kısa

ünlülü şekliyle, *boδ ‘beden’, teriminin nesne-parça ilgisi sergileyen meronimidir. *sıyn , *sıynak, *gebde terimlerinin meronimi değildir. Diğer yandan, taranan metinlerde görülen *beyη, *kılκ, *saç, *tü:k, *a:ln, *ka:mpak, *kulyak, *yü:z, *bät, *bäniz, *görs>göz, *ka:ş, *kirpik, burun, *eiñ ~ *eñek, *yayñak, *çänä, *ayız, *aburt, *du:dak, *erin terimleri *balç sözünün meronimleridir. Bunların arasında *kılκ, *saç, *tü:k, *kulyak, *görs>göz, *ka:ş, *kirpik, burun, *çänä, *du:dak, *erin terimleri *balç sözünün nesne-parça ilişkisi sergileyen meronimlerdir. *a:ln, *ka:mpak, *yü:z, *bät, *bäniz, *eiñ ~ *eñek, *yayñak, *ayız, *aburt terimleri ise *balç sözünün alan-mekân ilgisi içerisinde olan meronimleridir. *teri ve *siñök terimleri, *balç sözünün nesne : madde ilgisi içindeki meronimleridir.

NESNE : PARÇA	*boδ : *balç *balç : *kılκ, *saç, *tü:k, *kulyak, *görs>göz, *ka:ş, *kirpik, burun, *çänä, *du:dak, *erin
NESNE : MADDE	*balç : *teri, *siñök
ALAN : MEKÂN	*balç : *a:ln, *ka:mpak, *yü:z, *bät, *bäniz, *eiñ ~ *eñek, *yayñak, *ayız, *aburt *balç : *beyη

2.1.2. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BEYİN

‘beyin’ Lat. *cerebrum*, İng. *brain*.

2.1.2.1. *beyη

Proto-Tü. *beyη (Tenişev 1997: 195); Proto-Ogur *beyη, Proto-Oguz *beyη; **KökTü.** viii. yy.; **Bud.Tü.ç.** miyi, meyi-si (3. kişi iyelik), meñi-si (TT II 8, TT III 50, U II 10-29, 28-2, III 43-13, TT IV 12-60, TT I 21-2); **Man.Tü.ç.:** ... ; **İslami ç.:** xi. yy. **Krh.**

meñi Krh. *miñgi* ‘beyin’ (DLT IV: 413), *meñesi tolu* ‘beyni dolu, zeki’ (KB 57) *ukuş ornu üstün meñede turur* ‘akılı yeri üstte, beyindedir’ (KB I836); **Harezmi** ç. xii. yy. *miyi* (ME 236), xiv. yy. *dimāg* <Ar. (NF III: 109), *mey(i)n* (KE II: 439), *mini* (KE II: 441); **EKıp.** xiii-xiv. yy. *meñ* (CC I), *bayni* (KTS: 29), *dimāg* <Ar. (KTS: 62), *meñ* ‘beyin, dimağ’ (KTS: 180), *mey*, *meyin*, *meyni* ‘beyin’ (KTS: 183), *töbe* ‘beyin’ (KTS: 281); **Doğu Tü.**: xv. yy. *meyin/meyn* ‘beyin’ (Sngl 319r29); **Batı Tü.** xiv. yy. *beyni* (EM: 115), xv. yy. *dimāg* (MŞ: 21), *dimāg* (CH I: 153); *beyni*, *beynisi* ‘beyin, beyni’ (TTS I 528), **Modern Tü.: Güney-batı (Oğuz): TTü.** (st.) *beyin* ‘1. Kafatasının üst bölümünde beyin zarı ile örtülü, iki yarım yuvar biçiminde sinir kütlelerinden oluşan, duyum ve bilinç merkezlerinin bulunduğu organ, dimağ (TS: 281). Mecazi anlamlar da beyin fonksiyonu ile ilgili: 2. Muhakeme, usa vurma. 3. Bir şeyi yönetmede önemli görevi olan kimse. 4. Akıl, anlayış. 5. Bilgisi, eğitimi, düşüncesi yüksek düzeyde olan kimse’ (TS 281); *çimidi* ‘beyin’ *Senin çimidini delerim* (-Rz.) (DS III: 1223), *emik* ‘insan beyni; yeni doğan çocukların başındaki bingıldak; boğaz, hançere; alın’ (-Brd.; -Dz.; -İz.; -Mn.; -Mğ.) (DS V: 1735), *imik*, *imirtlek*, *imük*, *inük* ‘beyin’ (-Uş.; -İsp.; -Ay.; -İz.) (DS VII: 2536), *muy* ‘beyin’ (Çilehane *Reşadiye -To.; Karaçay, Başhöyük *Kadınhanı -Kn.) (DS IX: 3194), *pinç* ‘beyin’ *Tepesi üstü düşünce pençi çıktı* (Varyanlı -Mr.) (DS IX: 3455); **Gag.** *imik* ‘beyin, beyin ile ilgili’ (GS 202); **Azb.** *beyin* ‘1. Merkezi sinir sisteminin en mühim uzvu 2. Akıl, şuur, zeka, baş’ (ADİL I: 226), *dimāg* ‘beyin’ (ATS: 286); **Trkm.** *beyni* ‘1. Beyin 2. Düşünce, akıl’ (TDS: 85); **Güney-Doğu:** YUyg. *miñä*, Özb. *miya*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Kırg *me*; ; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *me*., Tuva *me*., Hakas *mi*., Yakut *meyii*; **Çuvaş:** *mime*, *vime*, *nime*, *mine* (Tenişev 1997: 195)

1. *beyη Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev, bu sözün, Eski Uygur Türkçesinden günümüze kadar ‘beyin’ anlamının yanı sıra ‘akıl, aklın bulunduğu yer’ (KB *meηisi tolu* ‘akıllı’, *ukuş orni üstün meηädä turur* - DTS 341 – ‘aklın mekânı yukarda, beyinde’, TTü., Azb., Trkm., Karaim, Malkar, Kumuk, Tat., Başkurt, Nogay, Karakalpak, Kaz., Kır., Özb., Harezmi, Uyg., Tuv., Yak., Çuv.), ‘zevk, haz, keyif, sevinç’ – (ETü, EUyg. TT II 8: *etöz meηisi* ‘bedensel zevk’, TT III: *meηike ilişmişke* ‘geçen hazlara’, U II: *meηi teginmek emgek teginmek* ‘sevinç ve üzüntü yaşamak’; *vişaylığ meηiler* ‘duygusal hazlar’ U III, TT IV, TT I; Kırh-Uyg. KB: *meηilik turur kör meηi yok çığay* ‘ve sevinci olmayan fakir sevinecek’), ‘tepe, başın tepesi’ Kumuk. Baş - Yak. anlamlarına geldiğini belirtmiştir (Tenişev 1997: 195). Altay dil grubunda *beyη kavramına paralel olarak şu şekillere rastlanmaktadır: **maη-lai* ‘alın, ok ucu’, Buryat *magnai, manlai* ‘alın, yüz; öncü, lider’, Kalmık *maηnä* ‘alın; öndeki’. Tenişev, aynı zamanda *beyη şeklinin Moğol, Türk ve diğer Altay dillerindeki “gönül” ve “göğüs” kavramlarını karşılayan terimler ile de bağlantısının kurulabileceğini belirtmiştir: Kore *mam* ‘ruh, his, istek’, Orta-Kore *manam*; Japon *mune* ‘göğüs, gönül; his, duygu’. Tenişev, bu tespitlere dayanarak, Proto-Altay dilinde bu terimin birincil anlamının ‘duygu ve akıl barındıran organ’ olduğunun görüldüğünü ve buna bağlı olarak ayrı ayrı dillerde, bu soyut organın somutlaştırmasının o dili konuşan toplumun dünya bakışına göre gerçekleştirildiğini belirtmiştir (1997: 195-196). Bu durumda Avrupa’da Rönesans çağına kadar aklın, kalpte olduğu inancı hakimken Türk-Moğol dünyasında erken çağlarda duygunun beyinde yer aldığına inanıldığını tahmin etmek mümkündür. Clauson, bu sözcüğün orijinal şeklinin *beηi* olduğunu düşünmektedir (EDT 348).

2. *beyn Kullanım Alanı

KB I 836 **meşesi** tolu ‘beyni dolu, zeki’

KB 57 ukuş orni üstün **meñede** turur ‘akıl yeri üstte, beyindedir’.

MŞ 21 göğüsi taracuğ ve boynı uzun ve boynı ince ve boğazında şiş ve ma‘ desi za‘ if

ya gözi ya **dimāğı** za‘ if

DTS 341 uquş orni üstün **meñädä** turur

TT III **meñike** ilişmişke

U II **meñi** teginmek emgek teginmek

TTS I 528 Yarın kıyamet güneşi ıssısında başlarda **beyni** çokraduğu vaktın seni Arş gölgesinde gölgelendürem

TTS I 528 Sünükleri kaç pâre ise **beynisin** resmince ol **baş sünüğü** deliklerini ...

TTS I 529 Dostlar muradınca **beynisin** çıkar

TTS I 529 Vezire şah eydür ki ey beynisüz

Ne düzen ola ki deyim anı düz.

TS 255 Türkiye’nin yetiştirdiği en değerli beyinlerden biridir (H. Taner)

ADİL I: 226 onun **beyni** yoğdur, danışığını bilmir

TDS 85 özi yaş, **beynisi** boş

TDS 85 **Kelle beynisi** akıl organıdır, diyip, beyik Rus alımı İ. P. Pavlov subut etdi.

TDS 85 Ol gızgalañ arasında **beynisine** giren dürli oyları durlap geçirip bilmedi.

TNAS 12 Aç garın, boş **beyni**.

HEA-2 İki doktor çok uzun ve fennî bir münakaşadan sonra **beyninden** kurşun çıkarılırken ölen Peyami’nin Ateşten Gömleğine çetin ve lâtinçe bir isim koydular.

HEA-3 Bende **beynim** ve varlığımla ilgili olmayan yeni bir duygu türemiş, beni çürümüş bir organ gibi bütün geçmişimle fırlatmış.

HEA-5 İşte onun için yolları üstünde **beynimin** parçalanacağını bilsem gözlerimde bir korku gölgesi göstermezdim.

HEA-7 Kendimi insanların tahlil edilecek gizli bir acısı karşısında bulursam daima böyle, kanımda, **beynimde** hareketli, sağlam bir dolaşma duyardım.

HEA-7 Rauf’la ikimiz de bu sesi işitir işitmez kan **beynimize** toplanmıştı.

HEA-7 Bütün bu büyüklerin patırtılı kavgaları o küçük duygulu **beyninde**, kim bilir, nasıl bir biçim almıştı acaba?

HEA-9 Beklediği ve asıl korktuğu darbe nihayet **beynine** inmişti.

HEA-9 İncir çekirdeği kadar dar **beyninde** karmakarışık duran peygamber, meleklerden sonra şimdiye kadar âdeta tapınircasına hürmet ettiği, sütoğlunun dostu bir Vehbi Dede vardı.

3. Anlam Olayları Bakımından *beyn

Sözün temel anlamı ‘organ adı olarak beyin’dir. Ancak fonksiyonlarına işaret eden göndermeler yan anlam olmaktadır. Dolayısıyla fonksiyonlarına ilişkin yapılan göndermeler yerine göre metaforik veya metonimik olarak değerlendirilir. *beyn, ‘akıl’ kavramı ile de ilişkili olmaktadır (Tenişev 1997: 195). Bu durumda sözün bir

çok anlamlılık kazanırken tarihsel açıdan bir anlam genişlemesine de uğradığını söylemek mümkündür.

BEYİN kavramı, Eski Uygur döneminden beri tarihsel metinlerde karşımıza çıkmaktadır (Tenişev 1997: 195):

- akıl, aklın bulunduğu yer

KB *meñisi dolu* ‘akıllı’
DTS 341 *uquş ornı üstün meñüdü turur*

- zevk, haz, duygu

TT III *meñike ilişmişke* ‘geçen zevklerden’
U II *meñi teginmek emgek teginmek* ‘mutluluk ve üzüntüyü yaşamak’

Bu anlamlar arasında ‘akıl, aklın bulunduğu yer’ anlamı göz önüne alındığında, ‘baş’ ve ‘başın üst kısmı’ anlamında alan : mekân ilgisinin görüldüğü bir metonim ortaya çıkmıştır. ‘Zevk, haz, duygu’ anlamında ise bir iç organın adı soyut bir algı karşılığında, doğrudan onun yerine kullanıldığı için metafor meydana gelmektedir. “Beyin” kavramı, metafor yoluyla *akıl* anlamında da kullanılmaktadır. Eski Türk ve Moğol dünya görüşü için, eski dönemlerde aklın yanı sıra duyguların de beyinde meydana geldiklerini var sayabiliriz. Daha sonra Moğollar ve Türkler bölgede daha yaygın olan bakışı kabul etmiştir: duygular kalpte, akıl ise beyinde yer almaktadır (Tenişev 1997: 196).

Sema Barutçu Özönder, Clauson’un etimolojik sözlüğünde **bēni* ‘beyin’ ve *beñi*: ‘sevinç’ (EDT 348b) olmak üzere iki bağımsız söz ve kavram olduğuna işaret etmektedir.

Moğolcada **mañ-lai* sözü ‘alın, ok ucu, başkan, ön, baş’ anlamlarında kullanılmaktadır. *Mañlay* sözü, Türkmen Türkçesinde de ‘alın’ (TDS 428) anlamında kullanılmaktadır.

4. Meronim Olarak *beyη

Anatomik olarak *beyin*, *başın* ve *kafatasının* (Trkm.T. *kelleçanak*) meronimidir. Metinlerimizdeki anlamları ile *beyη sözü, nesne – parça ilgisi kapsamında *boδ ve *balç sözlerinin meronimidir. *balç sözünün alan : mekân ilgisi içerisinde meronimidir:

NESNE : PARÇA	*boδ : *balç : *beyη
ALAN : MEKÂN	*balç : *beyη

*beyη sözü, metinlerimizde BEDEN kavramı için kullanılan *boδ, *sıyn, *sıynak, *gebde terimleri içerisinde ancak *boδ sözü ile ilişkilidir. *boδ : *balç : *beyη şeklinde bir nesne : parça ilgisi aynı zamanda geçişliliği de göstermektedir.

“Beyin” kavramının Türkiye Türkçesinde modern çağda tıp alanında kullanılan ancak korpus kapsamındaki metinlerimizde rastlanmayan şu meronimleri vardır:

beyin karıncıkları ‘İçinde beyin-omurilik sıvısı bulunan, kafa içinin dört boşluğundan her biri’ (TS: 281); **beyin omurilik sıvısı** ‘Örümceksi zarla ince zar arasındaki boşlukta bulunan beyinle omuriliği çepeçevre saran sıvı’ (TS: 281); **beyin orağı** ‘Beynin iki lobu arasındaki zar’ (TS: 282); **beyin üçgeni** ‘Beynin alt tarafındaki üç kıvrımlı yuvarlak çıkıntı’ (TS: 282); **beyin zarı** ‘Beyni üst üste saran zar, korteks’ (TS: 282); **beyin zarlari** ‘Beyni üst üste saran üç zar’ (TS: 282); **beyincik** *Lat.* cerebellum, *İng.* cerebellum. ‘Kafatasının art bölümünde ve beyin altında, hareket dengesi merkezi olan organ, dimağçe’ (TS: 281).

2.1.3. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde SAÇ

‘saç’ Lat. *capillus*, İng. *hair*. ‘kıl’ Lat. *pilus*, İng. *hair*.

2.1.3.1. *kilk

Proto-Tü. **kilk* (Tenişev 1997: 196); Proto-Ogur **kilk*; Proto-Oguz **kıl*; **KökTü.** viii. yy. -; ix. yy. -; **Bud.Tü.ç.** *kılça* *egsümez tegşilmez* ‘kıl [kalınlığı] kadar bile değişmez’ (TT VI 205-6), *ıl* (EUTS: 174), *tü, tük* ‘saç, kıl’ (EUTS: 256); **İslami ç.** xi. yy. **Krh.** *kıl kudruğ* ‘kuyruğu kıl olan’ (DLT I 337); **EKıp.** *deri* (KTS: 59); **MKıp.** xiv. yy. *kıl kuyruk* ‘kuyruğu kıl olan’ (Kİ 74); **Doğu Tü.** xv. yy. *kıl* (Sngl. 198v. 11); **Batı Tü.** xv. yy. *kıl* (CH I: 159), *ıl* (DK II: 179); xiii. – xix. yy. *kıl* ‘saz teli’ (TTS IV: 2478); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *kıl* ‘1. Bazı hayvanların derisinde, insan vücudunun belli yerlerinde çıkan, üst deri ürünü olan ipliksi uzantı. Ancak bu kelime insandan daha çok hayvan ve bitki için kullanılmaktadır: 2. Keçi tüyü. 5. Bitkilerde görülen, genellikle silindimsi, içi boş, çok ince uzantı’ (TS: 1288); **Gag.** *kıl* ‘kıl, saç’ (GS 307); **Azb.** *ğil* ‘tüy’ (ATS: 510), *ğil* ‘bazı hayvanların ve insanların bedeninde çıkan sert, kalın tüy’ (ADİL I: 511); **Trkm.** *saç, tüy, gil* (RLT: 66), *gil* ‘adamı ve memeli hayvanların bedenlerinden olan incecik tüy’ (TDS 224); **Güney-Doğu: *kil; Kuzey-batı (Kıpçak):** Kırg *kıl*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *kıl*, Tuva *kıl*, Hakas *hıl*, Yakut *kıl*; **Çuvaş:** *heleh* (Tenişev 1997: 196)

1. *kilk Etimolojik Değerlendirmesi

Moğ. *kil-ga-sun, Orta-Moğ. kilhasun, Buryat hilgaahan, Kalmık gilęasn, Proto-Altay öncesi *k'il- 'kıl'. Tarihî Türk lehçelerinde Şu anlamlar karşımıza çıkmaktadır (Tenişev 1997: 197):

1) Kuyruktaki kıllar. Orta-Uyg. 'at kuyruğu'; Kıp. 'at kılı; ęalgı teli'; TTü. Azb. Trkm. Tat. 'kıl, sakaldaki kıl, sert kıllar'; Gag. 'hayvan kılları'

2) Herhangi bir ęeŐit kıl (insan dâhil olmak üzere): Krh-Uyg. ęaę. Harezmi, Orta-Kıp.; TTü. Trkm. - en, genişlik ölçüsü olarak 'kıl'; Krh-Uyg. (KB 'yok, kıldan ince'), Azb. (gil gädär 'çok az').

3) Vücuttaki kıllar: TTü. Gag. Trkm.

Yukarıda verilen anlamlara göre, *kilk için asıl olan anlam 'tek bir kıl' dır ve benzetme yoluyla incelik sıfatı içeren sözler için bir metonim olur. 'At kılı' anlamı öncelikle orta ęaę Moğol kültür etkisi altında bulunan bölgelerde rastlanmaktadır (Tenişev 1997: 197).

2. *kilk Kullanım Alanı

Tarihî Türk lehçelerinde de *kilk insanlardan daha çok hayvan, bitki ve nesnelere için kullanılmıştır.

TTS IV 2479 ęok kişi üzdü kupuzunun **kılın**
Söylemedi kimse GülŐehri dilin

TS 1288 Sana kız mı verirler / **Kıl** Şalvar giymeyincek

TS 1288 Hikmet Bey yaman adam, dikkat ettim, hiç istifini bozmadı, **kılı**
kıpırdamadı

TS 1288 Senin gibi **kılı** kırk yaran bir kıza name beğendirme baŐarisından dolayı
sevgiliniz beyefendiyi kutlarım

SFA-2 Kalın adaleli, **kılları** birbirine karışmış, bir karaltının arasından donuk beyaz
derisi bakan, karınca üŐüŐmüŐ mermer gibi bacağını, pantolonunu sıyıırıp
gösterecekti.

SFA-2 Bir göl kenarı görüyor rüyasında; bazı evler, sessiz akşamlar, **kıllı** adamlar, sıcak gözler, üşütücü, kavurucu bir mavilik..

SFA-2 Şöyle **kıl** kırpıncaya bir beyazlık, bir morluk görür gibi oldum.

HEA-2 Açık, **kıllı** esmer göğsü kan içinde bir hamal onun yanına düşmüştü.

HEA-3 **Kıllı**, kalın siyah kaşları altında içinden ağlayan yeşil gözleri vardı. Nasırlı işçi elleri titreyerek omzundaki göğsündeki yaralarını gösterdi. Sonra içli içli yüzümüze baktı.

HEA-4 Kaleye sığınmak suretiyle alan insanlar darağacına bile **kılları** kıpırdamadan çıkarlar, onları öldürürsünüz, fakat korkutamazsınız... Onların maddî vasıtalarla fethedilmez bir müdafaa sistemleri vardır.

HEA-9 Şakaktan şakağa giden çatik siyah bir **kıl** yolu.

HEA-9 Kirpi **kılları** gibi ayakta duran iki kalın kaş, içeriye çökmüş, kömür gibi siyah, kor gibi yakıcı, burğu gibi keskin iki ufak göz. Burun uzun ve tilki vari. Kara sakal hayli kırılmış. Boyu kısa, vücudu cılızdır. Fakat beyaz sarığın kallâviliği, geniş yenli lâtanın içinde ağır ağır, sallana sallana yürüyüşü ona hususî bir heybet verir.

HEA-9 Kısa parmaklı, geniş, **kıllı** ve korkunç iki el.

ADİL 511 Geçi **gılı**. At **gılı**. Garatoyug tutmag üçün at **gılından** cälä hörüp bağda, ağaçlar altında çoh hâzäl olan yerdä gururdug.

TDS 224 Artıgıñ murtı tovlama gelipdir, yalañaç eñeğine bolsa iymeşik gara **gıllar** örüpdür. Onuñ kakasınıñ çişen, ıslanan gövresi, pakgaran yüzünde dürterişip galan **gılları** mätzleşik gözleriñ önünde oynadı.

TNAS 69 Başı bir **gılı** yüz.

3. Anlam Olayları Bakımından *kilk

**kilk* sözünün anlam çerçevesinden hem insan hem de hayvan için kullanıldığını anlıyoruz. Ancak bu kelime insandan daha çok hayvan ve bitki için kullanılmaktadır (TS: 1288). Tarama Sözlüğünde *kıl* sözünün ‘saz teli’ (TTS IV: 2478) anlamı da vardır. Burada saz telinin yapıldığı madde ilgisi içinde metonimi ortaya çıkmaktadır. Bu söz ‘saç’ anlamında kullanıldığında ise bütün yerine parça kullanımı gerçekleştiğinden ayrıca snekdoka ortaya çıkmaktadır. DLT’te *sirt* sözünün de ‘kıl, kalın kıl’ (DLT I: 342) anlamında kullanılması, iki sözün anlam çerçevelerindeki kesişmeler, bu iki sözün yer yer yakın anlamlı olarak kullanıldığını göstermektedir.

4. Meronim Olarak *kilk

Anatomik açıdan **kilk*, derinin üzerinde birçok yerde rastlanmaktadır. **kilk* ve **tü:k* sözleri **saç* ve **ka:ş* sözlerinin meronimleridir. Duruma göre birkaç açıdan

meronimik ilişki görülür. Öncelikle **kilk* ve **tü:k* sözleri **saç* ve **ka:ş* sözlerinin nesne : parça ilişkisi içerisinde meronimi olabilirler. Ama aynı zamanda **kilk* ve **tü:k* bütünden ayrılabilirler de. Bu açıdan da bütün : kesit ilişkisi görülür. Diğer yandan **kilk*, **saç* ve **ka:ş* sözleri ile bir grup öge ilişkisi sergiler. **kilk* ve **tü:k* sözleri **ka:ş* sözü ile bir grup : öge ilişkisi sergilemektedir.

NESNE : PARÇA	<i>*saç</i> : <i>*kilk</i> , <i>*tü:k</i> <i>*ka:ş</i> : <i>*kilk</i> , <i>*tü:k</i>
BÜTÜN : KESİT	<i>*saç</i> : <i>*kilk</i> , <i>*tü:k</i> <i>*ka:ş</i> : <i>*kilk</i> , <i>*tü:k</i>
GRUP : ÖGE	<i>*saç</i> : <i>*kilk</i> <i>*ka:ş</i> : <i>*kilk</i> , <i>*tü:k</i>

EKpç. *kıl kuyruk* ‘kuyruğu kıl olan’ (Kİ 74), *kıl kudruğ* ‘kuyruğu kıl olan’ (DLT I 337) gibi kullanımlarda da nesne : madde ilişkisi içinde bir meronim ortaya çıkar.

2.1.3.2. **saç*

Proto-Tü. **saç* (Tenișev 1997: 196); Proto-Ogur **saç*; Proto-Oguz **saç*; **KökTü.** viii. yy. *saç* (BK 12), *bunça budun saçın kulkakın [...b]ıcdı* ‘bunca halk saçlarını, kulaklarını [ve yanaklarını?] bıçakla yaraladı’ (THO 194); **Bud.Tü.ç.** *saç* (U II 25,15)

; **İslami ç.:** xi. yy. **Krh.** *saç* ‘saç’ (DLT I: 321), *ürün boldı erse kara saç sakal* ‘kara saç sakal beyaz olduğunda’ (KB. 1103:XIII); **Harezmi ç.** xiv. yy. *saç* (KE II: 529), *saç* (NF III: 355); **EKıp.** *saç* (KTS: 221); **MKıp.** xiv. yy. *sa:ç* (Kİ 56); **Doğu Tü.:** xv. yy. *sac* (Sngl. 229v. 18); **Batı Tü.** xiv. yy. *sac*, *saç* (EM: 173), xv. yy. *saç* (MŞ: 30), *saç* (*saç*) (DK II: 254), xiii. – xix. yy. *saç* (TTS V 3214-3215); **Modern Tü.:** **Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *saç* ‘baş derisini kaplayan kıllar’ (TS 1878), *çaç* ‘saç’

(Başhöyük *Kadınhanı -Kn.) (DS III: 1031); **Gag.** *saç* ‘saç, hayvanın postu’ (GS: 404); **Azb.** *saç* ‘saç’ (ATS: 1004), *saç* ‘insanın başında biten tüyler’ (ADİL IV: 37); **Trkm.** *saç* (RLT: 66), *saç* ‘insanın kafasında biten tüy’ (TDS: 587); **Güney-Doğu:** YUyg. *çaç*, Özb. *soç*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. *saç*, *çaç*, *kak*, Kumuk *çaç*, Karaçay-Malkar *çaç*, Tat. *çaç*, Başk. *säs*, Kaz. *şaş*, Kırg *çaç*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *çaç*, Tuva *ça:ş*, Hakas *sas*, Yakut *as*; **Çuvaş:** *süs* (Tenişev 1997: 197)

1. *saç Etimolojik Değerlendirmesi

Asıl anlam ‘baştaki saç, saç şekli’, **kalk* terimine karşın **saç*, tek bir kıl değil, tüm saçlar anlamına gelmektedir. Altay dillerinde tespit edilen paralel sözcükler: Moğ. *sançig* ‘şakaklardaki saçlar’, Orta-Moğ. *sanjig* ‘kıvrık saçlar’; Kalmık *sanjig* ‘alın üzerindeki kısa saçlar’. Tarihsel Türk lehçelerinde şu anlamlar karşımıza çıkmaktadır (Tenişev 1997: 197):

- 1) ‘İnsan başındaki saç, saç şekli’. Eski Türkçeden başlayarak tüm Türk lehçelerinde rastlanmaktadır.
- 2) ‘Kürk’ (*şasıy*) ‘kürkü tüylü olan (tilki)’ Karaim.
- 3) ‘Saç örgüsü’ Azb. Hal. Trkm. Tuv.

2. *saç Kullanım Alanı

THO 194 bunça budun **saçın** kulkakın [...b]ıcdı ‘bunca halk saçlarını, kulaklarını [ve yanaklarını?] bıçakla yaraladı’.

EM 173 yâsemîn yağına kıtalar dağı **şaça** şakala dürteler dökülmekden şaklaya

MŞ 30 **şaça** ve şakala dürteler uzadur hayzı sürer

TTS V 3215 Ey dili bülbül yüzü gül hulkı hoş

Saçlu yıldız doğsa hükmün dinle uş

TTS V 3215 Görüp eyleme **saçlı** yıldız hayâl

Eder Zühre raks elde bir destimâl

TS 1878 Muntazam taranmış, noksansız, sarı, genç **saçlar**...

TS 1878 Eğer bu patırtıdan, ikinci uykusu başına sıçrayan imam aşağı koşmasa, iki kadın, avluda **saç şaça** baş başa dövüşeceklerdi

SFA-1 **Saçı** dökülmüş kafasından, alelâde boyu posundan umulmayan bir ustalıkla çalışıyordu.

SFA-2 **Saçları** arkadan sımsıkı bağlanmış şimdi alnı da gözükmeyen bir genç kadın yemek bittikten sonra sessizce bir kaç defa girip çıkarak her şeyi topladı.

SFA-2 Siyah, simsiyah **saçları** ne keskin hatlarla o alnı keser, biçer, oraya bir güzellik, bir insanlık mimarisi kurardı.

SFA-2 Yağlı **saçları**, çok beyaz, geniş alnının üstüne haşarı bir çocuğunki gibi dökülmüştü.

SFA-2 Birinin kırçıl **saçları** gözükyor, ötekinin çıplak, esmer, narin tüysüz baldırlarından tahmin ettiği kapkara, uzun **saçlar** gözükmüyordu.

HEA-1 **Saçlı** sakallı, kelli fellî efendiler arasından geçen kadınlar da hiç birbirine benzemez.

HEA-1 Sarı **saçları** kısa kesilmiş, dümdüz arkaya taranmış, alnı geniş, gözleri sarı elâ, teni bembeyaz fakat sıhhatli, ağız, burun muntazam...

HEA-3 Yoksa gerçekte **saçları** sonbahar güneşinde pırıldayan altın ekinler gibidir.

HEA-3 Alnına düşen kar gibi beyaz **saçların** altında ince kaşları, yaşayan gözleri, azıcık alaycı ve çok ince, çok fedakâr dudaklarıyla onu ünlü resimlerde, klasik kitaplarda tanıdım.

HEA-4 Tarık hemen bu **saçları** çekmek istedi, fakat herifin gözleri onu durdurdu.

HEA-5 Bak ellerim, ne kadar zayıf, bak **saçlarım** nasıl sarı.

HEA-5 **Saçının** her telinin teması ile kendimden geçtiğim bu güzel başa bir şey vurarak onu ebedî bir budala halinde bırakmak arzusu ile kuduruyorum.

HEA-6 Yanaklarımı **saçlarımı** oranın tatlı havası okşuyor, Şeria'nın yeşil sularını içerken meleşen koyunların çingirakları beni çağırıyor.

HEA-6 Beyaz **saçları** uzun, tepesi sivri siyah kalpağının yanlarından boynuna düşüyor. Kulaklarında tek siyah inciden küpeler var. Teni, yaşına göre, bir çocuk gibi pembe ve tazedir, yanak kemikleri çıkıktır.

HEA-6 Pembe yüzlü, beyaz **saçlı**, gövdesi heybetli denilecek kadar iri bir ihtiyar.

HEA-6 Kır **saçları** darmadağın, gözlerinde kendi kendini yiyen, hep içi rahatsız insanların tuhaf ateşi var..

HEA-7 **Saçları**, mutlak gözleri dinlendirecek biçimde koyuca bir küme teşkil etsin, bütün davranışı, duruşu sade olsun, gözleri güleç, ağız şefkatli, elleri yumuşak olsun.

HEA-8 Siyah, gür **saçları** kalın bir örgü ile ensesinde toplanmış.

HEA-8 Senin de benim gibi bu kabarık **saçları** sevmediğine sevîndim.

HEA-8 Şakaklarını gererek örülen sıkı, uzun **saçlarımı**, bir gün, özel bir iltifat olarak, çekmişim.

HEA-8 Orta yerden ayrılan siyah **saçlar** bu uzun, ince vücudun üstündeki ufak, esmer başı, uzun yüzündeki düzgün hatları koyu gölgelerle canlandırıyor, **saçlarının** iki yanında iki altın renkli gül, bu göz aldatan tabloyu tamamlıyordu.

HEA-8 Belki zaman, beki beyaz **saçlar**, bir gün bana bu deliliği unutturacak.

HEA-9 Kiminin **saçı** uzun, kimi hep frenkçe konuşur...

HEA-9 Eğer, bu patırtıdan, ikinci uykusu başına sıçrayan imam aşağı koşmasa, iki kadın, avluda **saç saça**, baş başa dövüşeceklerdi.

HEA-9 Kır **saçlı**, genç yüzlü bir kadın teklifsizce kapıyı itti, içeri girdi.

PSE 160 Amma sizin başınızdan hiçbir **saç** kaybolmayacak.

PSE 162 Amma bu ayaklarımı gözyaşlarımla ısladı hem başının **saçlarımla** sildi.

UK 30 artık **saçlar** da varıncak alaycılarda taranma-düzünmâ her sensele adeetiycâ

UK 39 başı baş kabak, uzun **saçları**, birâz bozlu, yeşil bir baş kabı

UK 81 angısı çıkardı mavi gözlerinnän, yakardı kara **saçlarınnan**
UK 144 kula **saçlı**, beyaz tenni, gözleri mavi
UK 144 yaaleerlar güüdesini kokulu yaalarlan, gözlerni-kaşlarını güzerlär, **saçlarını**
daaderlar-tareerlar arkalarna, parmaklarını donaderlar, yüzük, küpe, blezik
UK 149 o öper onu **saçları**, ilişer dudaklarınnan yanaana
UK 154 Aynä da başladı yerleşirmää **saçlarını**, düzünmää
UK 169 uzun **saçları** omuzlarında, kıvrıcık kalpaklar başlarında, bıyıklar üstünden
kartal gözler bakerlar
UK 179 sendeki gözler bende de olsa! Kaşlar, **saçlar** - bende olsalar! Sendeki
yanaklar!
UK 200 **saçları** taranmış arkalarna
UK 205 uzun **saçlı** oolunnan
UK 233 başında **saçlar** kısa, bıyıklar uzun, yanak omuzları kızıl, gözleri gülümsek
ADİL II: 127 gara **saçları**, eşglä dolu uzun kirpikli gözläri, äräbi burnu, hamısından
artıg gözäl balca ağzı, gırmızı dodagları mänim hoşuma geldi
TDS 587 Ayal doganı duyphalınıñ üstünd oturıp, **saçını** darayar
TDS 587 Gızıñ örme gara **saçları** Begenci gozgalanğa saldı
TNAS 25 Ak **saç** adamı garıtmaz.
TNAS 68 Baş görki **saç**, ağız görki diş.
TNAS 113 Diliñ hapa bolsa, depe **saçın** dim-dik.
TNAS 120 Dost öyünde dırnak alma, duşman öyünde - **saç**.
TNAS 295 **Saç** agarmak ata mirası, sakgal agarmak ayal belası.
TNAS 295 **Saçı** uzınıñ aklı gısga.
TNAS 295 **Saçı** uzınıñ yüregi yuka.

3. Anlam Olayları Bakımından *saç

Eski Türkçeden günümüze bütün Oğuz grubu Türk lehçelerinde *saç* sözü ‘baş derisini kaplayan kıllar’ anlamında kullanılmıştır. Tüm çağdaş Türk lehçelerinde mevcuttur, genel olarak insanın başındaki saç için kullanılmakla beraber (Caluson: 794), Karaim Türkçesinde tilki kürkü için de kullanıldığı görülür. Ancak Eski Türkçeden günümüze taranan metinlerden de anlaşıldığı üzere insan için kullanımı temel anlam hükmündedir. Bu sözün hayvan için kullanımı metaforik olmaktadır.

5. Meronim Olarak *saç

Anatomik açısından **saç*, **balç* sözünün nesne : parça ilişkisi gösteren meronimidir. **kılk*, **tii:k* kavramları, **saç* kavramının oluşturucu parçalarıdır. Bu sebeple nesne : parça ilişkisi içinde meronimleridir. Fakat aynı zamanda ayrılabilen unsurlarıdır da. Bu sebeple, bu iki kavramın *saç* kavramının bütün : kesit ilişkisindeki meronimleri

olduğunu da söylemek mümkündür. Diğer yandan **kilk* ve **tü:k* sözleri, **saç* kavramı ile bir grup : öge ilişkisi de sergiler. Saçın ana maddesinin “kıl” olduğu düşünüldüğünde bir nesne : madde ilişkisinden de söz etmek mümkündür. Baş kavramının bir sathını oluşturması sebebiyle de baş kavramı ile alan : mekân ilişkisi açısından da **balç* sözünün meronimi olduğu görülür:

NESNE : PARÇA	<i>*balç : *saç : *kilk, *tü:k</i>
BÜTÜN : KESİT	<i>*saç : *kilk, *tü:k</i>
GRUP : ÖGE	<i>*saç : *kilk, *tü:k</i>
NESNE : MADDE	<i>*saç : *kilk</i>
ALAN : MEKÂN	<i>*balç : *saç</i>

2.1.3.3. **tü:k*

Proto-Tü. **tü:k* (Tenişev 1997: 197); Proto-Ogur **tü:k*; Proto-Oguz **tü:k*; **KökTü.** ix. yy. *tü* ‘tüy’ (IB 3); **Bud.Tü.ç.** *tü*: ‘bedendeki tüyler’ (U II 17-18, TT X 436-7, Suv 348,2, TT V 12, 117, TT VII 23, 3-4), *tük* ‘vücuttaki tüyler’ (U III 38, 33-4); **İslami ç.:** xi. yy. **Krh.** *tü* ‘vücuttaki saç, tüy, tüy rengi’ (DLT I 406-22, DLT III 207-1, 207-3, 207-5, KB); **Harezmi ç.** xiv. yy. *tüy, tü, tüg, tüs* (KE II: 662), *tüg* (NF III: 440); **Doğu Tü.:** xv. yy. *tük* ‘vücuttaki saçlar’ (Sngl 183 r4), *tüy, tüg* ‘vücuttaki tüyler’ (Sngl 188 r15); **Batı Tü.** xiii. – xix. yy. *tü* ‘tüy, kıl, yün’ (TTS V: 3865); **Modern Tü.:** **Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *tüy* ‘1. İnsan ve hayvan derisi üzerinde bulunan ince, kısa, yumuşak ve sık uzantılar 2. Kuşların gövdesini örten ince ve tel gibi uzantıların her biri veya tamamı 3. Bazı bitki ve meyvelerle bazı dokumalar üzerinde görülen ince, kısa, yumuşak ve sık uzantılar’ (TS 2269); **Gag.** *tüü* ‘kuş tüyü, yün, tüy, taç tanesi, hayvanın postu’ (GS: 481); **Azb.** *tük* ‘1. İnsan ve hayvan

derisinin üstünde çıkan kıllar 2. Hayvan yünü, kılı 3. Kuşların tüyleri 4. Bazı meyvelerin veya yaprakların üzerinde veya altında olan kıllar 5. Herhangi bir mekânizmada veya cihazda ince sap, yay' (ADİL IV: 216); **Trkm.** *tüy* '1. Adamların ve kebir havanın bedeninde çıkan kıl 2. Saç' (TDS: 663); **Güney-Doğu:** YUyg. *tük* 'saçtaki kıllar, tüy', Özb. *tuk* 'vücuttaki saçlar, tüy'; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. *tik* 'kuş tüyü', Kumuk *tük* 'hayvandaki yün, kürk', *tük* 'vücuttaki tüy', Karaçay-Malkar *tük* 'saç, yün, kuş tüyü', Tat. *t'uk* 'yün, tüy', *tök* 'yün, saçtaki tüy, kuşların küçük tüyleri', Başk. *tök* 'vücuttaki tüy, yün', Kaz. *tük* 'vücuttaki saç, hayvan tüyü', Kırg *tük* 'insan vücudundaki saç; hayvan vücudundaki kısa tüy', Nogay *tük* 'vücuttaki tüy, yün, kuş tüyü', Karakalpak *tük* 'saç, tüy, kuş tüyü'; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *tük* 'vücuttaki saç, yün, kuşların küçük tüyleri', Tuva *dük* 'baştaki, yüzdeki, vücuttaki saç, buğday kepeği', Hakas *tük* 'saç, yün, kuş tüyü', Yakut *tü:* 'kuş tüyü, hayvan yünü, insandaki saç ve tüy, bitki tüyü', Tofa *dük*; **Çuvaş:** *tek* 'kuş tüyü, insan vücudundaki saç' (Tenişev 1997: 197-198)

1. *tü:k Etimolojik Değerlendirmesi

Räsänen ve Clauson, son hecedeki -y ve -k seslerin ek olduğuna inanmaktadırlar. Tenişev, buna karşın -y ve -k son seslerinin modern Türk lehçelerinde var olduğunu göstermektedir (1997: 198). Moğolcada **tuykikta* 'deri, kürk' anlamında kullanılmaktadır (Tenişev 1997: 198). Eski Uygur Türkçesinde 'tüy, bedendeki, vücuttaki tüyler', Karahanlı, Çağatay ve Harezmi Türkçelerinde de 'vücuttaki saç, tüy, tüy rengi' anlamlarında kullanıldığını görüyoruz. Harezmi Türkçesinde *tüy* sözünün 'kürk' anlamında kullanımına da rastlanmaktadır. Buna yakın olan bir başka terim **yün* ise sadece hayvan için geçerlidir.

Doerfer, *tü:k sözünün Halaç Türkçesinde *tük* şeklinde tespit etmiştir. Doerfer'e göre *tük* sözü, *tü:*'nün küçültmesidir ve yalnızca vücuttaki tüyler için kullanılır (Doerfer 1970: 25).

2. *tü:k Kullanım Alanı

TTS V 3866 Pes eyerin ve örtüsün aldılar değme **tüsünden** ter damar idi
TTS V 3866 Dua eyle bizim Tanrı'na nedür rengi, **tüsü**
TTS V 3867 Derisi, **tüglü** hınzir tüğü gibi
TS 2269 İnce güzel kaşlarının ortasında iki **tüyü** her zamanki gibi tersine dönmüş.
SFA-1 Daha dün dudaklarını, **tüylü** kollarını; ağzının, kirli dirseğini; şeftali, kaşar peyniri, ekme, kavun kokan avucunu, memeni, gözünü öpmüştüm.
SFA-1 Fukara görmez mi **tüyleri** diken diken olurdu.
HEA-3 Omzundan boz **tüyleri** üzerine akan kanlar, garip, soluk lekelerle sarı ayın sarı ışığında dalgalanıyordu.
HEA-4 **Tüy** gibi hafif, diyerek, birdenbire Hanife'yi kayığın içine atıverdi.
HEA-4 Mürsel'in yüzünde **tüyleri** ürpertecek sırtlanvari bir sırtıma, kısılan dişleri arasından en galiz küfürler boşanıyor...
HEA-4 Bazen yine vâdilere iniyor, başlarının üstünde altın ve siyah renkli **tüyleri**, uzun bacakları ve kırmızı gagalarıyla göllerin üstünde uçan kuş sürüleri görüyorlardı.
HEA-9 Tezgâhın üstündeki teneke kutuyu ayna gibi karsısına almış, dilile üst dudağını şişirmiş, üst dudağının **tüylərini** muhayyel bir cımbızla yoluyordu.
HEA-9 Kalın **tüylü** kaşlarının arasındaki derin çizgi yaştan ziyade sahibinin şiddetini ifade ediyordu. Gözler gök elâ, uzun burunun yukarısı muntazam, fakat aşağı doğru çarpılarak yüzüne bir kartal. heybeti veriyordu. Bu yüz bazen çok haşın, ve dürüst, bazen de mülâyim, dost hattâ rakik bile görünürdü.
HEA-9 Karsısındaki sedirlerde nişanları ve elmaslar ile, ellerinde kocaman **tüy** yelpazeler ile vükelâ karıları, biraz resmi, biraz sinirli dizilmişlerdi.
GTA 236 [bı' rı **tyüle'ri** 'jene dα'it'sin sılc'sın tɔptα'sin]
ADİL IV 216 Gurt tükünü dâyişär, hasiyyätini dâyişmäz.
ADİL IV 216 Üzündäki seyräk tüklär biz biz durmuşdu.
ADİL IV 216 Gulunun başının tükläri, gaşları vâ kirpikläri hına rängindä idi.
ADİL IV 216 Keçi tükündän tohunmuş örkän
ADİL IV 216 [Martı guşları] öz tüklärini tumarlayırdılar.
ADİL IV 217 Tük gädär gorhmamak.
ADİL IV 217 İndi dâ bu hadisä yadıma düşändä tüklärim biz-biz durur.
TDS 663 Onuñ tüyi ösgün gara telpeği elmıdama başındadı.
TDS 663 Kel ağa, başña tüy çıkarmıka?!
TDS 663 Soñkı yılñ içinde onuñ kellesinde gara tüy azaldı.
TDS 663 Onuñ tüyi eyemän, mertlik bilen beren çoğabına geñ galıp tısgindi.

3. Anlam Olayları Bakımından *tü:k

*tü:k sözünün temel anlamı ‘vücuttaki kıl, tüyler’ ve ‘hayvan derisindeki kıllar’ olmalıdır. *kılk ve *tü:k sözlerinin anlamları arasında benzerlik ve örtüşmeler görülür. Bu iki sözün yakın anlamlı duruma gelmiş olmasına rağmen *kılk sözünün insandan çok hayvan ve bitki için kullanıldığını söylemek mümkündür.

4. Meronim Olarak *tü:k

Anatomik açıdan *tü:k sözü, *teri, *balç, *saç, *yüz ve *kaş sözlerinin nesne : parça ilişkisi gösteren bir meronimidir. Ama aynı zamanda *tü:k bütünden ayrılabilir de. Bu açıdan da *saç ve *kaş sözleri ile bütün : kesit ilişkisi görülür. Diğer yandan *tü:k sözü *saç ve *kaş sözleri ile bir grup öge ilişkisi de sergiler.

NESNE : PARÇA	*teri : *tü:k *balç : *saç : *tü:k *yüz : *tü:k *kaş : *tü:k
BÜTÜN : KESİT	*saç : *tü:k *kaş : *tü:k
GRUP : ÖGE	*saç : *tü:k *kaş : *tü:k

2.1.4. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde ALIN

‘alın’ Lat. *frons*, İng. *forehead*.

2.1.4.1. *a:ln

Proto-Tü. *a:ln (Tenişev 1997: 198); Proto-Ogur *a:ln; Proto-Oguz *a:ln; **Bud.Tü.ç.** *alın* ‘alın’ (TT I 103-110, V 6, VII 19), *alın* ‘alın, ön taraf’ (EUTS: 11); **İslami ç.:** xi. yy. **Krh.** *alın* ‘alın’ (DLT I: 78); **Harezmi ç.** xiv. yy. *al(ı)n* (KE II: 21), *al(ı)n* (NF III: 14); **Batı Tü.** *alın* (DK II: 12); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz):** **TTü.** *alın* ‘1. Yüzün, kaşlarla saçlar arasındaki bölümü 2. Bazı şeylerin önü, ön yüzü 3. Karşı 4. (*madencilik*) Bir ocakta her türlü ayak, galeri, baca, kuyu ve yolun ilerletilmekte olan yüzeyi’ (TS 82), *arın*, *arıy* ‘alın’ (Burhaniye *Dinar -Af.) (DS I:320), *mangalay*, *mangılay*, *mañlay*, *mannay* ‘alın’ (Karaçayır -To.) (DS IX: 3121), *şafak* ‘alın’ (-Çr.; -Yz.) (DS X: 3733); **Gag.** *annı* ‘alın’ (GS: 50); **Azb.** *alın* ‘1. Kaşların yukarısındaki başın üst ön tarafı 2. Bir şeyin ön tarafı’ (ADİL I: 91); **Trkm.** *mañlay* (RLT: 102), *mañlay* ‘1. Kelle kemiğin yüz tarafındaki gözden yukarı bölgesi, alın 1. Bir kişinin ön tarafı, bir kişinin karşısı, yüz tarafı 3. Baht, ikbal’ (TDS: 428), *a:ln* ‘1. İnsanın ve hayvanın baş kemiğinin yüz tarafı, ön tarafı, 2. Bir şeyin karşısı, ön tarafı’ (TDS: 41); **Güney-Doğu:** YUyg. *alın* ‘ön’; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. *alın* ‘ön’, Tat. *alın*, *alın* ‘ön’; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *alın* ‘ön’, Tuva *alın* ‘yüz’, Hakas *alın* ‘ön’, Tofa *alın* ‘yüz’; **Çuvaş:** *um* ‘ön’ (Tenişev 1997: 198-199)

1. *a:ln Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev, etimolojisinin yanlışlıkla *al- ‘aşağı’ (EDT 147) ile karıştırılabildiğini belirterek, sözün *a:l ‘ön’ sözcüğünden, Kıpçak ve Karluk grubunda kullanılan -t eki ile türetilmiş olabileceğini öne sürmüş ve *a:ln sözünün temel anlamı ‘alın’ olmakla beraber ‘yüz’, ‘ön’, ‘dağ yamacı’ gibi anlamlarda da kullanıldığını ifade etmiştir (Tenişev 1997: 199).

2. *a:ln Kullanım Alanı

MŞ 23 eger burunu çok kınanasa yüzün ve elin ayağın kıtı şovuk şuyıla yuyalar ve kâfûrıla gül şuyın yıyladalar ve **alnına** taze hıyâr kıbın ve nîlüfer yaprağın ve kıarpuz uralar

TT I 103 Dört küpe, **aln** bağı, saç bağı, altunlu kadife kaftan...

TT I 110 ... İşbu al, **alni** çakal iki kıç ayakları sekili at benim idi

TT I 110 **Alni** depeli iki kıçları sekili, enenmiş, sarı ile doru mâbeyninde renkli atı

TS 82 Bütün savaşlardan **alınının** akıyla çıkmış bir denizci. Hiç yenik düşmemiş

TS 82 **Alınının** ne kara yazısı varmış

SFA-1 Saçı dökülmüş elli yaşındaki insan kafası bu adalenin kudreti, çalışma denilen şeyin sevgisi ile yaş denilen insan uydurması bir anlayışı bir hamlede silivermişti.

Sanki şimdi o hattâ saç dökülmüş kafası, geniş, çizgili **alni**, tıraşı uzamış, rengi az buçuk atmış yüzüyle bile yaş mefhumunu insanlığından ceketini, gömleğini sıyırdığı gibi sıyırmıştı.

SFA-2 Baş örtüsü ağzına bağlı bembeyaz **alnı**, siyah siyah gözlü bir kadın hayretle büyüyen gözlerle karşımızda, idi. Evvelâ öyle, uzun uzun bakakaldı. Sonra baş örtüsünü ağzından çekti. Geri geri çekildi.

SFA-2 O zamanlar ben pek gençtim, biraz aşırı gittim. Fakat **alnim** pâktır. Yedimse kendi paramı yedim.

SFA-2 Saçları arkadan sımsıkı bağlanmış şimdi **alni** da gözükmeyen bir genç kadın yemek bittikten sonra sessizce bir kaç defa girip çıkarak her şeyi topladı. Bir yükün kapağını açtı.

HEA-2 Terli bir **aln** siler gibi itina ile kuru **alnim** sildi.

HEA-2 Aç kollarını Ayşe, **alnındaki** kırmızı yarayı kaldırdı.

HEA-2 **Alnim** sildi, gözlerinde nâmütenahî bir yorgunluk ve ıstırap vardı.

HEA-3 Nihayet sırmalı çevresiyle, **alnimde** dizilen terleri sildi. Gözleri eski kuru parlaklığı aldı. Eski ılımlı sesiyle hikâyesini bitiverdi.

HEA-3 Hikâyesini anlatmaya başladığı zaman gözünde, **alnimde** insanı şaşırtacak bir şey söyleyeceklerin açık memnunluğu vardı.

HEA-3 Hiç aşağı bakmamayı daha uygun buldum; ama **alnimde**, ellerimde soğuk terler akmaya elverişli bir serinlik belirdi.

HEA-4 Kızın kalbi gümbür gümbür atıyor, perdenin üstünden dönen hâyat girdabının tam ortasında Hanife bütün varlığı ile dönüyor, perdenin altındaki tercüme yazılar insanın **aln** yazısı!

HEA-4 Evet, bu **aln** yazısı, insan eli bozamaz...
saldı.

HEA-5 Çehresi, kulaklarından inen, **alından** ayrılmış saç dalgaları ile çerçevelemiş, büyük gözlü bir kadındı.

HEA-5 Onları perişan saçlarımla, toplayıp **alnımla** secde ediyorum.

HEA-6 Size bugün ne oldu? Hepinizin kaşları çatık **alnınız** bulutlu, gözlerinizden kızgınlık, öfke akıyor?

HEA-6 Efendimin **alındaki** karanlığı, gözlerindeki gölgeyi, içindeki gamı şimdi anladım.

HEA-8 **Aln** yazısı bana neler, ne istekler, ne gençlikler feda ettirmişti.

HEA-8 -Eğer seni bir kardeş gibi sevmesem **alnına** bir tabanca sıkardım.

HEA-9 Gitmeden Hilmiyi **alından** öpmek, nasihat vermek, helâllaşmak istiyordu.

HEA-9 Zayıf parmakları tekrar genç **alınının** görünmez yazıları üstünde dolaştı.

HEA-9 Biraz evvel uyuyan sular gibi dümdüz olan **alnında** düşünce çizgileri vardı.

UK 148 keaykaus suvazleer onu başını, öper **annısını**, aler ellerini da oturder onu
ADİL I 91 Geniş **aln**. Dar **aln**.

ADİL II 28 **alın** damarları görünür

TDS 41 Azadı yanına çağırdı, başını sıpaladı, gucağına aldı da, **alından** öpdi.

TDS 41 Gözlöp yören zadıñ **alnında** yatır.

3. Anlam Olayları Bakımından *a:ln

Eski Uygur Türkçesinde *a:ln hem ‘alın’ hem de ‘ön taraf’ anlamına gelmektedir (EUTS: 11). Tarihsel ve modern Türk dilinde *aln*, yüz ve başın bir parçasını anlatmak üzere anatomik anlamda kullanılmaktadır. *a:ln sözünün temel anlamı insanla ilgili olarak yüzün kaşların üzerindeki kısmı’dır. *a:ln sözünün cansız nesnelere satıh göstermek üzere ‘ön taraf’ anlamında kullanılması bir metafor ortaya çıkarmaktadır. Türkiye Türkçesinde kullanılan *aln yazısı* ‘kader’ ifadesinde *aln* sözü, Tanrı’nın insan kaderini açıklamak için kullandığı saya olarak düşünülmektedir. *a:ln, insan vücudunun ön ve daima açık ve düz olduğu için bu ifade kullanılıyor olabilir. Türkmen Türkçesinde *mañlay* sözü *a:ln* sözünden daha yüksek bir kullanım sıklığına sahiptir.

4. Meronim Olarak *a:ln

Anatomik olarak baktığımızda *a:ln sözü, *yü:z ve *balç kavramlarının meronimidir. *a:ln kavramının temel maddesi deridir. Dolayısıyla, *teri ve *siñök sözleri, nesne : madde ilişkisi açısından *a:ln sözünün meronimidir. *a:ln sözü diğer yandan *balç ve *yü:z sözlerinin alan : mekân ilişkisi açısından meronimidir.

NESNE : MADDE	*a:ln: *siñök, *teri
ALAN : MEKÂN	*balç: *a:ln *yü:z: *a:ln

2.1.4.2. *ka:m/pak

Proto-Tü. *ka:m/pak (Tenişev 1997: 194); Proto-Ogur *ka:m/pak; Proto-Oguz *ka:m/pak; **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *gabak* (DS VI 1882), *gabağ* (DS VI 1882, DSf.); *gavah* (DS VI 1937) ‘ön’; *ķabaķ* ‘alın, kafata, yüz; ön’ (DD 2, 804, DS VIII 2578, DSf.), *kavah* ‘ön’ (DS VIII 2686); **Gag.** *kabak* ‘1. Kabak 2. (mec.) Boş kafa 3. (mec.) Çıplak’ (GS: 224); **Azb.** *gabag* ‘ön; şiirsel: yüz’, *gavah* ‘alın, yüz’ (ATS: 104), *gabag* ‘1. Evvel, ileri 2. Evvelki, geçmiş 3. Bir şeyin ileri tarafı, ön tarafı 4. Karşısında, önünde 5. İleri 6. Ön taraf, ileri taraf, karşı taraf 7. Yüz, sıfat, beniz’ (ADİL I: 381); **Trkm.** *ga:bak* ‘göz kapağı’ (TDS 127); **Güney-Doğu:** Özb. *ķavaķ* ‘göz kapağı’; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Kumuk *göz qbqğı* ‘göz kapağı’, Tat. *ķabaķ(ķüz ķabağı)* ‘göz kapağı’, Başk. *ķabaķ* ‘göz kapağı; uçurum’, Kaz. *ķabaķ* ‘alının altı; göz kapağı, kıyı’, Kırg *ķabaķ* ‘göz kapağı, uçurum’, Nogay *ķabaķ* ‘göz kapağı’, Karakalpak *ķabaķ* ‘göz kapağı; açıklık’; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *ķabaķ*, *ķamaķ* ‘kaş’, Tuva *havah* ‘alın’, Hakas *hamah* ‘alın’, Yakut *habağ-al* ‘sobanın ön üst tarafı’, Tofa *ķabaķ* ‘kaş’ (Tenişev 1997: 199)

1. *ka:m/pak Etimolojik Değerlendirmesi

Doerfer'e göre *kapak* 'göz kapağı' ve *kapak* 'kapak' eşittir ve ALIN olan *kapak* ile aynı sıradadır. Ancak Doerfer, Azerbaycan Türkçesinde *gabag* 'ön, alın' ve *gapag* 'göz kapağı' şeklindeki fonetik farka yorum getirmemektedir (Tenişev 1997: 200).

Fonetik rekonstrüksiyon bize kelimenin *ka:pak ve *ka(a:)mak şeklinde iki yapısını sunmaktadır (Tenişev 1997: 200). Söz ortasındaki -p- sesi ile ilgili olarak, Oğuz Türkçesinden Azerbaycan, Türkmen ve Türkiye Türkçelerinde $p > v$ dönüşümü açısından uzun ünlüden sonra ünsüzün tonlulaşmadığı görülür. Yakut Türkçesinde, çok heceli kelimelerde kısalma görülmektedir. Söz ortasındaki -b- sesine veya uzunluğa ise Özbek Türkçesinde rastlanmaktadır. Aynı zamanda bu sözcüğü, *kap- 'kapamak' fiilinin kısa ünlüler ile yapılan, 'göz kapağı' anlamına gelen türevlerinden ayırt etmek gerekir: Azb. *gapag*, Uyg. *gabak*, Çuv. *honah*.

Altay dil grubunda *ka:m/pak kavramına paralel olarak şu şekillere rastlanmaktadır: Moğ. *kabar/kamar, *habar*, *kabar* 'burun', Buryat *hamar*; Kalmık *hamr*, Evenk *keva* 'yüz'; Udmurt *keaemukta* 'şakak'; Japon *kam-/kab-, Eski-Japon *kabu* 'baş'. Tenişev, Altay dillerinde bu terimin birincil / temel anlamının 'alın' olduğunu düşünmektedir. Bu anlamdan ikincil olarak şu anlamların çıkması doğaldır: 'baş', 'şakak', 'baş tepesi', 'burun' (*alın > yüz > hayvan yüzü > burun*) (1997: 200).

Tarihi ve modern Türk lehçelerinde sözün şu anlamları karşımıza çıkmaktadır: 'Alın' Anad. Azb. Hakas. Tuv.; 'Kafatası' - Anad.; 'Alın altı' - Kaz.; 'Yüz'. Anad. Azb. Trkm. Kumuk Tat. Başkurt Nogay Karakalpak Kaz. Kır. Özb. Uyg.; 'Ön taraf'. Anad. Azb.; 'Ön'. Anad.; 'Yüz yüze'. Azb.; 'Karşı karşıya'. Anad.; 'Kenar'. Kaz. 'nehir veya deniz kıyısı'; 'Uçurum'. Başkurt; 'Korniş'. Kaz. Tuv.;

‘Dağ yamacı’ Tat.; ‘Tepe’. Tuv.; ‘Uçurum’. Karakalpak ‘Kır’; *al* ‘ön; alın’; TTü. *yüz*
> Yak. *sü:s* ‘alın’. Aynı şekilde ‘alın’ > ‘kaş’ geçişi de doğaldır.

2. *ka:m/pak Kullanım Alanı

ADİL I 381 Üç gün bundan **gabag** gälmişäm.

ADİL I 381 **Gabag** zaman.

ADİL I 381 **Gabaglar** bura ağaçlıg idi.

ADİL I 381 Binanın **gabağı** bağa çıhır.

ADİL I 381 Paltarımın **gabağı** batmışdır.

ADİL I 381 Arabanın **gabag** çarhı.

ADİL I 381 Kitabın **gabag** sähifäläri düşmüşdür.

ADİL I 381 Şagird müällimin **gabağında** durub suallara cavab verirdi

ADİL I 381 Büllur buhag, lalä yanag, ay **gabag**

Şahmar zülfü pärişanlar dolanır.

ADİL I 421 Sandıg **gapağı**. Gutu **gapağı**. Çaynikin **gapağı**.

ADİL I 421 Göz **gapağı**. Diz **gapağı**. Goca **göz gapaglarını** ağır ağır galdırdı.

TDS 127 Trahoma keseli ilkibada peyda bolanda, **gabağıñ** iç gatı bolan nemli perdede üytgeşiklikler yüze çıkyar.

TDS 127 Ol **gabaklarını** galdırman, kirpiklerini gırpman, uzak bir yere garayardı.

TDS 142 Garrınıñ gatañsı barmakları gaynap duran gazanıñ **gapağıñı** galdıranda, çekdirmäniñ ısı tamıñ içini tutdı.

3. Anlam Olayları Bakımından *ka:m/pak

Azerbaycan Türkçesinde *gabag* ‘ön, alın, yüz’ (ADİL I 381) ve *gapag* ‘göz kapağı’ (ADİL I 421) sözlerindeki fonetik farklılık dikkat çekicidir. *Büllur buhag, lalä yanag, ay gabag* (ADİL I 381) örneğinde *ay gabag* ‘ay yüzlü’ ifadesinde de *gabag* ‘yüz’ anlamındadır. Bu durumda *gabag* sözünün ‘alın’ anlamından ‘yüz’ anlamına doğru bir anlam genişlemesine uğradığını söylemek mümkündür. *Gabag* sözünün cansız nesnelere ön taraflarını ifade etmek üzere kullanımı da benzetme temelli bir anlam olayı gerçekleştiğinden, metafor ortaya çıkarmaktadır. *Gabak* ‘göz kapağı’ (TDS 127) ve *gapak* ‘kapak’ (TDS 142) ayırımı Türkmen Türkçesinde de görülür. Ancak burada /b/’li kullanım göz kapağını anlatmaktadır. Bu durumda sözün

Türkmen Türkçesinde bir anlam değişmesine veya yerine göre anlam daralmasına uğradığını söylemek mümkündür.

4. Meronim Olarak **ka:m/pak*

Anatomik olarak baktığımızda **ka:m/pak*, sözü ‘alın’ anlamı itibarıyla, **balç* ve **yü:z* sözlerinin alan : mekân ilişkisi sergileyen bir meronimi olmaktadır. Bu anlamda **ka:m/pak* sözünün temel maddesi deri ve kemik olduğundan nesne : madde ilişkisi içerisinde **siňök* ve **teri* sözlerinin holonimi olmaktadır. **ka:m/pak*, sözü ‘göz kapağı’ anlamı itibarıyla, **göz* sözünün nesne : parça ilişkisi sergileyen bir meronimidir.

NESNE : MADDE	<i>*ka:m/pak</i> ‘alın’ : <i>*siňök</i> , <i>*teri</i>
ALAN : MEKÂN	<i>*balç</i> : <i>*ka:m/pak</i> ‘alın’ <i>*yü:z</i> : <i>*ka:m/pak</i> ‘alın’
NESNE : PARÇA	<i>*göz</i> : <i>*ka:m/pak</i> ‘göz kapağı’

2.1.5. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KULAK

‘kulak’ Lat. *auris*, İng. *ear*.

2.1.5.1. *kulyak

Proto-Tü. **kulyak* (Tenişev 1997: 204); Proto-Ogur **kulyak*; Proto-Oguz **kulyak*;
KökTü. viii. yy. *közin körmädük kulkakin üsidmädük* ‘gözüyle görmediği, kulağıyla işitmediği’ (THO 198); **Bud.Tü.ç.** *kulkak* (TT II, III, VI, VIII, IX vd.), *hulgağ* (EUTS: 83), *ğulağ*, *ğulgağ*, *ğulkağ* (EUTS: 185, 186); **İslami ç.**: xi. yy. **Krh.** *kulak* ‘kulak’ (DLT I: 383); **Harezmi ç.** xiv. yy. *ğulağ* (KE II: 398), *ğulağ* (NF III: 267); **EKıp.** *ğulağ*, *ğulağ* ‘kulak’ (KTS: 45); **Batı Tü.** xiv. yy. *ğulağ* (EM: 156); xv. yy. *kulak* (MŞ: 34), **kulak** *bilgil iy şalib her kaşan kim kulaka sovukdan bir maraz şadiş olsa* (CH I: 148), *ğulağ* (DK II: 193), xiii. – xix. yy. *ğulağ* ‘kulak’ (TTS IV: 2715), *ğulağ* ‘kulak’ (YTS: 147); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *kulak* ‘1. Başın her iki yanında bulunan işitme organı 2. (*anat.*) Bu organın, sesleri toplayıp içeriye almaya yarayan dış bölümü 3. Balıklarda başın iki yanında bulunan ve ağızdan alıp solungaçlardan geçirdiği suyu dışarıya vermeye yarayan yarıklardan her biri 4. (*müz.*) Telli çalgılarda tel germeye yarayan burğu 5. Sabanın toprağa giren kısmının iki yanında bulunan ve toprağı yollara dökmeye yarayan parça 6. (*coğ.*) Akarsuların ve özellikle göllerin karaya giren ve durgunlaşan yerleri 7. (*mec.*) Seslerin uygunluğunu seçebilme ve değerlendirebilme yeteneği’ (TS 1399), *bork* ‘kulak’ (-Ky.) (DS II: 740), *mengil*, *mengili*, *mengilli* ‘kulağın küpe takılan yumuşak yeri’ (-Brd.; Lohan, *Nizip -Gaz.; *Göksun -Mr.) (DS IX: 3163), *yapracık* ‘kulak’ (Mahmutbey *Bakırköy -İst.) (DS XI: 4179); **Gag.** *kulak* ‘1. Kulak organı 2. İğnenin

kulağı 3. Balığın solungaçları' (GS: 293); **Azb.** *gulağ* 'kulak' (ATS: 569), *adil* '1. İnsanın ve hayvanların işitme organı 2. Kulakları örtmek için şapkanın yanlarından sallanan kısımları 3. Bir şeyin yanı, kenarı, ucu 4. Arabada okların tekerden kenara çıkmış ucu' (ADİL I: 567); **Trkm.** *gulak* (RLT: 203), *gulak* '1. Ses işitme organı 2. Saz tellerin sapının ucundaki takıldığı yer 3. Ayak basmak için pilin gadalına berkdiliyen demir 4. Kazanın dış yüzeyindeki el tutacağı 5. Yayda okun yerleştirme yeri 6. Su yakan yabın gapdala sobulan erinin sakası' (TDS: 203); **Güney-Doğu:** YUyg. *kulak*, Özb. *kulok*, SUyg. *kulak*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Kumuk *kulak*, Karaçay-Malkar *kulak*, Tat. *kulak*, Başk. *kulak*, Kaz. *kulak*, Kırg *kulak*, Karakalpak *kulak*, Nogay *kulak*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *kulak*, Tuva *kulak*, Hakas *hulah*, Yakut *kulga:h*; **Çuvaş:** *halha* (Tenişev 1997: 204-205)

1. **kulyak* Etimolojik Değerlendirmesi

Nemete göre, **kulgak* organ adı fiilden türemiştir. Altay dillerinde: **k'uyl-ğa* 'kulak, duymak'; Mançu *ulhi-* < *(*h*)*ul-ki-* 'anlamak' **holi-pun* > **hoypun* 'kulak küpesi'; Moğ. **kuli-gu* 'iç kulak'; Kalmık *hulha*, *hulhi*; Buryat *holhi*, *hulhi*; Proto-Türkçe **kul-ga-k*; Japon **ki-k-* 'duymak' (Tenişev 1997: 205).

Doerfer, **kulyak* sözünün Halaç Türkçesinde *kulak* şeklinde tespit etmiştir (Doerfer 1970: 24).

2. **kulyak* Kullanım Alanı

THO 194 bunça budun saçın **kulkakın** [...b] ıcdı 'bunca halk saçlarını, kulaklarını [ve yanaklarını?] bıçakla yaraladı'.

THO 198 közin körmädük **kulkakın** aşidmädük 'gözüyle görmediği, kulağıyla işitmediği'

EM 156 ve eger şuyından **kulağa** tamzursalar yeli varısa sürer

EM 156 ..yumurda şarusıyıla **kulağa** kıoysalar ağrısın giderür

MŞ 27 baş ağrısına ve **kulak** ve bögrek ağrısına [...] müfiddür

TTS IV 2715 Dedi tutun yâ müsülmanlar sözüne siz **kulaḥ**
Kim ne buyurdu Resûlûllah tutunuz siz **kulaḥ**

TTS IV 2715 Gelin dinleyin yarenler
Kulak asın bu destana

TTS IV 2720 **Kulak** urdum dinledim

TS 1399 **Kulaklarımın** uğultusu içinde, söylediği lakırtıların hiçbirini duymuyordum.

TS 1399 Elleriyle **kulaklarını** tıkayıp yatağının yanında tortop oldu.

SFA-1 Sen denizdeki ipe **gözkulak** ol, sağa sola oynamasın. On dakika, kalmaz karşı adadayız.

SFA-2 Kocaman hayvan otomobilin bu ufacık kuyruğunu; onun isterik, tehditkâr sallanışını pek severim. 'İşkembecinin karşısında yağmurun altında durur, şapkamı **kulaklarım**a geçirir, sanki uzak bir kadınsız memleketten buralara düşmüşüm de beraber geceyi geçirecek, derdimi paylaşacak bir kadın arıyormuşum gibi kocamanlaştığımı tahmin ettiğim fena gözlerimle gelen geçene bakar dururum...

SFA-2 Küçük bir iradım var, eski zamanda ana oğul bize yetiyordu, şimdi devede **kulak** oldu.

HEA-1 Kadının hassas **kulakları** bunu işitmiş, birden başını çevirerek ona bakmıştı.

HEA-1 Münir'in **kulakları** onda, fakat gözleri, saçları altın gibi parıldayan güzel Şehnaz'ın gözlerinde.

HEA-2 Ağız **kulaklarına** kadar açık, öyle muzaffer sırtıyor ki, zavallı uşak Ermeniye hattâ bize isyan ederken severdim fakat İngilizlere uşaklık ederken küçük bir şey!

HEA-2 Mehmet çavuşun **kulakları** kabardı; bütün küçük halk birbirlerine bakıyor ve kapıya geliyorlar.

HEA-3 Zeynep elleriyle **kulaklarını** tıkayıp yatağının dibinde tortop oldu.

HEA-3 Çekik kara gözlü, yumuşak **kulaklı** başını ellerimin içine aldım.

HEA-4 Hanife kendisi hakkında verilen hükümleri, söylenen sözleri ezber den bildiği için, pek **kulak** vermedi.

HEA-4 Bugünlerde Satı Nine'nin dişsiz, çukur ağzının hırıltılarına hiç **kulak** asmıyordu.

HEA-6 **Kulakları** olan beni dinlesin Maskeler acı çekmez, gözyaşı dökmez, sevmez, nefret etmez!

PSE 61 Ve onu halktan tenhaya çekip, parmaklarını onun **kulaklarına** koydu, hem tükürüp onun dilinâ deydi. ... Hem o saat onun **kulakları** açıldı, hem dilinin bağı çözüldü, hem doru lafetti.

PSE 81 Kimin **kulakları** varsa işitmeye, işitsinlär.

PSE 92 Hem ştä İsuslan barabar bulunanlardan biri elini uzadıp, kalıcını hem urup arhiyerin izmekârına, onun **kulaanı** kesti.

PSE 146 Zerä ştä açan Senin selâminin sesi benim **kulaklarım**a geldi, karnımda olan çocuk sevinmeklään sıçıradı.

PSE 150 Ozaman doorular yalabıyecekler , güneş gibi onların Bubaların Padişahlında, kimin **kulakları** var işitmeye, işitsi.

UK 149 kız ürküp - çekiler, ama donakları hep baker, deneer **kulaana**, parmaklarına, bornusuna

UK 168 kesmişler bir **kulaanı**

GTA 188 ['kɔkʉ nɔ sɔ'nɔ ble'zic ɣ'zɣc cɣ'pɛ: tɣɾ'lɣ bɣɾ'lɣ ɪʃ'lɛɣ kɔ'ɪ **kula:'nɔ**]

- ADİL I 567 Nävâsi onun ... burnundan, **gulağından** yapışır, boğazının altını gıdıglayır.
- ADİL I 567 Mämmäd bây dinmirdi, düşüncä içindä gälib köprünün **gulağında** oturdu.
- ADİL I 567 Kişi çöräkdän bir **gulag** goparıb e'tinasız vä hätta acıglı bir häräkätlä yerä atdı.
- ADİL I 567 Här nä varsa, bir **gulag** getir, iştahadan yaman käsilmışäm.
- ADİL I 567 Arvadlar gâzeti o gädär dartışdırdılar ki, bir **gulağı** gırlıdı.
- ADİL I 567 Papağın **gulaglarını** salmag.
- ADİL I 567 Günäşin **gulağı** batdı mı, kimsä bu mä'dänin yanından keçäbilmäzdi.
- ADİL I 567 Arabanın **gulağı** sındı.
- TDS 203 **Gulağın** garnı bolmaz, siñeğın erni.
- TDS 203 **Gulak** eşidenini göz görmesin.
- TDS 203 Tamdıranın **gulağı**.
- TDS 203 Gıcağın üç **gulağı** bar.
- TDS 203 Piliñ **gulağını** gaydıp govşamaz yalı etdim.
- TDS 203 Gara gazanıñ dört **gulağı** boylar.
- TDS 203 Annagulı tüpeñin **gulağına** barmağın yetirip baryardı.
- TDS 203 Yabın **gulağına** bövet basmak.
- TNAS 12 Aç garnum, dınç bulagum (Aç başum, dınç **gulagum**. Aç başım, dınç başım).
- TNAS 20 Ağız ağızdan yelli, **gulag**-gulagtan eşitgir.
- TNAS 20 Ağız bir, **gulag** iki, bir geple, iki dingle.
- TNAS 25 Akmam **gulaga** guysang, akıp gider (akmak **gulaga** aydan sözüng akıp gider).
- TNAS 45 At arrığı siyek (süyek, süñ) bolar, yar arrığı-**gulag**.
- TNAS 53 Ayal gözü bilin eşider, **gulagı** bilin görer.
- TNAS 69 Badga gaçan eşegiñ tutulgası - **gulak**, guyruk.
- TNAS 96 Çaman ata müneniñ ayagı dınmaz, yaman ayal alanıñ **gulagı** dınmaz.
- TNAS 103 Damak diyse, hopur hopur, iş diyse **gulak** yapır.
- TNAS 105 Daşdan ayal alanıñ ulagı dınmaz,
Yakından ayal alanıñ **gulagı** dınmaz.
- TNAS 113 Dil gıybatda, **gulak** tamda.
- TNAS 133 Ekine öwerenen eşek **gulak**-burnundan daynar.
- TNAS 165 Gazançınıñ hakı bar, kandan **gulak** çıkarsa.
- TNAS 183 Göz özünki, **gulak** özgäniñki.
- TNAS 184 **Gulakdan** giren yaman söz, yürege yetip buz bolar.
- TNAS 184 **Gulak** eşidenin göz görmesin, göz gören - başa gelmesin.
- TNAS 203 Haywan agzından semrär, adam - **gulagından**.

3. Anlam Olayları Bakımından *kulyak

Tarihsel ve modern Türk dilinde *kulyak sözünün anlamının değişmeden günümüze kadar geldiğini görüyoruz. İşitme duyu organını ifade etmek için tüm Türk lehçelerinde *kulyak > kulak sözünün kullanıldığı görülmektedir (Tenişev 1997:

205). Bu sözün işitme organını ifade etmek üzere kullanımı onun temel anlamıdır. Bunun dışındaki bütün anlamlar mecazi olmaktadır. Özellikle nesnelere için ‘yan taraf’ anlamında kullanılması, bir nesnenin yan tarafını anlatması, benzetme temelli bir anlam olayı olduğundan metafor ortaya çıkarmaktadır. Ancak bazı metaforik deyimler metonimler vasıtasıyla da kurulabilmektedir. *Kulak / gulag as-* deyiminde *kulak / gulag* sözü işitme ile ilgili bir kavram olması sebebiyle metonimdir. Ancak *as-* fiili metaforiktir. Dolayısıyla bütün bir deyim de metaforik olmaktadır. Benzer bir şekilde, *kulak* organının işitme fonksiyonu taşıması ile ilgili birçok metaforik kullanım da vardır: *kulak vermek, kulaktan kulağa, göz kulak olmak, devenin kulağı*.

4. Meronim Olarak *kulyak

Anatomik açıdan baktığımızda **kulyak*, **balç* sözünün nesne : parça ilişkisi açısından meronimidir. Konu külliyatı kapsamındaki metinlerimizde **kulyak* sözü **teri* sözünün nesne : madde ilişkisi açısından holonimi de olmaktadır.

NESNE : PARÇA	* <i>balç</i> : * <i>kulyak</i>
NESNE : MADDE	* <i>kulyak</i> : * <i>teri</i>

Türkiye Türkçesinde *kulak* sözünün meronimleri arasında şunları sıralayabiliriz: *iç kulak* ‘Kulağın işitme sınırlarının bulunduğu bölümü, dolambaç’ (TS: 1042), *kesecik* ‘Kulağın dolambacında bulunan ve lenf ile dolu olan küçük zarsı organ’ (TS: 1278), *kulak altı bezi* ‘Kulağın yakınında bulunan tükürük bezlerinin en büyüğü’ (TS: 1400), *kulak zarı, kulak davulu* ‘Dış kulakla orta kulağı birbirine bağlayan zar, kulak davulu’ (TS: 1400-1401), *kulak kepçesi* ‘Kulağın sesi toplayarak orta kulağa göndermeye yarayan, yarım daire biçimindeki bölümü, sayvan’ (TS:

1400), *kulak memesi* ‘Kulağın yumuşak ve kıkırdaksız olan alt ucu’ (TS: 1401), *mercimek kemiği* ‘Orta kulakta örs ve üzengi kemiği arasında bulunan küçük kemik’ (TS: 1537), *orta kulak* ‘Kulak zarı, çekiç, örs, üzengi kemiklerinin bulunduğu, dış kulakla iç kulak arasındaki bölüm’ (TS: 1699), *orta kulak boşluğu* ‘Dış kulakla iç kulak arasındaki boşluk’ (TS: 1699), *örs kemiği* ‘Orta kulakta çekiç kemiğiyle üzengi kemiği arasında, örse benzeyen kemik’ (TS: 1738). Bunların içerisinde iç kulak, orta kulak ifadeleri kulak holoniminin alan : mekân ilişkisi sergileyen meronimleridir. *Kesecik* sözü, başka bir kavram alanından bir sözün meronimi olmasına rağmen bir organın bir parçasının meronimi olarak kullanılması benzetmeye dayalı bir anlam olayı olan metaforu ortaya çıkarmıştır. *Kulak keçesi* ifadesinde kulak sözünün alan : mekân ilişkisi sergileyen bir meronimi görülür. Ancak keçe sözü yine farklı bir kavram alanının bir meronimi olduğundan burada da bir metafor ortaya çıkmaktadır. Çünkü benzetmeye dayalı bir adlandırma yapılmıştır.

2.1.6. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde Yüz

‘yüz’ Lat. *facies*, İng. *face*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan YÜZ kavramını ifade etmek üzere Proto-Türkçe **yü:z*, **bät* ve **bäñiz* sözcüklerinin kullanıldığı görülür.

2.1.6.1. **yü:z*

Proto-Tü. **yü:z* (Tenişev 1997: 206); Proto-Ogur **yü:z*; Proto-Oguz **yü:z*; **KökTü.** viii. yy. *yüziñe: başıña bir tegmedi*: ‘yüzüne başına bir tane [ok] bile değmedi’ (KT

E 33);**Bud.Tü.ç.** *bet* ‘yüz’ (TT VII 41,2-5), *önglük* (EUTS: 151), *yüz* (EUTS: 307);
Man.Tü.ç. *yüzünjüzen* ‘yüz’ (M I 10,9); **İslami ç.:** xi. yy. **Krh.** *yüz* ‘yüz’ (DLT III: 143),
; **Harezm ç.** xiv. yy. *meḡ(i)z* (KE II: 434), *yüz* (KE II: 751), *yüz* (NF III: 492);
MKıp. xiv. yy. *yüz* ‘yüz’ (Kİ 93); **Doğu Tü.:** xv. yy. *bet* ‘yüz’ (Sngl. 119v. 19), *yüz* ‘yüz’ (Sngl. 343r. 5); **Batı Tü.** xiv. yy. *yüz* (EM: 199), xv. yy. *yüz* (MŞ: 18), *yüz* (DK II: 343); xiii. – xix. yy. *yüz* ‘1. Karşı, nezd, yan 2. Cihet, yön, taraf’ (TTS VI 4778), *beñiz* ‘yüz; renk’ (YTS: 30); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *yüz* ‘1. Başta, alın, göz, burun, ağız, yanak ve çenenin bulunduğu ön bölüm, sima, çehre, surat 2. Yüzey 3. Kesici araçlarda ağız 4. Bir kumaşın dikiş sırasında dışa getirilen gösterişli bölümü 5. Yorgana ve yastığa geçirilen kılıf 6. Bir şeyin görünen bölümünde kullanılan kumaş 7. Birinin görülegelen veya umulan hoşgörülüğüne güvenilerek gösterilen cüret 8. Nedeniyle, sebebiyle 9. Yan, taraf 10. Bir yapının dışa bakan düşey yüzeylerinin her biri 11. (*mec.*) Utanma’ (TS 2486), *avırt*, *avud*, *avuk*, *avut* ‘avurt, yüz’ (İsabey *Çal -Dz.) (DS I:383), *beñne* ‘beniz, yüz’ (Kuvvetli, Yenice *Ödemiş -İz.) (DS II: 629), *betin* ‘beniz’ (Süçüllü *Yalvaç -Isp.) (DS II: 646), *beyiz* ‘beniz’ (*Bartın -Zn.) (DS II: 648), *çıray* ‘beniz’ (Kırım Türkleri -Ist.) (DS III: 1186), *dıdık*, *dıdık* ‘yüz, çehre’ *Bugün bizim gelinin dıdığı eğilmiş* (Hamurcu *İncesu -Ky.) (DS IV: 1450), *duşka* ‘yüz, çehre, yüzün çene kısmı, avurt’ (-Çr.; -Yz.; -Ank.; Krş.; -Ky.) (DS IV: 1610), *havırt* ‘ağzın yan tarafları, avurt’ *Yemeği havırtlarını şişirerek yeme* (Uluübey *Senirkent -Isp.) (DS VII: 2310), *kıbal*, *kılavat* ‘yüz’ (Deliktaş *Kangal -Sv.; *Keskin -Ank.) (DS VIII: 2780), *lecce* ‘yüz, çehre’ *Leccesi limon gibi olmuş* (Ziyere -Ama.; *Zile -To.) (DS IX: 3069), *malak* ‘yüz’ (-Isp.; -İç.; -Ant.) ‘çene’ (-Ky.; Yenisu *Silifke -İç.) ‘alt dudak’ (*Bozdoğan -Ay.;

*Mut köyleri -İç.; *Akseki ve çevresi -Ant.) (DS IX: 3108), *muruz* ‘surat, yüz’ (*Şavşat köyleri, Erkinis -Yusufeli, Bağlıca *Ardanuç -Ar.; *Erciş -Vn.) (DS IX: 3222), *üz* ‘yüz’ (Koyundere *Ahıska -Kr.; *Erciş -Vn.) (DS XI: 4084), *zarat* ‘yüz’ (Bozhane *Beykoz -İst.) (DS XI: 4348), *zumur* ‘surat, yüz’ (İldızım -Çkr.) (DS XI: 4370), *muş* ‘yüz’ (-Kn.) ‘çene’ (-Kn.) (DS IX: 3223), *naşat* ‘yüz, çehre’ (Kadışehir *Çekerek -Yz.) (DS IX: 3241), *siğlim* ‘yüz, surat, bakış; neşesiz’ *Darıldı da siğlimini eğdi gitti* (Arslanköy *Mersin -İç.; *Mut -İç.) (DS X: 3632), *sinçe, sinç* ‘yüz, surat, çehre’ (-Ky.; -Krş.) (DS X: 3638), *sukum* ‘yüz, çehre’ (*Erciş -Vn.; -Bt.) (DS X: 3690), *suma, sumdu* ‘yüz, surat’ *Hasan'ın suması aynı bizim arkadaşına benziyor* (-Çr.; -Krş.; -Ank.) (DS X: 3693-3694), *suma, sumdu* ‘yüz, surat’ *Hasan'ın suması aynı bizim arkadaşına benziyor* (-Çr.; -Krş.; -Ank.) (DS X: 3693-3694), *suntur* ‘yüz, surat’ *Ahmey'in sunturu* (Feringe *Erbaa -To.; *Bor -Nğ.) (DS X: 3697), *terime* ‘yüz, surat’ (Vakıf *Tavas -Dz.) (DS X: 3891); **Gag.** *üz* ‘1. Yüz 2. Yüzey 3. Surat, edep, şeref’ (GS: 488-489); **Azb.** *beniz* (ADİL I: 249), *üz* ‘yüz’ (ATS: 1185), *üz* ‘1. İnsan başının ön kısmı, 2. Dokuma şeylerin üst tarafı (astar karşılığı), 3. Bir şeyin ön tarafı, ileri tarafı, önü, 4. Geometrik şeklin başka bir yüzeyle köşe teşkil eden düz yüzü, 5. Bir şeyin geçirilmiş, aktarılmış, yazılmış nüshası, 6. Su vb. sıvıların yüzeyi, üst tarafı, üstü 7. Göğün bizim gördüğümüz tarafı, 8. “Taraf”, “semt”, “yan” anlamında (o, bu, beri, o biri vb. sözlerden sonra kullanılır) 9. *mec.* ‘Haya, utanma’ (ADİL IV: 241-242); **Trkm.** *yüz* (RLT: 102), *yüz* ‘1. İnsan başının ön tarafı 2. Bir şeyin üst tarafı, üstü, yukarısı 3. Dışarıya görülen taraf 4. Üst taraf’ (TDS: 352); **Güney-Doğu:** YUyg. *yüz*, Özb. *yüz*, SUyg. *yüz*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. *yüz*, Kumuk *yüz*, Tat. *yöz*, Kaz. *jüz*, Kırg *jüz*, Nogay *yüz*, Karakalpak *jüz*; **Kuzey-doğu**

(Sibirya): Altay *d'üz*, Tuva *çüz*, Hakas *çüs*, Yakut *sü:s* 'alın'; **Çuvaş**: *savar* 'ağız'
(Tenişev 1997: 206)

1. *yü:z Etimolojik Değerlendirmesi

Yakut Türkçesindeki şekli ünü uzunluğuna işaret etmektedir. Türkmen Türkçesinde baştaki y- ve sondaki *üy* çatışması nedeniyle uzunluk kısalmıştır. Tenişev, Çuvaş Türkçesinde yakın şekil olarak *ner* 'dış görünüş, güzellik' sözüne işaret etmiş ve Altay dillerinde Moğ. *niğur* 'yüz, yüzey', Kore *niri* 'benzer', Japon *niru* 'benzemek'; ayrıca: Moğ. *düri* 'görünüş, şekil, forma', Japon **tura* 'yüz' şekillerinin paralel olabileceğini belirtmiştir (1997: 206-207). Eski çağda nadiren rastlanan ancak orta çağlarda sık görülen *bet* sözü de dikkate değerdir. *Bet*, anatomik olarak yüz ve metaforik olarak 'yanak', 'su yüzü', 'kuzey, güney, bazı kuzeybatı ve güneybatı' anlamlarına da gelerek, Osmanlıcada varlığını sürdürmüştür (EDT 296).

2. *yü:z Kullanım Alanı

DLT III 143 **yüzge** körme erdem tile 'yüze bakma, erdem ara'

EM 199 ve artuğ yēseler **yüzüñ** rengini ħarāb ēder

MŞ 18 **yüzin** ve elin ve ayağın şovuk şuyıla yuyalar

MŞ 23 eger burunı çok kınanasa **yüzin** ve elin ayağın kıtı şovuk şuyıla yuyalar ve kâfûrıla gül şuyın yıyladalar ve alnına tâze ħıyār kıabın ve nîlûfer yaprağın ve kıarpuz uralar

MŞ 42 ve **yüzi** gözi kıızıl olmağ ve tamarlar tolu olmağdur 'ilâcı baş tamarından kıan almağ ve baldırlarından ħacāmat ētmek ve tabî' atı telyîn eylemek ve cevāv içmek ve şol kıan ħālîb olana dēdüğümüz ħıdāları ve şerbetleri tenāvül ētmek

TTS VI 4778 Pes kıaçan İbrahim'i âdemîler **yüzüne** getirdiler eyittiler

TTS VI 4779 Hacı Ahmet bin Ahmet **yüzüne** şahadet idüp eyttiler ki....

TTS VI 4779 Kamus hususunda olan Ahmet Begin hücceti benim **yüzüme** oldu

TTS VI 4779 Ey can bilir misin ki söz ne **yüze** varur

TTS VI 4779 İstedin ki biz **yüzden** dahi fikir ve re'y uram

TTS VI 4779 Özünü konduğun **yüzden** tiz aşur

Oturma yol yeri yolda yaraşur

TS 2486 Bir güzel çocuk **yüzüyle** gülümsüyor

TS 2486 Bu **yüzden** Fuat Köprülü ile çatışmaya başlamışlardı gazetelerde

SFA-1 Adam hesabına fazla şeyler yüklemeyen elbisesine bakıp temiz bir adam olduğunu, güler **yüzüne** bakıp iyi adam olduğunu tahmin etmek güç değildir.

SFA-1 Belli belirsiz bir gülüşün anadan doğma **yüzüne** serpiildiği bu adamın bütün düşüncelerinin dönüp dolaşıp yanındaki paket üzerine konduğunu görüyoruz.

SFA-1 Başıyla beraber eli de aynı zamanda paketti yeniden hissedince **yüzünden** birdenbire uçup giden doğuştan gülüş de yerine, göz kırpıncaya dek yerleşti.

SFA-1 Çalıştıkça **yüzü** değişti, pazuları şişti, buz gibi kış gününde terliyordu.

SFA-1 **Yüzüne** baktım: **Yüzü** kirli, beyaz, açık mavi süt rengi idi. Burun kanatları birbirine yapışmıştı. Karanlık dişleri vardı. Zayıf, ince boynu, yırtık kasketi, uzun, kirli, güzel parmakları.

SFA-2 Gözüme iki kara göz, kapkara parlayan bir **yüz** delicesine bakıyordu.

SFA-2 Zaten **yüzünde**, her zaman hafif bir gülümseme hiç eksik olmaz.

HEA-1 Ayakları çıplak, pantolon ve gömleklere parça parça, **yüz** göz toz içinde, sümüklü çocuklar, gömleklere ütülü, pabuçları pırlıl pırlıl, saçları dikkatle fırçalanmış, hatta briyantınla biçimlendirilmiş çocuklar mutlak bir eşitlik içinde orada oynar, dolaşırlar.

HEA-1 **Yüzünü** görmüyorlar, eğer gözleri kafasının içini görebilse, orada bir sis yığını fark edecekler.

HEA-2 Uzun, kavi, iyi giyinmiş, canlı bir hanımdır. Siyah gözlüdür. Pembe, keskin hatlı bir **yüzü** vardır; muntazam açık kanatlı burnu daima etrafında üstüne atılacak hafif kalpli ittihtaççı kadın avı koklar.

HEA-2 **Yüzünün** nasıl sarardığını, gözlerinin nasıl içinden yandığını, bu sert ve sakın asker vücudünün içinde nasıl bir volkan kaynadığını düşünüyorum.

HEA-3 Gece, yatağımın üstünde, iki sarı ateşten göz **yüzümü** yaktı; uyandım.

HEA-3 Zeynep'in beyaz **yüzünde** tıpkı ay ışığındaki büyümlü şeffaflık ve nur vardı.

HEA-3 Sokağın iki tarafından şişman ve zengin **yüzlü** dükkân sahipleri sakın sakın birbirleriyle konuşuyorlardı.

HEA-4 **Yüzü gözü** tanınmayacak halde idi, fakat bir şey olmamış gibi hareket ediyordu. Köylüler **yüzüne** ne olduğunu, niçin topalladığını sordukları zaman hiç cevap vermiyordu.

HEA-5 Küçük eliniz elimde, **yüz yüze** gelmekten korkmayacağım, ne korkunç manialara muhayyilem güldü durdu.

HEA-5 **Yüzünden** tülünü kaldırarak banyonun yanına çöktü, çehresi mütebessim ve pembe, gözleri Nâzımla meşgul, sanki aramızda bir şey geçmemiş.

HEA-6 Bütün **yüz**, deli bir sanatçının elinden çıkan bir maskeye benziyor.

HEA-6 **Yüzler** birer et maskesi, vücut yürek saat makinesi gibi olacak. İnsan ölünce çürüyecek ve hayatı dünyada bitecek. Bana öyle geliyor ki, insanı kendi kendisinin yarattığı azapta kurtarmak için bundan başka çare yoktur.

HEA-7 Sonra **yüzümdeki** şaşkınlığı, kendisince bir zafer belirtisi saymış gibi olmalı ki, açıklamaya girişti: Necibe'nin annesi bir haber göndermiş, kızlarını bana vermek isteğinde olduklarını çitlatmış.

HEA-7 Bu güzel **yüzlü** ihtiyarda o kadar ruhuma tanıdık gelen, hissime okşayan bir benzerlik gördüm ki, yıllarca tanıyormuşum gibi selâm verdim. Raik yavaş yavaş başını kaldırıyor.

HEA-8 Orta boylu, güçlü yapılı; ışıpta büyük **yüzü** de, başörtüsü kadar **yüz** etlerim uzak, beyaz bir düzlük gibi görünüyordu.

HEA-8 Sonra, yuvarlak **yüzünde** daha kırmızı ve çizgileri kusursuz **yüz** uzuvlarından vazgeçtik, biraz alçak alnının, kumral kaşlarının altında birer zambak yaprağı gibi kapanan göz kapaklarında aynı belli belirsiz anlam vardı.

HEA-9 O beyaz **yüzde** kalbe çarpıntı veren ince, pembe dudaklar, şimdi vırıltıyı, dırıltıyı yüksek sanatlar derecesine çıkaran eski bir ağız...

HEA-9 Tevfiğin geniş **yüzü** daralmış, iri tatlı gözleri büzüle büzüle iğne gibi keskin, burğu gibi delici iki küçük göz oluvermişti.

PSE 2 Ondansora (bitkidä) göründü öbürlerin onikisinä sofrada oturaklara hem onların **yüzlerinä** urdu onların inamasızlı için hem yürek çetinnii için.

PSE 3 Korktular hem **yüzlerini** yerä yattılar.

PSE 49 Vu oolu ona dedi: ey buba! genä hem senin **yüzünde** günahişledim.

PSE 51-52 Amma sän oruç tutarkan başını yala hem **yüzünü** ika.

PSE 66 Ve çıktı ölü ayakları hem elleri sargırlan balı olarak, hem **yüzü** basmaylan (makramaylan) sarılmışdı.

PSE 142 Ve uçenikleri işidincä **yüzüstünä** düşülär hem pek korktular.

UK 258 bakmadılar **üzüne**

GTA 181 [se'nın **jyzyn'den** 'otmα be'nı]

ADİL IV 242 gızın yumru, gözel **yüzü** vâ yanagları açığ särin havada gızarmışdı

ADİL IV 242 **Üzünün** ifadesi.

ADİL IV 430 Bir äli ilä anasının döşündän möhkäm yapışmış körpä o biri äli ilä anasının **üzünü**, çenesini älläyirdi.

TDS 352 Begenciñ güne yanan **yüzi** gızgılt gonğras bolup görünyer

TDS 352 Göğün **yüzi** çuyşe yalı dırlandı

TDS 352 Halının **yüzi** çañcarıptır.

TNAS 13 Açık yüz - aşınday datlı.

TNAS 21 Agzı gızanda gepläning sowanda **yüzi** gızarar.

TNAS 30 Aldap alım gızını, babalı görsün **yüzünü**.

TNAS 38 Ar **yüzden**, gazar gözden görüner.

TNAS 38 Asmana tüy kür seņ, **yüzüğe** düşer.

TNAS 39 Asıl töre sözüğe gözler, alagan töre **yüzüğe** gözler.

TNAS 63 Bahılıñ **yüzünü** görme.

TNAS 75 Beg berse, betine (**yüzüne**) bakma (Beryän adamıñ betine garamazlar. Beg berse, dişine bakma).

TNAS 99 Çorbanıñ **yüzi** yağşı, palawın - düybi.

TNAS 103 Dag görki daş, **yüz** görki gaş / (... **yüz** görki gaş, ağız görki diş).

TNAS 120 Dostuñ aybını **yüzüne** ayt.

TNAS 121 Dost **yüzünden** binler, duşman - ızından.

TNAS 124 Dul **yüzün** şeytan yalar.

TNAS 147 Är gezse gözi açılar, ayal gezse-**yüzi**.

TNAS 178 Göge tükürsen, **yüzüne** düşer.

TNAS 179 Görk **yüzden**, mähir gözden.

TNAS 181 Göz bolmasa, **yüz** döner.

TNAS 329 Tükürseñ - **yüzüm**, çıkarsañ - gözüm.

TNAS 381 **Yüz** bolmasa - göz döner.

TNAS 382 **Yüz** güblük tetärik - baş günlük ömre.

TNAS 382 **Yüzüğe** yaldır-yuldir, sırtıña barmak ildir.

TNAS 382 **Yüz yüzden** utanır.

TNAS 383 **Yüz-yüze** düşer, mähir - göze.

3. Anlam Olayları Bakımından *yü:z

Tarihi ve modern Türk lehçelerinde bu sözün şu anlamları karşımıza çıkmaktadır (Tenişev 1997: 206):

- 1) ‘Dış görünüş’. Kuzey-doğu grubu ve Çuvaş dışında tüm Türk Dil gruplarında rastlanmaktadır;
- 2) ‘Yüzey’. Orta Uygur Türkçesinden başlayarak Kuzey-doğu grubu ve Çuvaş Türkçesi dışında her dilde vardır.
- 3) ‘Yön gösterme anlamları’, 2. anlama bağlı olanlar. Orta Uygur Türkçesinden başlayarak Kuzey-doğu grubu ve Çuvaş Türkçesi dışında her dilde vardır.

Yakut ve Çuvaş Türkçelerindeki anlamlar, ‘vücut organı olarak yüz’ anlamından türemekte ve bu anlamın, diğer anlamlarından daha arkaik olduğunu göstermektedir (Tenişev 1997: 206). *Yü:z şekli, tüm tarihî ve modern Türk lehçelerinde olağan ses değişiklikleri ile karşımıza çıkmaktadır. Bazı modern lehçelerde yüz, daha geniş anlam yelpazesine sahiptir. Örneğin, Osmanlıcada ‘yüzsüzlük’, ‘sebep’, ‘yüzey’ gibi anlamlar bulunmaktadır (EDT 983).

Yüz, insanın kimliği niteliğinde olan ve bir insanı başka insandan en belirgin niteliğinde ayıran organ olduğu için metaforik kullanımı çok yaygındır: *iki yüzlü, suratsız, yüz değeri, yüz akı, yüz akı ile çıkmak* ‘bir işi kendi saygınlığını yitirmeden, eksiksiz ve başarılı olarak yapıp bitirmek’, *yüz çevirmek* ‘gösterdiği ilgiyi kesmek’, *yüz göstermek* ‘ortaya çıkmak’, *yüz vermemek* ‘ilgi, yakınlık göstermemek; önemsememek’, *yüz yüze otur-* (Gag.) ‘karşı karşıya oturmak’

*Yü:z kelimesinin temel anlamının ‘başta, alın, göz, burun, ağız, yanak ve çenenin bulunduğu ön bölüm, sima, çehre, surat’ olduğu anlaşılmaktadır. Yüzün anatomik anlamı dışında çok sayıda anlamı bulunmaktadır: ‘yüzey’, ‘kesici araçlarda ağız’, ‘bir kumaşın dikiş sırasında dışa getirilen gösterişli bölümü’, ‘yorgana ve yastığa geçirilen kılıf’, ‘bir şeyin görünen bölümünde kullanılan kumaş’, ‘birinin görüle gelen veya umulan hoşgörülüğüne güvenilerek gösterilen cüret’, ‘nedeniyle’, ‘yan, taraf’, ‘bir yapının dışa bakan düşey yüzeylerinin her biri’, ‘utanma’ anlamları metaforik anlamlardır.

4. Meronim Olarak *yü:z

Anatomik açıdan baktığımızda *yü:z, *balç sözünün alan : mekân ilişkisi gösteren meronimidir. *yü:z sözünün meronimleri arasında şu organları sayabiliriz: *a:ln, *ka:m/pak, *bät, *bäniz, *göz, *ka:ş, *kirpik, burun, *eiñ, *eñek, *yayñak, ağız, *aburt, *çänä, *du:dak, *erin. Bu terimler içerisinde *a:ln, *ka:m/pak, *yayñak, *eiñ, *eñek, *çänä, *aburt sözleri *yü:z sözünün alan : mekân ilişkisi gösteren meronimleridir. *bät, *bäniz, *teri sözleri, *yü:z sözünün nesne : madde ilişkisi gösteren meronimleridir. göz, *ka:ş, *kirpik, burun, ağız, *çänä, *du:dak, *erin sözleri *yü:z sözünün nesne : parça ilişkisi gösteren meronimleridir. Diğer yandan meronimlerin geçişliliği de göz önüne alındığında nesne : parça ilişkisi açısından *yü:z : göz : kirpik gibi bir holonim – meronim hiyerarşisi görülür. Benzer şekilde *yü:z : ağız : *du:dak, *erin şeklinde bir sıralama da mümkündür.

NESNE : PARÇA	*yü:z : göz, *ka:ş, *kirpik, burun, ağız, *çänä, *du:dak, *erin
---------------	---

NESNE : MADDE	*yü:z : *bät, *bäniz, *teri
ALAN : MEKÂN	*balç : *yü:z *yü:z : *a:ln, *ka:m/pak, *yaynak, *eiη, *eηek, *çänä, *aburt

2.1.6.2. *bät

Proto-Tü. *bät (Tenişev 1997: 207); Proto-Ogur *bät; Proto-Oguz *bät; **KökTü.** viii. yy. ; **Bud.Tü.ç.** bet ‘yüz’ (TT VII 41); **Doğu Tü.:** xv. yy. bet ‘yüz ve yanak’ (Sngl. 119 v 19); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** bet beniz ‘yüz rengi’ (TS 2009: 252); **Azb.** bät-bäniz ‘yüz rengi’ (ADİL I 258); **Güney-Doğu:** Özb. bet ‘yüz, yanak; taraf, sayfa’, bet ‘yüz’ (EDT 296b), SUyg. bät ‘yüz, sayfa’; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Kumuk bet ‘yüz; gurur; taraf, sayfa; yokuş’, Karaçay-Malkar bet ‘yüz; gurur; taraf, sayfa; yokuş’, Tat. bit ‘yüz, yanak; gurur; sayfa’, Başk. bit ‘yüz, yanak; gurur; sayfa’, Kaz. bet ‘yüz, yanak; gurur; taraf, yüzey, sayfa; yön’, bet ‘yüz’ (EDT 296b), Kırg bet ‘yanak; yüz; gurur; hayvan yüzü; yüzey; sayfa; taraf’, bet ‘yüz’ (EDT 296b), Nogay bet ‘yüz, yanak; gurur; taraf, sayfa’, Karakalpak bet ‘yüz, hayvan yüzü’, bet ‘yüz, yanak; gurur; taraf, sayfa’; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay bet ‘yüz’, Tuva beti ‘bu taraf (hitap)’, Yakut beteh ‘buraya, yakın, bu tarafta’; **Çuvaş:** pit ‘yüz, ön taraf’ (Tenişev 1997: 207);

1. *bät Etimolojik Değerlendirmesi

Ramstedt, Türkçedeki şekli Kalmık met, möt ‘sanki’ kelimeleri ile karşılaştırmaktadır (KWb 262). Altay dilleri sözlüğünde bu karşılaştırma korunmuş ve genişletilmiştir: Proto-Türkçe *bät, Moğol *metü ‘sanki, gibi’; Orta-Moğ. metü ‘sanki, benzeyen’,

Kalmık *met*, *möt* ‘sanki’ (KWb 262); Buryat *bété*, *mété* ‘sanki, gibi’, *bétér* ‘benzeyen, sanki’ (Tenişev 1997: 207-208).

2. *bät Kullanım Alanı

TS 252 Ucuzluklarına hayret ettiğimiz her çeşit staıcılar, o **bet** bereket nereye kaybolmuş?

TS 252 ... haykırıyordu. Müşterim bu sesi duyunca arabayı durdurdu. **Beti** benzi kalmadı. Eli ayağı titrmeeye başladı.

TS 252 Baksana, **beti** benzi kül kesildi.

HEA-6 Ya bu sefer gerçekten ölüyorsa... **Beti benzi** uçmuş, balmumu sarısı gibi... gözler yine cin gibi...

HEA-9 İki beyaz mum alevi arasında; beyaz örtüsünün çerçevesinde uzun, ince bir kız çocuğu yüzü. Bal rengi gözlerinin içinde yeşil ışıltılar. Büyücek pembe dudaklardan gizli bir sırta **beti** gibi atan bir ses...

ADİL I 258 Şiddätli ıldırımdan Günüş bağırdı. O birilerinde dâ **bät-bäniz** galmadı.

ADİL I 258 Üçgünlük däniz säfäri çohu gämiyä minmämiş äsgärdä **bät-bäniz** goymamışdı.

ADİL I 258 Yoldaşım bunların säsini eşitcäk, **bät-bänizdän** olub özünü itirdi.

TNAS 75 Beg berse, **betine** (yüzüne) bakma (Beryän adamın **betine** garamazlar. Beg berse, dişine bakma).

3. Anlam Olayları Bakımından *bät

*bät sözü temelde insan için kullanılan bir sözdür. Bu sözün Türkiye Türkçesindeki temel anlamı ‘yüz rengi’dir. Bu sözün Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerinde *beniz* sözü ile ikileme şeklinde kullanımı yaygındır. Bu durumda *yüz* sözü için kullanıldığı taktirde bütünü ifade etmek için parça kullanılmış olacağından bir metonim türü olan sinekdoka ortaya çıkmış olur. Ancak bu sözün Türkiye Türkçesi dışındaki diğer Türk lehçelerinde ‘insan yüzü, yanak’ anlamının yanı sıra, ‘hayvan yüzü’ ve ayrıca ‘gurur’ ve ‘sayfa’, ‘taraf, yön’ anlamında da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu durumda sözün metaforik yan anlamlar kazanarak çok anlamlı duruma geldiği söylenebilir. Bu sözün ‘gurur, sayfa, taraf, yön’ anlamındaki kullanımları modern Oğuz lehçelerinde yoktur. Bu anlamlar benzetme temeline dayalı metaforik anlamlardır. Ancak Kuzeybatı Türk Lehçelerinde kısmen *bät sözünün ‘hayvan

yüzü’, *yü:z teriminin ise ‘insan yüzü’ anlamında kullanıldığını söylemek mümkündür.

4. Meronim Olarak *bät

Anatomik açıdan baktığımızda *bät sözü ‘yüz’ anlamıyla, *balç sözünün alan : mekân ilişkisi gösteren meronimidir. *bät ‘yüz rengi’ anlamında *yü:z sözünün nesne : madde ilişkisi gösteren meronimidir. ‘yüz’ anlamındaki *bät sözünün *a:ln, *ka:m/pak, *eiñ, *eñek, *yayñak meronimleri alan : mekân ilişkisini göstermektedir.

NESNE : MADDE	*yü:z : *bät ‘yüz rengi’, *bäñiz, *teri
ALAN : MEKÂN	*balç : *bät ‘yüz’ *bät ‘yüz’ : *a:ln, *ka:m/pak, *eiñ, *eñek, *yayñak,

2.1.6.3. *bäñiz

Proto-Tü. *bäñiz (Tenişev 1997: 208); Proto-Ogur *bäñiz; Proto-Oguz *bäñiz; **İslami ç.:** xi. yy. **Krh.** meñiz ‘yüz rengi’ (DLT , KB); **EKıp.** xiii-xiv. yy. meñiz ‘yüz’ (CCum); **Doğu Tü.:** xv. yy. beñiz ‘renk, ten’, meñiz ‘ten, dış görünüşü’ (Sngl 150 r25, 321 v8); **Batı Tü.** xiv. yy. beñ(i)z (EM: 114), xv. yy. beñiz (MŞ: 10), beñiz (DK II: 43); xiii. – xix. yy. beñiz ‘dış görünüşü’ (TTS II 128, III 83, IV 94), beñiz ‘1. Renk 2. Çehre, yüz’ (TTS I: 508); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** beniz ‘1. Yüz 2. Yüz rengi’ (TS 267), benze- ‘benzemek’; **Gag.** beniz ‘1. Yüz 2. Yüz rengi’ (GS: 80), benze- ‘benzemek’; **Azb.** bäniz ‘yüz rengi’, bänzä- ‘benzemek’, bäniz ‘yüz, çehre, sıfat’ (ADİL I 248); **Trkm.** meñiz ‘adamın yüzü, yüz görünüşü, keşbi’ (TDS 438), meñze- ‘benzemek’; **Güney-Doğu:** YUyg. mäñiz ‘yanak, yüz’; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. beñz ‘yüz, dış görünüşü’, benza-, beñze- ‘benzemek’, Kaz.

menzew ‘uygun görmek’, Karakalpak *megze-* ‘benzemek’; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Hakas *mi:s* ‘yüz’; **Çuvaş:** **pan*>**baŋ* ‘yüz, yanak, yüzey tarafı’, *min* ‘yanak kırmızılığı’ (Tenișev 1997: 208)

1. **bäŋiz* Etimolojik Değerlendirmesi

Radloff, bu sözün **beŋ* kelimesinden türediğini iddia etmektedir. Tenișev, bu görüşe katılmayarak **bäŋiz* teriminin Altay dillerinden tespit ettiği şu paralel kullanımlara işaret etmiştir: Proto-Türkçe *beŋi-z*; Moğ. **men-dü* ‘güçlü, kuvvetli, sağlam’, Kore *möm* ‘kendi, vücut’; Japon **mu-i* ‘vücut, öz’ (1997: 208-209).

2. **bäŋiz* Kullanım Alanı

MŞ 30 idrâr-ı bevl êder göksi ve cigeri ve talağı ve böğregi arıdur **beŋzi** hoş eyler
MŞ 10 şovuk havâ bedeni diŋredür ve hazmı eyü be **beŋzi** kızıl eyler
MŞ 10 kan ğalebese ‘alâmeti uyku çok gelmek ve çok êsnemek ve çok gerinmek ve kan alacak yerler gicimek ve gevde ağır olmak ve burun becid kanamak ve ağız yârı tatlu olmak ve gevdede çibanlar ve sivilciler çıkmak ve deri çekili çekili gelmek ve **beŋiz** ve dil kızıl olmak ve düşde kızıl nesnelere görmek
MŞ 13 uykusı yavuzdur **beŋzi** şarardur talağı büyüdür
MŞ 142 kaş ve kirpük dökülmek ve burun egri olmak ve gözleri kızarmak ve **beŋiz** ve gevde alaca olmak.

TTS I: 508 Yüzün **beñzi** kalmadı her-demleyin

Gülef big’ idi oldu çiğdemleyin

TTS I: 508 Senin aşkın ile oynar denizler

Senin havfinde zer olur beñizler

TTS I: 508 Gökte güneşin **beñzi** soldu

TTS I: 508 El-ımtika’ : Levn mütegayyir olmak mânâsınadır ki **beñiz** geçmek tâbir olunur

TS 267 **Benzi** limon gibi sararmaya, gözleri ateş gibi parlamaya başladı

TS 267 Necdet’in **benzi** atıyor, kesik kesik soluyordu

TS 267 Yirmi dört saat evvel Allah’tan ziyade Abdülhamit’ten korkan kâtiplerin henüz **benizlerine** kan gelmemiști

TS 267 O böyle söylerken yanında bulunanların **benzi** sararırdı

TS 267 ... haykırıyordu. Müşterim bu sesi duyunca arabayı durdurdu. Beti **benzi** kalmadı. Eli ayağı titrmeeye başladı.

TS 267 Baksana, beti **benzi** kül kesildi.

SFA-1 Yüzü değıști. Uçuk sarı **benzi** hafifçe kızardı.

HEA-5 Neriman bile bu **benzi** tamamen ihata eden şeyi sezdi.

HEA-6 Ya bu sefer gerçekten ölüyorsa... **Beti benzi** uçmuş, balmumu sarısı gibi... gözler yine cin gibi...

ADİL I 249 uşağın azarlı ve **benizi** solgun idi.

ADİL I 249 zâ'fâran tāk **bānzimi** döndardı ol birāhm yar

ADIL I 249 Toğrulunun gara vā böyükçä közläri yıldırımlar çahır, geniş vā gırmızı **bānizindān** gāzāb alovları garsırdı

TDS 438 Munuñ boşlundan bir zat añlan Baharıñ **meñzi** gızardı

TDS 438 Gızga hata göz gezdırıp başlandı, Orayanı **meñzi** soldı desense

TDS 438 Galkın, gözün görkez, hindi zenanı, Gül **meñzi** saralan arap cenanı

3. *bāñiz Sözü'nün Türevleri

3.1 *bāñiz'den Fiiller

- benze- / menze- / meñze-

4. Anlam Olayları Bakımından *bāñiz

Tenişev'e göre, Türk lehçelerinde görülen 'dış görünüş' > 'yüz rengi' şeklindeki eğilim bir anlam kaymasına işaret etmektedir (1997: 208). Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde *bāt ve *bāñiz sözleri ikileme şeklinde kullanılmaktadır. Bu durumda bu iki sözün bu lehçelerde eş anlamlı hale gelmiş olduğunu söylemek mümkündür.

5. Meronim Olarak *bāñiz

*Bāñiz sözü 'yüz rengi' anlamında, *yü:z sözünün nesne : madde ilişkisi gösteren bir meronimidir. Ancak doğrudan 'yüz' anlamında kullanıldığında alan : mekân ilişkisi sergiler.

NESNE : MADDE	*yü:z : *bāñiz 'yüz rengi', *bāt, 'yüz rengi', *teri
ALAN : MEKÂN	*balç : *bāñiz *bāñiz 'yüz' : *a:lın, *ka:m/pak, *eiñ, *eñek, *yayñak,

2.1.7. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde Göz

‘göz’ Lat. *oculus* İng. *eye*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde GÖZ kavramını karşılayan sözcükler bir tek Proto-Türkçe **görs* > *göz* sözcüğüne dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adının karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.1.7.1. **görs* > **göz*

Proto-Tü. **görs* (Tenișev 1997: 209); Proto-Ogur **gör*; Proto-Oguz **göz*; **KökTü.** viii. yy. *körür közim körmäztäg* ‘gözüm görmez gibi’ (THO 158); **Bud.Tü.ç.** *köz* (TT III vd.), *köz* (EUTS: 119); **Man.Tü.ç.** *közi karam* ‘kara gözlüm’ (M II 9,19); **İslami ç.:** xi. yy. **Krh.** *eniüç* ‘göze inen perde’ (DLT I: 52), *kapak* ‘göz kapağı’ (DLT I: 382), *karak* ‘göz bebeği’ (DLT I: 382), *köz* ‘göz’ (DLT IV: 369), *körürmen közin* (KB 926); **Harezm ç.** xiv. yy. *köz* ‘göz; nazar’ (KE II: 394), *köz* (NF III: 264); **MKıp.** xiv. yy. *köz* (Kİ 81); **Doğu Tü.:** xv. yy. *göz* (Sngl. 306r. 29); **Batı Tü.** xiv. yy. *göz* (EM: 135), xv. yy. *göz* (MŞ: 10), *göz* (CH I: 155), *göz* (DK II: 127); xiii. – xix. yy. *göz* ‘1. Uç, taraf 2. Göz’ (TTS III 1807), *göz* (YTS: 99); **Modern Tü.:** **Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *göz* ‘1. Görme organı 2. Bazı deyimlerde, görme ve bakma 3. Oda 4. Bakış, görüş 5. Suyun topraktan kaynakıldığı yer, kaynak 6. Delik, boşluk 7. Çekmece 8. Terazî kefesî 9. Nazar 10. Sevgi, ilgi, gönül bağlantısı 11. Ağacın tomurcuk veren yerlerinden her biri 12. Bölüm, hane 13. Bazı yaraların uç bölümü’ (TS 890), *bakanak* ‘göz, göz bebeği’ *Bakanağın çıksın!* (-İsp.; -To.; Hisarcık *Yayladağı, *Antakya -Hat.; -Nğ.; -Ant.) (DS II: 491), *gagal* ‘göz bebeği’ *Gözümün gagalısın* (*Şavşat -Ar.) (DS VI: 1892), *gile* ‘göz bebeği’ (*Erciş -Vn.) (DS VI: 2076), *ginci* ‘gözbebeği’ (Kadıçiftliği -İst.) (DS VI: 2079), *gozböbeği*

'gözbebeği' (Tekeler *Silifke -İç.) (DS VI: 2113), *kalmuk* 'göz kapağı' *Gözlerimin kalmuğu şişti* (Kayadibi -Gr.) (DS VIII: 2608), *kapçık* 'göz kapağı' (*Pınarbaşı -Ky.) (DS VIII: 2632), *kumbak* 'göz çukuru' (*Biga -Çkl.) (DS VIII: 2999), *nazlıkara* 'gözbebeği' (Karahıdır -Krk.) (DS IX: 3242), *nini, ninni* 'gözbebeği' (-Kn.; -İç.; -Ant.) (DS IX: 3252), *vide* 'göz' (*Saftanbolu -Zn.) (DS XI: 4104), *oynutuk* 'göz çukuru' (Aslıhantepeciği -Ba.) (DS IX: 3303), *şah* 'gözbebeği' (-Sv.; -İç.) (DS X: 3733); **Gag.** *göz* '1. Göz 2. Pencerenin gözü 3. Kapı gözü 4. Ambardaki bölüm, göz' (GS: 116); **Azb.** *göz* 'göz' (ATS: 554), *göz* '1. İnsan ve heyvanda görme organı 2. Görme gabiliyyāti, görme 3. Gözümde (gözünde) şeklinde - nazarımda (nazarında), bana göre (ona göre), benim fikrimce (onun fikrinde) 4. Nezaret, bakım 5. Her hangi bir şeyde hurda delik deşik, 6. Suyun çıktığı yer, kaynak, menba, 7. Küçük pencere, 8. Yaranın, şişin irin akan yeri, 9. Kısımlara ayrılmış bir şeyin ayrı-ayrı bölmeleri, 10. Tüfekte lülenin her biri, 11. Terazî, kefelelerinin her biri, 12. Sıra sayıları ile birlikte evde, menzilde kaç oda ya da pencere olduğunu gösterir, 13. Alev anlamında, 14. Köprüünün bir parçası' (ADİL III: 174); **Trkm.** *göz* (RLT: 70), *bebenek* 'gözbebeği' (RLT: 217), *göz* '1. Görme organı 2. Ağacın dalının çıktığı yer 3. İğne gözü 4. Tüpenin ok salınan eri bilen birlikde nili 5. Soyun çıkan yeri, çeşmenin gözü 6. pencerenin gözü 7. Ambarın gözü' (TDS: 188), *garak* 'göz' (TDS 146); **Güney-Doğu:** YUyg. *köz*, Özb. *kuz*, SUyg. *köz*, *küz*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. *koz*, *kez*, Kumuk *göz*, Başk. *küð*, Kaz. *köz*, Kırg *köz*, Nogay *köz*, Karakalpak *köz*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *köz*, Tuva *kös*; **Çuvaş:** *kus* (Tenişev 1997: 209)

1. *göz Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev, son sesin değişmesi durumunun genel Çuvaş ve diğer Türk lehçelerinde ses yapısına uygun olduğu ve sözün, Eski Türkçede *kör-* fillinden *-s* isim yapım eki ile

oluşturulduğunun düşünülebileceğini belirtmiştir (1997: 210). Bu terim, Türk lehçelerinde GÖZ için birincil bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır, fakat Sibirya Türk lehçelerinde *göz yerine yer yer ‘gözbebeği’ anlamında olan *karak terimi kullanıldığını görüyoruz.

Doerfer, *göz sözünün Halaç Türkçesinde köz şeklinde tespit etmiştir (Doerfer 1970: 24).

2. *göz Kullanım Alanı

THO 158 körür **közim** körmäztäg ‘gözüm görmez gibi’

THO 158 **közdä** yaş käläsär, ätida(?) könjültä sıgıt käläsär ‘gözlerimde yaş akarken, yüreğimden pek çok feryat gelirken(?)’

THO 158 bağlărım budunım **közi** qaşı yablak boldaçy tip sakındım ‘beylerimin ve halkımın gözleri kaşları bozulacak deyip üzüldüm’.

THO 198 **közün** körmädük kulkakın äsidmädük ‘gözüyle görmediği, kulağıyla işitmediği’

DLT I 55 ağız yese **köz** uyadhur ‘ağız yese göz utanır’

EM 135 ve **gözler** ve yañaqlar kızıl olmak

MŞ 21 gögüsi țaracuğ ve boynı uzun ve boynı ince ve boğazında şiş ve ma‘desi za‘if ya **gözi** ya dimäği za‘if

MŞ 37 turpuñ şuyı **göze** cilä vërür ve äkreb şokdığına müfiddür ve eydürler ki anuñ şuyı ‘akrebi öldürür

MŞ 42 ve yüzi **gözi** kızıl olmak ve țamarlar tolu olmağdur ‘ilacı baş țamarından kan almak ve baldırlarından hacamat etmek ve tabi‘ atı telyin eylemek ve cevav içmek ve şol kan gälüb olana dedüğümüz gıdaları ve şerbetleri tenävül etmek

MŞ 142 kaş ve kirpük dökülmek ve burun egri olmak ve **gözleri** kızarmak ve beniz ve gevde alaca olmak

TTS III 1807 İbrenin ucu mıknaısın şimâl **gözü** ile suvarılmıştır

TTS III 1809 Lehaz: **Göz** bucağı ve **göz** ucuyle bakan

TTS III 1811 On ün kişi **göz** deliğine irdi, sığdı.

TTS III 1811 Karındaşlık şefkati depreşti eyitti: Karındaşım benim için **gözden** çıktı bâri sevâhile iletayim, bâşed ki melike duasıyla gözleri rüşence ola deyip...

TS 890 Şu fakir mahallede bir **göz** evim olsaydı / Nasıl sevinç içinde çıkardım şu yokuşu

TS 890 Asıl felaket bu pınara sırt çevirmek, bu pınarın **gözlerine** taş tıkmak değil de ne olurdu?

TS 890 Köprünün **gözleri** karış karış kazılmıştır

TS 890 İnsanı **gözle** yiyip bitirirler

SFA-1 Başıyla beraber eli de aynı zamanda paketti yeniden hissedince yüzünden birdenbire uçup giden doğuştan gülüş de yerine, **göz** kırpıncaya dek yerleşti.

SFA-2 **Gözüm** kimseyi görmüyor, kimsenin kapımı çalınmasını istemiyorum.

SFA-2 Osman ağanın mavi **gözlerine** güneş ışığı gibi bir ışık gönderiyordu. Penbe yüzündeki buruşukları sayayım derken kahveci çayları getirdi.

SFA-2 Baş örtüsü ağzına bağlı bembeyaz alınlı, siyah siyah **gözlü** bir kadın hayretle büyüyen **gözlerle** karşımızda, idi.

HEA-1 Orta boylu, esmer ve elma yanaklı, kara **gözleri** pırıl pırıl, elleri - hep iş görmekten olacak - sert ve pürtük pürtük.

HEA-2 Fakat o katı elleri ile benim pomat kokan yüzüklü elimi öyle bir sıktı ki, ister istemez bu vilâyetli yeğenin yüzüne **gözlerimi** açarak bakmağa mecbur oldum.

HEA-3 İki ikişer, üçer yaşında, tıpkı birer maymun yavrusu halini almış; çapaklı, hasta **gözlerle** annelerinin ayakları üzerinde bakınıyorlardı.

HEA-3 Yüzü buruşmadan, gerilmeden mil yonlarca yaşa girmişti. Siyah **gözleri**, siyah birer kaynar su membaı gibiydi. Yanakları kuruydu, fakat **gözleri** tamamıyla siyah yaştı. Nereye bakıyordu, bilmiyorlardı. Fakat bu siyah yaşlar ortasında Aydın vardı.

HEA-4 Yüzü **gözü** tanınmayacak halde idi, fakat bir şey olmamış gibi hareket ediyordu.

HEA-5 Saffet. şişman, güzel vücuduyla, solgun mavi **gözleri**; renksiz dudakları ile katiyyen senin sevebileceğin bir kız değil.

HEA-5 En evvel kalbimdeki soğuk, korkak ihtirazı izale eden şey amcamın bütün **gözlerini** aydınlatan tebessümü oldu ve hemen onun müşfik kalbinde kendime bir yer yaptığımı duydum.

HEA-6 Efendimize diyarımızın balından armağan getirdik. Lütfen efendimin **gözünde** rağbet bulsun.

HEA-7 **Gözlerim** sandala hafif hafif vurup oynaşan su dalgalarına, daldı.

HEA-7 **Gözleri** yaşla dolu olduğu halde boynuma atılarak alnımdan öptü.

HEA-8 Ben Macide'nin arkasında, ayakta durduğum için, hiç bir duruşunu **gözden** kaçırmıyordum.

HEA-8 Onun, sesinin son perdesiyle renkli, **göz** kamaştırıcı ışıklarla yıkadığı sersemlemiş ruhlarımız, birdenbire boş ve karanlık bir şeye çarparken **gözlerimi** kaldırdım; onun ses ilâhını saklamış kamelya yüzüne ruhumdan, çılgın ibadet öpücüğü gönderdim.

HEA-9 İri kestane renginde **gözlerine** bir çocuk bakışı vermek için bir düziye **göz** kapaklarını yukarı kaldırıyor. İtina ile yolunan siyah kaşlar iki ince hilâl gibi..

HEA-9 Piyanist ellerini sallayarak konuşuyor, sesini yükseltiyor, **gözleri** arayıcı birer ışık gibi Dedenin yüzünde dolaşıyordu.

PSE 4 Ama onların **gözler** tutulmuştu, ki onu tanımadılar.

PSE 5 Ozaman onların **gözleri** açıldılar hem onlar onu tandılar.

PSE 18 Ştâ sizâ derim ki: **gözlerinizi** kaldırınız hem tarlalara bakınız.

PSE 20 Ozaman sorarlardı onu: nicâ **gözlerin** açıldılar. O, cevap verip dedi ki, bir adam denilen İsus çamur yaptı, **gözlerimi** yaladı.

PSE 25 Eer senin **gözün** fenaysa, senin bütün güüdân karanlık olur.

PSE 84 Onların **gözlerini** körledi hem onların yüreklerini katılattı, ki **gözlerinlän** görmesinler hem yüreklerinlän anlamasınlar.

PSE 66 İsus sa **gözlerini** yukarı kaldırıp dedi: Ey Buba! şükür sana ederim, zerâ işittin Beni.

PSE 91 Hem gelin genâ onları uykuda boldu, zerâ **gözleri** aırlaşmıştı.

PSE 138 Zerâ benim **gözlerim** gördülär Senin kurtuluşunu.

PSE 142 Onlar da **gözlerini** kaldırdıklarında, kimseyi görmediler İsusdan başka.

PSE 162 Amma bu ayaklarımı **gözyaşlarınlan** isladı hem başının saçlarınlan sildi.
 UK 25 düzülü **gözlärlän**, aazlan hem boynuzculan, nice kuzu kafası
 UK 25 o **göz** kayarsa
 UK 37 türlü şafklar şıladılar **göz** ardlarında, kafası uuldadı bir çirkin boran gibi
 UK 40 çemrek hem açık **göz**
 UK 41 başka kerä dä täze mayızlan yapıştırdım **gözlerni**
 UK 50 han - salt **göz** hem ürek
 UK 52 bu **gözler** ama bana uymaz
 UK 53 büüldüp kıynaşça **gözlerini**
 UK 54 salt ellär sansın oyneerlar, başlar, **gözler**, gülümseyräk
 UK 76 ama **gözleri** yaş yerdä
 UK 81 angısı çıkardı mavi **gözlerinnän**, yakardı kara saçlarınnan
 UK 108 güzel **gözlerni**
 UK 108 **gözlerini** tırmalasın
 UK 81 angısı çıkardı mavi **gözlerinnän**, yakardı kara saçlarınnan
 UK 125 yaşlar dolu **gözlerindä**
 UK 140 Kaykauz bakardı onun üzüne, **gözlerne**, yaşlarna, dudaklarna, yanaklarna
 UK 144 kula saçlı, beyaz tenni, **gözleri** mavi
 UK 144 yaaleerlar güüdesini kokulu yaalarlan, **gözlerni**-kaşlarını güzerlä, saçlarını
 daaderlar-tareerlar arkalarna, parmaklarını donaderlar, yüzük, küpe, blezik
 UK 169 uzun saçları omuzlarında, kıvırcık kalpaklar başlarında, bıyıklar üstünden
 kartal **gözler** bakerlar
 UK 169 güzel tenni, mavi **gözlü** ataman Gandi
 UK 177 Lanka da sevdalı baktı oğlanın dooru **gözlerne**
 UK 179 çökerek dizce ikonanın önünde çeketti Länka duvasını yaşları **gözlerinde**
 UK 179 sendeki **gözler** bende de olsa! Kaşlar, saçlar - bende olsalar! Sendeki
 yanaklar!
 UK 184 baker Hoborun **gözüne**
 UK 187 te burada duracan da **göz** ayırtmaycan hanumdan
 UK 199 Lanka açıldı **gözleri** birden
 UK 202 yaşlan doldu **gözleri**
 UK 205 keskinetmiş mavi **gözlerni**, sıkmış al dudaklarını
 UK 215 yumardı **gözlerni**
 UK 233 başında saçlar kısa, bıyıklar uzun, yanak omuzları kızıl, **gözleri** gülümsek
 UK 240 **gözleri** yanarak
 UK 247 Tatar büyük **gözlerlen** bakarak aaç-aaç yedi
 UK 258 Zananın sa ardına hep **gözledärdi**
 UK 262 şafk ürer Todurun **gözlerne**
 UK 268 çocuk baker kızın **gözlerne**, dudaklarna
 GTA 130 [ben dı:'dum beʃ ʒæz'de]
 GTA 136 [kɑrɑ' ʒæz kɑrɑ ʒæz kɑrɑ ʒɑ'iz insen'ne:]
 GTA 148 [dɑ bɪx ʒæ'zɪ 'jɔ] [bɪx ʒ'æzɔktu:]
 GTA 149 ['de:rɪm je bu'tu'le: tɾɑ'hɔm ʒæzle:m'de de ʊrdu'ɔ: ʒe'ri]
 GTA 176 ['nɑ:nɪ ʒæ'zɪm ʒæ'ry:sɛ'ɪdɪ] [de:ɣ]
 GTA 188 [tø'le bɪx cɪ'tʃɪc bɪx ʒæz'dʒa:z]
 GTA 236 [ɑmɛ be'nɪm vɑx bɪx ʒæ'zɪm tɛpɛm'de]

GTA 236 [ɔ ʃelɪn'nɛx ø'ɪ'le kɔr'cɛ:rʈɑ: ɔnɪ hɪʃsɔ'ba:dɔnɔ ʃæzle:'ni 'kɪpmɛ:rɪɛ:
hɛp ɪʃ jɑ'pɛ:rʈɑx]

GTA 236 [ɔ'nun vɔx ʃæ'zy tepɛsɪn'dɛ dɛ ɔ ʃæ'rɛ:y 'hɛpsɪnɪ]

GTA 249 [jɑ'si jɑ'si la: ʃe'dɛ:rdɪlɛx][kɑrɑ'ʃæ y 'bɪrɔz]

ADİL I: 212 baş bädänin tacıdır, **gözler** onun daş-gaşı

ADİL I: 212 başımdan ağırı gopur, **gözlärimä** garanlıg çökür

ADİL I: 539 [Telli] sol bileyini **gözlärinin** üstünä goymuş, bütün golu açığıda galmışdı

ADİL II: 127 gara saçları, äşglä dolu uzun kirpikli **gözläri**, äräbi burnu, hamısından artıg gözäl balca ağzı, gırmızı dodagları mänim hoşuma geldi

ADİL III: 72 gızarmış yanagları, uzun kirpikleri, iri **gözlärinin** süzgün bağışı ona mälahät verirdi

ADİL III 174 **Göz** var görmek için. Humar-humar bahmag **göz** gaydasıdır.

TDS 188 **Gözün** agırsa, eliñi çek, için agırsa – damagıñı

TDS 188 **Gözün** şar şekilli alma menzeş forması bar.

TDS 188 Ol ıssı günden, ağır zähmetden soñ, **gözünü** mavı asmanda dikip pikir edyärdi.

TDS 188 İñjäniñ **gözi** dövlüpdür.

TDS 146 Bermeseñ-de çıkararı **garagıñı**.

TDS 146 Kör ol! Garagıñ çıksın!

TNAS 12 Aç **göz** ayt (gurbanlık) bayramında öler.

TNAS 12 Aç **göze** ukı gelmez.

TNAS 12 Aç **göz** iyemez, özgä-de bermez, comart iyer, özgä-de berer.

TNAS 12 Aç **gözün** garnı doysa-da, **gözi** doymaz.

TNAS 14 Açılan ten (etek) yapılar, göreniñ **gözünden** gitmez.

TNAS 16 Adamıñıñ aslı birdir, bir-birinden parhıya,
Birin başıñg agırdır, biri **gözde** totıya.
Suw içinde gammış köpdür, barışınıñ adı bir,
Birisinden gant alarlar, birisinden borıya.

TNAS 18 Agamıñ ala **gözi**, yeññemiñ sowuk sözi.

TNAS 20 Ağız iyer - **göz** utanar.

TNAS 20 Ağız - **gözi** yumsa bolar, durmaz burnı nätse bolar.

TNAS 21 Agzımda - aşım **gözümde** - yaşım.

TNAS 25 Akmak pälinden mırat **gözler**, segparaz - it yalagından.

TNAS 28 Akıl - sizde, mähir - **gözde**.

TNAS 31 Alındakını altı äy **gözler**.

TNAS 35 Arafat dagına çıkanda her kim öz köwmünü **gözler**.

TNAS 37 Arslan güy jünden düşse (gaçsa), garıñja gözün oyar.

TNAS 38 Ar yüzden, gazar **gözden** görüner.

TNAS 39 Asıl töre sözüñe **gözler**, alagan töre yüzüñe **gözler**.

TNAS 42 At ahsar ayagını gözler, düye bozlar köşegini gözler.

TNAS 42 Atalar sözi - akılıñ gözi.

TNAS 43 Ata malına **göz** diken nowasız galar.

TNAS 44 Atañ yüki azıg bolsa-da, aç **göze** az görner.

TNAS 46 At aylıgını gorar, düye-yıllıgını (at basjak yerini **gözler**, düye menzilini).

TNAS 47 At münen alısı **gözler**.

TNAS 53 Ayal **gözü** bilin eşider, gulagı bilin görer.

- TNAS 62 Bağı **gözlesin**, bazara bar.
- TNAS 64 Balığın özi suwda bolsa-da, **gözi** gırda.
- TNAS 67 Başa gelen mala gelsin, **göz** gören başa gelmesin.
- TNAS 67 Başa gelenini **göz** görer.
- TNAS 73 Baytal ölse, gulan yaş, gulan ölse, **gözün** yaş.
- TNAS 75 Bela basan yteriñde, **göz** bilen gaşın arasında.
- TNAS 78 Bialaç ölüm yok, megerem **göz** bolmasa.
- TNAS 81 Bir başa bir **göz** besdir.
- TNAS 84 Bir **göz** aglasa, beyleki **göz** gülmez.
- TNAS 84 Bir **göz** beyleki **gözi** görmez.
- TNAS 84 Bir **gözi** aya bakar, bir **gözi** şetdalı kakar.
- TNAS 84 Bir **gözümde** yuwaz aylansın,
Bir **gözüm** dünyäni görsün.
- TNAS 98 Çemçe bilen aş berip, sapı bilen **göz** çıkarma.
- TNAS 103 Dalnan (göwni yyetmeyän) dal uçrar, iki **gözi** kör uçrar.
- TNAS 108 Değ etmän, düş etmez, **göz** etmän, gaş etmez.
- TNAS 113 Dile diş gala, **göze** - gaş / (Dil goragı diş, **göz** goragı gaş).
- TNAS 115 Dişin ağırsa diliñi çek, **gözün** ağırsa eliñi çek.
- TNAS 117 Doğrı gelen keyiğın iki **gözünden** başga aybı yok.
- TNAS 119 Doğuz **gözi** yıldız görmez.
- TNAS 121 Dostuñ **gözünde** bolandan, köñlüne bol.
- TNAS 121 Doyan mıhmanıñ **gözi** yolda.
- TNAS 124 Dul **gözi** bilen heley (ayal) alma, pıyada **gözi** bilen - at.
- TNAS 124 Durna gırda-da bolsa, **gözi** yerde.
- TNAS 128 Düye gırda bolsa-da, **gözi** şorda bolarmış.
- TNAS 135 Elimin eti - **gözümün** köki.
- TNAS 136 El mizan, **göz** terezi.
- TNAS 139 Erkeğın **gözi** hatında bolar, hatınıñ **gözi** - altında.
- TNAS 147 Är gezse **gözi** açılar, ayal gezse-yüzi.
- TNAS 179 Görki **göz** biler, aklı köñül.
- TNAS 179 Görk yüzden, **mähir** gözden.
- TNAS 181 **Göz** ağırsı - et ağırsı,
Diş aşırısı - süñk ağırsı.
- TNAS 181 **Göz** bolmasa, yüz döner.
- TNAS 181 **Göze** bela gülden geler, başa bela - dilden.
- TNAS 183 **Göz** özünki, gulak özgäniñki.
- TNAS 183 **Gözün** ağırsa - eliñi çek, işiñ ağırsa - damagıñı.
- TNAS 183 **Göz** yaraşığı gaş,
Ağız yaraşığı diş.
- TNAS 183 **Gözyaş** - gama yoldaş.
- TNAS 183 **Göz** yetmeze - söz yeter.
- TNAS 184 Gulak eşidenin **göz** görmesin, **göz** gören - başa gelmesin.
- TNAS 243 Körün **gözi** - iki eli.
- TNAS 334 Utanç **gözde**, görk ağızda.
- TNAS 381 Yüz bolmasa - **göz** döner.
- TNAS 383 Yüz-yüze düşer, mähir - **göze**.

3. *göz Sözü'nün Türevleri

3.1 *göz'den İsimler

- göz yaşı

PSE 162 Amma bu ayaklarımı **gözyaşlarınlan** isladı hem başının saçlarınlan sildi.
TNAS 183 **Gözyaş** - gama yoldaş.

4. Anlam Olayları Bakımından *göz

Tarihi ve modern Türk lehçelerinde şu anlamlar karşımıza çıkmaktadır (Tenişev 1997: 209-210):

- 1) 'Görme, bakış'. Tüm Türk lehçelerinde *göz sözü 'görme' ve 'bakış' soyut anlamlarında kullanılmaktadır.
- 2) 'Delik, boşluk'. Metafor yoluyla *göz, 'büyük bir nesne üzerinde küçük bir detay, özellikle delik veya açık' anlamında da kullanılmaktadır: iğnenin *gözü*, 'bölüm', 'ağacın tomurcuk veren yerleri'.
- 3) 'Kaynak'. Özel bir metafor olarak incelenebilir. Bu anlam, İran kültür bölgelerinde rastlanmaktadır: Tajik *çaşma*, Far. *çaşm*. Tenişev, Farsça metaforik kullanımın da aynı zamanda Arapçanın etkisiyle meydana gelmiş ihtimali olduğundan söz etmektedir (1997: 210).

Birçok Türk lehçesinde **göz** kelimesi, 'kaynak, çeşme' anlamında kullanılmaktadır. Clauson'a göre bu olgu, Arapçanın *al-'ayn* kelimesinin bire bir tercümesinden kaynaklanmaktadır. Arapça *al-'ayn*, hem 'göz', hem de 'kaynak' anlamına gelmektedir. 'Suyun topraktan kaynadığı yer', 'kaynak', 'delik, boşluk', 'çekmece', 'bölüm, hane' anlamları da temel anlam ile bağlantılı metaforik anlamlardır.

Türkiye Türkçesinde ‘görme ve bakma’ ile ilgili bir çok metaforik deyim rastlanır (TS: 882-890): *göz kulak olmak* ‘dikkat etmek’, *göz açamamak* ‘yoğun işler yüzünden bir şeyle ilgilenme imkanı bulamamak’, *göz açıp kapayıncaya kadar* ‘çok kısa bir zamanda’, *göz kulak olmak* ‘gözetmek, korumak, bakmak; görme, işitme yoluyla bilgi edinmeye çalışmak’, *göz kuyruğuyla bakmak* ‘göz ucuyla bakmak’, *göz sürmek* ‘iyice tanımak, bilmek veya dikkat çekmek amacıyla hafif kısık gözle incelemek, bakmak’, *göz yummak* ‘kusurları görmemezlikten gelmek, hoş görmek, başışlamak; umudunu kesmek, umutsuzluğa düşmek’, *göze girmek* ‘davranış ve yetenekleriyle ilgi ve önem kazanmak’, ... Benzer deyimler Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde de vardır.

Gagauz Türkçesinde de göz ile ilgili metaforik deyimler oldukça fazladır: *gözleri yaneer* ‘canlı, enerji dolu’, *pencerenin gözü* ‘pencerenin bölümlerinden biri’, *çekmecenin gözü*, *açıkgözlü*, *pınarın gözü*.

5. Meronim Olarak *göz

*Göz sözü, *balç ve *yü:z sözlerinin nesne : parça ilişkisi gösteren meronimidir. Göz sözünün meronimleri arasında incelediğimiz organlardan *ka:m/pak, *kirpik sözleri de yine nesne : parça ilişkisini gösterirler. Taradığımız metinlerde rastladığımız *karak / garak* sözü ‘göz bebeği’ni ifade eden bir sözdür. Bu nedenle *karak sözünün de göz sözünün nesne : parça ilişkisi gösteren bir meronimi olduğunu söylemek mümkündür.

NESNE : PARÇA	*balç : göz *yü:z : göz göz : *ka:m/pak ‘göz kapağı’, kirpik, *karak ‘göz bebeği’
---------------	---

Göz karartısı (Gag.) ‘gözbebeği’, *göz akı* ‘göz yuvarının dışını saran, katılgan dokudan oluşmuş, dayanıklı beyaz çeper, sert tabaka’ (TS: 890), *göz etçiği*, *göz memesi* ‘gözün iç açısındaki kırmızı çıkıntı’ (TS: 891, 893), *göz merceği* ‘gözün ön tarafında bulunan ve dışarıdaki cisimlerin görüntüsünün ağ tabaka üzerine düşmesini sağlayan mercek biçiminde saydam organ’ (TS: 893), *gözyaşı bezleri*, *gözyaşı bezeleri* ‘gözyaşı ve göz kapağında bulunan bezler’ (TS: 894), *göz yuvarı* ‘kafatasında bir çukur içine yerleşmiş bulunan gözün yuvarlak bölümü’ (TS: 894), *göz yuvası* ‘göz yuvarlarının içinde buldukları kemik oyuklardan her biri, gözevi’ (TS: 894), *ön oda* ‘gözde saydam tabaka ile iris arasında kalan boşluk’ (TS: 1733), *saydam tabaka* ‘gözün ön bölümünde bulunan, ışığı geçiren küresel zar, kornea’ (TS: 1921) ifadeleri de *göz* sözünün meronimleridir.

2.1.8. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KAŞ

‘kaş’ Lat. *supercilium*, İng. *brow*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan KAŞ kavramını karşılayan sözcükler bir tek Proto-Türkçe **ka:ş* sözcüğüne dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adının karşılığı genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.1.8.1. **ka:ş*

Proto-Tü. **ka:ş* (Tenişev 1997: 211); Proto-Ogur **ka:ş*; Proto-Oguz **ka:ş*; **KökTü.** viii. yy. *bäglärim budunım közi qaşı yablak boldaıy tip sakındım* ‘beylerimin ve halkımın gözleri kaşları bozulacak deyip üzüldüm’ (THO 158); **Bud.Tü.ç.** *kaş* ‘kaş’ (TT X 48); **İslami ç.** xi. yy. **Krh.** *kaş* ‘gözün üstündeki kaş’ (DLT III: 152); **Harezm ç.** xiv. yy. *kaş* (KE II: 302); **EKıp.** *kaş* ‘kaş’ (KTS: 130), *meş* ‘kaş’ (KTS: 180); **Batı Tü.** xv. yy. *kaş* (CH I: 158); xiii. – xix. yy. *kaş* ‘1. Eyerin ve semerin önünde ve ardında olan yüksekliktir 2. Kavun ve karpuz dilimi 3. Damın saçağı 4. Ufuk 5. Yüzündeki kaş’ (TTS IV: 2327); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *kaş* ‘1. Gözlerin üzerinde kemerli birer çizgi oluşturan kısa kıllar 2. Kemerli ve çıkıntılı şey veya yer 3. Sarp kayalık, uçurum 4. Eyerin ön ve arkasındaki çıkıntılı bölüm 5. (*halk*) Duvar, bağ ve bahçelerde toprak yığarak yapılan sınır, set’ (TS 1228), *dımız* ‘kaşın üst köşesi’ (Gözlü, Saiteli -Kn.) (DS IV: 1461), *çatmık* ‘kaş’ (-Ist.) (DS III: 1092); **Gag.** *kaş* ‘kaş’ (GS: 259); **Azb.** *gaş* ‘kaş, bir şeyi ön çıkıntısı, eyerin ön ve arkasındaki çıkıntılı bölüm, dağ zinciri’ (ATS: 468), *gaş* ‘1. İnsanın gözleri üstünde uzanan tüylerden ibaret hat 2. Yüzüğe takılan kıymetli taş, 3. Mücevherde, yan tarafta ve ön taraftaki çıkık dik, 4. Dağın, derenin, tepenin ön

tarafı, tepeden aşağı yeri' (ADİL I: 456); **Trkm.** *gaş* (RLT: 28), *gaş* '1. Gözün üstündeki kara tüy 2. Eyerin ön tarafında duran yüksek yeri' (TDS: 158); **Güney-Doğu:** Özb. *koş*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karaçay-Malkar *kaş*, Tat. *kaş*, Başk. *kaş*, Kaz. *kas*, Kırg *kaş*, Nogay *kaş*, Karakalpak *kaş*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *kaş*, Şor *ka:ş*, Hakas *has*, Yakut *ha:s*, Tofa *haş*; **Çuvaş:** *huş* (Tenişev 1997: 212)

1. *ka:ş Etimolojik Değerlendirmesi

Bu söz Eski Türkçe döneminden beri aynı şekliyle kullanılmaktadır. Türkmen Türkçesinde ünlünün uzun olması dikkat çekicidir. Tenişev, bu sözün Altay dillerindeki paralelleri şu şekilde vermiştir: Evenk *gula* 'yöküş', Udmurt *gula* 'kaya', *guluge* 'bıyık, sakal', Mançu *gulaku* 'uçurum' (1997: 212).

Doerfer, *ka:ş sözünün Halaç Türkçesinde *kaş* şeklinde tespit etmiştir (Doerfer 1970: 24).

2. *ka:ş Kullanım Alanı

THO 158 bağlırım budunım közi **qaşı** yablak boldaçy tip sakındım 'beylerimin ve halkımın gözleri kaşları bozulacak deyip üzüldüm'.

MŞ 142 **kaş** ve kirpük dökülmek ve burun egri olmağ ve gözleri kızarmağ ve beniz ve gevde alaca olmağ

TTS IV 2328 Çü dağlar **kaşlarında** göz belürdü
Sanasın yer yüzünde güz belürdü

TTS IV 2328 Bu özrü işidiceğiz şah-ı Çin
Kabul etmedi **kaşa** bıraktı çin

TTS IV 2328 Er gördün kuşan, ev gördün **kaşan**

TTS IV 2329 Haramdır yemek ol kişinin aşın
Ki sofrası bigi karşı büze **kaşın**

TTS IV 2329 Gece saçın çözüp burtardı **kaşın**
Gözün gün yumdu vü dün açtı başın

TS 1228 Alnında boncuk boncuk terler birikmişti, **kaşlarımın** üstüne doğru sızıyordu

TS 1228 Altın yüzük yaptırdım / **Kaşı** sensin sevdiğim

TS 1228 Babam **kaşları** çatılmış, başımı sallayarak izliyor bizi

SFA-1 Yüzü birdenbire değişiverdi. Zeki, yalancı, çapkın bir ışık dolduruyordu **kaşını** gözünü.

SFA-2 Akşam olunca kalın sesli bir kadının gramofonda söylediği “Bir ihtimal daha var” şarkısını, Alageyik sokağının başındaki kahveci ile beraber mırıldanan “6” numaranın Aysel’in korkunç **kaşları**, yanan gözleri bir dakika insan oğlunun kitaplara, konferanslara, mekteplere, gazetelere, siyasî müzakerelere, her şeye girmiş halini düşündürür, yine unuttururlar.

HEA-1 Bıyıklar tıraşlı, dudaklar yalnız uykuya dalarken gevşeyen iki ince ve kısık renksiz hat, burun koskoca ve uzun, **kaşlar** ipince, kafa kocaman, alın geniş... İnsanda saygı ve biraz çekinmek duygusu yaratan bir baş!

HEA-1 Gözlerine baktım. O siyah, parlak ışıklar, fırça gibi sık **kaşlarının** altında birer siyah alev gibi parlıyordu. Şaşırdım.

HEA-2 Yanından ince **kaşları** altında o siyah kirpik çerçevesine ve biraz uzunca boynuna bakıyordum.

HEA-2 Beyaz hemşire gömleği kan içinde, sağa dönmüş yatıyor, sol **kaşının** üstünde çirkin kocaman bir yara var, saçlarının dibinden başlıyor, **kaşımı** ikiye bölüyor.

HEA-3 O keskin ışık içinde, siyah, kalın **kaşları**, mert Anadolu yüzünü ilk defa görür gibi baktım.

HEA-4 İlk önce fırıl fırıl dönen tek gözü, çalı gibi korkunç **kaşları**, galiz küfürleriyle Hanife’yi ne kadar ürkütmüştü.

HEA-4 Dudakların kenarındaki tebessüm kıvrıntıları, o tuhaf **kaşlar**, o küçük burun, o nadide bir çiçek rengini andıran ten...

HEA-5 Bir şey hatırlamak istediği zamanlardaki gibi **kaşlar** çatıldı, bütün çehresi takallüs etti, elleri ile şakaklarını tuttu, odada dolaşmağa başladı.

HEA-5 Sister Canet kalın, kıllı **kaşları** altında küçük gözleri kapalı; dalgın, şişman çenesi nefes almak için açılıp kapanan dudakları ile oynuyor.

HEA-6 Size bugün ne oldu? Hepinizin **kaşları** çatık alnınız bulutlu, gözlerinizden kızgınlık, öfke akıyor?

HEA-6 Alını yüksek ve beyaz, birbirine paralel iki kalkık ince **kaşı**, kirpikler ve .şiş kapakları altında ışıldayan korkunç gözleri var.

HEA-7 **Kaşlarının** ortasında, dudaklarının yanlarında büyük çizgiler vardı. Gözleri, dudakları, bütün yüzü ile olduğundan fazla solmuştu.

HEA-7 Dudakları kısılmış, **kaşlarını** çatmış, bütün güzel yüzü, hayatınca kim bilir ne kadar önemli olan bu meselenin çözümü ile adeta gerilmiş, belki esas ruhunda çizilen derin çizgileriyle dolmuştu. Gözleri koyu, ateşli, fakat hareketsizdi.

HEA-8 Yalnız Karlman’da kabarık saçlarıyla, korselerinden fırlayan iri göğüsleriyle, parlak kırmızı yanaklarıyla dolaşan satıcı kızlar, **kaşlarının** arasındaki, artık öğrenmeye başladığım, o soruşturan ve duraksamalı çizgiyi meydana çıkardı.

HEA-9 Erkekler kendisine pek yüz vermişlerdi. Ne de olsa semtlerinde yetişmiş bir gencin, yüzüne lâdenden ben koyup **kaşına** rastık, gözüne sürme çekip kırıtmaması cinsi haysiyetlerine dokunuyordu.

HEA-9 Fakat onun en çok gözünü alan şey; biri ötekinden daha yüksek duran kalkık, çekik, kumral **kaşlarıydı**.

HEA-9 Selim paşa, omuzları biraz düşük, **kaşları** çatık içeri girdi. Koltuktaki adama soğuk bir selâm verdi.

UK 144 yaaleerlar güüdesini kokulu yaalarlan, gözlerini-**kaşlarını** güzerlär, saçlarını daaderlar-tareerlar arkalarna, parmaklarını donaderlar, yüzük, küpe, blezik

UK 179 sendeki gözler bende de olsa! **Kaşlar**, saçlar - bende olsalar! Sendeki yanaklar!

ADİL I 456 Ey gönül, gedrini bil ohlarının sinemde; Edib ol **gaşı** keman bunları en'am sene.

ADİL I 456 Kıcıkbaşımı tay-tuşu ilâ bārabār gālin hamamına apardılar, sonra **gaş** alma vāhına goyma oldu.

ADİL I 456-457 Tāpānin lātif otlarla dōşānmiş seyrāk ağaçlı **gaşı** ilâ yeriir(dim).

TDS 158 Aysoltanīn gıyma gara **gaşları** biraz yazılıdır

TDS 158 Ayna eceliginiñ yüzüne çīnerilende, onuñ yazılıp yatan gara **gaşları** biraz yazılıdır

TDS 158 Ayna eceliginiñ yüzüne çīnerlende, onuñ yazılıp yatan gara **gaşları** hırsızandı

TDS 158 Aysoltanīn gıyma gara **gaşları** biraz yazılıdır

TNAS 20 Ağız yaraşığı diş, Göz yaraşığı **gaş**.

TNAS 30 Alçak aş iyer, bodul - **kaş** (Töwekgel tagam iyer, bodul - poh).

TNAS 46 At çapanıñdan geçdik, eyerīn **gaşına** bak yapış.

TNAS 75 Bela basan yterīnde, göz bilen **gaşın** arasında.

TNAS 106 Dayhan bolsañ başında bol, çarwa bolsañ - **gaşında**.

TNAS 103 Dağ görki daş, yüz görki **gaş** / (... yüz görki gaş, ağız görki diş).

TNAS 108 Değ etmān, düş etmez, göz etmān, **gaş** etmez.

TNAS 113 Dile diş gala, göze - **gaş** / (Dil goragı diş, göz goragı **gaş**).

TNAS 183 Göz yaraşığı **gaş**, Ağız yaraşığı diş.

TNAS 307 Suw akar daş galar, sürme gider **gaş** galar.

3. Anlam Olayları Bakımından *ka:ş

Türk lehçelerin arasında anlamı KAŞ'tır. Kaşın şekline bağlı olarak birkaç metaforik anlamı görüyoruz: 1. 'kaş' > 'yay şeklinde nesne', özellikle eyerin ön ve arkasındaki çıkıntılı bölüm, 2. 'kaş' > 'bir şeyin çıkıntılı kenarı' (Tenişev 1997: 212). Tarihsel ve modern Türk dilinde *kaş* günümüze dek varlığını sürdürmüştür. Türkiye Türkçesinde *kaş göz etmek* 'kaş, göz işaretleriyle bir şey anlatmaya çalışmak', *kaşla göz arası* 'kimsenin sezmesini imkân vermeyecek kadar kısa bir zaman içinde, çok çabuk' gibi bir çok metaforik deyim kullanılmaktadır. Gagauz Türkçesinde de *dürük kaşlı Gag*. 'kaşları çatık olan' anlamında metonimik bir deyimdir.

4. Meronim Olarak *ka:ş

Anatomik açısından *ka:ş, *yü:z ve *balç sözlerinin nesne : parça ilişkisi gösteren meronimidir. *ka:ş sözünün meronimleri de *kalk ve *tü:k sözleridir. *kalk ve *tü:k

sözleri **ka:ş* sözünün nesne : madde ve ayrıca grup : öge ilişkilerini gösteren meronimleridir. Diğer yandan **kilk* ve **tü:k* sözleri ayrıldıklarında da özelliklerini yitirmemeleri göz önüne alındığında **ka:ş* sözünün bütün : kesit ilişkisi gösteren meronimidir.

NESNE : PARÇA	<i>*yü:z : *ka:ş</i> <i>*balç : *ka:ş</i>
NESNE : MADDE	<i>*ka:ş : *kilk, *tü:k</i>
GRUP : ÖGE	<i>*ka:ş : *kilk, *tü:k</i>
BÜTÜN : KESİT	<i>*ka:ş : *kilk, *tü:k</i>

2.1.9. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KIRPIK

‘**kirpik**’ Lat. *palpebra*, İng. *eyelash*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan KIRPIK kavramını karşılayan sözcükler bir tek Proto-Türkçe **kirpik* sözcüğüne dayandığı kanaatindeyiz.

2.1.9.1. **kirpik*

Proto-Tü. **kirpik* (Tenişev 1997: 213); Proto-Ogur **kirpik*; Proto-Oguz **kirpik*; **KökTü.** viii. yy.; **Bud.Tü.ç.** *kaşı kirpiki kök arjawrt öñlüg* ‘kaşı kirpiği turkuaz renginde’ (U IV 30,49); **İslami ç.**: xi. yy. **Krh.** *kirpik* ‘kirpik’ (DLT I 468); **Harezmi** ç. xiv. yy. *kirpiük* (KE II: 363), *kirpiük* (NF III: 251); **EKıp.** *kerpik* (KTS: 140), *kirfik* ‘göz kapağı, kirpik’ (KTS: 149); **MKıp.** xiv. yy. *kirpik* (Kİ 80: xv); **Doğu Tü.:** xv. yy. *kirpik* (Sngl. 313v. 5); **Batı Tü.** xiii. – xix. yy. *kirpik* ‘kirpik’ (TTS IV: 2577); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *kirpik* ‘1. Göz kapağının kenarındaki kıllar veya bu kıllardan her biri 2. (*bitki ve hayvan biliminde*) Tüy gibi, küçük ve ince uzantı veya uzantılar’ (TS 1330), *çiğik* ‘kirpik’ (Almus -To.) (DS III: 1207), *gipriük* ‘kirpik’ (Hacıahmet *Düzce -Bo.) (DS VI: 2079), *kayhaş* ‘kirpik’ (*Pınarbaşı -Ky.) (DS VIII: 2699); **Gag.** *kirpik* (KGRL: 37), *kirpik* ‘kirpik’ (GS: 271); **Azb.** *kirpik* ‘Göz gapağının kenarlarındaki tüycükler’ (ADİL III: 72); **Trkm.** *kirpik* (RLT: 164), *kirpik* ‘gözün kabaklarının gırasında çıkan kıl’ (TDS: 384); **Güney-Doğu:** YUyg. *kirmik*, *kırmuk*, Özb. *kiprik* (EDT 737b), *kirpik*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. *kirpik*, Kumuk *kirpik*, Tat. *kirfik*, Başk. *kirpik*, Kaz. *kirpik*, Kırg *kirpik*, Nogay *kirpik*,

Karakalpak *kirpi*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *kirbik*, Tuva *kirbik*, Hakas *kirbık*;
Çuvaş: *harpah* (Tenişev 1997: 213)

1. **kirpi* Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, **kirpi* sözünün, *kirpi* sözünden küçültme eki ile türetilmiş olduğunu ileri sürerek (EDT 737). *kirpi* - **kirpi* bağlantısına işaret etmektedir. Tenişev ise bunu şüpheyle karşılayarak **kirpi*'teki **kirp*- fiil kökünün, *kirp*- 'gözü kırpmak' fiili ile ilişkili olduğunu öne sürmüştür. Bu ilişki ile de Çuvaş ve Sarı Uygur Türkçelerinde kalın ünlülü şekillerin açıklanabildiğini belirtmektedir (1997: 214). Tenişev, Altay dillerindeki paralelleri de şu şekilde göstermiştir: Moğ. **kömi-ske* 'kaş', Kalmık *kömské*, Buryat *hümédhé*. **kirpi* sözü, bazı fonetik değişimleriyle tüm modern Türk lehçelerinde mevcuttur.

Doerfer, **kirpi* sözünün Halaç Türkçesinde *kiprik* şeklinde tespit etmiştir (Doerfer 1970: 24).

2. **kirpi* Kullanım Alanı

MŞ 142 kaş ve **kirpük** dökülmek ve burun egri olmak ve gözleri kızarmak ve beniz ve gevde alaca olmak

TTS IV: 2577 O gece subh olunca yatmadılar

Seher olunca **kirpi** çatmadılar

TTS IV: 2577 **Kirpiğñle** süpürme gel harman

TTS IV: 2577 Miskin karıcuk, ölünce **kirpüğüñ** kurumaz

TS 1330 Demirin tozu ve pası dev işçilerin **kirpiklerine** yağar, **gözlerine** dolardı

TS 1330 Onun, yaşlarla dolu uzun **kirpiklerinin** arasından...

HEA-2 Cemalin gözleri ile yeni hayatımı başladım. Siyah **kirpikli**, mavi, açık, emniyet ve nikbinlikle dolu gözleri vardı. Güneşle tunçlaşmış yüzünde ikinci nazarı dikkati celbeden şey yuvarlak, çocuk tebessümü taşıyan ağzıydı.

HEA-2 Koyulaşmış yeşil gözleri etrafındaki siyah **kirpikleri** yaşlı İzmirin zeytinliklerini örten yas örtüsü gibiydi. Muzdarip derin yüzünde ne yaş, ne de telâş vardı.

HEA-2 Yüzü bir azap maskesine benziyor, koyu yeşil gözlerinden yaşlar damla. damla başlayarak ince billûr bir göz yaşı sicimi uzun siyah **kirpiklerinin** uçlarından yanaklarına akıyordu.

HEA-3 Sonsuz alevler beyaz vücudunu, altın saçlarını, siyah gözlerini sarar ve yakarken siyah **kirpiklerinden** taze yanaklarına -kalbini parçalayan günahlarından ziyade- beyaz hasretinin hatırasıyla göz yaşları akar.

HEA-3 Dar alınının altında ince siyah iki kaş hatta ve altında iki uzun siyah ipek **kirpik** örtüsü vardı. Yanakları turunç gibi altın sarılığıyla yanmış, burnu küçük ve tuhaf, altında insana acıma hissi veren pembe etli bir çocuk ağzı vardı.

HEA-3 Fakat o, gözleri siyah **kirpik** perdesiyle kapanmış, hıçkırma hıçkırma ağlıyordu. Çekine çekine ellerimi yavaşça omzuna koydum ve gözlerine baktım.

HEA-4 **Kirpikleri** yukarı doğru kıvrılır, fakat daima önüne baktığı için koyu-fındıklı rengindeki parlak gözlerini örter ve kaymak gibi beyaz yanaklarına gölge salardı.

HEA-4 Hacı Murad, son derece tatlı, fakat inatla kısılmış bir küçük ağız, **kirpiklerinin** altına saklanan iki ürkek göz, omuzlarının arasına sıkışan küçük bir baş gördü.

HEA-4 İçleri koyu hâreli, yer yer sarı benekli mavi gözleri, uzun sarı, **kirpikleri**, güneşte pırlıl pırlıl yanan âltın gibi sarı kaşları vardı. Çilli, fakat âzaları muntazam yüzünden sıhhat ve kan fişkırıyor, gülerken, dişleri iki sıra inci gibi açılıyordu.

HEA-5 Sarı ve gergin çehresi şimdi kırmızı dalgalarla yanıyor ve bu küçülmüş, gerilmiş, zavallı simanın üzerinde siyah **kirpikleri** uzun, pek uzun esrarlı bir perde gibi onun ruhunun menfezlerini örtüyordu.

HEA-6 Maskelerinin arkasındaki gözler, uzun, sun'î ipek **kirpikler** arasında gayri tabiî bir 'humma ile yanıyor. Ağızları küçük, âdeta dudaksız, birer kızıl nokta. Burunları dar alınları altında eski Yunan heykelleri gibi düzgün. Kaşlar birer silik ince çizgi. Erkekler gibi onların da maskeleri bir örnek.

HEA-6 Alını yüksek ve beyaz, birbirine paralel iki kalkık ince kaşı, **kirpikler** ve şiş kapakları altında ışıldayan korkunç gözleri var.

HEA-6 Yirmi beş yaşında, esmer, uzun ve boyasız. Kaşları kalın, gözleri yeşil, **kirpikleri** uzun ve kıvrıktır. Boyasız dudakları kalın, dişleri sedef gibi beyaz. Anası ne kadar hırçın, sinirli görünüyorsa, kızı o kadar sakin, sessiz ve neşeli görünüyor.

HEA-8 Fakat hep önüne bakar gibi gözlerini örten, kumral **kirpikli** göz kapakları açılınca, koyu kestane renginde, değişen, sıcak ve samimî, büyük gözleri insana gülerdi..

HEA-8 Sonra kumral **kirpikleri** altında saf birer genç zambak yaprağı gibi örtülen göz kapaklarını çevik bir hareketle kaldırdı.

HEA-8 Bu, yüz, kısa alınının üstünde uzanan kumral kaşlarıyla, yanaklarına düşen kumral **kirpiklerinin** durgunluğu altında uyuyordu.

HEA-9 Üzerinden geçen uzun ve acı seneler onu kurutmuş, sarartmış, mütemadiyen kırptığı **kirpikleri** kısa, küçük gözlerinde fer kalmamıştı.

HEA-9 Amcanın aynı açık mavi gözleri ve beyaz **kirpikleri**, yalnız burun bambaşka. Ucu uzun, delikleri açık ve kıvrık, ağız daha sıkı ve daha anut...

ADİL II 127 gara saçları, âşglâ dolu uzun **kirpikli** gözlâri, ârâbi burnu, hamısından artıg gözâl balca ağzı, gırmızı dodagları mânim hoşuma gâldi

ADİL III 72 Uzun **kirpiklâr**. O, **kirpiklerini** galdırıp yarıaçılmış gapıya bağdı.

ADİL III 72 Mâ'sum kişi.. **kirpiklârini** galdıranda havanın tamam garanlıglaştığını görüp yatağını açdı..

ADİL III: 72 gızarmış yanagları, uzun **kirpikleri**, iri gözlârinin süzgün bağışı ona mâlahât verirdi.

TDS 384 Ay yalı gara gaş, ok dey **kirpikler** Avlacaga menziyer geltay etini

TDS 384 Diñçileriñ hemmesi **kirpiklerini** butnatman seretdiler
TDS 384 **Kirpikleri** caytarıp, inçeçik inñe yalı yalpıladı
TDS 384 Diñçileriñ hemmesi kirpiklerini butnatman seretdiler

3. Anlam Olayları Bakımından **kirpik*

**kirpik* sözünün temel anlamı şüphesiz ayındır. Tenişev, Sarı Uygur Türkçesinde bu sözün ‘kaş’ ve ‘gözkapağı’ anlamlarını da tespit etmiştir (1997: 213). Fakat bu durum, anlam kayması olmaktadır. Tarihsel ve modern Türk dilinde **kirpik* değişmeden günümüze kadar gelebilmiştir. Türkiye Türkçesinde *kirpiği kirpiğine değmemek* ‘hiç uyumamak’ anlamında metonimik deyimler de görülür.

4. Meronim Olarak **kirpik*

Anatomik açıdan baktığımızda **kirpik*, **göz* sözünün nesne : parça ilişkisi gösteren meronimidir. **kılk* ve **tü:k* sözleri de **kirpik* sözünün nesne : madde ilişkisi ve aynı zamanda grup : öge ve bütün : kesit ilişkileri gösteren meronimleridir.

NESNE : PARÇA	<i>*göz: *kirpik</i>
NESNE : MADDE	<i>*kirpik : *kılk, *tü:k</i>
GRUP : ÖGE	<i>*kirpik: *kılk, *tü:k</i>
BÜTÜN : KESİT	<i>*kirpik: *kılk, *tü:k</i>

2.1.10. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BURUN

‘burun’ Lat. *nasus* İng. *nose*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan BURUN kavramını karşılayan sözcüklerin tek bir Eski Türkçe *burun* sözcüğüne dayandığını kanaatindeyiz.

2.1.10.1. *burun*

Proto-Tü. *burun* (Tenişev 1997: 214); Proto-Ogur *burun*; Proto-Oguz *burun*; **Bud.Tü.ç.** *burununda* ‘başında, başlangıçta’ (TT VII 28,46), *burun* (EUTS: 54); **Man.Tü.ç.** *burnunda boz bulut ünür* ‘burnundan gri bulut yükseliyor’ (M II 11, 19), *ol mendin burun bardı* ‘o benden önce vardı’ (M II 11, 19); **İslami ç.**: xi. yy. **Krh.** *burun* ‘burun; dağ tepesi; önce, evvel’ (DLT I 398), *burun* ‘burun’ (DLT I: 398), *teve burnu teg* ‘devenin burnu gibi’ (DLT I 206); **Harezmi ç.** xiv. yy. *bur(u)n* (KE II: 144), *bur(u)n* (NF III: 89); **EKıp.** *tenüñ* ‘burun deliği’ (KTS: 270), *burun* (KTS: 38); **MKıp.** xiv. yy. *burun* (Kİ. 30); **Doğu Tü.**: xv. yy. *burun* ‘önce, önceden; burun’ (Sngl. 133r. 2); **Batı Tü.** xv. yy. *burun* (MŞ: 10), *burun* (CH I: 157), *burun* (DK II: 62); xiii. – xix. yy. *burun* ‘burun’ (TTS I: 716), *burun* ‘burun’ (YTS: 41); **Modern Tü.**: **Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *burun* ‘1. Alınla üst dudak arasında bulunan, çıkıntılı, iki delikli koklama ve solunum organı 2. Bazı şeylerin ön ve sivri bölümü 3. (*mec.*) Kibir, büyüklenme 4. (*coğ.*) Karanın, özellikle yüksek ve dağlık kıyılarda, türlü biçimlerde denize uzanmış bölümü’ (TS 158), *fırtılık* ‘burun’ (Zaimköyü *Sarıkamış -Kr.) (DS V: 1857), *galak* ‘burun kemiği’ (*Uluborlu -Isp.; Peşman *Daday -Ks.) (DS VI: 1898), *kalak* ‘burun, burun ucu’ (-Brd.; -Kc.; -Ist.; -Gr.; -Ezc.;

-Mr.) (DS VIII: 2608), *miti* <Yun. ‘burun’ Ağzı, *mitisi ufacıktır* (Şimşirli, Güneyce *İkizdere -Rz.) (DS IX: 3204), *munzur, muncur* ‘burun’ (-Sm.; -Tr.; *Kelkit -Gm.; *Güneyce -Rz.) ‘çene’ (*Güneyce -Rz.) (DS IX: 3220), *sonak* ‘burun kemiği’ (Ağcakışla *Şarkışla, *Gemerek -Sv.) (DS X: 3663), *şaşak* ‘burun deliği’ (Şalcı *Şavşat -Ar.) (DS X: 3751), *zamzak* ‘burun kemiği’ (Bardakçı *Seyitgazi -Es.) (DS XI: 4346); **Gag.** *burnu* ‘1. Burun 2. Gaga 3. (coğ.) Burun’ (GS: 98); **Azb.** *burun* ‘burun’ (ATS: 158), *burun* ‘1. İnsan ve hayvanın üzünde koklama ve teneffüs, 2. Muhtelif şeylerin, aletlerin vb.nin uç tarafı, ileri çıkan kısmı, 3. Gurubun, denizin içine giren dağlık, kayalık kısmı’ (ADİL I 330); **Trkm.** *burun* ‘1. Adamın ve hayvanın yüzünde yer alan nefes ve koku alma organı 2. Ayakkabının ön tarafı 3. (coğ.) Burun’ (TDS: 115); **Güney-Doğu:** YUyg. *burun*, Özb. *burun*, SUyg. *burun* ‘önce, evvel’, *pının*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. *burun*, Kumuk *burun*, Karaçay-Malkar *burun*, Tat. *borın*, Başk. *moron, boron*, Kaz. *murın*, Kırg *murun*, Nogay *burın*, Karakalpak *murın*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *burun*, Tuva *murnu*, Şor *purnu*, Hakas *purun*, Yakut *murun*, Tofa *burun* (Tenişev 1997: 214-215)

1. *burun* Etimolojik Değerlendirmesi

Uygur Türkçesinde *burun* hem ‘vücut organı burun’ anlamına hem de ‘önce, önceler, evvel’ anlamına gelmektedir (EUTS: 54). Clauson, tarihî Türk lehçelerinde ayrıca ‘kuş gagası, bir dağ veya kayanın çıkık tarafı’, hatta metaforik olarak ‘zaman açısından daha önce meydana gelmiş olgu’ anlamına gelebildiğini belirtir (366b). Tenişev, ‘burun’ anlamına gelen *burun* ve ‘önce’ anlamına gelen *burun* kavramlarının arasında bağlantı kurulmasının yanlış olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre, sadece Türk lehçeleri incelendiğinde ‘burun’ anlamına gelen *burun* sözünün **bur-* ‘kokmak’ fiilinden türediği varsayımında doğruluk payı olabileceğini belirterek, Altay

dillerinden de örnekler getirmiştir: Japon **pana* ‘burun’, Proto-Altay kökü: **pun-* ‘koku, kokmak’. Ayrıca Ramstedt’in ortaya koyduğu Kore ve Türk şekilleri arasında paralellikler dikkat çekicidir. Kore *puri* ‘gaga, hayvan ağzı, sivri uç’. Tenişev, Türk lehçelerinde var olan **bur-* ‘kokmak’ fiilinin Altay dillerinde paralelinin henüz tespit edilmemiş olduğunu belirtmektedir (1997: 215).

Doerfer, *burun* sözünün Halaç Türkçesinde *burun*, *burnak* şekillerinde tespit etmiştir. (Doerfer 1970: 24)

2. *burun* Kullanım Alanı

EM 124 ve **burun** ve dil kuru olmak

MŞ 10 kan galebesi ‘alâmeti uyku çok gelmek ve çok ésnemek ve çok gerinmek ve kan alacak yerler gicimek ve gevde ağır olmak ve **burun** becid kanamak ve ağız yarı tatlı olmak ve gevdede çibanlar ve sivilciler çıkmak ve deri çekili çekili gelmek ve beviz ve dil kızıl olmak ve düşde kızıl nesnelere görmek

MŞ 20 **burnı** delüklerine panbuğ dıka

MŞ 23 eger **burunı** çok kanasa yüzün ve elin ayağın katı şovuk şuyıla yuyalar ve kâfûrıla gül şuyın yıyladalar ve alnına tâze hıyâr kabın ve nilüfer yaprağın ve çarpuz uralar.

MŞ 142 kaş ve kirpük dökülmek ve **burun** egri olmak ve gözleri kızarmak ve beviz ve gevde alaca olmak.

TTS I 714 Düşmenin helvası da **burnunda** koktu galiba
Zannın oldur kim zaman-ı sayfedek etmez karar

TTS I 716 Kişi kim **burunlu** vü hodbin ola
Fil veş murdar ü bed-âyın ola

TTS I 716 Nâzile ve zükâm ve burun tomurmasında ve Kanda ve sebebinde ve alâmetinde ve ilâcındadır

TS 158 Kadıköy vapurunun güvertesinde, paltoma bürünmüş, gidip ta **burna** oturmuştum.

TS 158 Bundan sonra müteahhit eline çay verenin **burnuna** karıncalar dolsun!

TS 158 Hele onu bir elime geçireyim, görürsün, **burnundan** getireceğim

TS 158 Oğlan mahalle arkadaşlarıyla samimi idi. Kızsa ne anasını ne babasını ne de kardeşlerini **burnuna** kor, bu mahalle ve bu mahalleliden nefret ederdi.

TS 158 Madam, küçük bir çocuk gibi **burnunu** çekerek eliyle içerideki odayı gösteriyor

SFA-1 Yüzüne baktım: Yüzü kirli, beyaz, açık mavi süt rengi idi. **Burun** kanatları birbirine yapışmıştı. Karanlık dişleri vardı. Zayıf, ince boynu, yırtık kasketi, uzun, kirli, güzel parmakları.

SFA-2 Ağziyle nefes alamıyor, **burun** kanatları oynuyor, yanağının bir tarafında gözünün altı durmadan seyiriyordu.

HEA-1 Bıyıklar tıraşlı, dudaklar yalnız uykuya dalarken gevşeyen iki ince ve kısık renksiz hat, **burun** koskoca ve uzun, kaşlar ipince, kafa kocaman, alın geniş....

İnsanda saygı ve biraz çekinmek duygusu yaratan bir baş!

HEA-1 O uzun, hükmeden **burun** aynı, büyük gözlerinin kenarlarındaki buruşukluklar artık örümcek ağı şakaklarına doğru uzanıyor, iki düz kır kaşlarının ortasında çok derin tek bir çizgi.

HEA-1 Bahçedekiler, pencerelerin dışından **burunlarını** cama yapıştırmış, gözleri fırlamış, ya da kapıya yığılmış, seyrediyorlar.

HEA-3 Her yıl, hangi koyun hangi siyah benli, beyaz **burunlu**, yahut beyaz başlı, siyah ayaklı ipek kuzular doğurmuş, hepsini biliyorum.

HEA-4 Bu koku, bütün kırılan kafaların, kanayan **burunların**, bıçak ve tabanca ile işlenen cinayetlerin, en çirkin dil-dalaşlarının âmili olarak hâfızasında yerleşmişti.

HEA-4 Son zamanlarda kadınların her şeye **burunlarını** sokmalarına karşı içinde hudutsuz bir isyan vardı.

HEA-6 Alınlar arkaya kaçık, gözler içeriye çökük, sımsıkı kısık, ince renksiz dudaklar, **burunla** ağız arasındaki tıraşlı mesafe bir gorilinki kadar geniş. Maskeler arkasında gözler, atılmaya hazırlanan, bekleyen yırtıcı yaratıkların ışıltılı gözleri gibi parlıyor.

HEA-6 Kerevetin üstünde, Timurlenk'in sağında Arap tarihçisi İbn-i Haldun oturuyor. İnce yüzlü, ayırık badem gözlü, **burun** delikleri hareketli, duygulu bakışlı ve zarif. Bütün yüzü, iyilik, akıl fakat aynı zamanda gizli bir alay ifade ediyor.

HEA-9 Arkasında ayak sesi duyunca birdenbire döndü ve Rabia orta yaşlı bir cüce ile **burun buruna** geldi.

UK 149 kız ürküp - çekiler, ama donakları hep baker, deneer kulaana, parmaklarına, **bornusuna**

UK 172 işidiler sal beygirlerin ayakları hem **burnuları**

UK 219 **burnusu** birüz kamburdu, sivriydi, çeneleri kemikliydi, güüdesi bataldı

ADİL I 330 Bir buzovun da **burnu** ganamadı.

ADİL I 330 Müvâffäg oldug, bir nâfârin dâ **burnu** ganamadı, yenâ dâ dilahları vâ patronları aparıb.. tâhvîl verdik.

ADİL II 127 gara saçları, âşglâ dolu uzun kirpikli gözlâri, ârâbi **burnu**, hamısından artıg gözâl balca ağzı, gırmızı dodagları mânim hoşuma geldi

TDS 115 aysoltan yaprağı **burnuna** tutdı

TNAS 20 Ağız - gözi yumsa bolar, durmaz **burnı** nâtse bolar.

TNAS 46 Atda garın yigitde **burun**.

TNAS 51 Aw alan tazı **burnundan** belli bolar.

TNAS 129 Düz yerin gadırını bil, derya girmezden **burun**.

TNAS 133 Ekine överenen eşek gulak-**burnundan** daynar.

TNAS 152 Gaharıñ gelse, **burnuñı** dişle.

TNAS 278 Öñ süreniñ **burnı** ganar.

TNAS 371 Yetimiñ ağzı aşa yetende, **burnı** ganar.

3. Anlam Olayları Bakımından *burun*

Burnun insan yüzündeki çıkıntılı şekline benzetilerek bazı şeylerin ön ve sivri

bölgelerine de '**burun**' denilmektedir. Bu şekilde kazanılan yan anlamlar benzetme

temeline dayandığından metaforik olmaktadır. Oğuz grubu Türk lehçelerinde *burun bükme*, *burun kıvrım* ‘beğenmemek, önem vermemek’, *burun şişirmek* ‘kibirleşmek’, *burnu havada* ‘çok kibirli olmak’, *burun delikleri şişer* (Gag.) ‘sinirlendiği zaman burun deliklerinin büyümesi’ gibi pek çok deyimde metaforik anlamlarda kullanılmaktadır.

4. Meronim Olarak *burun*

Anatomik açıdan *burun*, *yü:z ve *balç sözlerinin nesne : parça ilişkisi gösteren meronimidir. *burun* sözü nesne : madde ilişkisi gösteren meronimi *teri ve *sişök ve *kemük sözleridir.

NESNE : PARÇA	*balç : *yü:z : <i>burun</i>
NESNE : MADDE	* <i>burun</i> : *teri, *sişök, *kemük

Türkiye Türkçesinde *saban kemiği* ‘burun boşluklarını birbirinden ayıran çeperi arkasında bulunan ince uzun kemik’ (TS: 1875), *burun kanadı* ‘burun deliğinin yan tarafındaki kabarık bölüm’ (TS: 362), *burun perdesi* ‘burun boşluğunu ikiye ayıran bölme’ (TS: 362), *burun direği* ‘burnun kemiği’ (TS: 362) sözleri *burun* sözünün nesne : parça ilişkisi gösteren meronimleridir. *Burun boşlukları* ‘burun deliklerinden yukarı doğru açılan, mukozayla kaplı boşluklar’ (TS: 362), *burun deliği* ‘burnun iki boşluğundan her biri’ (TS: 362) ifadeleri ise *burun* sözünün alan : mekân ilişkisi gösteren meronimleri olmaktadır.

2.1.11. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde YANAK

‘yanak’ Lat. *gena, bucca*, İng. *cheek*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan YANAK kavramını karşılayan sözcükler Proto-Türkçe **eiη, *eηek*, ve **yayηak* sözcüklerine dayanıldığını kanaatindeyiz.

2.1.11.1. **eiη, *eηek*

Proto-Tü. **eiη, *eηek* (Tenişev 1997: 218); Proto-Ogur **eiη, *eηek*; Proto-Oguz **eiη, *eηek*; **KökTü.** viii. yy.; **Bud.Tü.ç.** *eηek* ‘yanak’ (TT II B 15); **İslami ç.**: xi. yy. **Krh.** *eη* ‘yanaklar, yüz rengi’, *en-lik* ‘allık’ (DLT I 140, KB 477), *eηek* ‘çene, çene eklemleri’ (DLT I 135); **Doğu Tü.:** xv. yy. *eη* ‘dış görünüşü; yanaklar’ (Sngl 117 v28), *eηek* ‘alt çene’ (Sngl 118r2); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *en* ‘beniz, yüz rengi’, *ene, enek* ‘çene, alt çene’; **Azb.** *äng* ‘alt çene’ (ADİL II 280); **Trkm.** *ä:η* ‘alt çene’(TDS 813), *eηek* ‘alt çene’ (TDS 825); **Güney-Doğu:** YUyg. *äηlik* ‘allık’, *iηäk* ‘çene, alt çene’, Özb. *iyak* ‘çene’; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Kumuk *eη* ‘yanak, yüz rengi’, *iηi-lik* ‘allık’, Tat. *iyäk* ‘çene’, Başk. *iyäk* ‘çene’, Kaz. *iyek* ‘çene’, Kırg *en* ‘çocuk alerjisi’, *e:k* ‘çene, alt çene, alt dudağı’, Nogay *iyek* ‘çene’, Karakalpak *iyek* ‘çene’; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *e:k* ‘çene, alt çene, alt dudağı’, Tuva *eη-gis-ke* ‘yanak, allık’, Hakas *ek* ‘çene’; **Çuvaş:** *ana* ‘çene’ (Tenişev 1997: 218-219)

1. *eiη, *eηek Etimolojik Değerlendirmesi

*eηek sözünün tüm Türk lehçelerinde ortak olduğu düşünölmektedir. Tenişev, *eiη ‘yanak, yüz rengi, beniz’ ve *eηek ‘çene, çene kemiği’ şekillerinin semantik farklılıklarından dolayı, aynı etimoloji altında birleştirilmesinin zor olduğunu belirterek Oğuz grubunda iki ayrı şeklin birbirine karışmış olabileceğini ifade etmiştir. Sözün Altay dillerindeki paralellerini verirken bu sözcüğün iki ayrı kökün birleşiminden meydana geldiğini de belirtmektedir: 1. *ein ‘yanak, yanak rengi’ - Kore *s-piam ‘yanak’; 2. *eηek ‘çene, çene kemiği’ - Moğ. *enike (1997: 219).

2. *eiη, *eηek Kullanım Alanı

DLT I 40 kızıl **anę** ‘kırmızı yanak’

ADİL II 280 Nā goyarsin **ānginā**

ADİL II 280 Kazım isā goz lāpāsini o **āngindān** o bir **ānginā** aparıb, onu āzmāyā çalışırdı

3. Anlam Olayları Bakımından *eiη, *eηek

Uygur Türkçesi döneminde eηek sözünün ‘yanak’, en ‘yanak, beniz’ anlamında kullanıldığını görüyoruz. Karahanlı ve Harezmi dönemlerinde de eη ‘yanaklar, yüz rengi, beniz’, anlamına gelirken eηek / eyek sözünün ‘çene, çene eklemleri, alt çene’, Eski Anadolu Türkçesinde de eηek ‘çene’ anlamına geldiği dikkat çekicidir. Bu durumda *eiη ‘yanak, yüz rengi, beniz’ ve *eηek ‘çene, çene kemiği’ sözleri arasındaki anlam farkı açıktır. Ancak bu iki sözün Oğuz grubu Türk lehçelerinde zaman zaman bir birlerinin anlamını karşılayacak şekilde kullanıldıkları görülür.

4. Meronim Olarak *eiη, *eηek

Anatomik açıdan *eηek, ‘alt çene, yanak’ anlamlarında *yü:z sözünün alan : mekân ilişkisi gösteren meronimidir. Bu söz aynı zamanda ‘alt çene’ anlamında *balç

sözünün nesne : parça ilişkisi gösteren meronimi olur. *eṇek sözü, ‘yüz rengi, beniz’ anlamında *eiṇ sözü ile birlikte *yü:z sözünün nesne : madde ilişkisi gösteren meronimidir. Bu iki söz diğer yandan *teri sözünün de nesne : madde ilişkisi gösteren meronimi olur. Yanakta bazen *ben* ve *gamze* olabilir, bunlar da *eṇek meronimleri arasında sayılabilir.

ALAN : MEKÂN	*yü:z : *eiṇ, *eṇek (‘yanak’)
NESNE : PARÇA	*balç : *eiṇ, *eṇek (‘çene, alt çene’)
NESNE : MADDE	*yü:z : *teri : *eṇek, *eiṇ (‘yüz rengi, beniz’) *eiṇ, *eṇek (‘alt çene’) : *siṇök, *teri

2.1.11.2. *yayṇak

Proto-Tü. *yayṇak (Tenişev 1997: 219); Proto-Ogur *yayṇak; Proto-Oguz *yayṇak; **KökTü.** viii. yy.; **Bud.Tü.ç.** eṇek ‘yanak’ (TT II B 15); **İslami ç.** xi. yy. **Krh.** anğ ‘yanak’ (DLT I: 40), *yaṇa:k* ‘ağzın iki tarafında bulunan kemik, dişlerin tutulduğu kemik, çene’ *kapuğ yaṇa:kı*: ‘kapı sövesi’ (DLT III 376); **Harezm ç.** xiv. yy. *eṇ* (KE II: 190), *yaṇaḳ* (KE II: 704), *eṇgek* (NF III: 123); **EKıp.** *yaaḥ, yaaḳ* ‘yanak, çene kemiği’ (KTS: 305), *yanak, yaṇaḳ, yaṅgaḳ* (KTS: 310); **MKıp.** xiv. yy. *yaṇa:k* ‘alt çene’ (Kİ 98); **Doğru Tü.:** xv. yy. *yaṇağ, yaṇak* ‘yüz, yanak’ (Sngl. 339r. 14); **Batu Tü.** xiv. yy. *yaṇaḳ* (EM: 194), xv. yy. *yaṇak* (DK II: 319); **Modern Tü.:** **Güney-Batu (Oğuz): TTü.** *yanak* ‘1. Yüzün göz, kulak ve burun arasındaki bölümü 2. Lastik tekerlekli taşıtlarda lastiğin jant ile yere temas eden bölümü arasında kalan yan yüzeyi’ (TS 2380), *cayak* ‘yanak’ *Cayak cayakga dansettiler* (Karaçay Aşireti, Başhöyük *Kadınhanı -Kn.) (DS III: 868), *yamuz* ‘yanak, yüz’ (Üçkuyu *Çal -Dz.) (DS XI: 4159), *öbbe* ‘yanak; öpücük’ (İğdecik *Keçiborlu -Isp.; -Brd.) (DS IX: 3307), *öppe* ‘yanak’ (-Isp.) (DS IX: 3343), *tufa* ‘yanak çukuru’ (Kargı *Tosya -Ks.)

(DS X: 3986); **Gag.** *yanak* ‘yanak’ (GS: 213); **Azb.** *yanag* (EDT 948b), *yanag* ‘Yüzün elmacık kemeğinden çeneye kadar olan kısmı’ (ADİL II 486); **Trkm.** *yaňak* (EDT 948b), *yaňak* (RLT: 214), *yaňak* ‘elmacık kemiğinin aşağısı tarafı, yanak’ (TDS: 849); **Güney-Doğu:** YUyg. *yaňak*, Özb. *yonok*, *jaγ*, SUyg. *yaňak*, *yıňak*, *yinak*, *ciyak*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Kumuk *yayak*, Karaçay-Malkar *cıyak*, Tat. *yaňak*, Başk. *yaňak*, Kaz. *yaňak* (EDT 948b), *jak*, Kırg *ja:k* (EDT 948b), *ja:k*, Karakalpak *jak*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *d’a:k*, Tuva *ca:k*, Şor *na:k*, Hakas *na:h*, Yakut *sıňah* (Tenişev 1997: 219-220)

1. **yayňak* Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson'a göre, Tarihî Türk dilinde **ya:nɣa:k* ‘elmacık kemiği’ anlamına gelmekte, ancak daha genel anlamda da kullanılmaktadır (EDT 948). Bang’ın etimolojik araştırmasına göre, **yayňak* terimi, **yan* ‘yan, taraf’ sözü ile *-gak* küçültme ekinin birleşmesinden meydana gelmektedir, ancak Tenişev bu varsayımın, fonetik nedenlerden dolayı doğru olamayacağı görüşündedir. Orta hecede *-ng-* sesi değil, *-y-* ses olayları görülmektedir. Tenişev’e göre **yayňak* ismi, fiilden türetilmiştir: Proto-Türkçe **yay-n-gak* > **yayňak* ‘çene’, Moğ. **dzadzi-l-* ‘çiğnemek’, Kalmık *dzädzur* (1997: 220).

2. **yayňak* Kullanım Alanı

EM 135 ve gözler ve **yaňaklar** kıızıl olmak
TS 2380 Dedim dilber **yanakların** kızarmış / Dedi çiçek taktım gül yarasıdır
SFA-1 Kırmızı **yanaklarında** bir gülümseme, bir şaşırma, bir alay “elma”sı parladı.
SFA-2 Hâtâ bazı geceler, içeriye yağmurla, karla birlikte giren genç îrisi, pek şişman, **yanakları**, boynu, saç, bıyıkları, paltosunun yakası yağ içinde zurnacının pantolonunun düğmelerini ilikleyerek ihtiyar, bitkin hanendelerden birinin boş bıraktığı, yahut onu görünce nezaketten, belki de meslektaşlık gayretile kalktığı iskemleye kurulduğu, kurulup da zurnasını korkunç bir sesle üflediği zamanlarda bile uyanmaz.

HEA-1 Washington' daki bu on gün içinde, iki nişanlı olarak yalnız dolaştığımız zaman, bütün sevda gösterisi, sinemada elimi tutmak - o da karanlık olduğu için - arada bir de veda ederken **yanaklarımdan** öpmek oldu.

HEA-1 Orta boylu, esmer ve elma **yanaklı**, kara gözleri pırıl pırıl, elleri - hep iş görmekten olacak - sert ve pürtük pürtük.

HEA-2 Annem, Ayşe'nin boynuna sarıldı. **Yanaklarından** öptü; sonra onu odasına çıkardık ve Cemal ile yalnız bıraktık.

HEA-2 İpekli bol çarşafları içinde buruş **yanaklarına** yaşlar akarak nineler geliyor.

HEA-2 Çenesini, **yanaklarının** çukurlarıyla hâlâ genç yüzü mütebessim, kalbini delen bir kurşunla yatıyor.

HEA-3 Bana sokulmuş, sokulmuş; gözleri, **yanakları**, bütün damarlarındaki sıcak kanın atışlarını gösteriyor.

HEA-4 Hacı Murad'ın karısı Elif, Hanife'nin elini sımsıkı yakalamış, solgun **yanaklarınâ** kan gelmiş, sönük gözleri ferlenmiş ve son derece memnun görünüyordu.

HEA-4 Şimdi sakalı **yanaklarına** sürünüyor, gülyağı kokusu burnunu îstilâ ediyor, sıcak dudakları Huriye'nin kulağına dokunuyordu.

HEA-5 Gözlerinden pek kolaylıkla akan yaşlar **yanaklarından** yuvarlanıyordu.

HEA-6 Teni, yaşına göre, bir çocuk gibi pembe ve tazedir, **yanak** kemikleri çıkıktır.

HEA-6 **Yanakları** çökük ve şakakları dar, elâ gözlerinde yarı alaycı, yarı ince bir gülümseme dolaşiyor.

HEA-8 Buna karşılık, **yanakları** kızarak büzüldüğünü his eder etmez, onu oyun arkadaşı olmaya yeterli görmemiş, artık hiç yanına uğramamıştım.

HEA-9 Bu, beyaz gergin tenli, pembe **yanaklı**, fare kapanı gibi sımsıkı kapanan ince dudaklı, küçük kara gözlü bir kızcağızdı.

HEA-9 Şişman adam başını kaşdı, file benzeyen küçük gözleri **yanaklarının** et katlarına bütün bütün gömüldü.

PSE 93 Ozaman onun üzüne tükürüp, Ona yumruk urdular; başkaları da **yanaklarına** urdular.

UK 53 doluca **yanaklı** hem sıralı dudaklı bir kız

UK 140 Kaykauz bakardı onun üzüne, gözlerne, yaşlarına, dudaklarına, **yanaklarına**

UK 149 o öper onu saçları, ilişer dudaklarınnan **yanaana**

UK 171 onun **yanaklarına** gelip yattı

UK 179 sendeki gözler bende de olsa! Kaşlar, saçlar - bende olsalar! Sendeki **yanaklar!**

UK 206 dolu **yanakları**

UK 233 başında saçlar kısa, bıyıklar uzun, **yanak** omuzları kızıl, gözleri gülümsek

ADİL II 486 Narınc bütün bädânındaki ganın **yanığına** hücum etdiyini hiss elâdi

ADİL III: 72 gızarmış **yanagları**, uzun kirpiklâri, iri gözlârinin süzgün bahışı ona mâlahât verirdi

ADİL IV: 242 gızın yumru, gözâl yüzü vâ **yanagları** açığ sârin havada gızarmışdı

TDS 849 Aysoltanıñ güne yanan goñur **yanagımı** yalap geçyân şemalda salkınlık duyulardı.

TNAS 88 Bogazdan giren iki **yanakdan** görner.

3. Anlam Olayları Bakımından *yayḡak

Clauson'a göre, Tarihî Türk lehçelerinde **ya:nḡa:k* 'elmacık kemiği' olarak geçiyor. Daha genel anlamda *yanak* olarak kullanılıyor hatta metaforik olarak 'herhangi bir şeyin yan tarafı' anlamında da kullanılabilir (EDT 948). Nesnelerin yan yüzeylerini anlatmak üzere kullanıldığında ise metaforik olarak kullanılmış olmaktadır: *kapuḡ yana:kı*: 'kapı sövesi' (DLT III 376). Türkiye Türkçesindeki 'lastiğin jant ile yere temas eden bölümü arasında kalan yan yüzeyi' anlatmak için *yanak* sözünün kullanılması metafor meydana getirmektedir. Oğuz grubu Türk lehçelerinde de *yanak* sözünün kullanıldığı *yanaḡına kan gelmek* (TTü) 'yüzü daha canlı ve renkli olmak, iyi beslenmekten dolayı gülbüz görünmek', *yanakları alma gibi* (Gag.) 'kırmızı yanaklı' gibi metonim ve benzetmelerden kurulu pek çok deyim de bulunmaktadır.

4. Meronim Olarak *yayḡak

Eski Kıpçak metinlerinde 'yanak, çene kemiği, alt çene', Karahanlı döneminde ve daha sonra Çağatay Türkçesinde 'yüz, yanak, ağzın iki tarafında bulunan kemik, dişlerin tutulduğu kemik, çene' anlamları dikkati çekmektedir. Günümüz Türkiye Türkçesinde *yanak* 'yüzün göz, kulak ve burun arasındaki bölümü' olurken Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde de benzer şekilde 'yüzün elmacık kemiğinden çeneye kadar olan kısmı' anlamına gelmektedir. Uygur ve Karahanlı dönemlerinde *eḡ / anḡ* sözlerinin de 'yanak, yanaklar, yüz rengi' anlamlarında kullanıldığını ve ayrıca *eḡek* sözünün 'çene, çene eklemleri, yanak, beniz' anlamlarında, Harezmi Türkçesinde *eḡ* sözünün 'yanaklar' anlamında kullanılırken *eyek*, *eḡek* sözünün 'çene, alt çene' anlamlarında, Çağatay Türkçesinde *eḡ* 'dış görünüş, yanaklar', *eḡek* 'alt çene'; XIV. yy. Osmanlı Türkçesinde *eḡek* 'çene' anlamında kullanıldığını görüyoruz. *en* 'beniz, yüz rengi', *ene/ enek* 'çene, alt çene',

Azerbaycan Türkçesinde *äng* ‘alt çene’ anlamında, Türkmen Türkçesinde *ä:η* ve *eηek* sözlerinin ‘alt çene’ anlamlarında kullanıldığı görülmektedir. Bu anlamlar göz önüne alındığında **eiη* / **eηek* ve **yayηak* sözleri arasında zaman zaman anlam geçişmeleri olmakla birlikte **eiη* / **eηek* sözlerinin tarihsel ve modern Türk dili alanında daha çok ‘çene, alt çene’, anlamında kullanıldığını söylemek mümkündür. Ancak **eiη* sözünün ‘yüz rengi’ anlamını da göz önüne almak gerekir.

Bu durumda anatomik açıdan **yayηak* sözü de **eiη* ve **eηek* sözleri gibi ‘yanak’ anlamında **yü:z* sözünün alan : mekân ilişkisi gösteren meronimidir. **yayηak* sözü ‘çene, alt çene’ anlamlarında **eiη* ve **eηek* sözleri ile birlikte **balç* sözünün nesne : parça ilişkisi gösteren meronimidir. **siηök* ve **teri* sözleri, ‘alt çene’ anlamında kullanılan **eiη*, **eηek* ve **yayηak* sözlerinin nesne : madde ilişkisindeki meronimleridir.

ALAN : MEKÂN	<i>*yü:z</i> : <i>*yayηak</i> , <i>*eiη</i> , <i>*eηek</i> (‘yanak’)
NESNE : PARÇA	<i>*balç</i> : <i>*yayηak</i> , <i>*eiη</i> , <i>*eηek</i> (‘çene, alt çene’)
NESNE : MADDE	<i>*eiη</i> , <i>*eηek</i> , <i>*yayηak</i> (‘alt çene’) : <i>*siηök</i> , <i>*teri</i>

2.1.12. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde ÇENE

‘çene’ Lat. *mentum* İng. *chin*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan ÇENE kavramını karşılayan sözcükler bir tek Proto-Türkçe *çänjä sözcüğüne dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.1.12.1. *çänjä

Proto-Tü. *çänjä (Tenișev 1997: 220); Proto-Ogur *çänjä; Proto-Oguz *çänjä; **KökTü.** viii. yy.; **Bud.Tü.ç.** *eñek* ‘yanak’ (TT II B 15), *ängäk* ‘çene kemiği, çene’ (EUTS: 72); **İslami ç.**: xi. yy. **Krh.** *sakak* ‘çene’ (DLT II: 286); **EKıp.** *sakak* ‘çene altı’ (KTS: 223), *iñek* ‘avurt, çene’ (KTS: 112); **Batı Tü.** xiv. yy. xv. yy. *çeyne* (MŞ: 23), *çeñe* (CH I: 247), *çeñe* (DK II: 72); xiii. – xix. yy. *çeñe* ‘uç, taraf’ (TTS II: 855), *çeñi* ‘çene’ (TTS II: 856), *eñek* ‘çene, çene kemiği’ (YTS: 83); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *çene* ‘*Far.* 1. Canlılarda baş bölümünde yer alan, kemik veya kıkırdak ile desteklenen, altlı üstlü dişleri taşıyan ve ağzın kapanıp açılmasını sağlayan kasları üzerinde barındıran iki parçaya verilen ad 2. Mengene, kerpeten vb. araçların eşyayı sıkıştıran karşılıklı iki parçasından her biri 3. (*denizcilik*) Baş bodoslamasının omurga ile birleştiği yer, çarık 4. (*mec.*) Çok konuşma huyu, gevezelik 5. Köşe’ (TS 459), *bükeç* ‘çene’ (Bozan -Es.; -To.) (DS II: 816), *çeve* ‘çene’ (-Kü.; Salman *Akkuş -Or.) (DS III: 1152), *çine* ‘küçük parmak’ (Manastır, Yugoslavya) (DS III: 1227), *dıdık* ‘çene’ (-Af.) (DS IV: 1458), *egek* ‘çene’ (*Kızılcahamam -Ank.) (DS V: 1672), *eğek* ‘alt çene kemiği’ (Yukarısölöz *Orhangazi -Brs.) (DS V: 1676), *engi* ‘çene’ (*İğdır -Kr.) (DS V: 1754), *enk* ‘çene kemiklerinin birleştiği yer’ (-Vn.; *Ahlat -Bt.) (DS V: 1758), *eyek* ‘alt çene’

(Kerkük) (DS V: 1820), *gogoş* ‘çene kemikleri’ (*Posof -Kr.) (DS VI: 2094), *hurtik* ‘çene altı, gıdık’ (*Ağın -El.) (DS VII: 2374), *kañça* ‘çene’ (Uruş *Beypazarı -Ank.) (DS VIII: 2619), *kaşaltak* ‘çene kemikleri’ (Şabanözü *Polatlı -Ank.) (DS VIII: 2678), *kıdih*, *kıdik*, *kıdik* ‘gerdan, çene altı; çene’ (-Çkl.; -Kc.; -Çkr.; -Çr.; -Ama.; -Sv.) (DS VIII: 2786), *meke*, *mekiş* ‘alt çene, çene kemiği’ (Meydan *Mut -İç.; -Ant.; Tekeler *Silifke -İç.; *Gazipaşa -Ant.) (DS IX: 3152), *yumuk* ‘çene’ (-Isp.) (DS XI: 4317), *puḥaḥ* ‘çene altı’ (İrişli, Bayburt *Sarıkamış -Kr.) (DS IX: 3483), *söḡe* ‘alt çene’ *Söḡe kemiği* (-Sm.) (DS X: 3673), *tufa*, *tufat* ‘çene ya da çene kemiği’ (-Ks.; -Sn.; -Sm.) (DS X: 3985); **Gag.** *çenä* ‘1. Çene 2. Çene kemiği 3. Kanca 4. Demir kancası’ (GS: 538); **Azb.** *çene* ‘yanak’ (ATS: 198), *çeneḥ* <Far. çene, alt çene (ATS: 1278), *çene* ‘çene’ (ATS: 198), *çene* ‘1. yüzün yarım daire şeklinde olan aşağı kısmı, 2. mengene vb. sıkıcı aletlerin bir şeyi sıkın taraflarından her biri’ (ADİL IV: 430); **Trkm.** *eḡ* (RLT: 211) *ä:ḡ* ‘alt çene (TDS 825)’, *eḡek* ‘alt çene’ (TDS 813); **Kuzey-batı (Kıpçak):** Kumuk *çene*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Yakut *säḡi-yä* (Tenişev 1997: 220);

1. *çäḡä Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev, sözün Farsçadan alıntı olduğu varsayımına katılmamaktadır. Tenişev’e göre yeni Farsçadaki *çänä* sözü, Türkçeden alıntıdır, ancak, Halaç Türkçesindeki *çana* şekli, Türkçeden Farsçaya ve sonra yine Farsçadan Türkçeye geçmiştir. Orta-Oğuzcada *çayna-/çeyne-* ‘çiğnemek’ fiilinden türemesine bakarak Proto-Türkçe şekil hakkında fikir yürütülebileceğini belirtmiştir (1997: 220).

Doerfer, *çänä sözünün Halaç Türkçesinde *çänä* şeklinde tespit edip bunun Farçadan alıntı oluşu fikrini belirtmiştir (Doerfer 1970: 24).

2. *çäñä Kullanım Alanı

DLT II 286 **sakak** oxşar, sakal bıçar ‘çeneyi okşayarak sakalı keser’ (okşayarak ve hile yaparak sakalla oynar ve çeneyi keser)

TTS II 855 Cisrin bir çeñesinden öbür çeñesine varınca kâmil yüz yetmiş üç adımdır

TTS II 856 Günce: Heğbe ve **çeñisinüñ** altı şiş eşek

TS 459 **Çenesinin**, başının bütün iskeleti peksimeti çiğnedikçe daha açık olarak meydana çıkıyordu.

TS 459 Komşu kadınlar akşam yemeğinden sonra onun etrafında toplanırlar, geç vakitlere kadar **çene** çalarlardı

TS 459 Sabahtan akşama kadar uyukluyorsun, gece olunca **çenen** açılıyor

SFA-1 Üst **çene** kemiğimde kalmış tek dişimle kaşar peynirini koparmağa çalışıyorum.

SFA-1 Birden hatırladım ki daha eveli gün üst **çeneden** dört diş çektirmiştim.

SFA-2 Bazen kapının önüne çıkar, saatlerce sağa sola bakar, adam bulursa **çene** çalardı.

SFA-2 Kafası yassıca, büyük. Dik, çukursuz bir **çenesi** var; insana sağa sola dönmeyecekmiş hissini veriyor.

HEA-1 Saçları her zamanki gibi sımsıkı tepesinde bir topuz halinde, **çenesinin** altında düğümlemiş bir yemeni ile hep o eski Güzide.

HEA-1 Boynu **çenenin** altına kadar kapalı, kolları omuzlara kadar açık, yukarısı bele kadar vücudu sıkıyor, üstüne kırmızı bir kumaş yapıştırılmış büst gibi gösteriyor.

HEA-2 Herhâlde onun enli omuzlu uzun boyunda; biçimli ellerinde, şakakları ağarmış siyah saçlı, çıkık **çeneli**, iradeli başında Osmanlı imparatorluğunun en kudretli asker örneği teressüm ediyordu.

HEA-2 Şimdi onun başına attığı siyah astar köylü yeldirmesinin altında, yine yemeni ile **çenesi** altından bağlanmış küçük başını düşünüyorum.

HEA-2 Yanaklarında, **çenesinde** birer çukur, dişleri bembeyaz, en bariz Trabzon şivesi ile konuşuyordu.

HEA-3 İkimizin de uzun **çenelerimizden** derin bir açığı çığlık uzanıp aya gitti ve biz kurt soyunun giydiği haince hüküm kalkıncaya kadar dağda kalmaya ant ettik.

HEA-3 **Çenesine** doğru sivri armudî bir yüzü, ince bir burnu, hâlâ beyaz ve düzgün dişleri vardı.

HEA-4 **Çenesi** sivri, burnu çengel gibi ağzının üze rine uzanmış, dişsiz ağzı, buruşan bir çukurdan, ibaret...

HEA-4 Kudretli bir **çeneyi** çevreleyen yarım ay şeklinde abanoz gibi siyah bir sakal!

HEA-5 Fakat gözünün aşağı kısmı kuvvetli **çeneleriyle** kocaman kırmızı dudaklarını, muntazam fakat büyük burnunu hiç sevmedim.

HEA-5 Beni beyaz yeldirmeme, **çenenin** altından bağladığım baş örtümle kocaman bir siyah ata tırmandırdılar, erkek gibi oturtular.

HEA-6 Başında beyaz bir takke, **çenesine** kadar örtülü beyaz çarşafın üstüne yuvarlak ve düzgün kesilmiş kır sakalı yayılmış.

HEA-6 Elâ gözlü, ince dudaklı, **çenesi** uzun, alını geniş, yanakları çökük, otuz yaşlarında tür adamdır.

HEA-8 Yumuşak, beyaz tül bulutları içinde onu, pek parlak vücuduyla **çenesinin** altında billur gibi hareketlerle dalgalanan yuvarlak boynu ile, gözlerimi açınca onu gördüm!..

HEA-9 Böyle giderse dileneceklerini kocasına söyleser, o, derhal "geçmişlere rahmet" diye cuma akşamı geçen kör dilenci oluveriyor, şayet kadın babasını ona misal diye gösterirse, o, derhal **çenesini** içeriye çekiyor, sesini aksileştiriyor, imamın en talâkatlı üslûbuyla, muhayyel bir kadınla defin ilmühaberi pazarlığına girişiyordu. HEA-9 **Çene çene** üstünde, deriler sarkık, yüz buruşuk, buruşukların arasına allık, düzgün yer yer toplanmış.

UK 219 burnusu birâz kamburdu, sivriydi, **çeneleri** kemikliydi, güüdesi bataldı
ADİL IV 430 Hanım masanın üstündän kitabı götürdü, dirseyine dayag veräräk älini **çänäsiniä** söykedi.

ADİL IV 430 Bir äli ilä anasının döşündän möhkäm yapışmış körpä o biri äli ilä anasının üzünü, **çenesini** ällâyirdi.

ADİL IV 430 hanım masanın üstündän kitabı götürdü, dirseyinä dayag veräräk älini **çänäsiniä** söykädi.

3. Anlam Olayları Bakımından *çäñä

Tüm kaynaklarda *çäñä, 'alt çene, çene' anlamında kullanılmıştır (Tenişev 1997: 220). Divan'da sakak 'çene' anlamında kullanılması da (DLT II 286 **sakak** oxşar, sakal bıçar 'çeneyi okşayarak sakalı keser') dikkat çekicidir. Konuşma sırasında çenenin hareket etmesi dolayısıyla, modern Oğuz grubu Türk lehçelerinde konuşma ile ilgili birçok metaforik kullanımı vardır: *çenesi düşük* 'çok konuşan, geveze' (TTü), *çene çalmak* 'gevezelik etmek' (TTü), *çenesi düşük* 'geveze', *çenesi kanameer* (Gag.) 'çok geveze'.

4. Meronim Olarak *çäñä

Anatomik olarak *çäñä, *yü:z sözünün alan : mekân ilişkisi gösteren meronimidir. Diğer yandan *balç sözünün nesne : parça ilişkisi gösteren meronimidir. *siñök, *teri sözleri, *çäñä sözünün nesne madde ilişkisi gösteren meronimleri olmaktadır. Türkiye Türkçesinde 'alt çenenin ucundaki çukur' anlamında kullanılan *çene çukuru* ifadesi de *çäñä sözünün meronimidir. Günümüz Türkiye Türkçesinde kullanılan alt çene ve üst çene ifadeleri de *çäñä sözünün alan : mekân ilişkisi gösteren meronimleridir. Ayrıca Divan'da karşımıza 'çene' anlamında çıkan *sakak* sözü de günümüz Türkiye Türkçesinde 'alın ve yanaklarla saçlar ve kulak arasındaki kısım'ı

gösterdiğinden sözün anlam daralmasına uğramış olduğu düşünülebilir. Ancak bu sözün ‘çene’ anlamında daha çok üst çeneyi işaret etmiş olduğu düşünülürse *sakak* sözünün de *çänä sözünün alan : mekân ilişkisi gösteren bir meronimi olduğunu söylemek mümkündür.

ALAN : MEKÂN	*yü:z : *çänä
NESNE : PARÇA	*balç : *çänä
NESNE : MADDE	*çänä : *siñök, *teri

2.1.13. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde AĞIZ

‘ağız’ Lat. *os, stoma*, İng. *mouth*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan AĞIZ kavramını karşılayan sözcükler Proto-Türkçe **aγız* ve **aburt* sözcüklerine dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.1.13.1. **aγız*

Proto-Tü. **aγız* (Tenişev 1997: 224); Proto-Ogur **aγız*; Proto-Oguz **aγız*; **KökTü.** ix. yy. *ağz:ı* ‘ağız’ (IB 65); **Bud.Tü.ç.** *ağız* (TT III 97), *ağız arığın ermek* ‘ağız temiz tutmak’ (TT III 140), *ağız* (EUTS: 7); **Man.Tü.ç.** *ağaz* ‘ağız’ (M I 23, 6); **İslami ç.:** xi. yy. **Krh.** *ağız* ‘insanın ve hayvanın ağızı’ (DLT I: 55); **Harezmi ç.** xiv. yy. *ag(t)z* (KE II: 10), *ağ(t)z* (NF III: 8); **EKıp.** *aiız* (KTS: 5), *avuz* (KTS: 17), *ügin* (KTS: 297); **Doğu Tü.:** xv. yy. *ağz* (Sngl. 44r.2); **Batı Tü.** xiv. yy. *ağ(t)z* (EM: 105), xv. yy. *ağız* (DK II: 5); xiii. – xix. yy. *ağız* ‘1. İnsan ve hayvan ağızı 2. Sınır, uç, hudut 3. Defa’ (TTS I 43-44); **Modern Tü.:** **Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *ağız* ‘1. Yüzde, avurtlarla iki çene arasında bulunan, ses çıkarmaya, soluk alıp vermeye yarayan ve besinlerin sindirilmeye başlandığı organ 2. Bu boşluğun dudakları çevreleyen bölümü 3. Kapların veya içi boş şeylerin açık tarafı 4. Bir akarsuyun denize veya göle döküldüğü yer, munsap 5. Koy, körfez, liman vb. yerlerin açık tarafı 6. Çıkış yeri 7. Birkaç yolun birbirine kavuştuğu yer, kavşak 8. Kesici aletlerin keskin tarafı 9. Üslup, ifade biçimi 10. Uç, kenar 11. (*dil bilimi*) Aynı dil içinde ses, şekil, söz dizimi ve anlamca farklılıklar gösterebilen, belli yerleşim bölgelerine veya sınıflara özgü olan konuşma dili 12. (*müzik*) Bir bölge ezgilerinde görülen özelliklerin tümü’ (TS 37); **Gag.** *aaz* ‘1. İnsan ve hayvan ağızı 2. Açıklık, ara 3.

Namlu 4. Yemek yiyen, boşboğaz, ev halkı hesaplamasında kullanılan birim' (GS: 19); **Azb.** *ağız* '1. İnsan ve hayvanların yüzlerinin alt tarafında, alt ve üst çeneleri arasında yerleşen yiyip içmeye ve ses çıkartmaya mahsus uzv 2. kapların vb. şeylerin açık tarafı, 3. Ateşli silahların lülesinin ön tarafındaki delik mermi çıkan tarafı, 4. Kesici aletlerin keskin tarafı, bazı alet ve levazımatın iş gören tarafı, 5. Bir yerin girilecek veya geçilecek tarafı; girecek, kapı, 6. Bir şeyin doğrudan kenarı, yanı, yan tarafı, 7. Çayın denize dökülen yeri 8. Önce, yakınlık, arefe anlamında (çoğu vakit isme getirilerek, tamlama şeklinde kullanılır), 9. Sayılarda – defa, yol' (ADİL I: 40-41); **Trkm.** *agız* '1. İnsan ve hayvan ağzı 2. İki dudağın aralığı ve görünüşü 3. Kapı çengeli 4. boğaz, bokurdak' (TDS: 20); **Güney-Doğu:** YUyg. *eyiz*, Özb. *oyiz*, Salar *ayız*, SUyg. *ayıs*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. *avuz*, *ayız*, Kumuk *avuz*, Karaçay-Malkar *avuz*, Tat. *avız*, Başk. *avığ*, Kaz. *avız*, Kırg *o:z*, Nogay *avız*, Karakalpak *avız*, Tofa *a:s*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *o:s*, Tuva *a:s*, Şor *aksı*, Hakas *a:s*, Yakut *uos*; **Çuvaş:** *vara* (Tenişev 1997: 225)

1. *ayız Etimolojik Değerlendirmesi

Türk dilinin en erken dönemlerden beri *ağız* sözcüğünün kullanıldığını görüyoruz. Daha çok anatomik anlamında kullanılmakla beraber *derenin ağzı* örneğinde olduğu gibi metaforik kullanım da yaygındır (EDT 98). Tenişev bu sözün Altay dillerindeki paralelleri şu şekilde vermiştir: Moğ. **agui* 'mağara'; Orta-Kore *akoi*, Kore *aguri* 'ağız', Japon *ago* 'çene, çene kemiği'; Eski-Japon *aki* 'balık kulakları'. Kore karşılığı Ramstedt tarafından teklif edilmiştir. Ancak Moğ. *ağur* 'kin, buhar' sözü ile karşılaştırılması ise semantik açıdan mümkün görülmemektedir (Tenişev 1997: 225).

2. *ağz Kullanım Alanı

IB 65 semi:z at **ağzı** katıg boltı: ‘şişman atın ağzı katı oldu’

M I 123,6 neteg yeme elig **ağzka** sevük erür ‘el ağza iyi olduğı gibi’

TT III 97 **ağzınta** sizni öge alkayu ‘ağzlarıyla sizi överek’

TT III 140 **ağz** arıgın ermek ‘ağzı temiz tutmak’

DLT I 55 **ağz** yese köz uyadhur ‘ağz yese göz utanır’

EM 105 ve eger biregünüñ dişleri eti yänse va **ağzı** koxsa yaprağından bir kaç gez çeyneye

EM 125 **ağz** lezzetin giderür, dili, dimağı, geñizi kurudur

MŞ 10 kan galebese ‘alâmeti uyku çok gelmek ve çok äsnemek ve çok gerinmek ve kan alacak yärler gicimek ve gevde ağır olmağ ve burun becid kanamağ ve **ağz** yarı şatlu olmağ ve gevdede çıbanlar ve sivilciler çıkağ ve deri çekili çekili gelmek ve beñiz ve dil kızıl olmağ ve düşde kızıl nesnelere görmek

TTS I 44 Meclis-i meyde **ağz** çaktı yarandırdı beni

Fülk-i sahbâ ile yâr **ağza** yamandırdı beni

TTS I 45 Kimi der ki dün **ağzını** kokladım

Bakayım ne dermiş deyü yokladım

TTS I 45 Çün bu söz **ağzılara** düştü ve kamu canavarlar işitti

TS 37 **Ağzları** kopmuş bir çay takımının arasına gizlenmiş, koyu renkli bir cildi oradan alarak bana uzattı.

TS 37 Çelik **ağzlı**, küçük gül makasını kâğıdından çıkardı

TS 37 Ertesi günü bazı gazeteler bu haberin bir noktasını yarı resmî bir **ağzla** tekzip ettiler

TS 37 Anlaşılmaz, garip köylü **ağzlarıyla** konuşuluyordu.

TS 37 Yusuf Efendi biçareye **ağz** açtırmıyordu

TS 37 Âdeta saldırdı üstüme **ağzı** köpürmüş, çirkin bayan

TS 37 Gelgelelim Akif, Berlin'e gidip de oradaki kahveleri gördüğü vakit **ağz** değiştirmek zorunda kalır

SFA-1 Bunun için de uzun uzun düşünmeğe, bir plân kurmağa hacet kalmadan tam kavgaya kadar gitmeyen büyükçe bir **ağz** dalaşı ile meseleyi çözüveriyor: selâmı sabahı kesiyoruz.

SFA-1 Sabahleyin işine kısa kısa adımlarla, koşarken akşam filesini doldurmuş vapurdan çıkarken görseniz iriliğine, sallapatiliğine, Karamanlı **ağzı** konuşuşuna, basit ama, hesaplı fikirlerine, iki kadeh atmışsa yine basit, sevimli şakalarına karşı hakkında kötü bir hüküm de veremezsiniz.

SFA-2 Bir lâmbanın ışığından eski fanilâlar giymiş kasketli insanlar, bazılarının ayağında çizme, **ağzlarında** rumca bir lâkırdı.

SFA-2 Onların **ağzlarına** bakar, söylediklerini anlar.

SFA-2 Baş örtüsü **ağzına** bağlı bembeyaz alınlı, siyah siyah gözlü bir kadın hayretle büyüyen gözlerle karşımızda, idi.

HEA-1 Hatta kimi kez acı da olsa, kıskançlık duygusunu denemek istediğimi söylediğim zaman ahbaplarım hep bir **ağzdan** beni haşlar ya da yapmacık yaptığımı öne sürerlerdi.

HEA-1 İşte, eski İstanbul kalıntısı yeldirmeli ya da Anadolu'dan gelmiş çarşafı, **ağzını**, burnunu örten bir hatuncağız daha!

HEA-1 Tatlı bir şey çiğniyormuş gibi **ağzını** şapırdatıyor, dişlerini gıcırdatıyordu.

HEA-2 Sizin paşanızın sakalından tutup, direğe bağlayıp diri diri yakacağız, sizin beylerin âzalarını birer birer koparacağız, hele sizin paşa. yok mu, **ağzına** kurşun akıtacağız.

HEA-3 Tepesinde bir volkanın sönmüş, kararmış, üzeri külle örtülmüş siyah **ağzı** vardır.

HEA-4 Hacı Murad, son derece tatlı, fakat inatla kısılmış bir küçük **ağız**, kirpiklerinin altına saklanan iki ürkek göz, omuzlarının arasına sıkışan küçük bir baş gördü.

HEA-4 Oğlanı bıraktıkları zaman, yüzü çürük içinde, tanınmayacak kadar şişmiş, **ağzından**, burnundan kan boşanmağa başlamıştı.

HEA-5 Sâbire Hanım da müthiş bir Türk hanımı, çocuklarını; kocasını, evini amansız **ağız** kalabalığı ile kullanan bir Türk hanımı!

HEA-5 Fakat **ağzım**, boğazım, bu alevlerini şakaklarımda, avuçlarımda hissettiğim cehennemle kurumuş, bitmişti.

HEA-6 Ben bu **ağızlara** vaktiyle inanmıştım. Fakat gördüm ki, hükümdar sözüne kapılan bilgin sonu zindan veya terk-i nâm ü şandır.

HEA-6 Akıl ve hikmetin eşeklerin **ağzına** kalacağını kim umardı...

HEA-6 Arada **ağzından** marpuçu çıkarıyor, yanında, yaprak üstünde yığılı duran kavak incirinden birini **ağzına** atıyor.

HEA-7 Maviliğin çerçevelediği melek yüzlü, iri gözlü, mânalı **ağzılı** bir çocuk koşarak geliyor.

HEA-7 **Ağzını** açmış bir mezarın karanlığı ile aramdaki biricik ışığım, sizin gözlerinizdir.

HEA-7 Kadınlığının verdiği temizlik, **ağzından** çıkan o yarım cümle için onu utandırmıştı.

HEA-8 Ben gelir gelmez, ikisinin de **ağzını** kilitleyen bir konuşma yakaladım.

HEA-8 Elleri midesinin üstünde, ikiye ayırmaya çalıştığı küçük vücudunu ileriye doğru uzatarak, **ağzı** yuvarlak açık, gözleri hayat ve neşe saçarak, Kavalerya Rustikana'dan diye başladı.

HEA-9 Ucu uzun, delikleri açık ve kıvrık, **ağız** daha sıkı ve daha anut...

HEA-9 Rabianın âdeta **ağzı** hayretten açık, bu lâtif mahlûku seyrediyordu.

UK 25 düzülü gözlârlân, **aazlan** hem boynuzculan, nice kuzu kafası

UK 137 Kaykauz tez aldı onun ince yumuşak belini kavi erkek kollarınna da, sıkıp güüsünâ onnarın **aazları** bireri geldiler isteyişli sansı pek çoktan

UK 226 kız tuttu elcezinnen onun **aazını**

UK 211 o yaklaştı gelinin güüdesine da onnarın aızları bir yere geldiler

GTA 150 [ɔ α'tin u'nu byc'myʃ ɔ'nun 'nıdʒe de: kəvesi'nî α:zi'nî]

GTA 177 [ʒel'sene pəktə'jəsin be'im cyldʒe'ızı'mı em dɣ'za:sı be'nım

α'iztʃα:zi'mî]

GTA 182 [ε:ı sa:'bı be'nım dıdɔktə'r'mi α'ta:sin] [hem be'nım α:'zim se'nın

metinni:'ne hɔ'bex verɛ'dʒectıɣ]

GTA 193 [suvα'sənxə fɪ'rın a:ztʃa:zi'nî]

ADİL I: 40 topların **ağzı** düşman istekhamına çevrildi

ADİL II: 127 gara saçları, eşglâ dolu uzun kirpikli gözlâri, ârâbi burnu, hamısından artıg gözâl balca **ağzı**, gırmızı dodagları mânim hoşuma geldi

ADİL I 40 **Ağzını** yahalamag. **Ağzı** ile nefes almag.

ADİL I 40 Piri kişi: Gızım, çih ağaca vâ bu sallanan arıları torbanın içinä salıb **ağzını** büz.

ADİL I 40 İtlâr hürâ-hürâ mağaranın **ağzını** aldılar, ancag cür'ât edib içäri girä bilmädilär

TDS 20 **Agzımda** ekece diş kalmadı

TNAS 14 Adam çişirilen yaylık (gap), **agzi** açılsa, mıssarar.

TNAS 20 **Agız** ağızdan yelli, gulag-gulagtan eşitgir.

TNAS 20 **Agız** aygak, söz taygak.

TNAS 20 **Agız** bir, gulag iki, bir geple, iki dingle.

TNAS 20 **Agızdan** çıkan sözi dolanıp (ızına) alıp bolmaz.

TNAS 20 **Agız** iyer - göz utanar.

TNAS 20 **Agız** - gözi yumsa bolar, durmaz burnı nätse bolar.

TNAS 20 **Agız** öz rızkını iyer.

TNAS 20 **Agza** garan aç galar.

TNAS 21 **Agza** geldi diyip diye berme, önge geldi diyip iyi berme.

TNAS 21 **Agzi** açık aç ölmez (açık ağız aç bolmaz).

TNAS 21 **Agzi** bilen ak guş alar.

TNAS 21 **Agzıbire** Tangrı biyr, agzalanı ganırıbiyr.

TNAS 21 **Agzıbirler** aş getirer, agzalalar kaş getirer.

TNAS 21 **Agzıbirlik** hemme zatdan güçlüdir.

TNAS 21 **Agzi** gana degen gurt ol oba yola çıkar.

TNAS 21 **Agzi** gowşak yumşak arar.

TNAS 21 **Agzi** gışık-da bolsa, bay gızı yar dannar.

TNAS 21 **Agzi** gışık-da bolsa, bay oğlu geplesin.

TNAS 21 **Agzi** gızanda gepläning sowanda yüzi gızarar.

TNAS 21 **Agzi** köp aşa yakşı (yakın), eli köp işe.

TNAS 21 **Agzımda** - aşım gözümde - yaşım.

TNAS 21 **Agzi** menli aşa yakın, eli menli işe.

TNAS 21 **Agzımı** bulamak yandırdı, kâşge bir aş bolsadı: başımı kesek yardı, kâşge bir daş bolsadı.

TNAS 21 **Agzına** güyji yetmedigiñ dili öz başını iyer.

TNAS 21 **Agzında** Alla, gönjlünde Şeytan.

TNAS 21 **Agzında** diş yok, başında huş.

TNAS 21 **Agzını** aç dili bolsa gaç.

TNAS 21 **Agzını** alart-da (alart) höküm (döwrüñi) sür.

TNAS 22 **Agzıña** geleni deymek nadanlıktan, hödürsüz iymek haywanlıktan.

TNAS 22 **Agzıñda** aş gatıklama.

TNAS 22 **Agzıñdan** al alsın, sırtıñdan yel çalsın.

TNAS 22 **Agzıñ** dolı gan bolsa da, yağınıñ yanında tükürme.

TNAS 52 Ayakda bolandan **agızda** bol.

TNAS 52 Ayagda turan çañ **ağıza** yeter.

TNAS 68 Baş görki saç, **agız** görki diş.

TNAS 73 Bayıñ **agzi** gışık bolsa-da, sözi dogrı.

TNAS 134 El **agza** yakın.

TNAS 135 El hasası kümüşden, **agzi** dolı yumuşdan.

TNAS 371 Yetimiñ **agzi** aş yetende, burnı ganar.

TNAS 103 Dag görki daş, yüz görki gaş / (... yüz görki gaş, **agız** görki diş).

TNAS 115 Dişsiz **agız** - daşsız degirmen (... dişsiz haraz).

TNAS 203 Haywan **agzından** semrär, adam - gulagından.
TNAS 203 Haywan öñüne geleni iyer, akmak **agzına** geleni diyer.
TNAS 334 Utañ gözde, görk **agızda**.

3. Anlam Olayları Bakımından *aγız

Eski metinlerde Şu anlamlara rastlıyoruz (Tenişev 1997: 225):

1) ‘Ağız’. Yakut ve Çuvaş kaynakları dışında tüm kaynaklarda vardır. Bu terim, vücut organı olarak AĞIZ için temel terimdir. Buna bağlı olarak bir takım metaforik anlamlar ortaya çıkmaktadır: 1) Şekil ağıdan: kapalı bir odaya veya bir hacme giriş deliği; en yaygın anlamlar - maddi kùltür nesnelерinin parçaları (kap ve çanak ağızları, Şişe ağızları) ve doğal çevre detayları (vadi ağızı (giriŐi) ve ondan geçebilen nehir ağızı); 2) Bir taraftan ‘konuşma, sözler’, öbür taraftan ‘yemek yeme, yemek yiyen’. Bu iki anlam grubu *aγız teriminin AĞIZ karşılığı olan Türk lehçelerinde olağandır ve Proto-Türkçeye ağız organının asıl adı olarak yansıtılabilir.

2) ‘Dudaklar’. Yakut Türkçesinde. Yine buradan, bazı maddi kùltür nesnelерinde yarı yuvarlak girinti: ok, eyer üzerinde. Bu anlam büyük ihtimalle asıl ‘ağız’ kavramından metonimi yoluyla oluŐmuŐtur. Asıl anlamının ‘ağız’ olduğuna başka bir anlam da göstermektedir: ‘tüfek namlusu’.

3) ‘Akarsu kavşağı’. Çuvaş Türkçesinde. Bu anlam da ‘ağız’ anlamının standart metaforlarından biridir.

Ağız sözcüğünün tarihsel metinlerinde temel anlamının insan veya hayvan organı olarak ağız olduğu, daha sonra metaforik yollarla ‘herhangi bir açıklık, boğaz, aralık, boşluk’ anlamlarını kazandığı anlaşılmaktadır.

Modern Türkiye Türkçesinde *ağız* sözünün birinci anlamı ‘yüzde, avurtlarla iki çene arasında, ses çıkarmaya, soluk alıp vermeye ve besinleri içine almaya yarayan boşluk’tur (TS: 37). Türk dilinin en eski dönemlerinden itibaren günümüze

doğru *aγız sözcüğü, anatomik işlevine benzetilerek birçok cansız nesne ve olgularla ilişkilendirilmiştir. Bu şekildeki metaforik kullanımları modern Oğuz sahasında da oldukça yaygındır. Türkiye Türkçesinde *ağız* sözünün *ağzından bal ak-* ‘güzel konuşmak’, *ağzını yay-* ‘çok konuşmak’ gibi konuşma kabiliyeti ile ilgili, birçok metaforik kullanımına rastlamaktayız. *Ağız* sözünün *pis ağızlı* ‘çok yiyen, ne olduğuna bakmadan yiyen’, *ağzı kapanma-* ‘çok yemek’, *ağız açmak* ‘söz söylemek, konuşmak’, *ağız açtırma-* ‘çok konuşarak başkalarının söz söylemesine fırsat vermemek’, *ağız yokla-* ‘öğrenmek, istenilen şeyi söyletmek’, *ağız alışkanlığı* ‘çok söylendiği için bir sözü sık sık kullanma durumu’ gibi birçok metonimik kullanımını da görmekteyiz.

Gagauz Türkçesinde de *ağız* sözünün kullanıldığı pek çok metaforik deyim görülür: *ağzı açık* ‘aptal, çok meraklı’, *pis ağızlı* ‘küfürbaz, kötü konuşan’, *ağzı kapanmeer* ‘geveze’, *ağzından laf çıkmaz* ‘gereksiz konuşmayan’, *ağzın ucunnan lafetmee* ‘sert şekilde konuşmak’, *ağzına su almak* ‘konuşmamak, susmak’.

4. Meronim Olarak *aγız

Tarihsel ve modern Türk dilinde *aγız sözü, değişmeden günümüze dek varlığını sürdürmektedir. Anatomik anlamda *yüz* kavramına bağlıdır. Hem insan hem de hayvan anatomisinde rastlanmaktadır. Dolayısıyla anatomik yapı olarak baktığımızda *aγız, *balç ve *yü:z sözünün hem alan : mekân hem de nesne : parça ilişkisi gösteren meronimidir. *çähä sözü de *aγız sözünün nesne : parça ilişkisi gösteren meronimi olmaktadır. Diğer yandan *du:dak / *erin, *dilk, *di:ş, *azıγ, *damγak sözleri *aγız sözünün nesne : parça ilişkisi gösteren meronimleridir. ‘Yanağın iç tarafı, ağız boşluğu’ anlamı açısından *aburt sözü de *aγız sözünün alan : mekân

ilişkisi sergileyen bir meronimi olarak düşünülebilir. Bu şekilde *aγız sözü aynı zamanda bir holonim de olabilmektedir.

ALAN : MEKÂN	*balç : *yü:z : *aγız : *aburt
NESNE : PARÇA	*balç : *yü:z : *aγız : *çänä
NESNE : PARÇA	*aγız : *du:dak / *erin, *dilk, *di:ş, *azıγ, *damıyak

2.1.13.2. *aburt

Proto-Tü. *adurt (Tenişev 1997: 225); Proto-Ogur *adurt; Proto-Oguz *adurt; **Bud.Tü.ç.** adurt (TT II 16), adurt ‘avurt, yanak’ (EUTS: 6); **Doğu Tü.:** xv. yy. avurt (Sngl 53v5); **Batı Tü.** xiii. – xix. yy. avurt ‘söz, laf, sohbet’ (TTS I 287); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** avurt ‘Yanağın ağız boşluğu hizasına gelen bölümü’ (TS 166); **Gag.** avurt/aurt ‘1. Çene 2. Diş etleri’ (GS: 60); **Trkm.** owurt ‘1. İki yanağın iç yüzü, iç boşluğu 2. Ağız boşluğu, ağız’ (TDS 479); **Kuzey-batı (Kıpçak):** Kumuk uvurt, Tat. urt, Başk. urt, Kaz. urt, Kırg u:rt, Nogay uvirt, Karakalpak urt; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay u:rt ‘gırtlak’ (u:rta- ‘ağza su almak’, u:rtam ‘yudum’), Tuva a:rta- ‘yudumlamak (örneğin: sıcak çay)’, Şor o:rta- ‘yutmak’, o:rtam ‘yudum’, Hakas o:rta- ‘ağza su almak’, Yakut omurt (Tenişev 1997: 225)

1. *aburt Etimolojik Değerlendirmesi

Ramstedt, *aburt sözünün Altay dillerindeki karşılıklarını şu şekilde vermiştir: Moğ. *oğuçin, *oğuçin, ouçi ‘yudum, yanağın iç tarafı’; Kalmık ötişi. Proto-Altay şekli *aburti olarak tespit edilebilir (Tenişev 1997: 226).

2. *aburt Kullanım Alanı

TTS I 287 Bunlar bu **avurda** meşgul iken...

TTS I 287 Bâd-für: Ve **avurdu** yelli kişi ki kimesine elinden iş gelmez itmediği nesneyi söyler, ser savurur, lâf ü güzaf urur

TTS I 288 Âşık onlar, sen **avurduñ** öttürürsün bülbülâ
Kül olur eczası, feryad eylemez pervaneler

TTS I 288 Sen **avurduñ** öttürürsün âşık, hey bülbül oldur
Yanar od içre girer pervane feryad eylemez

TTS I 288 Yanınca olup **avurd** ura ura giderdi

TTS I 288 Yoldaşı kızlar ile **avurd** urup tebessüm etmeğe başladı

TS 166 Hüdei, Bayram'ın **avurtları** çökmüş solgun yüzüne bakarak bir varsayım yapmıştı

TS 166 Biri **avurtlarını** şişirip dümbelek çalmaya, diğeri zurna üflemeğe başlar

SFA-2 Karavokiri, ellerini havaya kaldırarak, dirseklerini' yana açıp sıkarak, bazan **avurtlarını** şişirerek yakamozdan balığı nasıl tanıdığını anlatıyor.

HEA-9 Yüz soluk, **avurtlar** çökük. Fakat gene o azim ve irade var. Rakım biraz teselli buldu. Ölecek insanın yüzünde böyle -canlı bir ifade olmaz. Osman mübalâğa ediyor.

TDS 479 Ol aşakı dodagını dişledi, **ovurtları** yumralan yalı göründi

TDS 479 A, men bolsam **ovurdımda** suv bar yalı dımärin

3. Anlam Olayları Bakımından *aburt

Eski Türk metinlerinde *aburt teriminin şu anlamlarda kullanıldığını görüyoruz:

1) 'Yanağın iç tarafı, ağız boşluğu' - Eski-Uyg, Orta-Kıp.; Güney-batı: Kumuk, Başkurt, Nogay, Karakalpak, Kaz., Kır, Özb, Yak.; Tat. 'dişeti'.

2) 'Yudum, ağza sığan su miktarı' - Orta-Kıp., Çağ., Trkm., Yak, ve kısmen Kuzey-doğu Türk lehçeleri.

3) 'Yanaktaki gamze' - Kumuk, 'elmacık kemiği' - Gag.

Bu anlamlardan (1) ve (2), olağan çok anlamlılığa uygun anlamlardır (hacim, içeri almak). Tenişev, bu anlamların da Proto-Türkçeye kadar uzanabildiği görüşündedir (1997: 226).

4. Meronim Olarak **aburt*

Anatomik yapı açısından **aburt*, **balç* ve **yü:z* sözlerinin alan : mekân ilişkisini gösteren meronimidir. Diğer yandan **siňök* ve **teri* sözleri **aburt* sözünün nesne : madde ilişkisi gösteren meronimleri olur.

ALAN : MEKÂN	<i>*balç : *yü:z : *ayız : *aburt</i>
NESNE : MADDE	<i>*çänä : *siňök, *teri</i>

2.1.14. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde DUDAK

‘**dudak**’ Lat. *labium* İng. *lip*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan DUDAK kavramını karşılayan sözcükler Proto-Türkçe **du:dak* ve **erin* sözcüklerine dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.1.14.1. **du:dak*

Proto-Tü. **du:dak* (Tenișev 1997: 226); Proto-Ogur **du:dak*; Proto-Oguz **du:dak*; **Harezm ç.** xiv. yy. *dudaḳ* (KE II: 173), *todaḳ* (NF III: 429); **EKıp.** *dudaḳ* (KTS: 65), *erin* ‘burun deliği, dudak, diş eti’ (KTS: 74), *irin* ‘dudak’ (KTS: 113), *todaḳ* ‘dudak’ (KTS: 278), *totaḳ* ‘dudak’ (KTS: 281), *tudaḳ* ‘dudak’ (KTS: 283), *tutaḳ*, *tutağ* ‘dudak’ (KTS: 285); **Batı Tü.** xv. yy. *tuṭak* (CH I: 163), *tuḍaḳ* (DK II: 294); xiii. – xix. yy. *tudak* ‘dudak’ (TTS V 3847), *tuḍaḳ*, *tutaḳ* ‘dudak’ (YTS: 212, 214); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *dudak* ‘1. Ağzın, dişleri örten ve dışarıya doğru az veya çok kıvrılan üst ve alt kenarlarından her biri 2. (*mec.*) Ağız’ (TS 640), *dodaḳ*, *dodak* ‘dudak’ (Zarşat, *Iğdır -Kr.; Küçükhohne, Dedik, *Sorgun -Yz.) (DS IV: 1534), *erin* ‘dudak’ (Kadıçiftiği *Yalova -Ist.) (DS V: 1770), *muncur*, *muncuri*, *muncuru* ‘dudak’ (Kaptanpaşa köyleri *Çayeli, -Rz.) (DS IX: 3219), *şıpıldak* ‘dudak’ (*Bafra -Sm.) (DS X: 3770); **Gag.** *dudak* ‘dudak’ (GS: 162); **Azb.** *dodağ* ‘dudak’ (ATS: 297), *leb* <Far. (ATS: 814), *dodak* ‘dudak’ (Cla 232b), *dodag* ‘1. Ağız kenarlarını teşkil eden iki müteharrik deri-damar büküklerinden her biri 2. Bir şeyin (kabın vb.nin) kenarı, 3. Muhtelif aletlerin tutucu, sıkıcı kısmı (bu anlamda ancak

çoğul kullanılır)' (ADİL II: 127); **Trkm.** *dodak, aylag* (RLT: 73), *dodak* 'dudak' (TDS: 262); **Güney-Doğu:** YUyg. *to:tak*, Özb. *dudok*; **Çuvaş:** *tuda* (Tenişev 1997: 226)

1. **du:dak* Etimolojik Değerlendirmesi

Türkmen Türkçesinde bu söz *do:dak* şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Ancak telâffuzda ikinci hecedeki /a/ sesi /o/ olarak telâffuz edilir. Bir ek aldığıında /o/ya dönen bu /a/ sesi uzar. Bu uzunluk ikincildir. Ancak sözün ilk hecesindeki uzunluk birincil olmalıdır.

Eski Türkçede dudak kavramı için *erin* sözü kullanılıyordu. Çağdaş Türk lehçelerinde, güneydoğu Türk lehçeleri dışında her lehçede varlığını sürdürmektedir. Güneydoğu grubunda ise genellikle *dodak/dudak* sözü kullanılmaktadır.

2. **du:dak* Kullanım Alanı

MŞ 104 **dudağlar** gäce yaş olup gündüz kuru olmağ ve gönül ırlığanmağ ve gäce gäce diş kırıldamağ

MŞ 136 dil evvel şararur şonra kızarur zağmet ve ıaräret şuşuzluğ ve ıarlığanmağ artuğ olur ve **ıudağ** yarılır ve dil kırur

TTS V 3847 Vey **ıanağım** sel se bil-i an de lib-i akl u dil

Vey **ıudağım** selse bil-i ravza-i bağ-i cinan

TS 640 Birdenbire kavalı **dudaklarına** götürdü ve üfürmeye başladı

TS 640 Eve **dudağınızda** bir şarkı ile dönüyorsunuz

TS 640 Bayram, **dudağımın** ucuna gelen soruyu sormadı

SFA-1 Kuşlar pek yakınından geçmişse, seslerini taklit ederek kalın **dudaklarıyla** dişlerinin arasından onlara seslenirdi.

SFA-1 Daha dün **dudaklarımı**, tüylü kollarını; ağzının, kirli dirseğini; şeftali, kaşar peyniri, ekmek, kavun kokan avucunu, memeni, gözünü öpmüştüm. Şimdi kaçıyorsun benden, soğuyayım istiyorsun; soğuyup da gebereyim.

SFA-2 Kalın **dudakları** bir taze incir rengi ile siyah, ballı...

SFA-2 O sutiyensiz düşük göğsü, pek fena boyalı **dudakları**, hiç gülmeyen ince yüzü; dokunaklı, mahzun, azıcık şehla gözleri le kimseyi pek fazla sarmıyordu.

HEA-1 Samim Bey, arada bir **dudaklarında** beliren o alaycı gülümsemesi ile dinliyordu.

HEA-2 Ne genç, ne pembe **dudaklı**, ateşin gözlü talebeler, ne uzun ökçeli zarif muallimler vardır.

HEA-2 **Dudakları** sarkmış, gözleri sönmüş, burnunun etrafında ihtiyar çizgiler, uzun kolları dizlerinin yanına düşük, ölü sükûneti ile oturuyordu.

HEA-2 Ayasofya tarafından giren herkes uçan Türk bayraklarını siyah görünce **dudaklarından** bir feryat; kısılmış bir hıçkırık fırlıyordu.

HEA-3 On sekiz yaşında körpe bir servi gibi uzun boyu, duru teni üstünde siyah ipek dalgalı saçları, ezici kara gözleri, çapkın kara kaşları, nar çiçeği gibi yumuşak ateşli **dudaklarıyla** Zeynep'in ünü İzmir'i yakmış, İstanbul'a kadar yayılmıştı.

HEA-4 Acaba bu **dudaklardaki** tatlılık irsî bir marka mı, yoksa kızın ruhunun ifadesi miydi?

HEA-4 İpince burnunun altındaki renksiz ve kısık **dudakları**, anormal denilecek derecede, yamalı bir iradeye sahip olduğunu sezdiriyordu.

HEA-5 Saffet. şişman, güzel vücuduyla, solgun mavi gözleri; renksiz **dudakları** ile katiyyen senin sevebileceğin bir kız değil.

HEA-5 Fakat gözünün aşağı kısmı kuvvetli çeneleriyle kocaman kırmızı **dudaklarını**, muntazam fakat büyük burnunu hiç sevmedim.

HEA-6 Alınlar arkaya kaçık, gözler içeriye çökük, sımsıkı kısık, ince renksiz **dudaklar**, burunla ağız arasındaki tıraşlı mesafe bir gorilinki kadar geniş.

HEA-6 Ağızları küçük, âdeti **dudaksız**, birer kızıl nokta.

HEA-7 Fakat **dudaklarının** yanındaki belirsiz, ince çizgi ve yüzünün aşağı kısmı bu gülüşe katılmadı.

HEA-8 Kırmızı **dudaklar** biraz açık. bir eli yanına düşmüş, öbürü de Hikmet'in karyolasına yakalamıştı.

HEA-9 İşte bunu için yolunun üstünde tebessümler **dudaklarda** donar, kahkahalar kısılır, çocuklar çil yavrusu gibi dağılır.

HEA-9 Çatkın yüzü derhal gülüyor, kısık **dudakları** açılıyor, Tefiğe mütemadiyen emirler veriyor.

UK 77 sütlär kurumuş **dudaklarından**

UK 102 kalınca **dudaklı** olan

UK 140 Kaykaur bakardı onun üzüne, gözlerne, yaşlarına, **dudaklarına**, yanaklarına

UK 149 o öper onu saçları, ilişer **dudaklarının** yanaana

UK 205 keskinnetmiş mavi gözlerini, sıkılmış al **dudaklarını**

UK 268 çocuk baker kızın gözlerne, **dudaklarına**

GTA 182 [ε'1 sa:'bı be'nım **dudaklar'mi** α'ta:sin] [həm be'nım α:'zım se'nın

metınıni:'ne hα'beɣ verε'dʒectıɣ]

ADİL II: 98 [Mahirä] gurumuş **dodaglarını** dili ile islatdı. H. Mehdi

ADİL II 127 Gara saçları, eşgle dolu uzun kirpikli közleri, erebi burnu, hamısından artıg güzel balaca ağzı, gırmızı **dodagları** benim hoşuma geldi.

TDS 262 Onuñ yarılan **dodaklarından** gan akardı

TDS 262 Begenciñ Aysoltana göni seredip bilmeyän görecinde, birmala yılgıryän **dodaklarında** utanç yalı bir yağday sızılär.

3. Anlam Olayları Bakımından *du:dak

Tarihsel ve modern Türk dilinde *du:dak sözünün anatomik anlamda kullanıldığını görüyoruz. Türkiye Türkçesinde *dudak* temel anlamının yanı sıra doğrudan 'ağız'

anlamında da kullanılmaktadır. Dudak sözü ağız sözünün bir parçasıdır. Bu durumda bütün yerine parça kullanılmış olur. Bu da bir metonim içinde sinekdoka olayının ortaya çıkmasıdır. Diğer yandan ‘bir şeyin (kabin vb.nin) kenarı veya aletlerin tutucu, sıkıcı kısmı anlamlarında ise metaforik bir kullanım ortaya çıkar. Türkiye Türkçesinde *dudak* sözünün kullanıldığı pek çok metaforik deyim vardır: *dudak bük-* ‘bir şeyi beğendiğini, küçümsediğini belli etmek, umursamamak, küçümsemek, pek aldırış etmemek’, *dudak payı bırak-* ‘bardak veya fincan gibi kapları, ağıza kadar doldurmayıp dudağın yanaşabileceği kadar boş bir yer bırakmak’. Gagauz Türkçesinde de kullanılan *baldudaklı*, *aldudaklı*, *ince dudaklı*, *dudağı sarkık ol-* ‘küs olmak’ deyimleri de dudak sözünün metonim olarak kullanılması neticesinde oluşturulmuş metaforik deyimlerdir.

4. Meronim Olarak **du:dak*

Anatomik olarak **du:dak*, **yü:z* ve **ayız* sözlerinin nesne : parça ilişkisi gösteren meronimidir. Türkiye Türkçesinde kullanılan ‘üst dudağın ortasındaki oluk’ anlamındaki *dudak çukuru* (TS: 640) **du:dak* sözünün alan : mekân ilişkisi gösteren meronimi olur.

NESNE : PARÇA	* <i>ayız</i> : * <i>du:dak</i> * <i>yü:z</i> : * <i>du:dak</i>
---------------	--

2.1.14.2. **erin*

Proto-Tü. **erin* (Tenişev 1997: 226); Proto-Ogur **erin*; Proto-Oguz **erin*; **Bud.Tü.ç.** *ol küliüj erni* ‘o gülen dudak’ (TT II 16,15) üstün altın erinleri ‘üst ve alt dudakları’ (I IV 30, 52-3), *ärin* (EUTS: 74), *irin* (EUTS: 96); **İslami ç.:** xi. yy. **Krh.**

erin, irin ‘dudak’ (DLT I: 77), *erin* (DLT I 70, 77); **Harezmi** ç. xiv. yy. *ir(i)n* (KE II: 271); **MKıp.** xiv. yy. *eren* ‘dudak’ (Kİ 12:XV); **Doğu Tü.:** xv. yy. *ern* ‘dudak’ (Sngl. 100r); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *erin* ‘dudak’ (Kadıçiftiği *Yalova - Ist.) (DS V: 1770); **Güney-Doğu: Özb.** *irin* ‘dudaklar (eski)’; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. *erin* ‘dudak, ağız; tabak kenarı’, Kumuk *erin*, Karaçay-Malkar *erin*, Tat. *irin* ‘dudak, dudaklar’, Başk. *irin* ‘dudak’, Kaz. *erin*, Kırg *erin*, Nogay *erin*, Karakalpak *erin*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *erin*, Tuva *erin* ‘dudak, çanak kenarı’, *erin-tiş* ‘ağız’, Şor *erni*, Hakas *irin* (Tenişev 1997: 226-227)

1. *erin Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev, *erin sözünün Altay dillerindeki paralellerini şu şekilde göstermiştir (1997: 227): Proto-Türkçe *erin ‘dudak’; Moğ. *eri-ğün ‘alt çene’, erü:n ‘çene’; Kalmık örgn ‘çene kemiği, çene’, Buryat ürgü(n) ‘çene, çene kemiği’.

Doerfer, *erin sözünün Halaç Türkçesinde *änne* şeklinde tespit etmiş ve genellikle Türk dilleri bölgesinin doğusunda *ärin*, batısında ise *dodak* (fakat Türkmen Türkçesinde batı olmasına rağmen yine *ärin*) kullanıldığına dikkat etmiştir. (Doerfer 1970: 24)

2. Anlam Olayları Bakımından *erin

Türk dili kaynaklarında şu anlamlara rastlanmaktadır (Tenişev 1997: 227):

(1) ‘Dudak’. Tüm Türk lehçelerinde vardır.

(2) ‘Tabak kenarı’. Metaforik anlam. Karaim, Tuv. Bu metafor, ‘alt dudağı’ olan anlamını birincil pekiştirmektedir.

Bütün Lehçelerde ‘kenar’ anlamındaki kullanımları benzetme temeline dayandığından metafor neticesinde ortaya çıkmış olmaktadır.

3. Meronim Olarak *erin

Anatomik olarak *erin, *ayız ve *yü:z sözlerinin nesne : parça ilişkisi gösteren meronimidir. Eski Türkçe döneminde *erin sözünün meronimleri olarak *üstün altın erinleri* ifadesinde anlatılan ‘üst dudak’, ‘alt dudak’ kavramları nesne : parça ilişkisi göstermektedir.

NESNE : PARÇA	*ayız : *erin *yü:z : *erin *erin : <i>üstün altın erinleri</i>
---------------	---

2.1.15. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde DİL

‘dil’ Lat. *lingua* İng. *tongue*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan DİL kavramını karşılayan sözcükler bir tek Proto-Türkçe **dilk* sözcüğüne dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.1.15.1. **dilk*

Proto-Tü. **dilk* (Tenişev 1997: 227); Proto-Ogur **dilk*; Proto-Oguz **dilk*; **KökTü.** viii. yy. *til* ‘bilgi almak için yakalanan tutsak’, *til sab* ‘konuşma’ (Ton 32, 36); **İslami ç.:** xi. yy. **Krh.** *til tuttum* ‘sorguya çekilecek tutsağı tuttum’ (DLT I 336); **Harezm ç.** xiv. yy. *til* (KE II: 632), *til* (NF III: 425); **EKıp.** *dil* (KTS: 61); **Doğu Tü.:** xv. yy. *siziñ tilçe* ‘sizin dilinde’ (Sngl. 200r. 22); **Batı Tü.** xiv. yy. *dil* (EM: 124), xv. yy. *dil* (MŞ: 18), *dil* (CH I: 250), *dil* (DK II: 90); xiii. – xix. yy. *dil* ‘1. Anahtar 2. Sözleşme 3. Körfez, koy 4. Düşman ahvalini söyletmek için alınan esir’ (TTS II: 1145), *dil* ‘dil’ (YTS: 67); **Modern Tü.:** **Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *dil* ‘1. Ağız boşluğunda, tatmaya, yutkunmaya, sesleri boğumlamaya yarayan etli, uzun, hareketli organ, tat alma organı 2. Birçok aletin uzun, yassı ve çoğu hareketli bölümleri 3. Büyükbaş hayvanların haşlanıp pişirildikten sonra yenebilen dili 4. Ayakkabı bağlarının ayağı rahatsız etmemesini sağlayan ve bağ altına rastlayan saya parçası 5. Coğrafik anlamda burun 6. (*denizcilik*) Makaraların ve bastıkların içine yerleştirilmiş olan, üzerinden geçirilen halatı istenilen yöne çevirmeye yarayan, çevresi oluklu, küçük döner tekerlek 7. (*müzik*) Bazı üflemeli çalgılarda titreşerek ses çıkaran ince metal yaprak 8. (*halk*) Anahtar’ (TS 586); **Gag.** *dil* ‘dil’ (GS: 145); **Azb.** *dil* ‘dil’ (ATS: 279), *dil* (EDT 489b), *dil* ‘1. İnsan ve omurgalı hayvanların ağız

boşluğunda olup, gıdanın çiğnenip yutulmasına yardım eden ve onun tadını bildiren, insanda ise, ek olarak, konuşma seslerinin meydana gelmesinde iştirak eden organ 2. İnsanlar arasında ünsiyet vasıtası olup onların bir birlerini anlamalarına ve bir birleri ile fikir mübadelesi etmelerine imkan veren ses, söz ve grammatik vasıtalar sistemi 3. Bu veya diğer seciyyevi hususiyete malik olan konuşma veya ifade tarzı; üslup 4. Konuşma kabiliyeti, konuşma, 5. Konuşma, konuşma tarzı, 6. (*mec.*) Bir şeyi ifade veya izah eden, ünsiyet vasıtası olabilen şey, 7. Muhtelif aletlerin, cihazların vb.nin uzanan ve çoğunlukla hareket edebilen hareketli kısmı, 8. (*coğ.*) Denizin, içeriye doğru uzanmış uzun, üstü düz, alçak kumlu kuru kısmı, 9. (*mec.*) Muharebede düşmanın durumu hakkında bilgi alınabilecek esir' (ADİL II 98); **Trkm. dil** (RLT: 223), *dil* '1. (*anat.*) Dil 2. Cihazlarda ölçüyü gösteren kısım 3. Lisan' (TDS: 255); **Güney-Doğu:** YUyg. *til*, Özb. *til*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Kırg *til*, Tofa *dil*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *til*, Tuva *dil* (EDT 489b), Şor *til*, Hakas *til*, Yakut *til*; **Çuvaş:** *çelhe* (Tenişev 1997: 227)

1. **dilk* Etimolojik Değerlendirmesi

G.İ. Ramstedt, Ana Türkçedeki /*δ*/ sesinin Altaycadaki /*d*/ sesinden geliştiğini Ana Türkçedeki bu sesin eski Uygur Türkçesine v bazı durumlarda da Çağatay Türkçesinde /*z*'ye geliştiğini, Batı ve Güney Türkçelerinde /*y*'ye, Kuzey Türkçelerinde /*d*/ ve /*z*'ye, Yakut Türkçesinde /*t*'ye daha önce de Çuvaş Türkçesinde /*r*'ye geliştiğini belirtmiştir. Räsänen Ural Altay ortak dilinde /*δ*/ ve /*δ*'/ seslerinin bulunduğunu, bu seslere Altaycada /*l*/ (r) veya /*d*/ (t) seslerine geliştiğini, Altaycadaki /*d*'nin Türkçede /*δ*'ye yönelik bir ses olduğunu söylemiştir. Daha sonra N. Poppe da Altaycada /*d*/ sesini kabul etmiş, bu sesin Türk lehelerinde /*d*/, /*t*/, /*z*/,

/y/ seslerine geliştiğini belirtmiştir. Bu görüşlere daha sonra Clauson, Dimitriyev, Serebrenikov, ve Bogoroditskiy de katılmıştır (Tenişev 1984: 280).

Araştırmacılarca Ana Türkçede kelime başı /t/ sesi kurularak Oğuz grubu Türk Lehçelerinde /t/ > /d/ gelişiminin görüldüğü vurgulanmıştır. İlliç-Svitiç, Oğuz Grubu Türk Lehçeleri ile Tuva ve Karagas Türkçelerini karşılaştırarak /t/ > /d/ gelişiminin görüldüğünü ancak Ana Türkçede /t/ ve /d/ olmak üzere iki farklı fonem bulunduğunu söylemiştir (1963/6: 37-38). N.K. Dimitriev de Türkmen Ağzlarındaki /d/’li ve /t/’li kullanımlara değinerek /d/ ve /t/ seslerinin yoğunlukta olmasının yanı sıra daha sızıcı /d/ ve /t/ seslerin de kullanıldığını ifade etmiştir (Tenişev 1984: 209). Kaşgarlı da Oğuz Türkçesinin en belirgin özelliklerinden birinin söz başı /t/ > /d/ değişimi olduğu söylerken diğer yandan kelime başı /t/’li birçok örneğe yer vermiştir.

N. Poppe ve Gombocz’a göre Oğuz Türkçesindeki /d/ diğer Altay Dillerindeki /t/ ile ilişkilidir (İlliç-Svitiç 1963/6: 45). Altay dillerinde tespit ettiğimiz paraleller: Proto-Mançu-Tunguz **dilgan* ‘ses’ (Tenişev 1997: 228).

Menges, Kıpçak sahasında ve Rus ve diğer Slav dillerinde karşımıza çıkan *tolmaç/talmaç* ‘çevirmen; casus’ sözünün etimolojisini incelemiş ve **tl* kökünden türemiş olmakla birlikte bu sözün etimolojisinin kesinlik kazanmadığını ve Slav dillerinden alıntı olabileceğini belirtmiştir (1944: 262-263).

Doerfer, **dilk* sözünün Halaç Türkçesinde *til*, Türkmen Türkçesinde *dil*, Yakut Türkçesinde *tl*, Kazak Türkçesinde ise *tl* şeklinde tespit etmiştir (Doerfer 1970: 24).

2. **dilk* Kullanım Alanı

EM 124 ve burun ve **dil** kuru olmak

EM 125 ağız lezzetin giderür, **dili**, dimağı, genizi kurudur
MŞ 10 kan ğalebesi ‘ alâmeti uyku çok gelmek ve çok âsnemek ve çok gerinmek ve kan alacak yârlar gicimek ve gevde ağır olmak ve burun becid kanamak ve ağız yarı tatlu olmak ve gevdede çibanlar ve sivilciler çıkmak ve deri çekili çekili gelmek ve beviz ve **dil** kızıl olmak ve düşde kızıl nesnelere görmek
MŞ 136 **dil** evvel şararur sonra kızarur zahmet ve harâret şusuzluk ve tarlıganmak artuk olur ve tudağ yarılar ve **dil** kurur
TTS II 1145 Urludur zindanda bir mühkem kilit
Bu bu külünk anın **dilidir** gey işit
TTS II 1145 Ah kim gam kilidinin **dili** yok
Âşıkın bundna özge müşkülü yok
TTS II 1145 Höcreler var gelberi göstereyin
Kilidin **dilin** eline vereyin
TTS II 1145 Mümkün olmadı kim bu kaleden bir **dil** alak
TS 586 Ağzımı dolduran kocaman **dil**, kelimelere yer bırakmıyor ki...
TS 586 Birkaç dilim ekmek, ince bir iki dilim peynir veya **dil**, bazen de haşlanmış bir sebze yemeği.
TS 586 Çocuk, hâlâ **dil** ağız vermeden yatıyordu.
TS 586 Vehbi dedenin kendini dinlediğinin farkına varır varmaz **dili** dolaştı
TS 586 Bunda yenilmiş, içilmiş bir şey yok ya! Sen onun **dilini** de anlarsın
TS 586 Günlerdir doktorun **dilinin** altında bir şeyler olduğunun farkındaydı.
SFA-1 Köprü merdivenlerinin bir tanesinin altında bir **dilsiz** boyacı vardır.
SFA-1 Öteki “Todori” İmrozlu idi. Rumcasına Rumlar gülerlerdi. Türkçesine ben bayılırdım. Sanki iki bin sene evvel Atina’da bir garip **dil** öğrenmiş küçük bir çocuk.
SFA-2 Filozofça söylenen adam, şimdi ağzı var-, **dili** yok; gözü var, kaşı yok, velinimetine basıyor küfrü!
SFA-2 Dudaklarının kenarından hayal gibi beyaz bir **dil** geçti.
HEA-1 Kavga, gürültü, sövme, sayma, el ya da **dil** dalaşı.. yok gibidir.
HEA-1 Kıpırmızı ve sipsivri bir **dil** küçük ağızından çıkabildiği kadar çıktı.
HEA-1 **Dili**, artık; bir taraftan ölçüsünü kaçırmış olduğu alkolün, bir taraftan da geçirmiş olduğu heyecanın etkisiyle kelimeleri hep birbirine karıştırıyor.
HEA-2 Anasının yaşları soluk yüzüne akarken o yeni **dilini** bulmuş gibi konuşmaya başladı.
HEA-4 Mamafih hiç bir sır saklamamak için yemin ettiği halde, bunu Hasana sor- mağa **dili** varmadı.
HEA-4 Huriye’ye: “Sana **dilini** tut, demedim mi? Hadi git semaveri yak. Seninkiler sıçan kuyruğu gibi diye bu yavrunun saçlarını kışkanmak, ayıp değil mi?” diyordu.
HEA-4 Hanife’nin ağızından: “Ama, ben, evli değilim” diye kaçan söz kendi kendisini öyle korkutmuştu ki, elinden gelse **dilini** kendi eliyle koparıp atacaktı.
HEA-6 Şarkının **dili** cennette konuşulan bir tek **dildir**.
HEA-6 Korkarım **dilini** tutamazsın, Başbakanın yanında pot kırarsın.
HEA-9 Ne yapsın, titiz, ters amma gene Tefvîğe hâkim; kalbi kuru, kafası dar, **dili** zehir, fakat Tefvik henüz ona doymamış.
HEA-9 **Dil**, din, millet bunlar insanların ruh ikliminden başka bir şey değildi.
HEA-9 Fakat Peregrini’nin arkasında, Vehbi Dedenin kendini dinlediğinin farkına varır varmaz **dili** dolaştı, dudakları titredi.
HEA-9 -Galip bey, padişaha **dil** uzatma, yoksa hepimizin derisini diri diri yüzerler, içine saman doldurur kuruturlar.

PSE 28 Ve o körlär çıkarkan, ştä bir **dilsiz** hem şeytanlı adam Ona getirdiler. Bu şeytanı kuuduktansonra **dilsiz** lafetti.

PSE 61 Ve onu halktan tenhaya çekip, parmaklarını onun kulaklarına koydu, hem tükürüp onun **dilinä** deydi. ... Hem o saat onun kulakları açıldı, hem **dilin**in bağı çözüldü, hem doru lafetti.

PSE 62 Ey **dilsiz** hem saar ruh, Bän sana sımarlaerım: ondan çık.

UK 98 Oğuz **dilinde**

UK 177 **dilim** dönmeer

UK 196 **Dilin** kesilsin senin, oğlan!

UK 199 ama Rusçukta çözülecek senin **dilin**

UK 219 Darayço da annadırdı kendi **dilin**in yardımınnan

UK 221 buçaklar oynadı ellerinde, nicä ateş **dilleri**

UK 225 ne **dilde** laf ederler

GTA 156 [pɛc be'nɛ:rım cen'dı α'nɔ **dılımı**]

GTA 184 [ɛ1 sa:'bı α'tα'him be'nım] [bı'lɛ:rım αnı hitʃ **dı'lım** ʃ1r'ʃın nɛ dα jαk'iʃik'fik_cı] [sɛn ʃ1r'sɛn be'nım y:rɛdʒi:mɛ ʃy:dɛdʒi:mın itʃı'nɛ 'nɛrɔɛ be'nım dʒα'nım ku'ıtutα'nɛ:ʃ] [α'mın]

GTA 250 [bαʃ'kα **dille'rim**][ɔ'ʊ jɔk ɔ'nʊ 'bilmɛ:rım 'nɛrɔsı_sα]

ADİL II: 98 [Mahirä] gurumuş dodaglarını **dili** ile islatdı. H. Mehdi

ADİL II 98 **Dilini** çıhartmag. **Dille** damag

ADİL II 98 **Dil** var bal getirär, **dil** var bälä

ADİL II 98 Dänizdä beş kilometr uzunluğunda sün'i **dil** yaradılmış, küläkdän yahşı gorunan buhta ämälä gelmişdir

ADİL II 98 Hoş dil ilanı yuvasından çiharar

ADİL II 98 Mähämmädhäsän ämi şirin dillä nä gädär oğluna täskinlik verdisä, oğlu bir tikä ovunmag bilmädi

TDS 255 Ene sesini çıkarman, kepän **dili** bilen dodaklarını yalaşdırardı

TDS 255 İki kilogram **dil** alıp govurdım

TDS 255 Sagadıñ **dili** günortan nahar vagtınıñ yakınlaşandığını görkezyardı

TNAS 15 Adam **dilinden** tapar, haywan pälinden (Adam **dilinden** tutular).

TNAS 19 Ağıran yere el yeter, ağırdan söze - **dil**.

TNAS 21 Ağzına güyji yetmedigiñ **dili** öz başını iyer.

TNAS 21 Ağzını aç **dili** bolsa gaç.

TNAS 24 Aklı kel täñ - **dili** uzın.

TNAS 24 Akmağın **dilinde**, akılınıñ elinde.

TNAS 27 Akıllı işi bilen, akmak **dili** bilen.

TNAS 30 Algılınıñ **dili** uzın.

TNAS 52 Ayak yüwrügi aşa yeter, **dil** yüwrügi başa.

TNAS 67 Başa bela näden geler, iki barmak **dilden** geler (Başa bela geler bolsa, iki barmak **dilden** geler).

TNAS 68 Baş kesmeklik - kaza, **dil** kesmeklik - jeza.

TNAS 72 Bayların sahlığı elinde, molların sahlığı **dilinde**.

TNAS 79 Bilbilin **dili** öz başına bela getirer.

TNAS 89 Boldusız yarıñ **dili** bir gulaç, yeli bir sanaç.

TNAS 98 Çeperin eli halkı, şahrın - **dili**.

TNAS 112 **Dil** açar, göwher saçar.

- TNAS 112 **Dil** - bela, diş - gala.
 TNAS 112 **Dil** bessesi, iş hassası.
 TNAS 112 **Dil** bilenler yandır, **dil** bilmedikler beladır.
 TNAS 112 **Dil** bilen böker - bal bilen şeker,
Dil bilmez nöker abrayıñı (dişini) döker.
 TNAS 112 **Dil** bilen orak orsañ, bal ağırmaz.
 TNAS 112 **Dil** bilyän adam - dana, **dil** bilmeyän - diwana.
 TNAS 112 **Dil** bir hazına, bireniñ bilen gutarmaz.
 TNAS 112 **Dil** bir öl yere biten zat / (Dil bir öl yere biten, nämäni diymez).
 TNAS 112 **Dil** bir sözlär, pul müñ sözlär.
 TNAS 112 **Dilden** gelen elden gelse, bar gelday soltan yok.
 TNAS 112 **Dil** düwügin diş çözmez (Dil düwenin diş açmaz).
 TNAS 113 **Dile** diş gala, göze - gaş / (**Dil** goragı diş, göz goragı gaş).
 TNAS 113 **Dile** geldi, bile geldi.
 TNAS 113 **Dil** gıybatda, gulak tamda.
 TNAS 113 **Dil** gılıçdan yiti.
 TNAS 113 **Dil** hem gala, hem bela.
 TNAS 113 **Dilim** - pulum.
 TNAS 113 **Dilini** gısga tutanıñ başı aman.
 TNAS 113 **Diliñde** bolsa balıñ, güler durar ıkbalıñ.
 TNAS 113 **Diliñ** düwenini diş açmaz.
 TNAS 113 **Diliñ** hapa bolsa, depe saçın dim-dik.
 TNAS 113 **Diliñ** sakası yürekde bolar.
 TNAS 113 **Dili** süyjülik döwletden köp dost gazandırar.
 TNAS 113 **Dili** süyjüniñ dostı köp.
 TNAS 113 **Dili** şıltık (şıltak) il bular, ayagı şıplık - suw.
 TNAS 114 **Dili** uzınıñ ömri gısga.
 TNAS 114 **Dili** yamanıñ günü-de yaman.
 TNAS 114 **Dil** kesik - baş salamat.
 TNAS 114 **Dil** süñksüz, nämäni diymez?
 TNAS 114 **Dil** ten goragı, akıl - jan.
 TNAS 114 **Dil** ussası, iş hassası.
 TNAS 115 Dişim, senden razıdırın - **dilime** gala bolduñ, **dilim**, senden nãrazıdırın - başıma bela bolduñ.
 TNAS 115 Dişin ağırsa **diliñi** çek, gözün ağırsa eliñi çek.
 TNAS 126 Dünyäde in şgyji zat hem **dil**, in aji zat hem **dil**.
 TNAS 132 Ejemde bolsa **dilärin**, ayamda bolsa yaların.
 TNAS 135 Eli uzınıñ **dil** uzın.
 TNAS 145 Är başına bela gelse, iki barmak **dilden** geler.
 TNAS 176 Gotur elden yokar, bela - **dilden**.
 TNAS 181 Göze bela gülden geler, başa bela - **dilden**.
 TNAS 183 Göz ujundan gözleme, gözünge zeper yeter, **dil** ujundan sözleme, özünge zeper yeter.
 TNAS 203 Haywan ayagından asılar, insan - **dilinden**.
 TNAS 215 İle bela elden geler, başa bela - **dilden**.
 TNAS 254 Molla bersen, **diliñi** çek, ussa bersen - eliñi.
 TNAS 309 Süñksüz **dil** - süñk döwer.
 TNAS 329 Tıg yarası biter, **dil** yarası bitmez.

TNAS 358 Yaman **dil** il bozar / Yaman ayak yol bozar.
TNAS 363 Yaşlıkda eliñ işlär, garramıñda - **diliñ**.

3. Anlam Olayları Bakımından **dilk*

Türk Dilinin eski dönemlerinden günümüze **dilk* sözünün anlamlarını Tenişev şu şekilde vermiştir (1997: 228):

1) ‘Vücut organı olarak dil’. Bu anlam tüm kaynaklarda vardır. Bu anlamla ilgili birkaç metaforik anlam olayı vardır: a) ‘Müzik aletinin dilciği’ - Azb. Trkm. Başkurt Nogay, Karakalpak, Kır.; ‘saat rakkası’ - Trkm., Tat., Başkurt; b) ‘Coğrafi anlamda burun’ - TTü; Körfez - Karaim.

2) ‘Dil, konuşma’. Tüm kaynaklarda vardır. ‘Ses’ Tat., ‘Haber’ Kır., Yak.; ‘Sihir, büyü’ - Çuv. ‘Küfür, sövme’ - Karakalpak, Kır. ‘Bilgi için alınan tutsak’ - Orh. EUyg. Run. Krh-Uyg. TTü. Trkm. Karakalpak Kır. Özb. Çuv.

Metaforik anlamlar en erken kaynaklardan beri vardır. Buna dayanarak, birincil anlamının Proto-Türkçeden beri organ olarak “dil” olduğu söylenebilir. Bu kullanımlar arasında ‘ses, haber’, metonimik anlamlardır. Bunun gibi **dilk* sözcüğünün temel anlamı ‘organ adı olarak dil’dir. Bunun dışındaki bütün anlamlar ya metaforik ya da metonimik olur. Oğuz grubu Türk lehçelerinde de ‘duyulanı bildirmek için kelimelerle veya işaretlerle yapılan anlaşma lisan (TS: 586, ADİL II: 98) anlamı metonimiktir. Çünkü konuşma ile ilgili bir organ adından faydalanılarak gerçekleştirilen bir kullanımdır. Ayrıca eski Türk lehçelerinde ve günümüzde de rastlanan çok önemli üçüncü anlamı olan ‘sorguya çekilmek için yakalanan tutsak’(EDT 489b) anlamı da metonimik bir unsurun metaforik kullanımı ile ortaya çıkmıştır. Türkiye Türkçesinde kullanılan *küçük dil* ifadesi, de benzetme neticesinde ortaya çıkan bir metafordur. Oğuz grubunda, *dil uzat-* ‘bir kimseye bir şey için kötü söz söylemek’, *dile düş-* ‘hakkında dedikodu yapılmak’, *dillere destan* ‘çok

tanınmış, ünlü’, *dile getir-* ‘konuşturmak; belirtmek, anlatmak, açıklamak, ifade etmek’, *dili damağına yapış-* ‘susuzluktan ağız kurumak, çok susamak’, *dili kılıçtan keskin* ‘kırıcı ve ağır konuşmalar yapan’; *yılan dilli, tatlı dilli, sivri dilli* (Gag.) deyimler; *dilin dişleri arasında dolaşması* (Gag.) ‘bir sebepten dolayı net konuşmaması’, *dili uzamış olan* (Gag.) ‘dedikoducu’ gibi dil ile ilgili pek çok deyim vardır.

4. Meronim Olarak *dilk

Anatomik olarak **dilk*, **ayız* sözünün nesne : parça ilişkisi gösteren meronimidir. Meronimik ilişkilerdeki geçişlilik düşünüldüğünde **dilk* sözü, **balç* : **yü:z* : **ayız* şeklinde alan : mekân ilişkisi sergileyen bir hiyerarşi içinde **ayız* sözünün meronimi olmaktadır. Diğer yandan Türkiye Türkçesinde kullanılan ‘damağın arkasında bulunan dile benzer küçük uzantı’ anlamına gelen *küçük dil* ifadesi (TS: 1431) de **boyaz*, **bokurdak*, **kekirtek*, **öñeç/ öñüç* sözlerinin nesne : parça ilişkisi gösteren meronimi olmaktadır. **dilk*, sözünün meronimi içerisinde bulunması gereken bir söz de nesne : madde ilişkisi gösteren **teri* ve *kas* sözlere dir. Ancak *kas* sözü, taranan metinlerde genellikle *et* terimiyle karşılanmakla beraber, Divan’da *kas* sözü için ‘kabuk, her ağacın kabuğu, sertlik, katılık’ (Dankoff, Kelly 1982: 261) anlamları verilmiştir. Bu anlamı itibarıyla *kas* sözü bitki veya cansız nesnelere için meronim olabilmektedir.

NESNE : PARÇA	<i>ağız</i> : * <i>dilk</i>
NESNE : MADDE	<i>ağız</i> : * <i>teri</i>

2.1.16. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde Diş

‘diş’ Lat. *dens* İng. *tooth*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan Diş kavramını karşılayan sözcükler Proto-Türkçe **di:ş* ve **azıy* sözcüklerine dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adının karşılıklarının genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.1.16.1. **di:ş*

Proto-Tü. **di:ş* (Tenişev 1997: 228); Proto-Ogur **di:ş*; Proto-Oguz **di:ş*; **Bud.Tü.ç.** *alku tışlarınıy siñirleri* ‘dişlerin tüm sinirleriyle’ (U III 60, 4), *tiş* (EUTS: 241); **İslami ç.**: xi. yy. **Krh.** *tış* (DLT II 311, 20 ve diğerleri), *tış* ‘diş. İnsan ve insandan başkasının dişleri’ (DLT III: 125), *tılıñı ködezigil tışıñ sınımasun* ‘dilini gözle ki dişlerin kırılmasın’ (KB 167); **Harezmi ç.** xiv. yy. *tiş* (KE II: 638); **EKıp.** *diş* (KTS: 62); **MKıp.** xiv. yy. *tiş* (Kİ 39); **Doğu Tü.**: xv. yy. *tiş* (Sngl 195r13); **Batı Tü.** xiv. yy. *diş* (EM: 125), xv. yy. *diş* (MŞ: 24), *diş* (CH I: 163), *diş* (DK II: 93); xiii. – xix. yy. *diş* ‘diş’ (TTS II: 1182); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *diş* ‘1. Çene kemiklerinin üstüne dizili, ısırıp koparmaya ve çiğnemeye yarayan sert, beyaz organlardan her biri 2. Çark, testere, tarak vb. çentikli şeylerdeki çıkıntılarının her biri 3. Sarımsak dilimi, karanfil vb.nde dişe benzetilen tane 4. Bazı dantel ve işlemelerin kenarlarındaki yuvarlak sivri bölüm 5. (*hayvan bilimi*) Omurgalı hayvanların çenelerinde veya ilkel yapıları omurgalıların gırtlak ve ağızlarında bulunan kemiksi sert parçalar’ (TS 601, 602); **Gag.** *diş* ‘1. Diş 2. Mekanik aletlerin dişleri 3. Sarımsak dişi’ (GS: 149); **Azb.** *diş* ‘diş’ (ATS: 292), *diş* ‘1. Yenilen şeyi tutmak, dişlemek, parçalamak ve çiğnemek için ağızda olan kemik türü 2. Muhtelif aletlerin, cihazların parçalarının, çarkların kenarlarında, üstünde yahut uç tarafında olan ucu sivri çıkıntı

veya delik-delik parçalarından her hangi biri 3. Bazı meyvelerin dilim şeklinde olan parçalarının her biri 4. Meyvenin bir ısırışta dişlerle ısırılan parçası' (ADİL II: 117); **Trkm.** *diş* (RLT: 83), *diş* '1. Diş 2. Cihaz ve aletlerin dişleri' (TDS 259), *gıncık* 'diş eti' (Gündoğdu -Rz.) (DS VI: 2047); **Güney-Doğu:** YUyg. *tiş*, *çiş*, Özb. *tiş*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. *diş*, Kumuk *tiş*, Karaçay-Malkar *tiş*, Tat. *tiş*, Başk. *tiş*, Kırg *tiş*, Nogay *tis*, Karakalpak *tis*, Tofa *diş*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *tiş*, Tuva *diş*, Şor *tiş*, Hakas *tis*, Yakut *ti:s* (EDT 557b) (Tenişev 1997: 228)

1. *di:ş Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev, Altay dillerindeki paralelleri şu şekilde vermiştir: Moğ **sidün* < **sil-dun* 'diş'; Mançu-Tunguz **sila-fun*; Kore **sal* 'ok, arı iğnesi'; Japon **sasi* 'sivri çöp' (1997: 228).

Doerfer, **di:ş* sözünün Halaç Türkçesinde *tiş* şeklinde tespit etmiştir (Doerfer 1970: 24).

2. *di:ş Kullanım Alanı

Bu söz, tüm tarihî dönemlerde ve lehçelerde karşımıza çıkmaktadır (EDT 557).

EM 105 ve eger biregünüñ **dişleri** eti yänse va **ağzı** қоқса yaprağından bir kaç gez çeyneye

MŞ 28 ve yağı az olur ve sıvıuk olur **dişleri** ve dişler etini berkidür

MŞ 104 dudaklar gäce yaş olup gündüz kuru olmağ ve gönül tarlığanmağ ve gäce gäce **diş** kırıldamağ

TTS II 1182 **Dişim** biledim san sözü kogıl

Nice bekleyübile aç kurt ağıl

TTS II 1182 Buldu fırsat geldi bir dem yanına

Her cihetten **diş** bilerdi canına

TTS II 1182 Visali helvasına **diş** bileyüp

TTS II 1182 Şu tırnaklı hayvan ki **dişin** düze ol: kahir

TTS II 1182 Yüzemez iken suyu diler idi

Yâri **ağzına dişin** biler idi

TS 601 Çarkın **dişleri** tebessüm eder gibi tatlı bir ses çıkardı

TS 601 Bir **diş** sarımsak, iki **diş** karanfil.

TS 601 Türk milleti İstiklal Savaşı'nda varlığını **dişini turnağına** takarak göstermişti

TS 601 Şöyle iki **dişe** dokunan, **ciğere** işleyen söz işitsem, şöyle tatlı, basit bir nağme duysam yok mu...

TS 601 Ama daha üstününe, daha başarılıya ulaşabilmek için **dişiyle turnağıyla** son enerji damlası bitene kadar boğuşacak.

TS 601 Hele biraz **dişini** sık, hepsi yoluna girer.

SFA-1 Kuşlar pek yakınından geçmişse, seslerini taklit ederek kalın dudaklarıyla **dişlerinin** arasından onlara seslenirdi.

SFA-1 İçlerindeki iki sıksa Kürt çocuğu gülen **dişleriyle** hiç olmazsa sağlandılar.

SFA-1 Şöyle iki **dişe** dokunan, ciğere işleyen söz işitsem, şöyle tatlı, basit, mütevazî sözleri yine öyle tatlı, basitçe ifade eden bir musiki, bir nağme duysam yok mu...

SFA-2 Sonra doğruldu. Cebinden nüfus kâğıdını çıkardı. **Dişçi diş** söker gibi baş tarafındaki resmi söküp aldı.

HEA-1 **Dişlerini** gıcırdatıyor, **dişlerinin** arasındaki bir düşmanı çiğner gibi çenesi çıkıp iniyor.

HEA-1 Fehmi, bu kadın gözlerinin şimşeği, **diş** gıcirtısı, saya yumruk atması yanında bir de soyunmağa kalkışsa bilir daha ne kadar korkunç olur.

HEA-1 Münir'in iştahlı ve ihtirashlı anlarındaki yüzü, **dişleri** meydanda, kadına yiyecek gibi bakıyor.

HEA-2 Müziç'in bir **diş** ağrısından birdenbire kurtulmuş bir adam sevinci duydum ve o zaman Katina, kahve ile beraber Cemal'in geldiğini haber verdi.

HEA-2 Dedim. Beyaz **dişlerini** baştan başa açarak sırttı. Kemal'i itina ile bir koltuğa oturdu, sigarasını yaktı; sonra cevap verdi.

HEA-3 **Dişlerimin** altında taş, başımın üstünde duman ve ateş var, boş ellerimi kaldırıyor, haykırıyorum

HEA-3 Çenesine doğru sivrilen armudî bir yüzü, ince bir burnu, hâlâ beyaz ve düzgün **dişleri** vardı.

HEA-4 Bu defa Hacı Murad'ın tebessümü, beyaz **dişlerini** gösterecek kadar açık.

HEA-4 Dinmeyen bir cehennem azabı gibi geceleri gözünü yumdurmamayan kıskançlıkla, Huriye'ye **dişlerini** gıcırdatan, yumruklarım sıktıran hep o gülyâğı sakallı zebani!

HEA-5 Nihayet Pendiğe yaklaştığımız zaman o kadar şiddetle koşturduk ki haykırmamak için **dişlerimi** olanca kuvvetimle sıktım.

HEA-5 Fena bir feryatla eğildim, bu sihirli, bu tılsımlı saçları **dişlerimle** tuttum, bütün kuvvetimle çektim.

HEA-6 Amatörlerden yirmi beş (belgede 27) kişilik bir orkestranın piyanisti, Beethoven'e benzemek için ön **dişlerini** çıkartmış, Doumet adlı ateşli bir genç müzisyendi.

HEA-6 Yüzleri Yemen kahvesi renginde, **dişleri** sedef gibi, ince omuzlarında birinin firuze renginde, ötekinin lâl renginde şeffaf kanatları vardır.

HEA-9 Büyük babası söylerken **dişleri** kilitlenir, arkası ürperirdi. Fakat gözlerini açar dinlerdi.

HEA-9 Yüzünün derileri yanık ve buruşuk, Fakat beyaz kirpiklerinin arkasındaki mavi gözlerin ateşi hâlâ sönmemiş, hattâ **dişleri** bile bembeyaz ve keskin.

HEA-9 **Dişleri** kilitleniyor, gözleri dönüyor, fakat itiraf edecek yerde beni tahkir ediyor.

UK 182 eski **dişsiz** dermen

ADİL II 117 ällisindä älif gäddin çäkilär; altmışında ön **dişlerin** tökülär

ADİL II 117 **Dişi** ile tutmag. Uşağın **dişi** çıhır.

ADİL II 118 Yenä o insan daşlardan, gayalardan tutacag, **dişi** ilä, **dırnağı** ilä torpagdan yapışib gurtarmağa çalışacagdır.

ADİL II 118 Şair dārhal özündän çıhır, gözünü yumub ağzını açır, dişinin dibindän çıhanı tängidçininin dalınca dayir.

TDS 259 Atlar **dişleri** bilen önlerine germelen ağaçları gemirdiler

TDS 259 Baharın hünci dek düzülen **dişleri** ak sadap yalı yıldıradı

TDS 259 Dil – bela, **diş** – gala

TNAS 20 Ağırılı **dişing** emmi atagzı (çatlawuk).

TNAS 20 Ağız yaraşığı **diş**,
Göz yaraşığı gaş.

TNAS 21 Agzında **diş** yok, başında huş.

TNAS 40 Aş dileme, **diş** dile.

TNAS 45 Atası turşı alma iyse, oğlunung **dişi** gamaşar.

TNAS 68 Baş görki saç, ağız görki **diş**.

TNAS 75 Beg berse, betine (yüzüne) bakma (Beryän adamın betine garamazlar. Beg berse, **dişine** bakma).

TNAS 85 Biri işlär, dokuzı **dişlär**.

TNAS 88 Bok **dişle**, bek **dişle**.

TNAS 103 Dag görki daş, yüz görki gaş
(... yüz görki gaş, ağız görki **diş**).

TNAS 105 Daşı çeyne **diş** bilen.

TNAS 107 Degirmeniñ **dişi** yok, ölmü-gurı işi yok.

TNAS 112 Dil - bela, **diş** - gala.

TNAS 112 Dil düwügin **diş** çözmez (Dil düwenin **diş** açmaz).

TNAS 113 Dile **diş** gala, göze - gaş
(Dil goragı **diş**, göz goragı gaş).

TNAS 113 Diliñ düwenini **diş** açmaz.

TNAS 115 **Diş** agrırdan adam ölmez, sormaga hiç kim gelmez.

TNAS 115 **Diş** çıkana çeynöp berme, çeynöp bereniñ aş bolmaz.

TNAS 115 **Diş dişe** degenden daş (diş) daşa degsin.

TNAS 115 **Dişim**, senden razıdırın - dilime gala bolduñ, dilim, senden nârazıdırın - başıma bela bolduñ.

TNAS 115 **Dişin** agrırsa, çek (sogur), gutul, goñşın yaman bolsa, göç, gutul.

TNAS 115 **Dişin** agrırsa diliñi çek, gözün agrırsa eliñi çek.

TNAS 115 **Dişin** barka **dişläp** gel.

TNAS 115 **Dişin** barka malını iy.

TNAS 115 **Dişlek** at **dişin** görkezmez.

TNAS 135 Eliñ işlese, ahzın (dişin) **dişlär**.

TNAS 152 Gaharın gelse, burnuñ **dişle**.

TNAS 221 İşle derin damınçe, **dişle** garnın doyunça.

3. Anlam Olayları Bakımından *di:ş

Tenişev, tarihsel kaynaklarda bu sözün şu anlamlarını tespit etmiştir (Tenişev 1997: 228):

- 1) ‘Vücut organı olarak diş’.

2) ‘Bir alet veya nesnenin çıkıntılı parçası, nesnesi’: Krh-Uyg. ‘pulluk demiri, oraktaki dişler’; Çağ. ‘pulluk demiri’; Oğz., Kumuk, Başkurt, Nogay, Özb., Uyg., Yak. ‘tırmıktaki diş’; TTü, Trkm. ‘sıra dağlardaki tepeler’.

Buna göre, **di:ş* kelimesinin temel anlamı ‘organ adı olarak diş’tir. Buna bağlı olarak tarihsel ve modern lehçelerde görülen ‘bir alet veya nesnenin çıkıntılı parçası, nesnesi’, ‘sıradağ tepeleri’ veya ‘sarımsak dilimi gibi dişe benzetilen tane’ anlamları benzetme temeline dayanan metaforik anlamlardır. Oğuz grubu lehçelerinde *diş bile-* ‘kötülük yapmak için fırsat beklemek, hıncını gösterir durum almak’, *dişini sık-* ‘darlığa, sıkıntıya dayanmak, katlanmak’, *dişini sök-* ‘kötülük edemeyecek duruma getirmek’, *incidişli* (Gag.) ‘dişleri çok beyaz olan’ gibi pek çok deyimde kullanılmaktadır.

4. Meronim Olarak **di:ş*

Anatomik olarak **di:ş*, **aYız* sözünün nesne : parça ilişkisi gösteren meronimidir. Oğuz grubu Türk lehçelerinde rastlanan bir meronim ‘ağzın her iki tarafında altlı üstlü olarak bulunan ve ağza alınan yiyeceği çiğnemeye yarayan düz ve yassı diş’ olan **azıy*, **di:ş* sözünün grup : öge ilişkisi gösteren meronimidir. Türkiye Türkçesinde ‘azı dişleri ile kesici dişler arasında, iki yanda ve altlı üstlü birer tane bulunan sivri diş’ anlamına gelen *köpek dişi* ifadesi de **di:ş* sözünün grup : öge ilişkisi gösteren meronimidir. Ancak Türkiye Türkçesinde kullanılan *diş eti* sözü, ‘diş köklerini kaplayan kalın kırmızımtırak et’ (TS: 602) sözü, **çänjä* sözü ve ‘alt çene’ anlamında da kullanılabilen **eiñ*, **eñek* ve **yayñak* sözlerinin ve **damyak* sözünün alan : mekân ilişkisi gösteren meronimi olur. Diğer yandan **di:ş* sözü, **çänjä* ve ‘alt çene’ anlamında kullanılmaları durumunda, **eiñ*, **eñek* ve **yayñak* sözlerinin ve **damyak* sözünün nesne : parça ilişkisi gösteren meronimi olmaktadır.

Türkiye Türkçesinde ‘dişlerin diş etlerinin dışında kalan bölümü’ demek olan *diş tacı* (TS: 604) ifadesi, **di:ş* sözünün alan : mekân ilişkisi gösteren meronimidir.

NESNE : PARÇA	* <i>aγız</i> : * <i>di:ş</i> * <i>çänä</i> , * <i>eiη</i> , * <i>eηek</i> , * <i>yayηak</i> : * <i>di:ş</i> * <i>damyak</i> : * <i>di:ş</i>
GRUP : ÖGE	* <i>di:ş</i> : * <i>azıγ</i>

2.1.16.2. **azıγ*

Proto-Tü. **azıγ* (Tenişev 1997: 229); Proto-Ogur **azıγ*; Proto-Oguz **azıγ*; **KökTü.** ix. yy. *azıg* (IB 39); **Bud.Tü.ç.** *azıg* (TT V 24, 48), *azıg* (U I 45, 17, IV 10, 71); **İslami ç.:** xi. yy. **Krh.** *azıg* (DLT I 64); **Doğu Tü.:** xv. yy. *azu* (Sngl 39r13); **Modern Tü.:** **Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *azı* ‘1. Köpek dişlerinden sonra içeriye doğru, alt ve üst çenenin iki yanında beşer tane bulunan ve yiyecekleri öğütmeye yarayan dişlerin ortak adı, azı dişi, öğütücü diş 2. (*halk.*) Öküz arabalarında ön ve arka yastıkları dingile bağlayan ağaç çivi’ (TS 184); **Azb.** *azı* ‘ağzın her iki tarafında altında ve üstünde olup, yiyelen şeyi çiğnemeye mahsus dişler’ (ADİL I 64); **Trkm.** *azı*; **Güney-Doğu:** Özb. *ozik*, SUyg. *azığ*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Kumuk *azıv*, Karaçay-Malkar *azav*, Tat. *azıv*, *azav*, Başk. *adav*, Kaz. *azıv*, Kırg *azu*., Karakalpak *azıv*, Tofa *azıγ*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *azu*, Tuva *azıγ*, Şor *azıγ*, Hakas *azıγ*, Yakut *ahu*.; **Çuvaş:** **ora* (Tenişev 1997: 229)

1. *azıy Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev, Altay dillerindeki paralelleri şu şekilde vermiştir (1997: 229): Moğ. *arağan ‘köpek dişi’, Japon *ira ‘diken’. Bu sözün tarihsel Türk lehçelerinde son seste /g/ ünsüzü ile kullanılmış olduğu görülür.

2. *azıy Kullanım Alanı

HEA-1 Hiçbir zaman olmadığı kadar gemi **azıya** almış, heyecanlı ve canlı bir kadın!
HEA-1 Fakat Sadi, bu, kocasının üzerinde nasıl bir hareketin etkili olacağını bilen **azılı** aslana, bir hayvan mürebisinin kaldırdığı acayip. şekilde bir kamçı gibi idi.

HEA-4 Bir defa elden kaçırırsa; bir daha ele geçiremez, onda er geç tahakkümden kurtulan, gemi **azıya** alan mahlûkların damgası var...

HEA-4 -Senin baban da son günlerde gemi **azıya** almış... Böyle giderse, başına bir belâ gelmesi muhakkak...

HEA-9 Abdülhamid’in mürteşî, **azılı** büyük memurlarından pek farklı değildi, hattâ vaktiyle Gelibolu mutasarrıfı olan zamanın Dahiliye Nazırı Zâti beye benzemiyor değildi.

ADİL I 64 Serjant sevindi vâ **azı** dişleri görünânâdâk **ağzını** ayırdı

3. *azıg Sözü'nün Türevleri

3.1 *azıg'dan Fiiller

- **azıgla-** ‘azı dişle ısırarak, azı dişine vurmak’

4. Anlam Olayları Bakımından *azıy

Türk Dili kaynaklarında şu anlamlara rastlıyoruz (Tenişev 1997: 229):

1) ‘Köpek dişi’. EUyg. ‘yabani domuz, cin köpek dişi’, Krh-Uyg., Harezmi ‘kurt köpek dişi’; Çağ. Karaçay-Malkar, Karakalpak ‘hayvandaki köpek dişi’; Kaz. Kır. (*azu:lu*: ‘yırtıcı hayvan’); Altay, Özb., SUyg., Hakas., Tuv., Tofa, Yak. ‘köpek dişi’.

2) ‘Azı dişi’. Orta-Kıp., TTü, Azb., Trkm., Kırım Tat., Karaçay-Malkar, Kumuk, Başkurt, Karakalpak, Kaz., Kır., Özb., SUyg., Hakas., Şor. ‘azı dişi’.

3) ‘Kenar’. Tuv. ‘kenar’; Yak. ‘ustura, iğne’; Kumuk ‘iğne’

Bu anlamlar arasında ‘kenar’ ve ‘iğne’ anlamları benzetmeye dayalı metaforik anlamlardır.

5. Meronim Olarak *azıγ

Anatomik olarak *azıγ, *di:ş sözünün grup : öge ilişkisi gösteren meronimidir. Diğer yandan *azıγ sözü, *aγız sözünün nesne : parça ilişkisi gösteren meronimi olur. Aynı zamanda *azıγ sözü, *çäñä, *eiη, *eηek, *yayηak ve *damγak sözlerinin nesne : parça ilişkisi gösteren meronimidir.

NESNE : PARÇA	*aγız : *azıγ *çäñä, *eiη, *eηek, *yayηak : *azıγ *damγak : *azıγ
GRUP : ÖGE	*di:ş : *azıγ

2.1.17. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde DAMAK

‘damak’ Lat. *palatum, pharynx* İng. *palate*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan DAMAK kavramını karşılayan sözcüklerin Proto-Türkçe **damyak* sözcüğüne dayandığı kanaatindeyiz.

2.1.17.1. **damyak*

Proto-Tü. **damyak* (Tenişev 1997: 229); Proto-Ogur **damyak*; Proto-Oguz **damyak*;
Bud.Tü.ç. *tamğak* (TT II 16, U. III 37b 29-30, TT VIII I 1); **İslami ç.**: xi. yy. **Krh.** *tamğak* (DLT I 467, 469), *tamgak* ‘damak, boğaz’ (DLT I: 469), *kanğrak* ‘damak’ (DLT III: 383); **EKıp.** *damağ* (KTS: 55), *tamağ*, *tamağ*, *tağmağ*, *tamav* ‘damak’ (KTS: 260); **Batı Tü.** xiv. yy. *dimağ* (EM: 125), *tağmağ* (EM: 185), xv. yy. *damağ* (DK II: 79); xiii. – xix. yy. *tamak* ‘damak’ (TTS V: 3709), *tağmağ* ‘damak’ (YTS: 201); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *damak* ‘Ağız boşluğunun tavanı’ (TS 522), *dalah*, *dalağ* ‘dalak’ (Kızılçakçak *Arpaçay -Kr.; Palha *Divriği -Sv.) (DS IV: 1332), *damağ* ‘damak’ (*Kangal ve köyleri -Sv.) (DS IV: 1348), *gincil* ‘damak’ (Şimşirli *İkizdere -Rz.) (DS VI: 2030); **Gag.** *damak* ‘damak’ (GS: 131); **Azb.** *damag* ‘1. Ağız boşluğunun üst tarafı 2. Ağız manasında 3. At ve eşeklerde damak şişme hastalığı’ (ADİL II 27), *damag* ‘damak’ (ATS: 226); **Trkm.** *damak* (RLT: 70), *damak* ‘1. Boğaz 2. Damak’ (TDS: 237); **Güney-Doğu:** YUyg. *tamak*, Özb. *tomak*;
Kuzey-batı (Kıpçak): Karay. *tamak*, Kumuk *tamak*, Karaçay-Malkar *tamak*, Tat. *tamak*, Başk. *tamak*, Kaz. *tamak*, Kırg *tamak*, Nogay *tamak*, Karakalpak *tamak*;
Kuzey-doğu (Sibirya): Altay *tamak*, Tuva *tañmak*, Şor *tabak*, Hakas *tamah*, Yakut *tamah* (Tenişev 1997: 229)

1. *damyak Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, *damyak sözünün ‘yumuşak damak’ anlamında da kullanıldığına dikkat çekmiştir. Bu sözü *boğuz ile aynı anlamda kullanıldığını da tespit etmiştir (EDT 505).

Altay dillerindeki örnekler şöyledir: Moğ. *taŋg-lai ‘damak’, Kalmık *taŋna*, Mongor *taŋli*, Dunsean *tanlei*. Damak anlamında bu terim, Türk diline dahil etmiş ve eskiden var olan terimleri ortadan kaldırmıştır. Kıp. *taŋlaw*, *taŋlai*, Çağ. *taŋglai* ‘damak’, Karaim *tanlay* ‘damak’, Malkar *tuŋlawuk* ‘damak’, Kumuk *taŋglaw* ‘damak’, Tat. *taŋğay* ‘sert damak’, Başkurt *taŋlay* ‘yumuşak damak’, Nogay *tanlay* ‘damak’, Karakalpak *taŋlay* ‘damak’, Kaz. *taŋday* ‘damak’; Kır. *taŋday*; Altay *taŋday* ‘damak’; Özb. *taŋläy* ‘damak’; SUyg. *taŋne* ‘damak’; Tuv. *ta:lay* ‘damak’; Yak. *taŋlay*, *tağalay* ‘damak’ (Tenişev 1997: 230).

2. *damyak Kullanım Alanı

EM 125 ağız lezzetin giderür, dili, **dimagi**, geñizi kurudur
EM 185 ve **tamak** şişin nuşadurıla kaldursalar yavlağ müfiddür
TTS V 3709 Ve balla duzu **tamak** ağrısına dürteler, kim şişer şişini giderir
TTS V 3709 Dilek: kâm ü hâhiş, **tamak** kâm, kâr: iş
TTS V 3709 **Tamak** uyan: damaklı gem.
TTS V 3709 Tire-liğâm: uyan **tamağı** ve **tamak** uyan
TTS V 3710 Ve bir müzehhep bir eyer ve bir kara sığırı **tamak** uyan ve iki kıt’a dendan-ı mâhi ve bir...
TS 522 Şerbetin tadı **damaklarına**, serinliğı midelerine yayılınca...
ADİL II 27 Usta papirosu **damağına** salıb başladı işini
ADİL II 27 Gürdet iri barmagları arasındaki papirosu sakit-sakit övkeleyip **damağına** koydu.
TDS 237 Yağlı **damak** düye çalını gözler
TNAS 103 **Damak** diyse, hopur hopur, iş diyse gulak yapır.
TNAS 103 **Damaksöw damakdan** tapar, ogrı - tayakdan.
TNAS 106 Datlı **damak** Tamuga elter.
TNAS 183 Gözüñ agırsa - elinji çek, işin agırsa - **damagını**.
TNAS 385 Zagara görek, yarma damak.

3. Anlam Olayları Bakımından *damyak

Tarihsel Türkl lehçelerinden günümüze *damyak sözünün şu anlamları görülmektedir (Tenişev 1997: 230):

1) ‘Damağın arka tarafı ve gırtlak’. EUyg. Krh-Uyg. Orta-Uyg. Orta-Kıp. Orta-Oğz. Harezmi. Çağ. ‘damağın arka tarafı ve gırtlak’; Çağ. Osm. TTü. Gag. Azb. Karaim ‘damak’; Tuv. ‘solungaçlar’; TTü. Karaim Karaçay-Malkar Kumuk Tat. Başkurt Nogay Karakalpak Kaz. Kır. Altay Özb. Uyg. Hakas. Şor. Yak. ‘boğaz, gırtlak’.

2) ‘Yemek.’ Tat. Başkurt Nogay Karakalpak Kır. Özb. Uyg. Hakas. Şor. ‘yemek’; Kumuk ‘obur’.

3) ‘Coğrafi anlamda boğaz’. Karaim ‘boğaz’; Kumuk Tat. Başkurt Nogay *tamağ* ‘akarsu kavşağı’.

Bu anlamlar içerisinde Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemlerinde ve günümüz Türk lehçelerinin önemli bir kısmında görülen ‘damağın arka tarafı ve gırtlak’ anlamının sözün temel anlamı olduğunu söylemek mümkündür. Ancak Oğuz grubu Türk lehçelerinde sözün anlam daralmasına uğrayarak ağız boşluğundaki kısımların kastedildiği ‘damak’ anlamına geldiği görülmektedir. Azerbaycan Türkçesinde *damag* sözünün hem ‘damak’ hem de ‘ağız’ anlamında kullanıldığı görülür (ADİL II: 27). Bu şekilde *damyak sözünün ‘ağız’ anlamında kullanılması, metonimi ortaya çıkarır. Diğer yandan *damyak sözünün ‘yemek’ anlamı da metonimik bir anlamdır. Bu sözün ‘obur’ anlamı ise metonimi yoluyla oluşturulmuş metaforik bir anlam olur. Sözün coğrafi olarak ‘boğaz’ ve ‘akarsu kavşağı’ anlamları ise bütünüyle metaforik anlamdır. Oğuz grubu Türk lehçelerinde bu şekilde metaforik ve metonimik yolla oluşturulmuş pek çok deyim görülür. *tadı damağında*

kal- (Gag.) ‘yemeği çok beğenmek’ deyimini de metonimik yolla oluşturulmuş bir deyimdir.

4. Meronim Olarak **damyak*

Anatomik olarak **damyak* sözü **ağız* sözünün hem nesne : parça hem de alan : mekân ilişkisi gösteren meronimidir. Diğer yandan **damyak* sözü **çähä*, **eiñ*, **eñek*, **yayñak* sözlerinin alan : mekân ilişkisi sergileyen meronimi olur. Türkiye Türkçesinde kullanılan *ön damak* ‘damağın ön bölümü’ (TS: 1731), *yumuşak damak* ‘damağın boğaza yakın bölümü’ (TS: 2472), *damak eteği* ‘damağın kemiksiz ve yumuşak olan arka bölümü’ sözleri **damyak* sözünün alan : mekân ilişkisi gösteren meronimleridir.

NESNE : PARÇA	<i>*ağız</i> : <i>*damyak</i>
ALAN : MEKÂN	<i>*ağız</i> : <i>*damyak</i> <i>*çähä</i> , <i>*eiñ</i> , <i>*eñek</i> , <i>*yayñak</i> : <i>*damyak</i>

2.2 Beden Kısımındaki Organlar

Bu bölümde biz, insanın vücudunun beden kısmındaki organlarının etimolojik, leksikal, semantik ve mereolojik incelemesine yer vereceğiz. İncelememiz, şu kavramları içine alacak: BOĞAZ, BOYUN, ENSE, OMUZ, KÜREK, KOL, DİRSEK, BİLEK, EL, AYA, PARMAK, TIRNAK, EKLEM, BEDEN, SIRT, BEL, OMURGA, GÖĞÜS, EĞE, KALÇA, BACAĞ, BUT, DİZ, BALDIR, AYAK, TABAN, TOPUK.

2.2.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BOĞAZ

‘boğaz’ Lat. *guttur, larynx, fauces*, İng. *throat*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan BOĞAZ kavramını karşılayan sözcükler Proto-Türkçe **boğaz*, **bokurdak*, **kekirtek* ve **öñeç/öñüç* sözcüklerine dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.2.1.1. **boğaz*

Proto-Tü. **boğaz* (Tenişev 1997: 230); Proto-Ogur **boğaz*; Proto-Oğuz **boğaz*;
KökTü. viii. *boğzı* (Ton 8); **Bud.Tü.ç.** *yalın boğazı todmaz* ‘onun yalnız boğazı doymaz’ (TT VI 14); **İslami ç.**: xi. yy. **Krh.** *boğuz* (DLT I 364, KB 993), *bogaz*, *boguz* ‘boğaz’ (DLT IV: 99), *boğuz* (DLT I 364); **Harezmi ç.** xiv. yy. *boğ(u)z* ‘boğaz, yiyecek’ (KE II: 121), *boğaz* (NF III: 73), *boğ(u)z* (NF III: 74); **EKıp.** xiii-xiv. yy. *boğaz* (CCum), *boğag*, *boğar*, *boğaz*, *boğaz* (KTS: 33 - 35), *büker* (KTS: 39), *ğalk* ‘boğaz, hançere’ (KTS: 90), *ketelik* ‘boğaz’ (KTS: 141), *tağlava* ‘boğazın tavanı’ (KTS: 258), *tamağ*, *tamağ* ‘boğaz, damak’ (KTS: 260), *uğaç*, *unaş* ‘boğaz’ (KTS: 293); **MKıp.** xiv. yy. *boğaz*:z (Kİ 33); **Doğu Tü.**: xv. yy. *boğuz*, *boğz* (Sngl 136v 4); **Batı Tü.** xiv. yy. *boğaz* (EM: 116), xv. yy. *boğaz* (MŞ: 9), *boğuz* (CH I: 168), *boğaz*

(DK II: 55); xiii. – xix. yy. *boğaz* ‘boğaz’ (TTS I: 628), *boğuz* ‘boğaz’ (YTS: 36), *öyken düdüğü* ‘nefes borusu’ (YTS: 170), *kirtlik* ‘gırtlak başı, hançere’ (YTS: 141); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *boğaz* ‘1. Boynun ön bölümü ve bu bölümü oluşturan organlar, imik, kursak 2. Şişe, güğüm vb. kaplarda ağza yakın dar bölüm 3. İki dağ arasında dar geçit 4. Yedirip içirme yükümü, iâşe 5. (*mec.*) Yiyeyeceği içeyeceği sağlanan kimse 6. (*mec.*) Yeme içme 7. (*coğ.*) İki kara arasındaki dar deniz’ (TS 321), *üümü* boğaz, gırtlak (TS: 2309), *boğurdak*, *boğurtlak*, *bovartlak* ‘gırtlak’ (Ilıcaköy, Çifteler -Af.; -To.; Argıthan *İlgın -Kn.) (DS II: 731), *gagan*, *gogan* ‘gırtlak’ (Çamlıca *Karacabey -Brs.) (DS VI: 1892), *gurgura* ‘gırtlak’ (Limasol - Kıbrıs.) (DS VI: 2198), *hırtık* ‘boğaz’ (*Kemaliye -Ezc.) (DS VII: 2373), *hırtlak* ‘gırtlak’ (-Isp.; -Ba.; -Bo.; -Çr.) (DS VII: 2374), *holkum* ‘gırtlak’ (-Ba.) (DS VII: 2397), *hombur*, *hombuk* ‘boğaz’ *Ne homburu büyük çocuk hiç doymak bilmiyor* (Hamurcu *İncesu -Ky.) (DS VII: 2400), *hordela* ‘gırtlak’ (Beşikdüzü *Vakfıkebir - Tr.) (DS VII: 2410), *hömürtlek*, *höğürtlek*, *hümürtlek* ‘gırtlak’ (-Dz.; -Kü.) (DS VII: 2432), *hörü*lük ‘gırtlak’ (*Silifke -İç.) (DS VII: 2436), *höttük* ‘gırtlak’ (*Beypazarı - Ank.) (DS VII: 2439), *keniz* ‘gırtlak’ (-Mr.) (DS VIII: 2743), *kertlek* ‘gırtlak, hançere’ (-Ml.; -Nğ.) (DS VIII: 2758), *keş* ‘gırtlak’ (*Ulubey -Or.) (DS VIII: 2770), *ketlek* ‘gırtlak’ (-Nğ.) (DS VIII: 2774), *kıkırdak* ‘gırtlak’ (Peşman *Daday -Ks.) (DS VIII: 2791), *kimirtlek*, *kömürtlek* ‘gırtlak’ (-Çr.; *Merzifon -Ama.; *Artova -To.; - Ky.) (DS VIII: 2774), *lğlığa* ‘boğaz’ (*Erciş -Vn.) (DS IX: 3076), *münü*ük ‘boğaz, gırtlak’ (İğdecik ve Sancaklıboz köyleri -Mn.) (DS IX: 3229), *nünü*ük ‘gırtlak, gırtlak çıkıntısı’ (-Ay.; -Mn.; -İz.; -Ada.; -İç.) ‘yemek borusu’ (Görece -İz.) (DS IX: 3258), *ömük*, *ömğrdek* ‘gırtlak; boğaz’ (-Dz.; -Ank.; -İç.; -Ant.; -Mğ.; -Dz.; -İç.; -Mğ.) (DS IX: 3334), *özek* ‘gırtlak; yemek borusu’ (-Af.; -Ba.; -Çkl.; -Kn.) (DS IX: 3369),

somak, somat ‘boğaz, boyun’ (-Dz.; -Ay.; -İz.; -Ant.; -Mğ.) (DS X: 3662); **Gag.** *buaz* ‘1. Boğaz, gırtlak 2. (coğ.) Boğaz 3. Nehrin boğazı 4. Şişe boğazı 5. Teknin anlamlarda, cihazlarda boğaz’ (GS: 93), *gırtlak, gırtlan* ‘gırtlak’ (GS: 126); **Azb.** *boğaz* ‘boğaz’ (ATS: 141), *boğaz* (EDT 172b), *boğaz* ‘1. (anat.) Boynun, gıda borusunun ve nefes yollarının yer aldığı tarafı 2. Muhtelif kapların (şişelerin) ağızları ile gövdeleri arasındaki dar kısım 3. Değirmenin üst taşındaki delik 4. Ayakkabı ve çorabının ayağından yukarı kısmı 5. Derelerin, nehirlerin baş tarafı, çay ağzı 6. İki dağ arasındaki dar geçit 7. (coğ.) Denizin iki kara arasındaki dar kısmı 8. (müz.) Muayyen saz ustalarının icra sanatında kullandığı ve yalnız ona has olan perde ve müzikle ilgili ibareler’ (ADİL I 295); **Trkm.** *bogaz* ‘1. Damak 2. Boynun ön tarafı 3. Yüksek boğazlı kapların boynu’ (TDS: 101), *bokurdak* (RLT: 71), *damak* (RLT: 71); **Güney-Doğu:** YUyg. *boyuz*, Özb. *buyiz*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Kumuk *boyaz*, Tat. *buyaz*, Başk. *boyaz*, Kaz. *buaz* (EDT 322a), Kırg *boyos*, Nogay *boyaz*, Karakalpak *buvaz-ak*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Tuva *bo:s* (EDT 322a), *bo:sta:*, Tofa *bo:s/boksu*; **Çuvaş:** *pır* (Tenişev 1997: 231)

1. **boyaz* Etimolojik Değerlendirmesi

Eski Türkçede *boğuz* kelimesi günümüzde birçok lehçede varlığını sürdürmektedir. Daha çok ‘gırtlak, soluk borusu’ anlamına gelen Eski Türkçe **öheç/öhüç* kelimesi de daha geniş anlamda ‘boğaz’ yerine geçmekte ve günümüzde birçok kuzeydoğu Türk lehçesinde varlığını sürdürmektedir (EDS 172).

Clauson, sözün orijinal şeklinin *boğuz* (*boğoz*) olduğu ve sözdeki ikinci ünlünün çok kısa ve ünlü ile başlayan ek aldığına düştüğü ve Çağdaş Türk lehçelerinde ikinci ünsüzün /u/ veya /a/ dönüştüğü görüşündedir (EDS 322a). Tenişev, Batı Kıpçak şekillerinde ünlü ortasında -g- sesinin olmadığını ve bu tür

örneklerin büyük ihtimalle Oğuz Türkçesinden alınmış olmasından kaynaklandığını belirterek, Altay dillerindeki paraleller olarak genelde Moğ. *boğor-la-* ‘boğazlamak’ örneğini göstermekle birlikte bu kelimenin Türkçeden Moğolcaya geçme ihtimalinin olduğunu da ifade etmiştir (1997: 231).

Doerfer, **boγaz* sözünün Halaç Türkçesinde *bokuz* şeklinde tespit etmiştir (Doerfer 1970: 25).

2. **boγaz* Kullanım Alanı

EM 116 ... ve şıgır şuyın katup yerlerise **boğazdan** kan gelmesin keser
MŞ 9 anda kan çoğalur ahlāt harekete gelür çıbanlar ve şişler ve **boğaz** ağrısı çok olur
MŞ 21 göğüsü taracuğ ve boynı uzun ve boynı ince ve **boğazında** şiş ve ma‘ desi za‘ if ya gözi ya dimāği za‘ if
MŞ 32 **boğaz** ağrısına şuyıyla gārgara vērseler fāyide ēder şafrāyı keser ta‘ ām iştahāsın getirür
TTS I 628 Tilki ne kadar çevik ise bir gün **boğazı ele** verür
TTS I 628 Az kaldı ki **boğazı** da ele vireyazdım
TTS I 628 Bozup kapuyı girdi cümle gazi
Tekür gaafil ele verdi **boğazı**
TTS I 628 Boğaz deliği: hulkum, inek çukuru: nūnan
TS 321 Ses, ciğerlerde biriken havanın **boğaza** çarpması demektir
TS 321 Yol üzerindeki derbentleri ve **boğazları** işgal ederek ordunun başında bunları takip ediyordu
TS 321 Hayat zor anne, kaç **boğazız** evde, ağabeyim hangi birimize yetişsin
TS 321 Her gün evde pişen türlü yemeklerin hiçbiri sensiz **boğazımdan** geçmiyor
TS 321 Müfit, **boğazını** sikan büyük öfke ile titreyerek başını çevirdi
SFA-1 Millet **boğaz** derdinde sabah sabah
HEA-1 Başından böyle bir olay geçmiş gibi, birden **boğazına** bir şey tıkanı ve sustu.
HEA-1 **Boğazı** kısıldı, ağlayarak mutfağa gitti.
HEA-2 Hepsinin **boğazından** beline kadar fişekleri var; kuşaklarında tabanca ve bıçak asılı.
HEA-3 Ben, **boğazımdaki** yumrunun ekme mi, annemin sesi mi olduğunu bilmiyorum.
HEA-3 Kalbim **boğazımda** atarak gözlerimi açtım.
HEA-3 İçimde yenemediğim bir hüznün, **boğazımda** bir yumru vardı.
HEA-3 Sanki ağlasam, **boğazımdaki** katılığı eritsem ne olacaktı?
HEA-5 Terler içinde azaplar ve ateşler içinde âdeta cinnetle pençe pençeye, **boğaz boğaza** idim.
HEA-5 Fakat ağzım, **boğazım**, bu alevlerini şakaklarımda, avuçlarımda hissettiğim cehennemle kurumuş, bitmişti.

1) ‘Boğaz, gırtlak’. Oğuz, Karluk, Kuzey-doğu ve Çuvaş lehçelerinde ses değişimleri ile karşımıza çıkmaktadır. Karaim, Tatar, Başkurt ve Nogay lehçelerinde bu kelimenin türevleri vardır ancak Tenişev, bunların Kuzey-doğu lehçelerinden alıntı olduğunu belirtmektedir. Kıpçak Türkçesinde ‘gırtlak’ için *tamak* da kullanılmaktadır.

2) ‘Bir nesnenin boğazı’. Harezmi. ‘telli çağlının sapı’; TTü. Gag. Azb. Özb. (*büğiz*) ‘şişe boğazı’; Karakalpak ‘lamba camı’. Bu anlam benzetmeye dayalı olduğundan metaforiktir.

3) ‘Coğrafya terimi olarak boğaz’. Çuvaş Türkçesi ve tüm Oğuz lehçelerinde ‘boğaz, akarsu kavşağı’; Karluk ‘boğaz’; Tenişev, Kıp. ve Güney-Kırgız ağızlarında bu terimin fonetiğinin, Oğuz Türkçesinden alıntı olduğunu gösterdiği görüşündedir. Bu anlam da benzetme temeline dayandığı için metaforiktir.

4) ‘Evcil hayvanın yemi’. Çağatay, Uygur ve Türkiye Türkçelerinde bu anlamda ve Çuvaş Türkçesinde de ‘yiyici’ anlamında kullanılması metonimi meydana getirmektedir.

4. Meronim Olarak **boğaz*

Anatomik olarak baktığımızda **boğaz* sözü, **bo:yn* sözünün alan : mekân ilişkisi sergileyen bir meronimdir. Diğer yandan **bokurdak*, **kekirtek*, **öñeç/öñüç* sözleri **boğaz* sözünün yine alan : mekân ilişkisi sergileyen meronimleri olur. Yerine göre **damyak* sözü **boğaz* sözünün hem alan : mekân hem de nesne : parça ilişkisi sergileyen bir meronimdir.

NESNE : PARÇA	<i>*boğaz</i> : <i>*damyak</i>
---------------	--------------------------------

ALAN : MEKÂN	*bo:yn : *boyaz *boyaz : *bokurdak, *kekirtek, *öñeç/öñüç *boyaz : *damyak
--------------	--

2.2.1.2. *bokurdak

Proto-Tü. *bokurdak (Tenişev 1997: 231-232); Proto-Ogur *bokurdak; Proto-Oguz *bokurdak; **Bud.Tü.ç.** buķ ‘gırtlak, boğaz’ (EUTS: 51); **Doğru Tü.:** xv. yy. bokurdak, boğardak (Sngl 136v11, 137r6); **Batı Tü.** xiv. yy. xiii. – xix. yy. boğurtlak ‘gırtlak, boğaz’ (TTS I 634); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** boğurdak, boğurtlak (DS II 731); **Trkm.** bokurdak ‘boğaz, şişe boğazı’ (TDS 104); **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karaçay-Malkar bokkur, bokurdak ‘boğaz kıkırdağı; gırtlak’, Tat. puğirtak ‘gırtlak’, Başk. buğardak ‘boğaz, nefes borusu’, Nogay bogırdak ‘boğaz’ (Tenişev 1997: 232)

1. *bokurdak Etimolojik Değerdendirmesi

Bu söze Oğuz grubu Türk lehçeleri içerisinde Türkmen Türkçesinde rastlanmaktadır. Tenişev, *bokurdak sözcüğünün, yerel Kıpçak-Oğuz sözcüğü olduğunu belirterek en belirgin Altay paralellere dikkat çekmiştir (1997: 232): Proto-Altay *baku- ‘boğaz, boğaz üstündeki kıkırdak’; Proto-Mançu-Tunguz *bukse ‘kıkırdak’; Moğ. *bagzal-gzğur ‘boğaz’, Kalmık bahalzur, bagalzur; Proto-Türkçe *bokur-dak ‘Âdem elması’.

2. *bokurdak Kullanım Alanı

TTS I 634 Galsame boğazda **boğurtlak** başındaki yumruya denir.
TTS I 634 Türkiide **boğurtlak** ve Fariside nây-i gelû denir.
TDS 104 Dem alnanda, tozan burna ve ve **bokurdaga** giryer
TDS 104İlli gızıñı eliñe alsana, onuñ **bokurdagı** guradı

3. Anlam Olayları Bakımından **bokurdak*

Tarihsel ve modern Türk lehçelerinde genel olarak *buğ*, *bokurdak*, *boğardak*, *boğurtlak*, *bokurdak* ve *bokurdak* şeklinde kullanımlarına rastlanmaktadır. Eski Uygur, Kıpçak, Çağatay, Oğuz sahalarında ‘gırtlak, boğaz’ gibi anlamlarının karşımıza çıkmakla birlikte günümüz Başkurt Türkçesinde ‘nefes borusu’ gibi bir anlam da dikkatimizi çekmektedir.

Tenişev, **bokurdak* sözünü Türk lehçelerinin çoğunluğunda ‘âdem elması, boğaz, boğazdaki kıkırdak’ anlamı ile tespit etmiştir (1997: 232). Ancak bazı lehçelerde bu sözün *boğaz* sözü yerine kullanımı metonimik olmaktadır.

Türkmen Türkçesinde *bokurdak* sözünün ‘şişe boğazı’ (TDS 104) anlamı metaforik kullanıma işaret etmektedir.

4. Meronim Olarak **bokurdak*

Elimizdeki örneklerden **bokurdak* sözcüğünün daha çok ‘gırtlak, boğaz’ anlamında kullanıldığını görüyoruz. Eski Anadolu Türkçesinden aldığımız *Galsame boğazda boğurtlak başındaki yumruya denir* (TTS I 634) örneğinde, **bokurdak* sözcüğünün **boyaz* sözcüğü ile hem nesne : parça hem de alan : mekân ilişkisi sergileyen meronimi görevinde kullanıldığını görüyoruz.

NESNE : PARÇA	* <i>boyaz</i> : * <i>bokurdak</i>
ALAN : MEKÂN	* <i>boyaz</i> : * <i>bokurdak</i>

2.2.1.3. *kekirtek

Proto-Tü. *kekirtek (Tenişev 1997: 232); Proto-Ogur *kekirtek; Proto-Oğuz *kekirtek; **EKıp.** *koğurdan* ‘gırtlak’ (KTS 152), *ğurdan* ‘hançere, boğaz’ (KTS 163); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *kıkırdak* ‘gırtlak, soluk borusu’ (DD 2, 603, DS VI 1971); **Trkm.** *kekirdek*, *kekirdeğk* ‘gırtlak, nefes borusu’ (TDS 374); **Güney-Doğu:** YUyg. *keki(r)däk* ‘nefes borusu, gırtlak’, Özb. *kekirdäk* ‘nefes borusu, gırtak’; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Tat. *kikrtäk*, *kigirtäk* ‘nefes borusu’, Başk. *kigirläk* ‘soluk borusu’, Kaz. *keñirdek* ‘nefes borusu’, Kırg *kekirtek* ‘nefes borusu’, Nogay *keñirdevik* ‘kıkırdak, nefes borusu’, *kekirdevik* ‘kıkırdak’, Karakalpak *kegirdek* ‘nefes borusu’; **Çuvaş:** *kakar* ‘borazan, nefes borusu’ (Tenişev 1997: 232)

1. *kekirtek Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev, *kekirtek sözcüğünün şu Altay şekillere benzetmektedir (1997: 232): Proto-Altay *kenk-(rek/tirek): Proto-Türkçe (Oğuz) *kegrek ‘yumuşak eğeler, kaburgalar, göğüs kafesi’; Moğ. *kenk- ‘hayvan vücudunun ön tarafı’; Proto-Mançu-Tunguz *kenk-t- ‘hayvan vücudunun ön tarafı’. Tenişev, ayrıca güneybatı Türk lehçelerinde *gırtlak* ‘gırtlak’ ve *kıkırdak* ‘kıkırdak’ sözlerinin *kekirtek sözünden geldiğini belirterek, Anadolu ağızlarında ‘gırtlak, nefes borusu’ gibi anlamlara geldiğine işaret etmektedir (1997: 232). Bu konuda, Nogay Türkçesindeki *keñirdevik* ‘kıkırdak, nefes borusu’, *kekirdevik* ‘kıkırdak’ sözleri ve anlamları dikkat çekicidir.

2. Anlam Olayları Bakımından *kekirtek

Tarihsel ve modern Türk lehçelerinde bu sözün genel olarak *kekirtek*, *kikirdek*, *kikrük*, *koğurdan*, *ğurdan*, *kirdelik*, *keñirdek* ve *kakar* şeklinde kullanımlarına rastlanmaktadır. Çağatay sahasında ‘yemek borusu’, ‘nefes borusu’, ‘boğaz, gırtlak’ anlamları dikkat çekmektedir. Kıpçak ve Oğuz sahalarında bu sözcüğün boğazın

‘yemek ve sindirim sistemi’ anlamından daha çok ‘nefes ve solunum sistemleriyle’ ilgili anlamlarına rastlamaktayız. Bunların yanı sıra Çuvaş Türkçesinde görülen *kakar* sözcüğünün ‘borazan’ anlamı metaforiktir.

3. Meronim Olarak **kekirtek*

Tarihsel ve modern Türk lehçelerinde **bokurdak* sözcüğünün daha çok ‘nefes borusu’, ‘boğaz, gırtlak’ anlamında kullanıldığını görüyoruz. Bu açıdan, **kekirtek* sözcüğü, **boyaz* sözcüğünün hem nesne : parça hem de alan : mekân ilişkisi sergileyen meronimi görevindedir. Diğer yandan meronimideki geçişlilik açısından **bo:yn* : **boyaz* : **kekirtek* sözleri, alan : mekân ilişkisi göstererek bir hiyerarşi oluşturur.

NESNE : PARÇA	* <i>boyaz</i> : * <i>kekirtek</i>
ALAN : MEKÂN	* <i>boyaz</i> : * <i>kekirtek</i>

2.2.1.4. **öñeç/öñüç*

Proto-Tü. **öñeç/öñüç* (Tenişev 1997: 233); Proto-Ogur **öñeç/öñüç*; Proto-Oguz **öñeç/öñüç*; **Bud.Tü.ç.** *öñüç ağrığ igig* ‘gırtlak hastalığı’ (U II 69,4), *öñgüç* ‘boğaz, gırtlak’ (EUTS: 151); **Doğu Tü.:** xv. yy. *öñülük* ‘kadınların boğaza taktıkları süs’ (R I 1206); **Modern Tü: Güney-Doğu:** YUyg. *öñgüç, öñnüç* ‘nefes boğazı’ (R I 1206), Özb. *kizil oñaç* ‘yemek borusu’; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Tat. *üñaç* ‘yemek borusu’, *öñöç* ‘nefes borusu’ (R I 1204), Başk. *üñas* ‘boynunun ön tarafı’, *kızıl üñäs* ‘yemek borusu’, *üñäs tamırı* ‘boynundaki damar’, lehçe *üñäs, ümäs* ‘boynunun ön tarafı’, Kaz. *öneş* (EDT 172b), *öñeş* ‘yemek borusu’, Kırg *öñgöç* (EDT 172b), *öñöç* ‘yemek

borusu’, Karakalpak *öneş* ‘yemek borusu’; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *öç* ‘nefes boğazı’, Hakas *ögös* ‘nefes boğazı’, Yakut *öñüs* ‘ense kasları’, *bas* ‘boynunun iki tarafındaki kan damarları’ (Tenişev 1997: 233)

1. *öñeç/öñüç Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev, **öñeç/öñüç* sözcüğünün büyük ihtimalle **öñ* ‘ön taraf’ kelimesinden /-aç/ küçültme ekinin birleşmesi ile meydana geldiğini düşünmektedir. Aynı zamanda Tenişev, **öñeç/öñüç* sözcüğünün Altay dillerinden Proto-Mançu-Tunguz **uñ-gun*: Evenk *unñu* ‘gökyüzü’, **uñ-ren* ‘geyikte boğazın yan tarafında bir kas’, *uñne* ‘göğüs kemiğin üst tarafı, balığın ön yüzgeci’ şekilleri ile paralellik tespit etmektedir (1997: 233).

2. *öñeç/öñüç Kullanım Alanı

U II 69,4 *öñüç ağığ igig* ‘gırtlak hastalığı’

3. Anlam Olayları Bakımından *öñeç/öñüç

Tarihsel Türk lehçelerinde ‘gırtlak, nefes borusu’ anlamlarında kullanılan **öñeç/öñüç* sözcüğü günümüzde birkaç Kuzey-Doğu Türk Lehçesinde varlığını *ö:ç*, *ö:ş*, *ös* olarak sürdürmektedir (EDT 172b).

Tarihsel ve modern Türk lehçelerinde genel olarak *öñüç*, *öngüç*, *öñgeç*, *üñaç*, *öñöç*, *öñüs* şeklinde kullanımlarına rastlanan sözün Tatar Türkçesinde hem *üñaç* ‘yemek borusu’ hem *öñöç* ‘nefes borusu’ gibi farklı anlamlarda kullanımına aynı metinde rastlamak mümkündür. Genel olarak sözcük, ‘boğaz, gırtlak, nefes borusu, yemek borusu’ gibi anlamlarda kullanılmaktadır.

Tarihsel ve Modern Türk lehçelerinde **öñeç/öñüç* sözcüğü ile kurulmuş Eski Uygur sahasında ‘gırtlak hastalığı’ anlamına gelen *öñüç ağığ igig* ifadesinde

metonimik kullanım görülür. Çağatay sahasında *öñülük* ‘kadınların boğaza taktıkları süs’ anlamı da metonimiktir. Günümüz Yakut Türkçesinde *öñüs* ‘ense kasları’, *öñüs bas* ‘boynunun iki tarafındaki kan damarları’ gibi kullanımlar dikkat çekicidir.

Tenişev, **öñeç/öñüç* sözcüğünün günümüz Türk lehçelerinde ‘gırtlak, yemek borusu, nefes borusu ve boğazı’ anlamlarda kullanıldığını ve somut organ adları anlamları olduğundan dolayı fazla metaforik anlama rastlamadığını belirtmektedir (1997: 233).

4. Meronim Olarak **öñeç/öñüç*

Tarihsel ve modern Türk lehçelerinde **öñeç/öñüç* sözcüğünün ‘boğaz’, ‘gırtlak’ anlamlarında kullanıldığını görüyoruz. Bu açıdan, **öñeç/öñüç* sözcüğü, **boyaz* sözcüğünün hem nesne : parça hem de alan : mekân ilişkisi sergileyen meronimi olmaktadır. Tenişev, **öñeç/öñüç* sözcüğünün **öñ* ‘ön taraf’ sözünden [-aç] küçültme ekinin birleşmesi ile meydana geldiği şeklindeki görüşü göz önüne alındığında Tarihsel olarak bu sözün **bo:yn* sözünün de alan : mekân ilişkisi sergileyen bir meronimi olduğunu söylemek mümkündür.

NESNE : PARÇA	<i>*boyaz : *öñeç/öñüç</i>
ALAN : MEKÂN	<i>*boyaz : *bokurdak, *kekirtek, *öñeç/öñüç</i> <i>*bo:yn : *öñeç/öñüç</i>

2.2.2. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BOYUN

‘boyun’ Lat. *cervix* İng. *neck*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan BOYUN kavramını karşılayan sözcükler bir tek Proto-Türkçe **bo:yn* sözcüğüne dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adının karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.2.2.1. **bo:yn*

Proto-Tü. **bo:yn* (Tenişev 1997: 233-234); Proto-Ogur **bo:yn*; Proto-Oguz **bo:yn*; **Bud.Tü.ç.** *boyn* (TT VIII G 66, U IV 38, 133), *boyun* ‘boyun, ense, vücut’ (EUTS: 49); **İslami ç.**: xi. yy. **Krh.** *boyn*, *boyun* ‘boyun, insan boynu. Kılıcın tatmağına de ‘kılıç boynu’ denir. Bıçağınkine ‘biçek boynu’ derler’ (DLT III: 169), *boyun* (KB 101, 286); **Harezm ç.** xiv. yy. *boy(u)n* (KE II: 134); **EKıp.** *çege* ‘boyunun iki yanında bulunan damarlar’ (KTS: 47), *boyun* (CCum 63); **MKıp.** xiv. yy. *boyun* (Kİ 37); **Doğu Tü.:** xv. yy. *boyn*, *boyun* (Sngl 142v. 27); **Batı Tü.** xiv. yy. *boyun* (EM: 116), xv. yy. *boyun* (MŞ: 21), *boyun* (CH I: 168), *boyun* (DK II: 56); xiii. – xix. yy. *boyun* ‘1. Kefil 2. Deve boynu denilen gerdanlık’ (TTS I 652); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *boyun* ‘1. Gövdenin başla omuz arasında kalan bölgesi 2. Testi, şişe, güğüm gibi kaplarda dar olan üst kısım 3. (coğ.) Dağ sırtlarında geçmeye elverişli alçak yer 4. Üzeri’ (TS 338-339), *culuz* ‘boyun’ (-Yz.) (DS III: 1014), *çıbık kemiği* ‘boyun kemiği’ (Rumeli göçmenleri, Bahçecik -Kc.) (DS III: 1157), *nergi* ‘boyun’ (*Cide -Ks.) (DS IX: 3247), *omuz* ‘boyun’ (Kumdanlı *Yaşvaç -Isp.) (DS IX: 3280), *süğsük* ‘boyun, boğaz’ (-Nş.; -Kn.) (DS X: 3706); **Gag.** *boynu* ‘1. Boyun 2. Şişe boynu’ (GS 89); **Azb.** *boyn* ‘boyun’ (ATS: 148), *boyun* ‘1. Bedenin başı bedenle

birleştiren kısmı, 2. Elbisesin boğazı saran kısmı, 3. Arabaya ve kotana koşulan iki hayvan, 4. Bir şeyin boyuna sarılan kısmı, 5. Dağın, kayanın ve benzerinin tepesi ile eteği arasındaki kısım, 6. Bulunma durum ekiyle: *boynunda*, *boynumda*, *boynumuzda* ve benzeri: üzerinde üzerimde, üzerimizde; yapabilecek gücünde, yapabilecek gücümde, yapabilecek gücümüzde ve benzerleri' (ADİL I: 303-304); **Trkm.** *boyun* (RLT: 212), *boyun* '1. Bedenin kafa ile gödenin birleştiği bölgesi 2. Küyze, çüyşe yalı gap-gaçların azgının inçelyen yeri 3. Geyim-gecimin kelle giydirilen yeri, yakası 4. Cogapker' (TDS 106-107); **Güney-Doğu:** YUyg. *boyun*, Özb. *buyin*, SUyg. *moin*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. *boyun*, Kumuk *boyun*, Tat. *muyin*, Başk. *myjin*, Kaz. *moyin*, Kırg *moyun*, Nogay *moyin*, Karakalpak *moyin*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *moyun*, Tuva *moyun*, Şor *moyun*, *boyin*, *moyin*, Hakas *moyin*, Yakut *mo:y*, Tofa *moen*; **Çuvaş:** *may* (Tenişev 1997: 234)

1. *bo:yn Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, *bo:yn sözünün tüm modern Türk lehçelerinde, Kuzey ve Kuzey-Doğu Türk Lehçeleri de dahil olmak üzere, *moyin* şeklini de tespit etmektedir (EDT 386b).

Tenişev, *bo:yn sözcüğünün yanı sıra tüm modern Türk lehçelerinde *boyun-*duruk* gibi belirgin bir türevini de tespit etmekte; Altay dillerindeki paraleller olarak Proto-Altay *moyn- 'boyun': Proto-Tü. *boyn; Proto-Mançu-Tunguz *mojoŋ* < *mon-ğon; Moğ. *mun-dağa 'at ensesi' gibi sözcükleri de vermektedir (1997: 234).

Doerfer, *bo:yn sözünün Halaç Türkçesinde *boyun* şeklinde tespit etmiştir (Doerfer 1970: 25).

2. *bo:yn Kullanım Alanı

EM 116 ger anı dögüp bala katup yëseler **boyında** olan ħanāzīr başını giderür
TTS I 652 Bu yerde kurt ile yürü koyun, eğer habbeniz giderse ben **boyun**
TTS I 650 Birbirinin **boynuna** kol bıraktı bûse-kenar ittiler

TTS I 650 Ol mah-peyker urdu şahzadenin boynuna kol bıraktı, birkaç bûse
dudağında ve yüzünde kodu

TTS I 650 Anın için gelmişem işbu kızı ben
Ele getürem işit bu dem sözü sen
Velid dedi sen anı benim **boynuma** sal
Saraya geldiler ikisi rehal

TTS I 651 Bir işi güç ile kişinin **boyunan** saralar ol işi düzmek ve zabtelemek ana
müy esser olmaz

TTS I 651 Avrat eydür şatt'a ayruk girmegil
Geçmege vü ömr **boyunun** urmagıl

TS 338 Ellerini bu defa, **boynuna** sıkıştırdığı beyaz peçeteye sildi

TS 338 Günahı söyleyenlerin **boynuna**, derler ki bu iki genç birbirlerini küçükten
beri sevmişler de öyle nişanlanmışlar

TS 338 Hay, dedi, o arabacı amcanın **boyunu** altında kalsın

TS 338 Daha bir ay tutunamazlar, **boyunlarını** kırarlar deniliyordu

TS 338 Çobanın hekim parasını, ilaç parasını **boyunlarına** aldılar

TS 338 Hürrem Hakkı, Ferhunde'nin önünde **boyun** kırdı

SFA-1 Üstünde tertemiz açık lacivert bir kostüm, sarı kırmızı çizgili bir kırıvat
boynunda.

SFA-1 Yüzüne baktım: Yüzü kirli, beyaz, açık mavi süt rengi idi. Burun kanatları
birbirine yapışmıştı. Karanlık dişleri vardı. Zayıf, ince **boyunu**, yırtık kasketi, uzun,
kirli, güzel parmakları.

SFA-2 Kafası mı büyüktü, **boyunu** mu uzundu, yoksa omuzları mı pek düşüktü?
Galiba hepsi biraz böyleydi.

HEA-1 Buraya göbek atma, **boyun** kırma, omuz titretme yaraşmaz.

HEA-2 Sol kolu henüz beyaz bir sargı içinde, biraz açık yakasının üstünde **boyunu** ve
siyah kesik saçları ile solgun başı iki fil dişi bir statü gibi görünüyordu.

HEA-2 Bütün köy kadınları Ayşe'nin etrafını aldıkları, onun **boynuna** sarıldıkları
zaman o İhsan'ın atını tutan çocuğun yanında dalgın dalgın duruyor.

HEA-4 Bu bir kaza, kaza ama, bunu kimseye söylersen, sade benim değil, senin de
boynuna ip geçirirler.

HEA-4 Hanife yüzünü Mürsel'in arkasına sakladı, kolları herifin **boynuna** sımsıkı
sarıldı.

HEA-5 **Boynunda** halatla ölen Nâzımın intikamını alabilecek olan bu Hüsni Paşaya
ilk defa olarak kalbimde minnettarlık hissettim.

HEA-5 O kadar çözülmez ki onları toprak örtse onlar yine **boynumda**, kolumda
kalacaklar.

HEA-6 Beyaz saçları uzun, tepesi sivri siyah kalpağının yanlarından **boynuna**
düşüyor.

HEA-6 Sarıklı, sakallı bir hoca, cübbesini sırtına toplamış, kollarını sıvamış, bir
kolunu uyuz bir eşeğin **boynuna** atmış kulağına bir şeyler söylüyor gibi.

HEA-7 Rauf babasının **boynuna** atıldıklarını, sonra, şimdi artık Rauf babasının hiç
gelmediğini, Rauf babasından söz ederse nenesinin kendisine darıldığını anlattı.

HEA-8 Gözlerini birdenbire açtı; derinliklerinde hatırlamak istediği bir kızgınlıkla
boynuma atılmak için çabalayan bir incelik vardı.

HEA-8 Bu artistlerde ne var ki, Tanrım, en büyük kadınları, en haşin güzelleri
büyülenmiş ve **boyun** eğmiş olarak, saçlarından sürüklüyorlar?

HEA-9 Kadın, başında bir taç, **boynunda** tek taşlı pırlanta bir gerdanlık, yapıyalnız sandalyede oturuyordu.

UK 23 hepsi **boynularında** muska taşıydılar

UK 50 bugacılar da - geniş arkalı, kalın kollu hem ayaklı hem ayaklı kavi adamnar, belädän çıplak, **boynularında** asılı kemik - diş muskalar

UK 159 atmayeydi Tanas uygun gementi onun **boynusuna**

GTA 144 [sü'linα bıx mes'tet ʃkɔ kα'rα deni'zın **bojun'dα**]

ADİL I 303 **Bynundan** yapışmag.

ADİL I 304 onu dâhi razı edin, **boynuna** goyun

ADİL I 303 Elektrik çarhının boynuna dolaşan gayışın gâzâblâ hâräkäti, mä'dän garovullarının fit säsäri..

ADİL I 303 - 304 Ortadaki täpänin boynunda çoban dayanmışdı

TDS 106 Boyunlarda yağlıcak, bir eycecik bir geñsi

TDS 107 Boynı uzun çüyşe

TNAS 52 Ayal-**boyn**, yär-baş.

TNAS 88 Boka batsan **boyuñ** bilen.

TNAS 95 Çagalık - şalık, hemmäni **boyn** eder.

TNAS 128 Düyä **boynuñ** egri diyseler, dogrı yeri nire diyen.

TNAS 129 Düyä ot (yandak) gerek bolsa, **boynunı** uzadar.

TNAS 313 Şembe jöhit **boynuna**.

3. Anlam Olayları Bakımından *bo:yn

Eski Uygur Türkçesi döneminde *bo:yn sözcüğünün hem 'boyun' anlamında hem de 'ense' gibi metaforik hem de 'vücut' gibi metonimik kullanımı dikkat çekicidir. Karahanlı Türkçesindeki 'kılıç boynu' anlamındaki kullanım da yaygın bir metafordur.

Tenişev, incelediği kaynaklarda *bo:yn sözcüğünün asıl anlamın dışında birçok metaforik kullanımını da tespit etmiştir (1997: 234):

1) 'Şişe veya kap boyunu, boğazı' TTü. Gag. Trkm. Kır. Özb. Yak. Çuv;

2) 'Palanın koluna takıldığı kısım; telli çalgının sapı' Özb. Çuv.;

3) Coğrafi metaforlar: Kumuk 'vadi'; Başkurt Özb. Tuv. Çuv. 'Coğrafi anlamda burun';

4) Ruhsal metaforlar: TTü. Gag. Azb. Trkm. Kumuk Tat. Karakalpak Kaz. Kır. Altay Özb. Uyg. SUyg. Yak. 'görev, baş eğme'; Krh. Kır. SUyg. Tuv. 'kibirlik, gurur';

5) Metonimi: Azb. Trkm. ‘elbise yakası’.

Modern Türkiye Türkçesinde **bo:yn* sözcüğünün *boyun bük-* ‘isteyerek veya istemeyerek uymak, katlanmak’, *boyun borcu* ‘yapılması gereken ödev, vecibe’, *boyunduruk altına gir-* ‘başkasının baskısı altında kalmak’ gibi deyimlerin arasında Gagavuz Türkçesinden *boyun eğ-* ‘aşağılanmak’, *boynun bükük olması* ‘üzgün olmak, daralmak’ gibi örnekler de metaforik ve metonimik deyimlerdir.

4. Meronim Olarak **bo:yn*

Anatomik anlamında **bo:yn* sözü, **bod* ‘beden’ teriminin hem nesne : parça hem de alan : mekân ilgisi sergileyen meronimidir. **sıyn*, **sıynak*, **gebde* terimlerinin meronimi değildir. Diğer yandan **sügsün*, **yelkä* ve **äihsä* sözleri ‘ense’ anlamında kullanıldığında **bo:yn* sözünün alan : mekân ilişkisi gösteren meronimleridir. Azerbaycan Türkçesinde ‘atlarda ve diğer koşu hayvanlarında boynun bel sütunu ile birleşen kısmı’ (ADİL IV 116) anlamında kullanılan *süysün* sözü hayvan organ adları içerisinde bir meronim olmaktadır.

NESNE : PARÇA	<i>*bod</i> : <i>*bo:yn</i>
ALAN : MEKÂN	<i>*bod</i> : <i>*bo:yn</i> <i>*bo:yn</i> : <i>*sügsün</i> ‘ense’, <i>*yelkä</i> ‘ense’, <i>*äihsä</i> ‘ense’

2.2.3. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde ENSE

‘ense’ Lat. *occiput, nucha* İng. *nape*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan ENSE kavramını karşılayan sözcükler Proto-Türkçe **sügsün*, **yelkä* ve **äiñsä* sözcüklerine dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.2.3.1. **sügsün*

Proto-Tü. **sügsün* (Tenişev 1997: 234-235); Proto-Ogur **sügsün*; Proto-Oguz **sügsün*; **Bud.Tü.ç.** *süskün* (TT VII); **MKıp.** xiv. yy. *süksün* (Kİ 44); **Modern Tü.:** **Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *sügsün, süysün, süksün, süsgün, sûsün, susun, sünsüğü, sünsün, sünsür* (DD 3,1257, 1259, 1264, 1267, 1269); **Azb.** *süysün* ‘Atlarda ve diğer koşu hayvanlarında boynun bel sütünü ile birleşen kısmı’ (ADİL IV 116); **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *süksenek* (Tenişev 1997: 234)

1. **sügsün* Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev, tüm şekillerin fonetik açıdan **süksün* şekline dayanması gerektiği düşüncesindedir. Tenişev, Altay dillerinden şu örnekleri vermiştir: Evenk *sulin* ‘sırt, kambur’, Oroç *suli* ‘ense’, Ulaş *suni* ‘yabani domuz ensesi’, Orok *suli* ‘at, geyik, ayı ensesi’. Tenişev’e göre bu sözün Proto-Altay kökü **süg-* olabilir (1997: 235). Clauson, bu sözü tarihsel ve modern Türk lehçelerinde *süsgün* şeklinde tespit ederek anlamını ‘arka, kıç, omurganın başlangıç yeri’ olarak vermektedir (EDT 856a). Tenişev, Eski Uygur *süskün*; Orta Kıpçak *süksün*, Osmanlı *sügsün* şekillerini vererek Güneybatı Anadolu ağızlarındaki *sügsün, süysün, süksün, süsgün, sûsün, susun, sünsüğü, sünsün, sünsür* şekillerinde de dikkat çekmiştir.

2. *sügsün Kullanım Alanı

ADİL IV 116 [Koroğlu] älini atın **süysünündän** goyub sağrısına gädär çäkdi.

3. Anlam Olayları Bakımından *sügsün

Tarihsel ve modern Türk lehçelerinde genel olarak *süsün* / *süsgün*, *süksün*, *sügsün*, *süysün*, *sünsüğü*, *sünsün*, *sünsür*, *süksenek* şeklinde kullanımlarına rastlanan sözün Azerbaycan Türkçesin kaynaklarında ‘atlarda ve diğer koşu hayvanlarında boynun bel sütünü ile birleşen kısmı’ gibi hayvan anatomisi ile ilgili kullanımlara rastlanmaktadır.

Tenişev, **sügsün* sözcüğünün günümüzdeki Türk lehçelerindeki şekillerinin ‘boynun arka tarafı, ense’ anlamına dayalı olduğunu ileri sürerek, Proto-Türkçede asıl şeklin **eiñse* olduğunu kabul edip, **sügsün* sözcüğünün asıl anlamının ise ‘boynun arka kısmı, boyun omurları’ (Anad. Azb. Altay ağızları) olduğunu söylemekte ve Eski Uygur Türkçesinde ‘omuz, sırtın üst kısmı, omurga’ anlamlarını da ortaya çıkarmaktadır. (1997: 235):

4. Meronim Olarak *sügsün

Anatomik anlamda **sügsün* sözü, **bo:yn* ‘boyun’ teriminin hem nesne : parça hem de alan : mekân ilgisi sergileyen meronimidir.

NESNE : PARÇA	* <i>bo:yn</i> : * <i>sügsün</i> ‘boyun omurları, omurga’
ALAN : MEKÂN	* <i>bo:yn</i> : * <i>sügsün</i> ‘ense’

2.2.3.2. *yelkä

Proto-Tü. **yelkä* (Tenişev 1997: 236); Proto-Ogur **yelkä*; Proto-Oguz **yelkä*;

Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü. *yelke* ‘hayvan yelesi, insan ensesindeki

tüyler; dağın tepesi' (DD 3: 1509); **Azb.** *yelkä* '1. Kadın saçı 2. At yelesi' (ADİL II 529); **Güney-Doğu:** YUyg. *yélké* 'ense, yele', Özb. *yelka* 'omuz'; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. *yelka* 'ense', Kumuk *yekle* 'ense', Karaçay-Malkar *jelke*, *celke* 'ense', Tat. *jilke* 'ense ve omuzun bir kısmı', Başk. *yilke* 'ense ve omuzun bir kısmı', Kaz. *jelke* 'ense', Kırg *jelke* 'ense, ense derisi, arka', Nogay *yelkä* 'ense', Karakalpak *jelke* 'ense'; **Çuvaş:** *çilki* 'yele' (Tenişev 1997: 236)

1. *yelkä Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev, Räsänen'in fikrine dayanarak *yelkä sözcüğünün *yayl 'at ensesi' sözcüğünden /-kä/ küçültme eki ile oluşturulduğunu düşünmektedir (1997: 236).

2. *yelkä Kullanım Alanı

HEA-9 Yalının önünde durdu. İki doru at **yelelerini**. kavruklarını sallıyor sabırsızlıkla kaldırımları deşiyorlar.

HEA-9 Kadının dışında arabanın atları yerleri deşiyor, **yelelerini** sallıyorlardı.

3. Anlam Olayları Bakımından *yelkä

*yelkä sözcüğünün anlam çerçevesinden hem insan hem de hayvan için kullanıldığını anlıyoruz. Bu sözün 'boyundaki kirişler' anlamında Orta Kıpçak sahasında *yelge* ve Türkiye Türkçesindeki *yelke* kullanımı dikkat çekicidir. Bunların dışında *yelkä, birçok tarihsel ve modern Türk Lehçesinde 'ense, arka, omuzun üst kısmı, dağın tepesi, insan ensesindeki tüyler, hayvan yelesi' gibi anlamları ile görülmektedir. Tenişev *yelkä sözcüğünün 'omuz' anlamının ortaya çıkmasını, 'ense' > 'omuzlar arasındaki kısım' > 'omuzlar' > 'omuz' şeklindeki bir anlam kaymasına bağlamaktadır (1997: 236).

4. Meronim Olarak *yelkä

Anatomik anlamda *yelkä sözü, *bo:yn ‘boyun’ teriminin hem nesne : parça hem de alan : mekân ilgisi sergileyen meronimidir.

NESNE : PARÇA	*bo:yn : *yelkä ‘boyundaki kirişler’
ALAN : MEKÂN	*bo:yn : *yelkä ‘ense, omuzlar arasındaki kısım, omuz’

2.2.3.3. *äiñsä

Proto-Tü. *äiñsä (Tenişev 1997: 236-237); Proto-Ogur *äiñsä; Proto-Oguz *äiñsä; **İslami ç.:** xi. yy. **Krh. art** saç ‘ensedeki saç’ (DLT I 42; I 247, 18); **Harezmi ç.** xiv. yy. *eñse* (KE II: 191), *eñgse* (NF III: 124); **EKıp.** *eñse* (CCum 89); **Doğu Tü.:** xv. yy. *art* (Sngl 36v. 26), *ardınca* ‘onun arkasında’ (Sngl 37r. 3); **Batı Tü.** xv. yy. *eñse* (CH I: 150), *eñse* (DK II: 105); xiii. – xix. yy. *ard* (TTS I 33; II 47, *eñse* ‘arka’ (TTS III 1475); III 32-3; IV 34-5), *eñse* ‘arka’ (YTS: 83); **Modern Tü.:** **Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *ense* ‘1. Boynun arkası 2. Art, arka’ (TS 714), *boyun kökü*, *boyun kütüğü* ‘ense’ (Kızılköy -To.; -Ant.) (DS II: 748), *oğur* ‘ense, baş, altında olan etbeni, ur’ (-Kıbrıs) (DS IX: 3271), *oturağ* ‘insan ensesi’ (Bahçeli *Bor -Nğ.) (DS IX: 3295), *süksün*, *süğsün* ‘ense’ (-Ba.; -Bil.; -İst.) (DS X: 3707), *süsgün* ‘ense, boyun’ (Aşağı Kayı *Tosya -Ks.; İncirlik *Havze -Sm.; Aziziye *Ereğli -Kn.) (DS X: 3725), *süsün*, *süysün* ‘ense; omuzun arkası’ (-Çkl.; -Gr.; -Ezm.; -Ank.; -Krş.; -Ada.) (DS X: 3726), *şele* ‘ense’ (-Ant.) (DS X: 3757); **Gag.** *ensä* ‘1. Ense 2. At ensesi 3. Boyun 4. Değirmenin direği dayandığı odun parçası’ (GS: 177); **Trkm.** *eñse* (RLT: 69), *eñse* ‘1. Kellenin, kelle kemiğin arka tarafı 2. Bir kişinin arka tarafı’ (TDS: 292); **Güney-Doğu:** Özb. *énsa* ‘ense’; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. *énsé*, *énsa*, *énse* ‘boynun arka tarafı, ense’, Kumuk *yeñse* ‘ense’, Tat. *iñsä* ‘ense’, *iñse* ‘omuz’, Kaz. *eñse* ‘güç’,

eşseli ‘güçlü’, Kırg *eşse* ‘güç’, Nogay *ense* ‘kürek kemikleri arası’, Karakalpak *eşse* ‘kürek kemikleri arası; güç, kuvvet’; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *eşze* ‘kambur’; **Çuvaş:** *eşse* ‘ense, boyun’ (Tenişev 1997: 237)

1. **äihsä* Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev, Räsänen’in **äihsä* sözünün Fin. *niska* ‘boyun’ ile ilişkili olduğu fikrini aktarmakta ve bunun yanı sıra Altay dillerinden **p’aihsa*: Proto-Türkçe **eihsē* ‘ense’; Proto-Mançu-Tunguz **faisa* > *fisa* ‘hayvan sırtının kürek kısmı’ gibi paralellere dikkati çekmektedir (1997: 237-238).

2. **äihsä* Kullanım Alanı

TTS III 1475 Ardınca birkimse kodu ki kayış ile ardından **eşsere** urudu giderken
TTS III 1475 Ok meydanı **eşsesinde** Levent Çiftliği nâm mahalde
TTS III 1475 Dokuz mânası var... râbi‘ akar ve bağ‘ d mânasınadır ki art ve **eşse** ve sonarak ile tâbir olunur
TS 714 Kendine geldiğinde, **ensesinde** müthiş bir ağrı vardı
TS 714 Saydığın üç iskelenin **ensesindeki** İsmail Ağa'nın dükkânı, en emin emanetçi idi
TS 714 Ellerini, kumral saçlarının döküldüğü **ense** çukuruna kenetlerdi
SFA-1 İri tayfa **ensesini** tokatlayarak:
-Bu **enseyi** o paralarla yaptık Ali Çavuş.
HEA-1 Arkasında tirşe bir sabahlık, saçları sımsıkı **ensesinde** bir topuz.
HEA-1 Tepesinin saçları dökülmüş, şakak ve **ensesindeki** saçlar beyazlanmağa başlamıştı.
HEA-3 **Ensesinin** kat kat olmuş etleri üstünde kısık bir boynun taşıdığı dört köşe bir kafa vardı.
HEA-3 Yalnız özel bir İtalyan odasında kır saçlı, şişman, orta yaşlı bir kadın bir şey örüyor; beyazlı, ince **enseli**, siyah saçlı zarif bir genç kız bir piyanoya eğilmiş, büyük bir gürültü ve birçok yanlış fakat, anlamlı ve ateşli bir anlayışla Rigoletto'yu çalışıyordu.
HEA-4 Bir kız başörtüsünü çekmiş, saçlarını yakalamış, **ensesine** topuz yapmağa çalışıyor...
HEA-8 Onun aşağı düşen, göz kamaştırıcı hatlı omuzlarında, lekесiz mermer teninde, solgun bir başak demeti gibi, beyaz **ensesinde** toplanan, bol saçlarında o kadar uzak, acımaz bir güç var ki!
HEA-9 Eğer kapitülasyonlar olmasa, mızıkacıları da, seyircileri de **enselerinden** yakalayıp Beyoğlu kaldırımlarına fırlatırım.
UK 50 da şansora dirişmek **enselerde** ay: hem geriki ayaklarda
UK 239 tutardı **enselerinden**
TDS 292 Utulan **eşsesini** gaşar

TDS 292 Ayların şatlıgna bilbil heñ etdi, Şol vagt eñseden bir gövre etdi

3. Anlam Olayları Bakımından *äiñsä

Tarihsel ve Modern Türk lehçelerinde *äiñsä sözünün Osmanlı sahasında *eñse* ‘arka’ anlamında, Nogay Türkçesinde *eñse* ‘kürek kemikleri arası’, Karakalpak Türkçesinde *eñse* ‘kürek kemikleri arası; güç, kuvvet’, Kazak Türkçesinde *eñseli* ‘güçlü’, Kırgız Türkçesinde *eñse* ‘güç’, Altay Türkçesinde *eñze* ‘kambur’ kullanımına rastlanmaktadır.

Tenişev, *äiñsä sözcüğünün ‘ense’, ‘sırtın üst kısmı’, ‘boynun arka kısmı’ anlamlarının hangilerinin birincil hangilerinin ise ikincil anlam olduklarının tespitinin zor olduğunu belirtmiştir. Ona göre ‘sırt’ anlamı, Eski Türkçedeki ‘sırtın üst kısmı, ense’ anlamından gelmekte, ‘omuz’ anlamı ise ‘sırtın üst kısmı’ anlamından gelmektedir. Çağdaş Türk Lehçelerinde sık sık rastlanan ‘sırt, arka; vücut, görünüş, güç’ anlamları ise Trkm. Kır. Karakalpak Kaz. lehçelerinin yeni dönemine aittir (1997: 237). Diğer yandan ‘sırt, vücut, görünüş, güç’ anlamlarının metonimik olduğunu ve ‘arka’ anlamının ise yön gösterme kavramı açısından metafor olduğunu söylemek mümkündür.

Modern Türkiye Türkçesinde *ensesinde boza pişir-* ‘ısıtmak, kızgın duruma getirmek; birini çok yüzmek, tedirgin etmek, sürekli çalıştırmak’, *ensesine bin-* ‘birine bir işi yaptırmak için sürekli baskı altında bulundurmak’, *ensesine yapışmak* ‘yakalayıp sıkıştırmak’ gibi ilgi çekici kullanımları görmekteyiz.

4. Meronim Olarak *äiñsä

Anatomik anlamında *äiñsä sözü, * *bo:yn* ‘boyun’ teriminin alan : mekân ilgisi sergileyen meronimidir. Türkiye Türkçesinde kullanılan *ense çukuru* ‘ensede boyun hizasında bulunan çukurluk’ (TS: 715), *ense kökü* ‘ensenin gövde ile birleştiği yer’

(TS: 715) sözlere **äiṣä* sözcüğünün alan : mekân ilişkisi gösteren meronimleri olmaktadır.

ALAN : MEKÂN	* <i>bo:yn</i> : * <i>äiṣä</i>
--------------	--------------------------------

Diğer yandan **yelkä* sözcüğünün Orta Kıpçakçada *yelge* şekliyle ‘boyundaki kirişler’ anlamı Anadolu ağızlarında *yelke* ‘hayvan yelesi, insan ensesindeki tüyler’ anlamı itibarıyla **äiṣä* sözünün nesne : parça ilişkisi gösteren meronimi olur.

2.2.4. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde OMUZ

‘omuz’ Lat. *umerus*, İng. *shoulder*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan OMUZ kavramını karşılayan sözcükler Proto-Türkçe **çékn*, **ägn*, ve **omuz* sözcüklerine dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.2.4.1. **çékn*

Proto-Tü. **çékn* (Tenişev 1997: 238); Proto-Ogur **çékn*; Proto-Oguz **çékn*; **Doğu Tü.:** xv. yy. *çikin* ‘boyun ile aşık kemiği arasındaki omuzun üst kısmı’ (Sngl 220r22); **Batı Tü.** xiii. – xix. yy. *çiğin* ‘omuz, omuz başı’ (TTS II 911-913); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *çiđn* (Aks. Gaz. 163), *çen* (DS III 1133), *çin* (DD 1, 353, Ed. Urfa 102); **Azb.** *çiyin* ‘Bedenin boynundan kollara kadar olan kısmı’ (ADİL IV 434), *çiyin* ‘hem anatomik hem de ‘elbisenin omuzu’ anlamında rastlanmaktadır’ (ATS: 209); **Trkm.** *çigin* ‘dirsek ile boyundan kolun başladığı yere kadar olan kısım arasındaki yer, eğin’ (TDS 747), *çigin*, *egin* (RLT: 157); **Güney-Doğu:** SUyg. *cigin* ‘omuz’; **Çuvaş:** *çan* ‘beden’, *çan-çuram* ‘beden’ (*çuram* ‘sırt’), *kaçan* ‘sırt’ (Tenişev 1997: 238)

1. **çékn* Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev’e göre, Oğuz lehçelerinde tonlu ünsüzler ve Çağatay lehçelerinde tonsuz ünsüzler, eski Türkçede kelimedeki aslı ünsüz olduğuna işaret etmektedir. Muhtemel Altay paralelleri: Moğ. **çege-rei*, Evenk *çeken*, *çekekte* ‘gırtlak, damak’; Proto-Altay **çeke-* ‘boynuna yakın göğüs kısmı’ (1997: 238-239).

2. *çėkn Kullanım Alanı

TTS II 911 Yüzünü kıbleye döndü, **çigininden** ridasını aldı, yukarı ucun aşağı, aşağı ucun yukarı kıldı

TTS II 911 **Çiğini** ile kuvvet idüp gey katı

Attı kal'adan aşağı bir atı

TTS II 911 Sanasın her biri bir ejdehadır

Çiğinde otura on bahadır

TTS II 912 Andan ol çekice el urdu, revan yerinden çekici götürdü, **çiginine** aldı

TTS II 912 Kasap Hasan nam emret oğlanı, ki kasap Hacı Veli'nin şâkirdidir, oflak bıçağıyla sağ elinde ve **çigininde** udru

TTS II 912 İki **çigininde** bires kıl var idi

İçi taşı toptolu envâr idi

ADİL IV 434 Ağır bir sükutun gäsâbâdâ hökm sürdüyunü görân Lejlâk **çiyindâki** beşaçılan tûfângini härlâyib âlinâ aldı.

ADİL IV 434 Bir daha harabalığı közdän keçirdikdän sonra gocaya târâf dönüb, âlini onun **çiyinâ** goydu.

ADİL IV 434 Tapdıg hurcunu götürüb **çiyinâ** aşırđı

TDS 747 Annagulı ecesiniñ **çigninden** tutdı

3. Anlam Olayları Bakımından *çėkn

Tarihsel ve modern Türk lehçelerinde *çėkn sözcüğünün 'omuz, boyun ile omuz arasındaki kısım, boyun ile aşık kemiği arasındaki omuzun üst kısmı, omuz, omuz başı, bedenin boynundan kollara kadar olan kısım, dirsek ile gerdanın aralığı, eğin' gibi anatomik anlamları görülür. Bunun yanında Azerbaycan Türkçesinde *çiyin* sözünün 'elbise omuzu' anlamı metaforiktir. Tenişev, *çėkn sözcüğünün Türkmen Türkçesine 'el, elin omuzdan dirseğe kadar kısım' temel anlamına dikkatimizi çekmiştir (1997: 238). Ancak *Türkmen Diliniñ Sözlüğü*'nde *çigin* sözü 'dirsek ile gerden aralığı, *eğin*' olarak (TDS 747) açıklanmıştır. Bunun yanı sıra yanı sıra *gerden* sözü 'boyundan kolun başladığı yere kadar olan aralık, iki omuz arası' (TDS 166) anlamına gelmektedir. Bu durumda aslında anlam farkı olan ve bir alt anlamlılık hiyerarşisi içinde yer alan bu kavramların yer yer bir birinin yerine de kullanıldığı görülür.

4. Meronim Olarak *çėkn

Anatomik anlamda *çėkn sözü, *bod ‘vücut’ teriminin alan : mekân ilgisi sergileyen meronimidir. Diğer yandan bu söz, *sıyn, *sıynak, *gebde sözlerinin de alan : mekân ilişkisi gösteren meronimidir. Ayrıca *çėkn sözü, *arka, *sırt sözlerinin de alan : mekân ilişkisi gösteren meronimi olur.

NESNE : PARÇA	*bod : *çėkn
ALAN : MEKÂN	*bod : *çėkn *sıyn, *sıynak, *gebde : *çėkn *arka, *sırt : *çėkn

2.2.4.2. *ägn

Proto-Tü. *ägn (Tenişev 1997: 239); Proto-Ogur *ägn; Proto-Oguz *ägn; **Bud.Tü.ç.** angın (EUTS: 16), ängın (EUTS: 72), yara (EUTS: 285 egin (TT VII), eñin (U II, IV); **İslami ç.**: xi. yy. **Krh.** egin, ekin (DLT); **Harezm ç.** xiv. yy. eg(i)n (KE II: 179); **EKıp.** çigin <Moğ. (KTS: 51), ıylık (KTS: 103), omuz (KTS: 205), şigin (KTS: 253), ketif <Ar. ‘omuz’ (KTS: 141), yigin (KTS: 322); **Batı Tü.** xiii. – xix. yy. egin (TTS: XIV yy’dan başlayarak), egin/eyin ‘sırt, arka’ (TTS III 1390); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** egin ‘1. Arka, sırt 2. Beden, vücut 3. Boy bos, endam.’ (TS 676), eyin (DS V 1821, 1822, VII 2510); **Azb.** äyin ‘1. Bedenin baş dışında tüm kısmı 2. Elbise, üst baş’ (ADİL II 243), äyin-baş ‘Elbise, üst baş’ (ADİL II 243); **Trkm.** egin ‘Kulun omuza bağlandığı yer, gerden 2. Bütün gövve üstü, üst, üst-baş 3. Onçaklı ulı bolmadık beyiklik, depe’ (TDS 790), eginbaş, egin (Sarıyev 2007: 9); **Güney-Doğu:** YUyg. äñiñ, iñiva, Özb. egin, énoş, e:nvoş, SUyg. igen; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. iin, in, Kumuk inbaş, Karaçay-Malkar imbaş, inbaş, Tat. iñbaş, iñ, igin, Başk.

ıybaş ‘omuz’, *ıy*, Kaz. *iin*, Kırg *ıyın*, Nogay *ıyın*, Karakalpak *ıyın*; **Kuzey-doğu (Sibirya)**: Altay *ıyın*, *én ét*, Tuva *égin*, Şor *egini*, *eşin*, *ıyın*, *ıyın*, *ıyın*, *egne*, *eşnen* ‘omuzda taşımak’, Hakas *inni*, *eşni*, *ıgni*, *iin*, *ıyın*, Yakut *ién*; **Çuvaş**: *anpuşsi*, *anpuşsi* (Tenişev 1997: 239)

1. **ägn* Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev’e göre, **ägn* sözcüğünde Eski Türkçedeki /-gn-/ sesi, Kuzey-doğu Türk lehçelerinde /-ŋŋ-/, Kıpçak Türk lehçelerinde /-ŋ-/ ve Çuvaş lehçesinde /-n/ olarak karşımıza çıkmaktadır. Tenişev, eski metinlerde bu terimin sıfat yapma eki [-il] ile kullanıldığı belirtmektedir: EUyg. *eşil* ‘omuz’; Yak. *äşil* ‘omuz’, Özb. *éşil* ‘omuz, elbise’, Anad. *eşil*, *egil* ‘sırt; elbise, kadın elbisesi’, Harezmi *eşil* ‘omuz’. Yine Tenişev, Çuvaş Türkçesinde ve Kıpçak lehçelerinde **ägn-baş* ‘omuz’ şeklinin de yaygın olduğunu, buradan **kol-baş* terimin asıl anlamının ‘omuz eklemi’ olup daha sonra **ägn* terimine dönüşerek ‘omuz’ anlamına geldiğini varsaymaktadır ve şu Proto-Altay şekilleri vermektedir: **eğm* Proto-Türkçe **ägn* ‘omuz’; Moğ. **eğem* ‘köprücük kemiği, insan omzunun ön tarafı’; Proto-Mançu-Tunguz **emu-ge* ‘köprücük kemiği’ (1997: 240).

2. **ägn* Kullanım Alanı

TTS III 1390 Cebrail indi yere tuttu anı
 Eğnine giyürdü ol hülle donu
TTS III 1390 Yine gökyüzü oldu anber-feşan
 Kara tonun **eğnine** aldı zaman
TTS III 1390 **Eğnimdeki** demir tonu çiginim kasar
TTS III 1390 Ol vakit ki Musa Tûr dağında başında keçe takya ve **eğninde** kilim giyerdi
TTS III 1391 Mâlik **eğnine** bir ağır cebe giydi başına bir müzehhep ışık urundu
TS 676 Büyüdüm çabuk / Entarim **eğnime** dar
ADİL II 243 **äjninä** yeni kostyum geymişdir
ADİL II 243 **äjnindä** donu yoh, başına papag ahtarır
ADİL II 243 **äjnindäki** hämişälik iş patlarından başga bircä däst bayır-bacag patları var idi.

ADİL II 243 Bir iyirmi manat da uşagların vâ Mehribanın **äyin-başı** götürär.
TDS 790 Onuñ **eginlerinde** de pogonlar hem bardı
TDS 790 **Egniñe**, esbabıña bir seret
TDS 790 Onuñ **enginde** gızıl domı, bilinde nagışlı gara yün guşagı

3. Anlam Olayları Bakımından *ägn

Tarihsel ve modern Türk lehçelerinde *ägn sözcüğünün ‘omuz, sırt, arka, beden, vücut, boy, endam, bedenın baş dışında tüm kısmı’ temel anatomik anlamları karşımıza çıkmaktadır. *ägin sözünün äyin-baş (ADİL II 243) şeklinde Azerbaycan ve eginbaş (TDS 790) şeklinde de Türkmen Türkçesindeki ‘elbise, üst baş’ anlamlarındaki kullanımları benzetmeye dayalı olduğundan metaforiktir.

Tenişev, Eski ve Modern Türk kaynaklarındaki şu anlamlara dikkati çekmektedir (1997: 239): ‘omuz’. Eski-Türkçe EUyg. Krh.-Uyg. Orta-Uyg. EKıp. Eski-Osm. Trkm. Kıp. Oğz. Kuzey-doğ (Yak. dışında); ‘sırtın üst tarafı, ense’. Çağ. Osm. Oğz. Yak.; ‘insan vücudu’. TTü. Azb.; ‘elbise’. Harezmi, Karluk, Anad. Azb. Trkm. Özb.

*ägn sözü, ‘vücut, boy, endam, beden, bedenın baş dışında tüm kısmı’ anlamları ile *sıyn, *sıynak, *gebde sözleri ile yer yer eş anlamlı olarak da kullanılabilir. *ägn sözü, ‘omuz, sırt, arka’ anlamları ile yer yer *çékn, *arka, *sırt sözleri ile de eş anlamlı olabilir.

4. Meronim Olarak *ägn

Anatomik anlamında *ägn sözü, ‘omuz, sırt, arka’ anlamları ile *bod ‘vücut’ teriminin alan : mekân ilgisi sergileyen meronimi olmasının yanı sıra ‘vücut, boy, endam, beden, bedenın baş dışında tüm kısmı’ anlamları ile *sıyn, *sıynak, *gebde sözlerinin de alan : mekân ilişkisi gösteren meronimidir. *ägn sözü, ‘omuz’ anlamı ile *sıyn, *sıynak, *gebde sözlerinin nesne : parça ilişkisi gösteren meronimidir.

NESNE : PARÇA	* <i>sıyn</i> , * <i>sıynak</i> , * <i>gebde</i> : * <i>ägn</i>
ALAN : MEKÂN	* <i>bod</i> : * <i>ägn</i> * <i>sıyn</i> , * <i>sıynak</i> , * <i>gebde</i> : * <i>ägn</i>

2.2.4.3. *omuz

Proto-Tü. **omuz* (Tenişev 1997: 240); Proto-Ogur **omuz*; Proto-Oguz **omuz*;
İslami ç.: xi. yy. **Krh.** *uşun* ‘omuz başı, çığin başı’ (DLT I 77); **Harezmi ç.** xiv. yy. *eg(i)n* (KE II: 179), *eg(i)n* (NF III: 115); **Batı Tü.** xv. yy. *omuz* (CH I: 170), *çigin* (DK II: 73), *omuz* (DK II: 236); xiii. – xix. yy. *omuz* ‘omuz’ (TTS VI 2983), *çigin* ‘omuz, omuz başı’ (YTS: 56); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *omuz* ‘Boynun iki yanında, kolların gövdeye bağlandığı bölüm’ (TS 1684), *cindal* ‘omuz başı’ (-Ant.) (DS III: 977), *çen* ‘omuz arası’ (Kadıköy -Ada.) (DS III: 1133), *çığın*, *çığır* ‘omuz başı’ (-Af.; -Çkl.; -Es.; -Ezm.; -Bt.; -Ky.) (DS III: 1160), *çın*, *çıy* ‘omuz’ (Harput -El.; -Ur.; *Nizip -Gaz.; Bise -Kn.) (DS III: 1178), *çiginbaş*, *çigiz* ‘omuz başı’ (Günlükbaşı *Fethiye -Mę.) (DS III: 1208), *çingil* ‘omuz’ (Çardak *Göksun, şekeroba -Mr.) (DS III: 1228), *çoba* ‘omuz’ (Erzin *Dörtöyol -Hat.) (DS III: 1253), *dal*, *dalh* ‘omuz, omuzbaşı; kol’ (-Af.; -Es.; -Çr.; -Ama.) (DS IV: 1332), *dingil* ‘omuz’ (-Mr.) ‘bacak’ *Dingillerini uzatmış* (-Brs.) (DS IV: 1504), *geşin* ‘omuz kemiği’ *Ahmet’in geşini kırılmış* (Uğurlu *Ermenek -Kn.) (DS VI: 1988), *huncık* ‘omuzbaşı’ (*Sivrihisar -Es.) (DS VII: 2363), *hüppülüç* ‘omuz’ (Afşar aşireti, Pazarören *Pınarbaşı -Ky.) (DS VII: 2451), *imbaş* ‘omuz’ (Başhöyük *Kadınhanı -Kn.) (DS VII: 2534), *kıltı* ‘ense ile baş arasındaki yer, omuz’ (-Ur.) (DS VIII: 2801); **Gag.** *omuz* ‘omuz’ (GS 351); **Trkm.** *omuz* ‘1. (anat.) Bedenin boyun ile kol arasındaki bölgesi, *egin*, *gerden*, 2. Egin-eşigin yakası ile eğinin aralığındaki bölgesi’ (TDS 487); **Güney-Doğu: Özb.** *üimiz*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. *omuz*, *omuz*,

Kumuk *omuz*, Karaçay-Malkar *omuz*, Tat. *omuz*; **Kuzey-doğu (Sibirya)**: Altay *öjün* (EDT 263b), Tuva *öjün* (EDT 263b); **Çuvaş**: *ämär* (Tenişev 1997: 240)

1. **omuz* Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev, **omuz* sözcüğünün Oğuz-Çuvaş bir arkaizm olduğunu düşünmekte ve Talât Tekinin aksine, **omuz* teriminin Yunancadan alıntı olduğuna inanmamaktadır. Aynı zamanda bu sözcüğün Türkmen Türkçesindeki *omurağ*, *omuriğ* sözcüğünün doğrudan akraba olmadığını, sözcüğün aslının günümüz Türkçesinde, Moğolca **muriğ* sözcüğünden alıntı olduğunu iddia etmiştir. Tenişev'e göre, **köñül-dürük* teriminde görüldüğü gibi, bu terimin türetim yoluna paralel olarak, daha eski zamanlarda **omuz* teriminin şu türevleri daha yaygın bir kullanımı olduğunu göstermektedir: Uyg. *ömüldürük*, Özb. *omildirik*, Tat. *umıldırık*, Başkurt *ümildirik*, Kaz. *omildirik*, Kır. *ömüldürük* 'at omuzluğu'. Proto-Altay **omur-*: Proto-Türkçe **omuz* 'köprücük kemiği'; Moğ. **omuriğ-* 'göğsün üst tarafı, hayvan köprücük kemiği' (1997: 240-241).

2. **omuz* Kullanım Alanı

TTS VI 2983 Herkes bilmeyoruz deyip **omuz** sıktılar
TTS VI 2983 Herkes **omuz** sıkup bilmeyoruz, dediler
TTS VI 2983 Kütaf: Kimse ile yağrınlaşmak ve **omuz** uruşmak
TS 1684 Baş **omuzları** içine çökmüş gibi idi
TS 1684 Seni hizmetime alacağım, dedim. Âdeta **omuz** silkerek: -Pekâlâ, dedi.
TS 1684 Kadifeye benzer dokumalı pahalı kumaştan paltolarını **omuzlarına** atmışlar
SFA-2 Bu saat, hovardaların kadın **omuzlarına** düştüğü, zavallı kadınların bile erkek dizlerine şarap gibi döküldüğü saattir.
SFA-2 Bir tek **omuz**, biçimli, biçimsiz sarı yorganı kaldırmış **omuz**.
HEA-1 Her köşede, yuva yapmağa hazırlanan çift kuşlar gibi, yan yana; **omuz omuza** oturan gençler.
HEA-2 Karagümrüklü işçi İstanbullu kadınla yüksek ökçeli süslü kadının **omuz omuza**, yüz yüze geldiği bir gündü.
HEA-2 Eti kanlı; vakayii en tabî bir şeymiş gibi anlatıyor, en tahammülsüz felâketleri sabır ve metîn genç **omuzlarında** taşıyorlardı.
HEA-3 Bakıyorum, Fevzi Paşanın **omuzları** dua eder gibi bütün bütün eğilmiş.

HEA-3 Adaleli **omuzları** üstünde kocaman âşık başının ateşli ve rüyalı siyah gözleri varmış.

HEA-4 Hasan, Huriye'nin ellerini itti, Hanife'nin **omuzuna** kolunu attı, merdivenden aşağı götürdü.

HEA-5 Zaten bugünlerde İstanbul'un bütün havasında artan tazyik ve tecessüsü âdeta **omuzlarımda** hissedecek bir hâl buluyordum.

HEA-5 Enli **omuzları** üzerinde koyu, büyük, mavi gözleri, uzun sarışın siması, hassas ve biraz müstehzi ve mütebessim gözüyle Nâzım meydana çıktı.

HEA-6 Ağaçların üstünde yahut dibinde elleri sazlı, **omuzları** renk renk kanatlı, yüzleri en açık esmerden en u çikolata renkli melekler şarkı söylerler.

HEA-7 İkide birde başı ve **omuzları** o kadar hareketsiz, sessiz görünen beyazlı kadına uzun uzun bakıyordu.

HEA-8 Talip Bey'in enli **omuzlu**, iri vücutlu, parlak yüzü ile bu küçük adam arasında ne kadar çok ayrılık vardı!

HEA-9 Boy uzun, **omuzlar** geniş, kalçalar bir erkek çocuk gibi dar, ten ipek gibi yumuşak ve beyaz, gözler iki büyük mavi mine çiçeği gibi...

HEA-9 O, kovulmuş bir köpek gibi **omuzları** düşük, başı önde, gözü hüznün içinde yavaş yavaş hasırdakilere iltihak etti.

PSE 187 Hem onu bulduktansora sevineräk **omuzları** üstünä kor, Hem evä gelin, dostlarını hem komşularını yanına çaarın.

UK 96 Araslanın **omuzlarına**, ama halis insanın sırtına

UK 146 koyun yaanılarını, kemikleri **omuz** aşırı köpeklere aterlar

UK 149 da sultan aleer onu **omuzlarınnan**, getirer o perdeciiin ardına

UK 169 uzun saçları **omuzlarında**, kıvırcık kalpaklar başlarında, bıyıklar üstünden kartal gözler bakerlar

UK 233 başında saçlar kısa, bıyıklar uzun, yanak **omuzları** kızıl, gözleri gülümsek

TDS 487 Hoşgeldi gayış ancığını **omzundan** asıp caya girdi

TDS 487 Dayav yigindiñ şineliniñ **omzunda** ofitser pogonı bardı

3. Anlam Olayları Bakımından *omuz

Eski Türkçeden günümüze bütün Oğuz grubu Türk lehçelerinde *omuz sözü 'omuz, boynun iki yanında, kolların gövdeye bağlandığı bölüm' anlamında kullanılmıştır.

Tenişev, tarihsel Türk lehçelerinde şu anlamları tespit etmiştir (1997: 240): 'omuz'.

Çağ. Orta-Kıp. Oğz. Karaim Karaçay-Malkar Özb.; 'sırtın üst kısmı'. TTü. Gag.;

'hayvan göğsünün altı'. Çuv.; 'elbise kolları'. Özb. Kumuk. Bu anlamlar arasında

'elbise kolları' anlamı metonimik yolla kazanılmış metaforik bir anlamdır. Günümüz

Türkiye Türkçesinde *omuz öpüş-* 'eşit derecede olmak', *omuz ver-* 'omuzu ile

dayanmak; destek olmak', *omuz omuzla* 'birlikte olma' gibi metaforik deyimler de

kullanılmaktadır.

4. Meronim Olarak *omuz

Anatomik anlamında *omuz sözü, *bod ‘vücut’ teriminin hem nesne : parça hem de alan : mekân ilgisi sergileyen meronimidir. Ayrıca *omuz sözcüğü *kol sözcüğü ile alan : mekân meronimik ilişkisini göstermektedir. Günümüz Türkiye Türkçesi omuz başı ‘kol ile omzun birleştiği yer’ (TS: 1684), omuz eklemi ‘kol kemiğinin başını kürek kemiğinin yuva çukuruyla birleştiren eklem’ (TS: 1685) ifadeleri de *omuz sözünün nesne : parça ilişkisi gösteren meronimleridir.

NESNE : PARÇA	*bod : *omuz
ALAN : MEKÂN	*bod : *omuz *omuz : *kol

2.2.5. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KÜREK

‘kürek kemiği’ Lat. *scapula*, İng. *shoulder-blade*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan KÜREK kavramını karşılayan sözcükler bir tek Proto-Türkçe **yagrın* sözcüğüne dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.2.5.1. **yagrın*

Proto-Tü. **yagrın* (Tenişev 1997: 242); Proto-Ogur **yagrın*; Proto-Oguz **yagrın*;
Man.Tü.ç. *yanarın başının* ‘onun kürekleri ve baş’ (M III 8, 3-10); **İslami ç.:** xi. yy.
Krh. *yarın* ‘kürek kemiği, çiğın kemiği’ (DLT III: 21), *yarın* bulğansa: e:l bulğanu:r
‘kürek kemiğini düzensiz ise ülke de düzensizdir’ (DLT III 21); **Harezmi ç.** xiv. yy.
kürgek (KE II: 412), *yağrın* (NF III: 465); **MKıp.** xiv. yy. *yağra:n* (Kİ 95); **Doğu**
Tü.: xv. yy. *yağrın* (Sngl 333r. 27); **Batı Tü.** xv. yy. *yağrın* ‘sırt, arka, iki kürek
kemiği arası, kürek kemiği, omuz’ (DK II 316); xiii. – xix. yy. *yağrın/yağırnu* ‘sırt,
sırtın yukarı kürek kısmı’ (TTS VI 4204), *talı, talı* ‘kürek kemiği’ (YTS: 201);
Modern Tü.: **Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *beğış* ‘kürek’ (*Hekimhan -Ml.) (DS II:
597), *belçe* ‘kürek’ (Kerkük Türkleri -Ant.) (DS II: 607), *fileke* ‘kürek kemiği’
(Yendiğin *İlgın -Kn.) (DS V: 1864), *gulunç* ‘kürek kemiklerinin arası’ (-Gaz.) (DS
VI: 2193), *katır kemiği* ‘kürek kemiği’ (-Bt.) (DS VIII: 2683), *kolun küreği* ‘kürek
kemiği’ (Şıhlar *Kızılcahamam -Ank.) (DS VIII: 2912); **Gag.** *kürek* ‘1. Kazma aleti
olan kürek 2. Kayık küreği 3. (anat.) Kürek’ (GS 302); **Trkm.** *ya:ğırnu* ‘1. Enseden
omurganın yan tarafı ile birleşen yerine kadar olan aralık, 2. Bir şeyin arka tarafı’
(TDS 835), *pilçe, kebze* (RLT: 102), *kürek* ‘1. Buğday toplamakta kullanılan kürek 2.
Bir çeşit kepçe 3. Kürek kemiği’ (TDS 404); **Güney-Doğu:** Özb. *yağrın* (EDT 970a),

yağrin, SUyg. *yarın*; **Kuzey-batı (Kıpçak)**: Karay. *yavrun*, *yuvrun*, *yawrın*, Başk. *yaurın*, Kaz. *jawrın* (EDT 970a), *jaurın*, *jaurın*, Kırg *jorun*, Nogay *yavrin*, Karakalpak *jaurın*; **Kuzey-doğu (Sibirya)**: Altay *darın*, Tuva *çarın* (EDT 970a), *çarın*, Şor *çarın*, Hakas *çarın*, Yakut *sarın*; **Çuvaş**: *çuram*, *çoram* (Tenişev 1997: 242)

1. **yagrın* Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson'a göre, **yagrın* sözcüğünün temel anlamı 'eğer, eğer çantası' olup daha sonra Orta Türkçe döneminde 'omuz' anlamına gelmeye başlamıştır. Bu dönüşüm ilk bakıştan sıra dışı gelmektedir ancak Clauson, eğerin veya semerin, hayvanın kürek kemiğine yakın durması sebebiyle **yagrın* sözcüğünün 'kürek' anlamı kazandığını öne sürmektedir (EDT 905a). Tenişev, **yagrın* sözcüğüne, Proto-Altay **dağrem*: Proto-Türkçe **yagrın* 'sırtın kürek kısmı' ve Proto-Mançu-Tunguz **darma* 'hayvanın sırtı, bel' sözcüklerini yakın bulmaktadır (1997: 242).

2. **yagrın* Kullanım Alanı

DLT III 21 **yarın** bulgansa el bulganur 'kürek kemiği karışırsa vilayet karışır'

TTS VI 4204 Eğer bu fazla ziyadece olsa **yağrını** sovak ola ve üşüye

TTS VI 4204 Geh yüreğin ağrıtır, geh bağrını

Geh beli, geh göğsü vü geh **yağrını**

TTS VI 4204 Geçti belden çıktı bu gez **yağrına**

Omzaşur her ne gelürse uğruna

TTS VI 4204 Eğer yağ ile iki **yağrın** arasına dürtüp ovsalar korkuyu gidere

TTS VI 4204 **Yağrınında** kalkan elinde sünü

Ata bindi hiç çalmadı üzenü

TTS VI 4204 Şunun gibi uludur kim bir kulağından iki **yağrını** ortasındakin...

ADİL III 129 Gülle arhasından, **kürekləri** arasından deyip keçmişdi.

ADİL III: 129 güllä arhasından, **küräkləri** arasından däyib keçmişdi

TDS 835 Onuñ baldırları ovlak meşiği yalı, yağrınısı yapı yalı, her edninde bir adam oturan yalı, yeñsesi bolsa gurt sokusı yalıdı.

3. Anlam Olayları Bakımından *yagrın

Tarihsel Türk Lehçelerinde *yagrın kelimesinin ‘kürek kemiği, eğer, semer’ anlamlarında kullanıldığını görüyoruz.

Clauson, *yagrın sözcüğünün temel anlamının ‘eğer, eğer çantası’ olduğu daha sonra Orta Türkçe döneminde ‘omuz’ anlamına gelmeye başladığı görüşündedir. Ancak Tenişev, *yagrın sözünün temel anlamının ‘sırtın kürek kısmı’ (1997: 242) olduğu görüşündedir. Bu durumda ‘eğer, eğer çantası’ anlamı metaforik olmaktadır.

Tarihsel ve modern Türk dili alanında *jawrın, çarın, yağrın, ya:ğırnı, yavrun, yuvrun, yawrın, yaurın, yavrin, jaurın, jaurın, jaurın; jorun, darın, yağrın; yarın, çarın, çarın, çarın, sarın, çoram, çoram* şekillerinde görülen bu sözün ‘kürek kemiği kısmı, sırt, sırtın yukarı kürek kısmı, arka, iki kürek kemiği arası, omuz’ anlamları temel anlamı olmalıdır. Bu sözün ‘bir şeyin arka tarafı’ anlamı ise metaforik anlamdır. Bu söz hayvan için kullanıldığında ise anlam metonimik olur.

4. Meronim Olarak *yagrın

Anatomik anlamında *yagrın sözü, *arka ve *sirt sözlerinin alan : mekân ilgisi sergileyen meronimidir. *yagrın sözcüğü *boδ sözcüğünün alan : mekân ilgisi gösteren meronimidir. Aynı zamanda *yagrın sözcüğü *sıyn, *sıynak, *gebde sözlerinin de alan : mekân ilgisi gösteren meronimi olur.

ALAN : MEKÂN	*boδ : *yagrın *sıyn, *sıynak, *gebde : *yagrın *arka, *sirt : *yagrın
--------------	--

2.2.6. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KOL

‘kol’ Lat. *brachium*, İng. *upper arm*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan KOL kavramını karşılayan sözcükler Proto-Türkçe **kol* ve **kar* sözcüklerine dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.2.6.1. **kol*

Proto-Tü. **kol* (Tenişev 1997: 244-245); Proto-Ogur **kol*; Proto-Oguz **kol*;
Bud.Tü.ç. *koln sala* ‘kollarını sallayarak’ (U II 24), *hol* (EUTS: 83), *kol* (EUTS: 180); **İslami ç.:** xi. yy. **Krh.** *kol* ‘kol’ (DLT III: 134), *ko:l* (DLT III 134); **Harezmi ç.** xiv. yy. *kol* (KE II: 367), *kol* (NF III: 253); **EKıp.** *arık* (KTS: 11), *kol* ‘kol’ (KTS: 152); **MKıp.** xiv. yy. *kol* (Kİ 73); **Doğu Tü.:** xv. yy. *kol* (Sngl 289v. 10); **Batı Tü.** xv. yy. *kol* (CH I: 170), *kol* (DK II: 188); xiii. – xix. yy. *kol* ‘1. Taraf, yan, cihet 2. El’ (TTS IV 2609); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *kol* ‘1. İnsan vücudunda omuz başından parmak uçlarına kadar uzanan bölüm 2. Giyside vücudun bu bölümünü saran parça 3. Makinelerde tutup çevirmeye, çekmeye yarayan ağaç veya metal parça 4. (*anat.*) Koyun, dana, kuzu vb.de ön ayağın üst bölümü 5. Ağaçlarda gövdeden ayrılan kalın dal 6. Bazı çalgıların elle tutulan sap bölümü 7. Koltuk, divan vb.nin yan tarafında bulunan dayanmaya yarayan parça 8. Bir şeyin ayrıldığı bölümlerden her biri, dal (I), kısım, şube, branş 9. (*tarih*) Karakol 10. İş takımı, ekip, grup 11. (*askerlik*) Kanat 12. Dizi, düzen 13. (*denizcilik*) Bir halat oluşturan bükülmüş lif demetlerinden her biri’ (TS 1341), *kamat* ‘kol’ *Kamadından tutup vurdu yere* (Aliköy *Çaycuma -Zn.) (DS VIII: 2613); **Gag.** *kol* ‘1. Kol 2. Nehrin kolu 3. İtfaiye aracının hortumu 4. Ağacın dalı’ (GS 275); **Azb.** *gol* (ATS:

534), *gol* ‘1. İnsan bedeninin, omuz başından parmakların ıcına kadar olan uzuvlardan her biri 2. Atın ön ayaklarından her biri 3. Elbisesin kola düşen ve kolu örten kısmı 4. Ağaç budağı 5. Esas bir şeyden, ana hattan ayrılan kısım, bölüm, hat 6. Taraf, semt, cadde 7. İmza 8. Bazı aletlerde ve cihazlarda hareketi nizama salan ve başka görevleri gören kola benzeyen kısım’ (ADİL I 539); **Trkm.** *gol* ‘1. Bedenin eğinden (omuzdan) elin parmaklarına kadar olan kısım, 2. İmza, 3. Dal’ (TDS 177), *go:l* ‘çölde geniş çukur yer, düzlük’ (TDS 177), *çigin, egin* (RLT: 157); **Güney-Doğu:** YUyg. *kol*, Özb. *kul*, SUyg. *kul, kol*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. *kol*, Kumuk *kol*, Karaçay-Malkar *kol*, Tat. *kol, kul, kol*, Başk. *kul*, Kaz. *kol*, Kırg *kol*, Nogay *kol*, Karakalpak *kol*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *kol*, Tuva *hol, kol*, Şor *kol*, Hakas *hol*, Yakut *hol*, Tofa *kol*; **Çuvaş:** *hul* (Tenişev 1997: 244)

1. **kol* Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson’a göre **kol* sözcüğü tarihsel ve modern Türk lehçelerinde ‘kol’ anlamında karşımıza çıkmaktadır (EDT 614b, 615a). Tenişev, Türk lehçelerinde sıkça rastlanan **kol-baş* ‘omuz’ tamlamasına dikkati çekmiştir: Çuv. *hulpuççu*, Tat. *kulbaş*, Başkurt *kulbaş* ‘omuz’. Ayrıca **kol* sözcüğü Proto-Mançu-Tunguz **hul-kse* ‘elbise kolu’: Evenk *üksé*, Mançu *ulhi* gibi Altay dillerinden örnekleri ile yakınlık göstermektedir (1997: 245).

Menges, çalışmasında *kılavuz* sözünün etimolojisine yer vermektedir. Ona göre Bizans kaynaklarında geçen batı Kıpçak sahasından *κολοβροç/κουλουβροç* (*kolovros/kuluvros*) olarak geçene Türkçe ‘kılavuz, önder’ anlamında gelen söz, **kol* kökünden *kol* > *kol-a-* > *kola-vuz* ekiyle meydana getirilmektedir. (Menges 1951: 90, 96).

Doerfer, *kol sözünün Halaç Türkçesinde *kul* şeklinde tespit etmiştir ve gerçek şeklin *ko:l* da olabileceğini belirtmiştir (Doerfer 1970: 26).

2. *kol Kullanım Alanı

KB 69 yazı tağ kır oprı töşendi yadıp
itindi **kolı** kaşı kök al kedip

KB 764 oğıdı kör ay toldıka yol
bu ay toldı kirdi kavuşturdı **kol**

KB 4896 eşitti ilig aňgar kıldı yol
bu kirdi iligke kavuşturdı **kol**

TTS IV 2609 Andan **kol** kaldırıp iki cânıpten çalınan çeng-i harbîleri dindirip...

TTS IV 2609 Bir kimseye sordum: Bu kimdir dedim. Yahya-yeyi Bermeki budur dedi. Gerü dua ettim **kolun** örtüm, döndü gitti

TTS IV 2610 Gulâm beni bir ağaca berkitti, **kol**u kurusun kolundan birkaç zahim yidim, öldü deyü beni bırakmış, kanım çok akmış, düşmüşüm

TS 1341 Kara yağız oğlan yalandan gözlerinin yaşını pembe mintanının kollarına siliyordu

TS 1341 Lakin böyle kardan yolların örtüldüğü bu gecede, koldan korku yoktu. Rahatça eğlenebilirlerdi.

TS 1341 Öteki koldaki iki hamlacıdan birisi acınacak bir zayıflıktaydı

TS 1341 Beni kollarının arasına alıyor, saçlarımı okşuyor

TS 1341 Hem de kolu kanadı tamamıyla kırılmış, bir daha hemcinslerimize dil uzatamayacak bir hâlde...

TS 1341 Sade çocuğuna değil, eşine de kol kanat gerer, ona da analık eder

SFA-1 Hususî otomobilin sahibinin **koluna** girerek önü glayyöllü, ortancalı yerden yapma şirin bir binaya doğru yürüdü.

SFA-1 **Kolunda** kuvvet kaldıkça elini neye sürse güzel eyledi durdu.

SFA-2 Bembeyaz **kolları** adeleli idi. Uzun, ince parmaklı ellerini kazmanın sapına dayayıp durdu.

HEA-1 **Kol kola**, kalça kalçaya bir Rûfâî ayini içindeymiş gibi, sağa sola, öne arka ya bir sallantı başladı.

HEA-1 Boynu çenenin altına kadar kapalı, **kolları** omuzlara kadar açık, yukarısı bele kadar vücudu sıkıyor, üstüne kırmızı bir kumaş yapıştırılmış büst gibi gösteriyor.

HEA-2 -Bir şey yok hemşerim. Uzaktan atılan bir kurşun kaza ile **koluma** dokundu. Ben çadırıma gidiyorum. Bana sargılarla doktoru gönderin.

HEA-3 Her ikiz kuzuyu sıcak **kolları** arasında kendi yavrusu gibi nasıl sevmiş, hepsini biliyorum.

HEA-4 Mürsel, **kollarında** odun parçaları ve dallarla girip çıkıyor, ateşi canlandırıyor ve kara duman durmadan soluk beyazlığa akıyordu.

HEA-4 Macit **kollarını** Hanife'ye sardı, kardeşinin başını kale kadar kuvvetli omuzuna dayadı.

HEA-6 Sarıklı, sakallı bir hoca, cübbesini sırtına toplamış, **kollarını** sıvamış, bir **kolunu** uyuz bir eşeğin boynuna atmış kulağına bir şeyler söylüyor gibi.

HEA-6 Sarışın bir sporcu. Kafa küçük, alın geriye kaçık, adaleleri mübalâğalı bir şekilde ceketinin **kolları** ardında oynuyor, omuzun bir hafif kalkık. Futbol şampiyonu tipi.

HEA-7 **Kollarının** altından yakalayarak fundalara doğru kaldırdım.

HEA-7 Benim elimde olmadan **kolum**, bu küçük, duygulu vücuda sarılarak yatıştırmak için saçlarını okşamaya başladı.

HEA-8 Yemekten sonra, birdenbire çarşafı olarak, yanıma geldi, gülerek **kolumdan** çekti. Hisar'a gidiyor ve beni de hazırlanmaya itiyordu. Kalktım, hazırlandım.

HEA-9 Boğazını yırtan hıçkırıklarla paşanın ayaklarına yığıldı, zayıf **kolları**, boğulan bir adamın can kurtaran simidine sarılışı gibi paşanın dizlerine sarıldı

UK 50 **kollarını**, ayaklarını saurtmaa

UK 132 lazım orayı çetin bir **kol**

UK 137 Kaykaus tez aldı onun ince yumuşak belini kavi erkek **kollarına** da, sıkıp güüsünä onnarın aazları bireri geldiler isteyişli sansı pek çoktan

UK 156 Keykaus **kolverdi** biraz onun güüdeeciini

UK 201 **kolları** kaviydi

UK 213 dilber çeker onu aardına **kolundan**

UK 220 **kollarından** da sürüdülär başka içerä

ADİL I 539 Telli sol bileyini közlerinin üstüne goymuş, bütün **golu** açığda galmışdı.

ADİL I 539 İzzät Ähmädin **golundan** yapışib gätirib oturdu palaz üstä ki, oğlan rahatlınsın.

ADİL I 539 Demiryol stansiyasından mä'dänä bir gol ayrılır.

ADİL I 539 Sağ goldan isä öz vurulmuş tanklarının ardınca galhan bu piyada Muhtarov Dadaşın gäfil vä särrast atäşi altına düştü

3. Anlam Olayları Bakımından *kol

Tarihsel ve modern Türk lehçelerinde *kol sözcüğü genel olarak 'insan vücudunda omuz başından parmak uçlarına kadar uzanan bölüm' veya 'üst kol' anlamlarında karşımıza çıkmaktadır. Türkiye Türkçesinde 'giyside vücudun bu bölümünü saran parça' anlamı bir metafordur. Benzer şekilde 'bir cihazın kolu, koltuğun kolu, ağacın dalı' gibi anlamlar benzetme yoluyla metafor örnekleridir.

Birçok tarihsel ve modern Türk lehçelerinde var olan 'ordu birliği' anlamı ise dikkat çekicidir. Temel anlamın organ adı olduğu düşünüldüğünde bu da benzetmeye dayalı bir metafor olarak dikkati çeker.

Tenişev, *kol sözcüğünün anlam olayların şu şekilde tasnif etmektedir (1997: 245):

1) ‘Kol, omuzdan dirseğe olan kısım’. EUyg. Krh-Uyg. Orta-Uyg. Güney-batı SUyg. Yak. Çuv.

2) ‘Kol’. Krh-Uyg. Orta-Uyg. Çağ. Harezmi Orta-Kıp.; Kuzey-batı (Malkar hariç); Kır. Altay; Güney-doğu: Uyg.; Kuzey-doğu: Tuv. Tofa Hakas. Şor.

3) ‘El, aya’. Kaz. Karakalpak Kır. Güney-Doğu: Özb. Kıp. Uyg.

4) ‘El’. Karaçay-Malkar.

5) ‘Omuz’. Çuv.

6) ‘Koltuk altı’. Güney-doğu.

7) ‘Hayvanın ön bacağı’. Orta-Uyg. Çağ. TTü. Azb. Trkm. Karaim. Tat. Başkurt Nogay Kaz. Kır. Altay; Uyg. Özb. Hakas. Tuv. Yak.

8) ‘Elbise kolu’. Krh-Uyg. TTü. Azb. Hal.

Modern Türkiye Türkçesinde rastlanan *kol gezmek* ‘güvenlik amacıyla dolaşmak; (kötü durum veya davranışlar için) çokça olmak’, (*birine*) *kol kanat olmak* ‘yardım etmek, korumak, himaye etmek’, *kol uzatmak* ‘yayılmak, ulaşmak’, *kol vermek* ‘destek olmak’, *kol ve paçaları sıvamak* ‘bir iş yapmayı güçlü bir biçimde, isteki hazırlamak’, *kolları açmak* ‘içtenlikle karşılamak veya kucaklamaya hazırlanmak, sevgisini ve dostluğunu göstermek; korumak, yardım etmek’, *kolları arasına almak* ‘kucaklamak’ *koluna girmek* ‘kolunu birinin koltuğu altından geçirmek’, *koluna kuvvet* ‘iş yapan bir kimseye, isteklendirmek, coşturmak için söylenir’ ve Gagauz Türkçesinden *kol vermek* ‘salıvermek’ kullanımları dikkat çeken metaforik deyimlerdir.

4. Meronim Olarak *kol

Anatomik anlamında *kol sözü, *bod, *sıyn, *sıynak, *gebde sözlerinin nesne : parça ilişkisi gösteren meronimi olur. Diğer yandan ‘insan vücudunda omuz başından

parmak uçlarına kadar uzanan bölüm' anlamı düşünüldüğünde *omuz, *tirs(γ)ek, *çaykan, *bilek, *älg, *ärnek, *parnak, *dırnak sözleri, *kol sözcününün hem nesne : parça hem de alan : mekân ilgisi sergileyen meronimleri olur.

NESNE : PARÇA	*boδ, *styn, *sıynak, *gebde : *kol *kol : *omuz, *tirs(γ)ek, *çaykan, *bilek, *älg, *ärnek, *parnak, *dırnak
ALAN : MEKÂN	*kol : *omuz, *tirs(γ)ek, *çaykan, *bilek, *älg, *ärnek, *parnak, *dırnak

2.2.6.2. *kar

Proto-Tü. *kar (Tenişev 1997: 246-247); Proto-Ogur *kar; Proto-Oguz *kar; **Bud.Tü.ç.** kar (TT I, VIII: hkar); **İslami ç.:** xi. yy. **Krh.** karı (DLT, KB); **EKıp.** karı (CCum); **Doğu Tü.:** xv. yy. karı, karu (Sngl); **Batı Tü.** xiii. – xix. yy. karu 'bazı, kol' (TTS IV 2323: XIV yy.); **Modern Tü.:** **Güney-Batı (Oğuz):** TTü. karuca; **Azb.** gari, garsı, garı (ADİL); **Trkm.** garı '1. Koyun, keçi ve benzeri hayvanların dizi ile toynağının arasındaki kısım, incik, 2. Yarım kulaca denk gelen ölçü birimi' (TDS 152); **Güney-Doğu:** YUyg. jaya elik, Özb. kari, karı, kara san, SUyg. kar; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karaçay-Malkar karı, Tat. kare, kara, Başk. kar, Kaz. kar, karı, Kırg karjilik, karı, Nogay karı, Karakalpak kar, karı; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay karı, Tuva kırı, Şor karı, Yakut harı, harı, harın, hara, Tofa kırı; **Çuvaş:** hur, hura (Tenişev 1997: 246)

1. *kar Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, karış sözünün *kar- fiilinden geldiğini düşünmektedir (EDT 644b-645a). Dolayısıyla bu fiilin de bir tür ölçü ifade edebilmesi fikri akla gelebilir. Clauson *kar

sözü ile **kar-* fiilini ilişkilendirmektedir. Türkmen Türkçesinin standart türündeki *garı* sözü, Türkmen ağızlarında *karı* şeklinde de geçmektedir. Tenişev'e göre, Türkmen Türkçesindeki **karı* sözü, Moğolcadan alıntıdır. Yak. *harı* sözü, Evenk *kari*, *kare*, *kar* 'dirsek kemiği' sözünde alıntıdır. Bu sözün Altay dillerindeki karşılıklarını Tenişev şu şekilde vermiştir: Proto-Altay **gar*: Proto-Türk **Kar* 'kol, dirsek ile omuz arasında olan kısım'; Moğ. **gar* 'kol, el'; Mançu *gala* < **ɣala* 'el' (1997: 246 - 247).

2. **kar* Kullanım Alanı

TTS IV 2323 Zülfeyni ile **karularım** bağlamışam ben
Ben ana feda bu ola **karum** niderem bene
TTS IV 2323 **Karusundan** ağ ellerin bağladılar
TTS IV 2324 Eğ ellerim **karısından** bağlattın mı?
TTS IV 2324 Çomağı omuzuna bıraktı, yayı **karusuna** geçirdi

3. Anlam Olayları Bakımından **kar*

Tenişev'e göre **kar* sözcüğü 'kolun üst kısmı', 'omuz ile dirsek arasında olan kısım', 'önkol, dirsek ile el arasında olan kısım', 'el', 'karış, uzunluk ölçü birimi' gibi anlamlarda kullanılmaktadır; 'kolun omuz kısmı', 'omuz ile dirsek arasında olan kısım', 'önkol' anlamlar asıl sayılmakta; ölçü birimi olan **kar-* köklü terimler ise 'önkol' anlamından meydana gelmekte ve Orta Asya kültür varlığı içinde gelişmektedir. Tenişev, Çuvaş Türkçesindeki *hura* '2 metre uzunlukta bir uzunluk ölçüsü' anlamı çok erken alıntı olarak görmektedir (1997: 246). Bu sözün 'ölçü birimi' anlamı metonimik olur. Türkmen Türkçesinde bu sözün özellikle hayvanlar için kullanılmasına rağmen Tenişev, tarihsel dönemlerdeki anlamları arasında bunu belirtmemiştir. Yine Tenişev'e göre 'kol' ve 'kolun üst kısmı' gibi anlamlar Çağatay ve Eski Anadolu Türkçesi kaynaklarında belirgin bir şekilde geçmektedir. Ayrıca

*karı sözünün ‘güç, kuvvet’ anlamında metaforik kullanımına da rastlanmaktadır:
Çağ. *karı* ‘güç, kuvvet’, Trkm. *garıña dayanmak* ‘kendi gücüne dayanmak’.

4. Meronim Olarak *kar

Anatomik anlamında *kar sözü, *boδ, *sıyn, *sıynak, *gebde sözlerinin nesne : parça ilişkisi gösteren meronimi olur. Diğer yandan ‘kolun üst kısmı, omuz ile dirsek arasında olan kısım, önkol, dirsek ile el arasında olan kısım’ veya ‘üst kol’ (EUyg. Yak. Altay Özb. Osm. TTü. Azb. Tat. Kır.) ve ‘alt kol’ (Yak.) anlamları düşünüldüğünde *kar sözü *kol sözünün alan : mekân ilişkisi gösteren bir meronimi olur. Ancak tarihsel kaynaklarda yer yer ‘el’ anlamı da görülmektedir. Bu anlamda ise *bilek, *älg, *ärnek, *parnak, *dırnak sözleri de *kar sözünün hem nesne : parça hem de alan : mekân ilgisi sergileyen meronimleri olur.

NESNE : PARÇA	*boδ, *sıyn, *sıynak, *gebde : *kar *kar : *bilek, *älg, *ärnek, *parnak, *dırnak
ALAN : MEKÂN	*kol : *kar *kar : *bilek, *älg, *ärnek, *parnak, *dırnak

2.2.7. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde DIRSEK

‘dirsek’ Lat. *articulatio cubitus* İng. *elbow*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan DIRSEK kavramını karşılayan sözcükler Proto-Türkçe **tirs(γ)ek* ve **çaykan* sözcüklerine dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.2.7.1. **tirs(γ)ek*

Proto-Tü. **tirs(γ)ek* (Tenişev 1997: 247); Proto-Ogur **tirs(γ)ek*; Proto-Oğuz **tirs(γ)ek*; **Bud.Tü.ç.** *tirsäk* (U III); **İslami ç.**: xi. yy. **Krh.** *tirsgek* ‘dirsek’ (DLT III: 424); **Harezm ç.** xiv. yy. *tirsek* (KE II: 637), *tirsek* (NF III: 428); **EKıp.** *žida* ‘dirsek kemiği’ (KTS: 337), *çağanağ* (KTS: 45), *çığanağ* (KTS: 49), *çıkanağ* (KTS: 50), *dirsek* (KTS: 62), *karı* ‘dirsek kemiği; kol’ (KTS: 128); **Batı Tü.** xv. yy. *dirsek* (CH I: 176); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *dirsek* ‘1. Kol ile ön kol arasındaki eklem arka yanı 2. Giysi kolunda bu organa denk gelen bölüm 3. Boruların doğrultusunu değiştirmekte kullanılan bağlantı parçası 4. (*mimarlık*) Bir direği veya başka bir şeyi sağlamlaştırmak için yanına eğik olarak yerleştirilen ağaç, makas’ (TS 599), *cağ*, *cağ kemiği* ‘dirsek kemiği’ (Çepni *Gemerek -Sv.) (DS III: 845), *çına*, *çınaçık* ‘dirsek’ (Karaöay aşireti, Başhöyük *Kadınhanı -Kn.) (DS III: 1179), *incik kemiği* ‘dirsek kemiği’ (Şihlar *Kızılcahamam -Ank.) (DS VII: 2539), *titak* ‘dirsek’ *Titakımı kötü çarptım* (*Şavşat ve köyleri -Ar.) (DS X: 3941); **Gag.** *dirsek* ‘1. Dirsek 2. Nehrin dirseği, nehrin dönüşü 3. Uzunluk ölçüm birimi’ (GS 148); **Azb.** *dirsek* (ATS: 291), *dirsäk* ‘1. Kol ile bilek arasında olan bükümün çıkık kısmı 2. İki ve daha çok hisseden ibaret olan bir şeyin köşe şeklinde birleşen

çıkıntısı, uzun bir şeyin eğilerek teşkil ettiği köşe şeklinde bükük, bucak köşe 3. Aşağı eğilen, yıkılan bir şeyin altına vurulan paya, destek, ağaç ve benzeri; dayanak' (ADİL II: 115); **Trkm.** *tirse*k (RLT: 102), *bogun* (RLT: 194), *garı* 'önkol' (Sarıyev 2007: 9), *tirse*k '1. (anat.) Kolun omuz kemiği ile bilek kemiği bağlayan yer 2. Boruları birbirine bağlamak için eğri boru parçası' (TDS 650); **Güney-Doğu:** Özb. *tirsak*, *trsek*, *trsay*, *trsey*, *trsay*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Kumuk *tirse*k, Tat. *tersek*, *tirsäk*, Başk. *terhek*, Kaz. *tirse*k, Kırg *tirse*k, Nogay *tirse*k, Karakalpak *tirse*k; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Hakas *tirse*k; **Çuvaş:** *çavsas*, *çavsavay*, *çasa* (Tenişev 1997: 247);

1. *tirs(γ)ek Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson'a göre, *tirs(γ)ek sözcüğünün açık bir etimolojisi yoktur, Türk lehçelerinde 'dirsek' anlamında kullanılmakta. ancak bazı kuzeydoğu ve kuzey lehçelerinde 'diz' anlamına, bazılarında da 'arpacık, göz kapağında çıkan sivilce' anlamına da gelmektedir. (EDT 553b).

Tenişev, *tirs(γ)ek sözcüğünün Proto-Türkçe *tirs(ğ)äk 'hayvan dirseği'; Proto-Mançu-Tunguz *tigza-ki 'kol kasları, baldır kasları' gibi Altay dillerinden karşılıklarını tespit etmiştir (1997: 248-249).

Doerfer, *tirs(γ)ek sözünün Halaç Türkçesinde *tirsäk* şeklinde tespit etmiş fakat doğru şeklin *ti:rsäk* da olabileceğini belirtmiştir (Doerfer 1970: 26).

2. *tirs(γ)ek Kullanım Alanı

TS 599 **Dirseği** yırtık nefî bir örme ceket giymiş.

TS 599 Bu iki boruyu bir dirsekle birbirine bağlamalı

TS 599 Elini oturduğu koltuğun dirsek yerine vurunca ben kalktım

TS 599 Bugünlerde size dirsek çevirmişler, sebebini biliyor musunuz?

TS 599 Dirsek çürütüp emek verdiği kitapları, can vermeden can bulunamayacağını ona hiç söylememişti

TS 599 Bu meslekte senelerce dirsek çürüttüğüne göre kendisini gayet iyi anlayabilirdi

SFA-1 Daha dün dudaklarını, tüylü kollarını; ağzının, kirli **dirseğini**; şeftali, kaşar peyniri, ekmek, kavun kokan avucunu, memeni, gözünü öpmüştüm. Şimdi kaçıyorsun benden, soğuyayım istiyorsun; soğuyup da gebereyim.

SFA-2 Hayretle ona bakıyordum. **Dirseklerini** bacaklarına dayamış, elleri ille yüzünü kapamıştı.

HEA-1 Omuzları havada, **dirsekleri** kabarmış, gözleri dalgın; zili çalınan kapıyı açmağa gitti.

HEA-1 Her defasında **dirsekleri** havada, arkasında kadından bir sürü uydu, aşağı, yukarı gezindiğini gördüğüm vakit bir milyoner hacığa karısı olduğunu sezmişim.

HEA-4 Huriye'nin **dirseği** ikinci defa böğrüne batınca dalgınlığı ve sersemliği geçer gibi oldu.

HEA-4 Oturdu, fakat dişlerini kısıtı, **dirseğini** ağzına dayadı.

ADİL II 115 Diyar kişi **dirseyi** ile avradına tohunub pıçıldadı.

ADİL II 115 Bâ'zân Dilşad hanım üzügöylü uzanıb, **dirseklerini** yerä goyarag çayı nälbâki ile içer vâ ayaklarını pat-pat yerä döyerdi

ADİL IV: 430 hanım masanın üstündän kitabı götürdü, **dirseyine** dayag veräräk älini çänäsiniä söjkädi

TDS 650 İki eñi tirsegine çenli çermelen Hazik tiz-tizden edim urup, kıssanmaç gelyerdi

TDS 650 Yanıca tirsegini yassıksız ere goyup gışaran.

TNAS 97 Çaya **tirse**k, helaya - hürsek.

3. Anlam Olayları Bakımından *tirs(γ)ek

Tarihsel ve modern Türk dili alanında *tirsäk*, *tirsgek*, *dirsek*, *tirse*k, *dirsäk* şekillerinde görülen bu sözün 'dirsek, dirsek kemiği' anlamları temel anlamı olmalıdır. Bu sözün 'giysi kolunda dirseğe denk gelen bölüm, boruların doğrultusunu değiştirmekte kullanılan bağlantı parçası, bir direği veya başka bir şeyi sağlamlaştırmak için yanına eğik olarak yerleştirilen ağaç, nehrin dirseği' gibi anlamlar ise benzetme yoluyla metafor oluşturmaktadır.

Tenişev, *tirs(γ)ek sözcüğünün Türk lehçelerinde şu anlamlarını tespit etmiştir (1997: 248):

1) 'Dirsek'. EUyg. Çağ. Özb. TTü. Gag. Azb. Trkm. Salar Tat. Başkurt Nogay Kumuk Karakalpak Halaç.

2) 'dirsek, borunun dirseği'. Özb. TTü. Gag. Azb. Trkm. Tat.

3) 'elbise kolu dirseği'. Çuv.

4) ‘kol kemiği’ (DLT).

5) ‘ölçü birimi olarak dirsek’. Gag. Trkm. Çuv.

6) ‘hayvanın arka bacağın dizisi’. Hakas.; Tat. ‘hayvanın arka bacağı dizi’;
Salar ‘diz’.

7) ‘topuk kirişi’. Kır.

8) ‘işaret parmağın birinci ve ikinci eklemi arasındaki uzunluk’ Hakas.

Bunlardan Tenişev’e göre, ‘ölçü birimi olarak dirsek’ anlamı bazı Türk lehçelerinde ‘dirsek’ anlamdan türemiştir. Genel olarak ‘dirsek’ > ‘dirsek ölçü birimi’ gibi gelişmeler Türk lehçelerinde yaygın değildir. Tenişev, TTü. Gag. Tat. ve Çuv. Türkçelerine bu kullanımın Hint-Avrupa dillerinin etkisiyle girmiş olabileceğini de belirtmektedir.

Kırgız Türkçesindeki ‘topuk kirişi’ anlamı büyük ihtimalle ‘hayvanın arka bacağın dizisi’ anlamından türemiştir. Bu şekilde anlam aktarımının sebebi hareket etme görevini taşıyan topuk ve diz kirişlerinin benzerliği de olabilir.

Tenişev, Türk lehçelerinde bu sözün anlamlarının güney ve batı lehçelerine göre iki gruba ayrıldığını belirtir: *çaykanak ‘dirsek’ terimi olmayan Türk lehçelerinde *tir(ğ)ek terimi ‘dirsek’ anlamında kullanılmaktadır. Ancak Nogay ve Karakalpak Türk lehçelerinde terimlerinin ikisi de aynı derecede kullanılmaktadır (1997: 248).

Bu sözün tarihsel ve modern lehçelerdeki anlamları içerisinde ‘boru vb. nesnelere dirseği, dayanak, nehrin dönüş yeri’ anlamları metaforiktir. ‘Elbise kolu dirseği, ölçü birimi’ (Çuv.) anlamları ise metonimiktir.

4. Meronim Olarak *tirs(γ)ek

Anatomik anlamında *tirs(γ)ek sözü, *kol ve *kar sözlerinin alan : mekân ilgisi sergileyen meronimidir. İşlevinde de önemli rol oynamasından dolayı *tirs(γ)ek sözü, *kol ve *kar sözlerinin nesne : parça ilgisi sergileyen meronimidir. Aynı zamanda *tirs(γ)ek sözü, *bogum, *siñök, *kemük sözlerinin nesne : madde ilişkisi içerisindeki holonimidir.

NESNE : PARÇA	*kol, *kar: *tirs(γ)ek
ALAN : MEKÂN	*kol, *kar: *tirs(γ)ek
NESNE : MADDE	*tirs(γ)ek : *bogum, *siñök, *kemük

2.2.7.2. *çaykan

Proto-Tü. *çaykan (Tenişev 1997: 249); Proto-Ogur *çaykan; Proto-Oguz *çaykan; **EKıp.** çığanak ‘dirsek, dirsek eklemi’ (CCum); **Doğu Tü.:** xv. yy. çaganak ‘dirsek, önkol’ (Sngl); **Güney-Doğu:** YUyg. jeynek ‘dirsek’, jeynekmek ‘küçük zayıf (insan)’, çikenek ‘dirsek’, Özb. çekenek; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. tsıganak, çıganak, Kaz. şıganak ‘körfez’, Kırg çıkanak ‘dirsek, ölçü birimi olarak dirsek’, Nogay şıganak ‘dirsek, nehir dönüş yeri’, Karakalpak şıganak ‘dirsek’; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay çağanak ‘dirsek’, Tuva ‘dirsek, burun (coğ.), dağ çıkıntısı’, Şor şaganak, Hakas çıganah ‘dirsek’, Tofa hsehenek ‘dirsek’ (Tenişev 1997: 249);

1. *çaykan Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev, *çaykan sözcüğünü Proto-Altay *ça(y)k-a-: Proto-Türkçe *çaykan- ‘diz’; Proto-Mançu-Tunguz *çaha- ‘kol’ gibi şekillere dayandırmaktadır (1997: 249-250).

2. Anlam Olayları Bakımından *çaykan

Tarihsel ve modern Türk dili alanında *çığanak*, *çaganak*, *şıganak*, *çıkanak*, *çekenek*, *jeynek*, *çikenek*, *çıganah*, *şaganak*, *şenek*, *hsehenek* şekillerinde görülen bu sözün ‘dirsek, dirsek eklemi, önkol’ anlamları temel anlamı olmalıdır. Bu sözün ‘körfez, dağ çıkıntısı, coğrafî anlamda burun’ gibi anlamları ise benzetme yoluyla metafor oluşturmaktadır.

Tenişev, *çaykan sözcüğünün coğrafî dağılımından *çaykan teriminin ‘önkol’ anlamını sadece Çağatay Türkçesinde tespit etmiştir. Buna bağlı olan ‘ölçü birimi olarak önkol’ Çuvaş ve Orta Asya (Çağ. Uyg. Kaz. Kır.) anlamının Türk lehçelerinde var olduğunu belirtmektedir (1997: 249). Bu sözün ‘önkol’ anlamı itibarıyla *kar sözü ile ‘dirsek’ anlamı itibarıyla *tirs(γ)ek sözü ile yer yer eş anlamlı kullanımı olduğu görülmektedir. *çaykan sözünün ‘ölçü birimi’ anlamında kullanımı metonimik bir kullanımdır.

3. Meronim Olarak *çaykan

Anatomik anlamında *çaykan sözü, *kol ve *kar sözlerinin alan : mekân ilgisi sergileyen meronimidir. İşlevinde de önemli rol oynamasından dolayı *çaykan sözü, *kol ve *kar sözlerinin nesne : parça ilgisi sergileyen meronimidir. Aynı zamanda *çaykan sözü, *bogum, *siñök, *kemük sözlerinin nesne : madde ilişkisi içerisindeki holonimidir.

NESNE : PARÇA	*kol, *kar: *çaykan
ALAN : MEKÂN	*kol, *kar: *çaykan
NESNE : MADDE	*çaykan : *bogum, *siñök, *kemük

2.2.8. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BİLEK

‘bilek’ Lat. *carpus*, İng. *wrist*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan BİLEK kavramını karşılayan sözcükler bir tek Proto-Türkçe **bilek* sözcüğüne dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.2.8.1. **bilek*

Proto-Tü. **bilek* (Tenişev 1997: 250); Proto-Ogur **bilek*; Proto-Oguz **bilek*;
Bud.Tü.ç. *bilekindin kesilip* ‘bileğinden kesilip’ (U IV 38, 135), *biläğü* (EUTS: 42);
İslami ç.: xi. yy. **Krh.** *bilek* ‘bilek’ (DLT I 385); **EKıp.** *bilek* (KTS: 31), *bölek* (KTS: 36); **MKıp.** xiv. yy. *bile:k* (Kİ 35); **Doğu Tü.:** xv. yy. *bilek* (Sngl. 149v. 3); **Batı Tü.** xv. yy. *bilek* (CH I: 188), *bilek* (DK II: 49); xiii. – xix. yy. *bilekçe* ‘bilek, hayvanın topuğu ile tırnağı arasındaki yer’ (TTS I 553); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz):**
TTü. *bilek* ‘1. Elle kolun, ayakla bacağı birleştiği bölüm 2. (*mec.*) Güç, kuvvet’ (TS 292), *bıkanak*, *bıkınak*, *bukanak* ‘ayak, bilek, diz eklemesi’ (*Eşme köyleri -Uş.) (DS II: 663), *buğun* ‘bilek’ (Karaçay-Malkar -To.) (DS II: 781), *sıkmık* ‘bilek’ (-İsp.) (DS X: 3607), *sincik* ‘ayak bileği’ (Bostanlar *Bahçe -Ada.) (DS X: 3638), *sinir* ‘diz kapakla ayak bileği arası’ (Arslanköy *Mersin -İç.) (DS X: 3641); **Gag.** *bilek* ‘bilek’ (GS 83); **Azb.** *bilek* (ATS: 130), *bilek* ‘Kolun dirsekten ele kadar olan kısmı’ (ADİL I: 269); **Trkm.** *goşar* (RLT: 82), *bilek* ‘elin dirsek ile bağlandığı yer’ (TDS: 95);
Güney-Doğu: YUyg. *bilék*, Özb. *bilék*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. *bilek*, *bilék*, Kumuk *bilek*, Karaçay-Malkar *bilek*, Tat. *belék*, Başk. *belék*, Kaz. *bilek*, Kırg *bilek*, Nogay *bilek*, Karakalpak *bilek*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *belek*, *pelek*, *pilek*,

Tuva *bilek*, Şor *piläk*, Hakas *pilek*, *piläk*, Yakut *bélénçik*, Tofa *bilek* (Tenişev 1997: 250);

1. **bilek* Etimolojik Değerlendirmesi

Clasun'a göre, **bilek* sözü küçük fonetik değişikliklerle günümüzde çağdaş Türk lehçelerinde varlığını sürdürmektedir (EDT 338b-339a).

Tenişev, **bilek* sözünü Proto-Altay **bile-* sözünden getirerek Proto-Türkçe **bilek* 'bilek, önkol'; Proto-Mançu-Tunguz **bilen* 'bilek', Moğ. **bülük* 'kiriş', Halha *bulh* 'kiriş' gibi şekillerle karşılaştırmaktadır (1997: 250).

Doerfer, **bilek* sözünün Halaç Türkçesinde Farsçadan alıntı olan *moç* şeklinde tespit etmiştir (Doerfer 1970: 26).

2. **bilek* Kullanım Alanı

TTS I 553 Fe'r: Dabbe kısmının **bilekçesine** ârız olur bir cins riyhin ismidir ki sığanıp sıkıldıkta dağılıp, terk olundukta yine müctemi olur

TS 292 Kadın, ağır takılarla yüklü sol bileğini yeşil abajurun altına doğru uzatmış

TS 292 Onları merakla seyreden bir kalabalık önünde bilek güreşi yapıyorlardı

SFA-1 Kalın, tüylü **bilekleri**, geniş göğsü, delikleri kapanıp açılan üstü kara, kara benekli bir burnu, deriyi yırtmış da fırlamış gibi saçları, kısa kısa bir yürümesi, kalın kalın bir gülmesi...

HEA-3 Ben anlamıyordum. Fakat o hem kadının şakaklarını, **bileklerini**, anlayan ve ciddi bir tavırla oğuyor; hem başını sallayarak şarkı söyler gibi ince sesiyle mırıldanıyordu.

HEA-8 Dayanıklılığım bitmişti, birkaç ay içinde, yüzyılların delilik üzüntülerini bana yaşatan bu kadının **bileklerini** şiddetle yakaladım.

HEA-9 Evde şimdi baştanbaşa lâmbalar yanıyor, sağa sola seğirte n ayak sesleri var. Rabia'nın **bileklerini** kolonya ile ovan Osman'ın kulakları dışarısını dinliyor. Araba sesi bekliyor. Fakat zaman artık durmuş, fırtına azıyor...

ADİL I 269 Bunu deyerek, mayor Ulduzun nazik uşag **bileklerine** bağıdı.

ADİL I: 269 [Garaca kız] hâyâtâ çatdıgda gördü ki, Ağca hanımın **bilâyinden** gan ağır

ADİL I: 539 [Telli] sol **bileyini** gözlerinin üstünä goymuş, bütün golu açığda galmışdı

TDS 95 onun **bileginden** çermelgi gucurlı golları maşını ören çalt işledyerdi

TDS 95 **Bilegimde** yalpıdayan bilezik.

TDS 95 Patışa deryanıñ gırsana bir gazık kakıp, oña bir uzın yüp dakıp, bir ujunı **bilegine** bağlap, dere suva düşüpdür.

TDS 95 **Bilegi** yogın birini yıkar, bilimi bolan-moñoni

TNAS 80 **Bilegi** güçlü birin(i) yıkar, bilimi güçlü münün(i) yıkar.
TNAS 379 Yurdı bölek diyme, dilegi birdir,
Barmagı bölek diyme, **bilegi** birdir.

3. Anlam Olayları Bakımından **bilek*

Tarihsel ve modern Türk dili alanında *bilek*, *bilägi*, *bile:k*, *bölek*, *bilekçe*, *pelek*, *pilek*, *piläk* şekillerinde görülen bu sözün ‘bilek, ayak bileği, hayvanın topuğu ile tırnağı arasındaki yer,’ anlamları temel anlamı olmalıdır.

Tenişev, Türk lehçelerinde **bilek* sözünün şu anlamlarını tespit etmiştir (1997: 250):

- 1) ‘Bilek’. EUyg. Krh-Uyg. Hrz. Orta-Kıp. Osm. TTü. Gag. Azb. Trkm. Karaim Kumuk Karaçay-Malkar Özb. Uyg. Yak. Tuv. Şor Altay
- 2) ‘Önkol’. Krh-Uyg. Çağ. Harez. Orta-Kıp. Trkm. Karaim Kumuk Karaçay-Malkar Tat. Başkurt Nogay Kaz. Karakalpak Kır. Özb. Uyg. Tofa Hakas. Şor. Altay.
- 3) ‘Güç’. Çağ. Harez. Tat. Başkurt
- 4) ‘Hayvan bacağın alt kısmı’. Çağ. Kır.
- 5) ‘El’. Orta-Kıp. Uyg.

Bu sözün ‘güç’ anlamında kullanılması metaforik bir kullanımdır. Sözün ‘hayvan bileği’ anlamı metonimiktir. Tarihsel lehçelerde bu sözün daha çok **kol* sözü ile ilişkilendirildiği görülür. Ancak sözün “ayak” kavramı ile ilişkilendirilmesi durumu da vardır.

4. Meronim Olarak **bilek*

Anatomik anlamında **bilek* sözü, **kol* ve **kar* sözlerinin hem nesne : parça hem de alan : mekân ilgisi sergileyen meronimidir. Ayrıca **bilek* sözcüğü ‘ayak bileği’ anlamı itibarıyla **baltır* sözcüğü ile hem nesne : parça hem de alan : mekân ilgisi

sergileyen meronimidir. Ayrıca yapısal açıdan baktığımızda **bilek* sözünün nesne : madde ilişkisini kuran meronimlerinden **boğum*, **sişök*, **kemük*, **sişir* gibi terimleri alabiliriz. Diğer yandan Türkiye Türkçesinde *ayak bileği* ve *el bileği* kavramları **bilek* sözünün hiponimleri olur. Bu durumda ayrıca alt anlamlılık (hiponimi) açısından **bilek* sözü üst terim (hiperonim veya superordinate) olur.

NESNE : PARÇA	<i>*kol</i> , <i>*kar</i> : <i>*bilek</i> <i>*bilek</i> : <i>*baltr</i>
ALAN : MEKÂN	<i>*kol</i> , <i>*kar</i> : <i>*bilek</i> <i>*bilek</i> : <i>*baltr</i>
NESNE : MADDE	<i>*bilek</i> : <i>*boğum</i> , <i>*sişök</i> , <i>*kemük</i> , <i>*sişir</i>

2.2.9. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde EL

‘el’ Lat. *manus* İng. *hand*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan EL kavramını karşılayan sözcükler bir tek Proto-Türkçe **älg* sözcüğüne dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.2.9.1. **älg*

Proto-Tü. **älg* (Tenişev 1997: 251); Proto-Ogur **älg*; Proto-Oguz **älg*; **KökTü.** viii. yy. *älig* (KT, Ton); **İslami ç.**: xi. yy. **Krh.** *älig* (DLT), *eliğ* ‘el’ (DLT I: 72), *el*, *älig* (KB); **Harezm ç.** xiv. yy. *el*, *el(i)g* (KE II: 184-185), *el(i)g* (NF III: 119); **EKıp.** *il* (KTS: 109), *el* (CCum); **Batı Tü.** xiv. yy. *el* (EM: 128), xv. yy. *el* (MŞ: 12), *el* (CH I: 170), xiii. – xix. yy. *el* ‘el’ (TTS III 1418); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *el* ‘1. Kolun bilekten parmak uçlarına kadar olan, tutmaya ve iş yapmaya yarayan bölümü 2. Sahiplik, mülkiyet “Elimdeki bütün parayı bu eve yatırdım.” 3. Kez, defa 4. İskambil oyunlarında oynama sırası 5. İskambil oyunlarında her bir tur 6. Bazı nesne ve araçların tutmaya yarayan bölümü’ (TS 687-694), *yuvacak* ‘el’ (-Ba.) (DS XI: 4322), *paylık* ‘el’ (-Ba.) (DS IX: 3415); **Gag.** *el* ‘el’ (GS 175); **Azb.** *äl* ‘1. Kolun bilekten tırnaklara kadar olan hissesi 2. Bazı hayvanların ön ayaklarının her biri 3. Defa, kere 4. İştirak, ilave 5. *Elindä*, *älimdä* ve s. - mülkiyet, ihtiyar, iktidar, idare, asıllık manasında 6. Elle görülen işte marifet, beceri manasında 7. Nöbet, sıra 8. Taraf, yan 9. ...*älinden* şeklinde işlenerek sebep bildirir 10. Çıkma durum ekiyle: *äldän* (*zarf*) -1) tez, hızlı, gözlemeden, kaçarak 2) mağazadan değil, elden satandan 11. Bulunda nurum eki ile: *äldä* - 1) Mevcut, gerçek olan 2) (*mec.*) fikirde, nazarda, hatırda 12. Alet adlarında, bu aletin küçük, elle ya da ilde işlendiğini gösterir;

örneğin: el arabası, el feneri, el tabancası 13. Elde büyütülmüş, ele öğretilmiş, evcilleştirilmiş manasında hayvan, kuş adlarının önüne getirilir; örneğin.: el kuzusu, el köpeği, el güvercini’ (ADİL II 251-252); **Trkm.** *pence* (RLT: 90), *el* ‘Adamın iki bileğinden aşağı sallanıp duran organı, kol’ (TDS: 802); **Güney-Doğu:** YUyg. **ilik*, Özb. *ilik*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Yakut *ëlii, ilii*; **Çuvaş:** *al, ala* (Tenişev 1997: 251);

1. **älg* Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev, **älg* sözcüğünün Ortak Türk Dilinin erken dönemlerinde iki kola ayrıldıktan sonra, bir kolda sondaki iki ünsüz arasına ünlü eklenmiş (**älg > älig > Çuv. alä* sondaki *-g* düşmektedir) olduğunu düşünmekte, diğer kolda ise iki harf arasına ünlünün girdiğini fakat sondaki *-g* sesinin düştüğünü düşünmektedir. Yine ona göre, bazı Kuzey-doğu lehçelerinde **älg* terimi var olmamasına rağmen bu terimden türemiş sözcükler vardır: Tofa *eldik* ‘eldiven’, Şor *ilgilik* ‘eldiven’. Ayrıca Tenişev Altay dillerinden şu paralelleri tespit etmiştir: Proto-Altay **’algä*: Proto-Türkçe **älg* ‘el, İng. hand’; Proto-Mançu-Tunguz **ŋäl(g)a* ‘el’ (1997: 251-252).

Oğuz grubu Türk lehçelerinde bu söz Türkiye Türkçesinde *el*, Azerbaycan Türkçesinde *äl*, Türkmen Türkçesinde *el/gol*, Gagauz Türkçesinde *yel* şeklinde bir /y/ türemesiyle karşımıza çıkmaktadır. Gagauz Türkçesi sözlüğünde (GS) sözün ikinci anlamı olarak belirtilen ‘yabancı’ anlamı aslında ‘halk’ anlamındaki *il* sözüyle ilgili olmalıdır.

Doerfer, **älg* sözünün Halaç Türkçesinde *äl* şeklinde tespit etmiştir. Doerfer’ göre, bu şeklin kurallara göre Oğuz Türkçesinde *äli*, sonra *-i* iyelik eki sanılarak yanlış ayırmayla *äl* olmuştur. Doğu (Çağatay) Türkçesinde gerçek şekil *älik*’tir, bunun yanında *äl* herhalde Oğuz Türkçesinden ödünçlemedir (Doerfer 1970: 25).

2. *älg Kullanım Alanı

DLT I 72 onğ **elig** ‘sağ el’

EM 128 ve **eli** üstine koyıcağ azacuk ıssi olur

MŞ 18 yüzün ve **elin** ve ayağın şovuk şuyıla yuyalar

MŞ 23 eger burunu çok kıansa yüzün ve **elin** ayağın kıatı şovuk şuyıla yuyalar ve kâfûrıla gül şuyın yıyladalar ve alnına tâze hıyâr kıabın ve nilüfer yaprağın ve kıarpuz uralar

TTS III 1418 **El** alup her biri bir mürşid-i feyya-âverden mescide doğru ayaklandı gûruh-ı sersam.

TTS III 1418 Mürşidin **elini** tutup ona teslim olmak.

TTS III 1420 Eğer sen beni kaldırırsan **el** arkası yerde sana ölünce kul olurum.

TTS III 1420 Olar kim benlik adını okurlar

El arkasın önünde yere korlar

TTS II 1420 Dâman-ı lütfuna **elim** irmek gerek senin

Geldim kapuna **el** benim ey şah etek seniñ

TS 687 **El** var, titrer durur, **el** var yumuk yumuk / **El** var pençe olmuş, **el** var yumruk

TS 687 Oturup kör gibi, namerde **el** açmak iyi mi?

TS 687 Nereye **el** atsak, altından kirli işler çıkıyor.

TS 687 Elbette birçok önemli konulara **el** attı ama ulusumuzun temel sorunlarından bazıları yüzüstü duruyor

TS 687 Üvey babasının teklifleri, tenhalarda şurasına burasına **el** atması

TS 687 Sorumluları tespit edildi, işten **el** çektirildi.

TS 687 Yollar ıssızdı, **el** ayak çekilmişti, sokaklarda yolu şaşırdım

SFA-1 Saçlarının alnındaki bitim yerlerine insan **elini** sürse, her zaman, soğukça bir ter bulacağını sanırdı.

SFA-2 **Ellerimi** nereye sürsem **elimde** deri parçası mı, yağ parçası mı, kir parçası, mı, ne bileyim bir şeyler kaldı.

SFA-2 **Elimin** tersiyle yüzümü gözümü ,sildim. O **elini** apış arasına sokmuş. kıvrım kıvrım kıvranırdı. Bir garip dille de haykırırdı.

HEA-1 Kavga, gürültü, sövme, sayma, **el** ya da dil dalaşı.. yok gibidir.

HEA-1 Kadınları, yüksek terziler **elinden** çıkmış şık elbiseli, azametli, sokağa yukardan bakan bayanlardır.

HEA-2 İnsan romanına koyduğu insan timsallerinin **elinde** esir olduğunu benim kadar siz de bilisiniz.

HEA-2 Biz onların yüzünü, ruhunu, hayatını biraz seçilir çizgilerle hazırlar hazırlamaz insanın **elinden** çıkıyorlar, istediklerini söylüyorlar ve yapıyorlar.

HEA-3 Anladım ki şair, benim gibi, anlattığı konuları **elinden**, kalbinden çıkarıyor.

HEA-3 Karnım aç; **elim** ayağım donmuş gibi!

HEA-5 Cemal Bey genç kızın biraz büyücek, kalınca parmaklı, beyaz **ellerini elime** verirken ruhumda bir yemin o genç kızın, yalnız o genç kızın olacağını tekrar etti.

HEA-5 Yalnız, evlendiğimiz akşam ben Neriman’ın bütün sanat ve şiirle yapılan esvabının onu ne kadar cazip yaptığını söylerken o beni **elimden** tuttu.

HEA-6 Değirmen taşının üstünde **el ele** tutunmuş çepçevre erkekler, ayakta duruyorlar.

HEA-7 Fransız kadınlarını taklit edeceğim, diye sahte gülüşler, garip **el** oğuşturmalar, baş sallamalar, sıçrayarak, hoplayarak yürümeler yapmasın.

HEA-7 Dünkü mavi yeldirmeli, **elinde** ufak bir sepet, sepetin üstüne Raik iki kolu ile asılmış, yüzü güleç, fakat çekici bir yalvarışla mavi yeldirmeliye yürüyor.

HEA-8 Meşrutiyet ilân edilince ana toprağımdan gizli bir **el** geldi, kalbimi kavradı.

HEA-8 Hikmet, çıplak, pembe ayaklarını **ellerinin** içine almış, ciddî ciddî ve birer birer parmaklarını çekiyor.

HEA-9 Sokakta, ayağı takunyalı, başı yazma örtülü, **eli** bakraçlı kadınlar çeşmeye gider gelirler.

HEA-9 Terliklerini **eline** aldı, yavaş yavaş merdivenleri indi.

GS 175 Tez **yelden** iş tez oler

GS 175 **Yel yeli** yıkar

PSE 3 Hastalara **ellerini** koyacaklar.

PSE 5 Bakınız **ellerimä** hem ayaklarıma, ki Bän kendimim, Beni yoklayınız, hem görünüz zerä duhun eti hem kemikleri yoktur. Ve bunları söyleyip, **ellerini** hem ayaklarını gösterdi.

PSE 8 Ama O onlara dedi ki: her Onun **ellerndä** enser yaralarını görmezsem hem parmaamı enserlerin yaralarına koymasam, hem **elimida** onun ytinä sokmazsam aslı inanmayacam.

PSE 8 Sora Fomaya dedi: parmaanı burayı getir hem **ellerimi** kak, hem **elini** getir da koy benim **ellerimä**.

PSE 23 Onlardan kimisi Onu tutma isterlärdi, amma Ona hiç kimisi **el** koymadı.

PSE 34 Ozaman padişah hizmetkarlarına dedi: bunun **ellerini** hem ayaklarını baalayıp dışarakı karanla atınız.

PSE 56 O adama dedi: **elini** uzat.

PSE 58 Ona gelip, yalvavarark, hem dizçökerek ona dedi ki her istärsen beni paklamaa, kadir-san. İsus da aciyip **elini** uzattı, ona dokundu.

PSE 62 İsus ta **elinden** tutup, onu kaldırdı; hem o kalktı.

PSE 62 İnsan Oolu adamların **eline** verecek hem Onu öldürecekler, hem öldürdütänsora, üçüncü günde dirilecek.

PSE 66 Ve çıktı ölü ayakları hem **elleri** sargırlan balı olarak, hem yüzü basmaylan (makramaylan) sarılmışdı.

PSE 89 Simon Petri Ona dedi: ey Saabi, deil sade ayaklarımı, amma **ellerimi** hem başımı da (yıka).

PSE 90 O da, cevap verip, dedi: **elini** sahana Benimlen barabar kaldıran o Beni **eläverecek**.

PSE 92 Hem ştä İsuslan barabar bulunanlardan biri **elini** uzadıp, kalıçını hem urup arhiyerin izmekärına, onun kulaanı kesti.

PSE 122-123 Hem İsus yüksek seslän baarıp dedi: Ey Buba, canımı Senin **ellerinä** verierum, hem bunu söyleyip, canverdi.

PSE 173 Bir adam İerusalimden İerihona inärdi hem hırsızların **elinä** düştü.

UK 32 “İpek Yolu” da buluner Karaganlın **yelindä**

UK 42 ani onun Küleni bekim düştüydü o maskaranın **yelinä**

UK 54 salt **yellär** sansın oyneerlar, başlar, gözler, gülümseyräk

UK 62 onun **yelindä** hepsi

UK 67 Oğuz devletindä kendi **yelinä**

UK 95 al **yelini**, kirli hayvan!

UK 101 **yellerinde** tutušturerlar

UK 105 düşmüşler Oguzların **yelinä**

UK 108 sen kaldırdın **yelini** kendi senselenä

- UK 121 aler **yelindän** o altın kruçeyi
 UK 123 **yelinä** alıp kuvedi
 UK 124 suratı, **yelleri** yanık
 UK 125 ama insanı girgin, **yelleri** dä zengin
 UK 138 Vasil aldı onun **yelinä**
 UK 140 yaklaşıp çözdü onun ayaklarını, **yellerni**
 UK 142 bir hamut buçaa **yelindä**
 UK 148 keaykaus suvazleer onu başını, öper annısını, aler **yellerini** da oturder onu
 UK 167 da ozaman tutup kestiler sol **yelinden** parmaklarını
 UK 168 beş para vermiş **yeline**
 UK 173 düşer paşanın **yeline**
 UK 176 Fedi çiker ev arından kürek **yelinde**
 UK 177 giyimni Gagouzça eskiycesine, sopa **yelinde**
 UK 186 işlər bizim **yelimizdä** olacak
 UK 198 Todıcık, **yelleri** bağlı ardında, ağzı da tıkalı bir almaylan.
 UK 211 sıcak **yelceezi** sıkı tuttu onun **yelini**
 UK 212 o etiştirecek alsın **yelindne** piştofu
 UK 216 onun ayaklarına, **yellerne**
 UK 219 da uzattı **yeline** Dilberä
 UK 221 buçaklar oynadı **yellerinde**, nicä ateş dilleri
 UK 226 kız tuttu **yelcezinnen** onun aazını
 UK 238 yapıp **yelinnän** yardımcılara
 UK 250 o düşmesin çetecilerin **yelinä**
 UK 253 bir kamçıylan **yelindä** ayrdı onu bir tarafa
 UK 267 lafı onnarın kırık-buruktu, **yellirinnän** parmaklarının, başınnan -
 annaşardılar.
 UK 268 tuter onun **yelini**
 GTA 185 [αjαk̄t̄αr̄i'n̄α **jelleri'ne** en'seɣ k̄akti't̄αɣ]
 GTA 187 [so:'r̄e i: ɔr'd̄e **jel** əp'm̄ec p̄rɔʃ't̄ʃ̄eniɟ̄ jetiʃ̄e'l̄ım p̄ɑs'cell̄eɟ̄e d̄ɑ 'ʃ̄ene
 buʃ̄uʃ̄α't̄im]
 GTA 192 [b̄t̄αʃ̄'t̄īrm̄ɑm̄iʃ̄t̄im **jeller'mı** ɟ̄e]
 GTA 233 [ʃ̄ə'r̄e be't̄im 'm̄ɑm̄um̄ α'n̄i nes't̄e ɔ k̄iʃ̄t̄ʃ̄a:'z̄in **jeln'de** b̄om'b̄on̄ile:]
 GTA 243 [i:'de '**jelle: 'jelle:**]
 GTA 250 [ust̄e't̄i: 'v̄ɑ:d̄i **jeln'de**]
 ADİL II 251 İnsan işlerinin çohunu **elleri** ile görür. Tek **elden** ses çihmaz.
 ADİL II 251 Bu äsnada yahında dörd-beş **äl** şiddätli tapança atılır
 ADİL II 251 Bilirsänmi, yoldaş Tär̄lan, burada sinfi düşmännlärin äli var
 ADİL II 251 Nä män, nä de Nina konsulun **äli** ilä häyata keçirilän ceza ganunlarının
 dähşätinä devam getirä bilmirdik.
 ADİL II 252 Kömek etmäk imkanı **äldä** ikän bu vüzifädän boyun gaçırmaq ..
 insanlıg sifätini itirmäk demäkdir
 ADİL I: 189 zabıt adam şivini **älinä** alıb, gızın cılpag baldırına döyür
 ADİL IV: 430 hanım masanın üstündän kitabı götürdü, dirseyine dayag veräräk **älini**
 çänäsini söjkädi
 ADİL IV 430 Bir **äli** ilä anasının döşündän möhkäm yapışmış körpä o biri **äli** ilä
 anasının üzünü, çenesini **älläyirdi**.

TDS 802 Her kim **eli** gaplı goş haltasının yanında durdı
TDS 802 Eñe soydun del-de, **el** suydun verip, Biz onı ezdurdik kökenek gerip
TDS 802 Şu güнден şeylek iliñ gızıl-tillası meydanda çaşıp yatsa hem, şoña jen **elimi** uzatman
TNAS 19 Ağıran yere **el** yeter, ağırdan söze - dil.
TNAS 21 Ağzı köp aşa yakşı (yakın), **eli** köp işe.
TNAS 21 Ağzı menli aşa yakın, **eli** menli işe.
TNAS 24 Akmağın dilinde, akıllınıñ **elinde**.
TNAS 29 Alagan **elim** - beregen.
TNAS 72 Baylarıñ sahilığı **elinde**, mollanıñ sahilığı dilinde.
TNAS 72 Baylık **el** kiridir, yuwulsa gider.
TNAS 82 Bir **eli** balda, bir **eli** yagda.
TNAS 85 Biriniñ gapısını **el** açar, birinşñkşñş - yel.
TNAS 88 Bizin **elimiz** mäl, Babadayhanıñ **eli**.
TNAS 96 Çapak iki **elden** çıkar.
TNAS 98 Çeperin **eli** halkı, şahrın - dili.
TNAS 111 Dälä yel ber, iki **eline** pil ber.
TNAS 112 Dilden gelen **elden** gelse, bar gelday soltan yok.
TNAS 115 Dişin ağırsa diliñi çek, gözün ağırsa **eliñi** çek.
TNAS 121 Döwlen **el**, dogrı bitmez.
TNAS 132 Egri keser **el** kesmez.
TNAS 132 Egri kesewi **el** yakar.
TNAS 134 **El** agza yakın.
TNAS 134 **El** bilen eden işin aybı yok.
TNAS 134 **El elden** üstündür.
TNAS 135 **El** hasası kümüşden, agzı dolı yumuşdan.
TNAS 135 **Eli** bilen beren, ayağı bilen yortar.
TNAS 135 **Eli** işde, köñli oynaşda.
TNAS 135 **Elimin** eti - gözümüñ köki.
TNAS 135 **Eliñ** işlese, ahzın (dişin) dişlär.
TNAS 135 **Eliñ** yag bolsa, başına çal.
TNAS 135 **Eli** uzınıñ dil uzın.
TNAS 136 **El** mizan, göz terezi.
TNAS 176 Gotur **elden** yokar, bela - dilden.
TNAS 183 Gözün ağırsa - **eliñi** çek, işin ağırsa - damagın.
TNAS 215 İle bela **elden** geler, başa bela - dilden.
TNAS 243 Körün gözi - iki **eli**.
TNAS 254 Molla bersen, diliñi çek, ussa bersen - **eliñi**.
TNAS 363 Yaşlıkda **eliñ** işlär, garramında - diliñ.

3. *älg ve Türevleri

3.1 *älg'den Fiiller

- ällä-

ADİL IV 430 Bir äli ilä anasının döşündän möhkäm yapışmış körpä o biri äli ilä anasının üzünü, çenesini ällâyirdi.

4. Anlam Olayları Bakımından *älg

Tarihsel ve modern Türk dili alanında *älig, elig, el, eliğ, ilik, ëlii, ilii, al, ala* şekillerinde görülen bu sözün ‘organ adı olarak el’ temel anlamı olmalıdır. Bu sözün ‘bazı nesne ve araçların tutmaya yarayan bölümü, kez, defa, iskambil oyunlarında her bir tur’ anlamları ise metaforik anlamlardır. Bu söz ‘hayvanların ön ayakları’ gibi bir anlamda hayvan için kullanıldığında ise anlam metonimik olur.

Tenişev, Türk Dili kaynaklarında *älg sözcüğünün şu kullanımlarını tespit etmiştir (1997: 251):

- 1) ‘El, aya, İng. hand’. ETü. Orh. EUyg. Orta-Uyg. Oğz. SUyg. ‘kol’.
- 2) ‘Aya’. Orta-Uyg. Çağ. Harezmi Orta-Kıp. Osm. Trkm. Uyg. ‘aya’.
- 3) ‘Kol’. Yak. Çuv.
- 4) ‘Hayvan pençesi’. Azb. ‘maymun eli’, Çuv. ‘hayvanın ön bacağı’

Türkiye Türkçesine *älg sözcüğü ile ilgili çok sayıda türevin kullanıldığını görüyoruz: *el açmak* ‘dilenmek’, *el altında* ‘kolayca alınabilecek yerde’, *el altından* ‘gizlice’, *el atmak* ‘birisinin içine karışmak, müdahale etmek; bir işe girişmek, teşebbüs etmek’, *el bağlamak* ‘saygı için ellerini göbeğinin üstünde kavuşturup durmak; namaza durmak’, *elverişli* ‘uygun, kullanışlı’, *el koymak* ‘almak, sahiplenmek’. Gagauz Türkçesinde de *yel yele* ‘beraber iş yapmak’, *yel uzatmak* ‘yardımda bulunmak’, *yeldiven* ‘eldiven’, *yeleştir-* ‘ölüyü anmak için verilen yemek’ dikkat çekici metaforik deyimlerdir.

5. Meronim Olarak **älg*

Anatomik anlamında **älg* sözü, **kol* ve **kar* sözlerinin hem nesne : parça hem de alan : mekân ilgisi sergileyen meronimidir. Ayrıca **aδyu-t/ç* ve **a:ya* sözleri **älg* sözünün özellikle alan : mekân ilişkisi gösteren meronimleridir. Diğer yandan **ärnek*, **parnak* sözleri **älg* sözcüğünün nesne : parça ilişkisi gösteren meronimidir.

NESNE : PARÇA	* <i>kol</i> , * <i>kar</i> : * <i>älg</i> * <i>älg</i> : * <i>ärnek</i> , * <i>parnak</i>
ALAN : MEKÂN	* <i>kol</i> , * <i>kar</i> : * <i>älg</i> * <i>älg</i> : * <i>a:ya</i> , * <i>aδyu-t/ç</i>

2.2.10. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde AYA

‘aya’ Lat. *palma*, İng. *palm*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan AYA kavramını karşılayan sözcükler Proto-Türkçe **a:ya* ve **aδyu-t/ç* sözcüklerine dayanıldığını kanaatindeyiz.

Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.2.10.1. **a:ya*

Proto-Tü. **a:ya* (Tenişev 1997: 252); Proto-Ogur **a:ya*; Proto-Oguz **a:ya*;
Bud.Tü.ç. *iki aylarını kavşurup* ‘iki ayayı birleşip’ (U II 46, 70), *adut* ‘avuç, avuç dolusu’ (EUTS: 6), *aya* (EUTS: 26); **İslami ç.**: xi. yy. **Krh.** *aya* (DLT, KB), *adut*, *avut*, *aya* ‘avuç, avuç içi, aya’ (DLT I:50, I:83, IV:53), *ayada tutarsen* ‘ayada tutarsın’ (DLT I 85); **Harezmi ç.** xiv. yy. *awuç* (NF III: 28), *aya* (KE II: 60); **MKıp.** xiv. yy. *aya* ‘aya’ (Kİ 27); **Doğu Tü.:** xv. yy. *aya* ‘aya’ (Sngl. 56r.26); **Batı Tü.** xiii. – xix. yy. *aya* ‘1. Avuç 2. Terazi kefesı’ (TTS I 289), *aya* (YTS: 17); **Modern Tü.:** **Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *aya* ‘1. Elin parmak dipleriyle bilek arasındaki iç bölümü, avuç içi 2. Ayak tabanı 3. (*bitki bilimi*) Yaprakların düz ve parlak bölümü’ (TS 167), *aye* ‘aya, el ayası, avuç içi’ (-Mn.; -Hat.; Talas, Erikilet -Ky.) (DS I:413), *çenge* ‘avuç, el’ (*İğdır -Kr.; *Ahlat -Bt.; Kerkük) (DS III: 1137), *daraklık* ‘elin ve ayağın ayası’ (-Gaz.) (DS IV: 1366), *elmayası* ‘elin iç kısmının parmaklara yakın yeri’ (Görece -İz.) (DS V: 1725), *kol ayaz* ‘el ayası, avuç içi’ (Karaçay-Malkar, Başhöyük *Kadınhanı -Kn.) (DS VIII: 2908), *oyuç* ‘avuç’ (Koyundere *Ahıska -Kr.) (DS IX: 3303), *pataz*, *panaz*, *patas* ‘avuç’ (*Ermenek -Kn.; *Alanya -Ant.; Ferizler *Anamur -İç.) (DS IX: 3409); **Azb.** *aya* ‘1. Parmaklar dahil olmadan elin içi, açık yeri 2. Yaprığın yüzü.’ (ADİL I 67); **Trkm.** *aya* (RLT: 100), *aya* ‘elin iç yüzü,

yumruk açıldığında elin iç yüzündeki düz yer' (TDS 61); **Güney-Doğu:** SUyg. *haya(n)*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Kumuk *aya*, Karaçay-Malkar *ayaz*, Başk. *aya*, Kaz. *aya*, Nogay *aya*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Hakas *aya* (Tenişev 1997: 252);

1. *a:ya Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson'a göre çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda *aya kelimesi kullanılmaktadır. Clauson bazı lehçelerde Moğolcadan alıntı *alakan*, bazı lehçelerde ise Arapçadan alıntı *kaff* kullanımının görüldüğünü belirtmektedir (EDT 267).

Tenişev, bu sözün Proto-Altay *p *aliņa*: Proto-Türkçe *aya (< *aliņa) 'aya'; Moğ. *falika 'aya'; Proto-Mançu-Tunguz *faliņa 'aya' sözcükleri *a:ya sözcüğü ile yakınlık sergilediğini belirtmektedir (1997: 252).

2. *a:ya Kullanım Alanı

U II 46, 70 iki **ayalarımı** kavşurup 'iki ayayı birleşip'
TTS I 289 Eğer lâ-ilâhe ill'Allah demek terazunun bir **ayasına** urulsa ve yedi gök ve yedi yer içindeki ile bir ayasına kosa lâ-ilâhe ill'Allah ağır gele
TTS I 289 Olmadı anların namazları Kâ'be yöresinde, illâ sıklık ve **aya** avazı
ADİL I 67 yarpağları dar haçvarıdır, **aya** vâ gın hissâsindâ tüklärlä örtülüdür
TDS 61 Eñe işigde saklandı da, eliniñ **ayasını** gözüne penalap, içerik garadı
TDS 61 Şunuñ yalı grim bolsa, men elimiñ, **ayasında** saklardım
TDS 61 Eliñ **ayası** yalı meydan

3. Anlam Olayları Bakımından *a:ya

Tarihsel ve modern Türk lehçelerinde *a:ya sözcüğünün 'aya, ayak tabanı, avuç içi, avuç' temel anatomik anlamları karşımıza çıkmaktadır. Türkmen ve Azerbaycan Türkçelerinde görülen 'yaprakların düz ve parlak bölümü' anlamı benzetme temeline dayanan bir metaforik anlamdır. *a:ya sözünün daha sonra 'terazi kefesi' anlamında kullanımı da benzetmeye dayalı olduğundan metaforiktir.

Tenişev, Türk lehçelerinde *a:ya sözcüğünün şu anlamları tespit etmiştir (1997: 252):

1) ‘Aya’. Başkurt dışında tüm kaynaklarda görüyoruz. Kaz. ‘ayanın çukuru’. *alakanın ayasıy* ‘çok küçük yer’; *alakanın ayasında* ‘sanki ayada’.

2) ‘Uzunluk ölçüsü; dört parmak kadar genişlik ölçüsü’. Başkurt ‘keçi tüyü için tarak’.

Bu sözün Türk dili alanında yer yer **älg* ve **aδyu-t/ç* sözleri ile eş anlamlı kullanıldığı da görülmektedir.

4. Meronim Olarak **a:ya*

Anatomik anlamında **a:ya* sözü, **älg* sözünün özellikle alan : mekân ilgisi sergileyen meronimidir. **teri* sözü de **a:ya* sözünün nesne : madde ilişkisi sergileyen meronimidir.

ALAN : MEKÂN	<i>*älg</i> : <i>*a:ya</i>
NESNE : MADDE	<i>*a:ya</i> : <i>*teri</i>

2.2.10.2. **aδyu-t/ç*

Proto-Tü. **aδyu-t/ç* (Tenişev 1997: 252); Proto-Ogur **aδyu-t/ç*; Proto-Oguz **aδyu-t/ç*; **İslami ç.**: xi. yy. **Krh.** *adut*, *avut* (DLT), *avut-ça*, *avuç-ça* (KB); **EKıp.** *ouç* (CCum); **Doğu Tü.**: xv. yy. *avuç* (Sngl); **Batı Tü.** xiii. – xix. yy. *avuç* ‘avuç’ (TTS I 286); **Modern Tü.**: **Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *avuç* ‘1. Elin iç tarafı, apaz, hapaz 2. Elin yarı yumulmuş durumu’ (TS 165); **Gag.** *auç* ‘1. Avuç 2. Hacim ölçüsü olarak avuç’ (GS 60); **Azb.** *ovuç* ‘1. Elin parmaklar ve ayadan ibaret kısmı, elin içi 2. Avucun tutacağı kadar, avuca yerleşen miktar’ (ADİL III 434); **Trkm.** *ovuç* (TDS 479); **Güney-Doğu:** YUyg. *oç*, Özb. *hovuç*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. *avuç*, *uvuç*, *uvuç*, Kumuk *uvuç*, Karaçay-Malkar *uuç*, Tat. *uç*, Başk. *us*, Kaz. *uvıs*, Kırg *u:ç*,

Nogay *uvıs*, Karakalpak *uvıs*; **Kuzey-doğu (Sibirya)**: Altay *uuş*, Tuva *adış*, Şor *oş*, Hakas *o:s*, Yakut *ıts*, Tofa *adış*; **Çuvaş**: *ıvas* (Tenişev 1997: 252);

1. **aδyu-t/ç* Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, /-u-/ sesinin etkisiyle /-d-/ sesinin /-y-/ yerine /-v-, -w-/ sesine dönüştüğüne dikkat etmiştir (EDT 44b). Tenişev, **aδyu-t/ç* sözünü şu Altay dillerindeki paralellerle karşılaştırmaktadır: Proto-Altay **p'atyz*: Proto-Türkçe **aδyu-ç* (> **ayyuç* > **avuç* y-dillerine, **aduç* d-dillerinde) 'avuç'; Moğ. **fadku* 'avuç'; Proto-Mançu-Tunguz **fatya* 'hayvan pençesinin ayası' (1997: 252 - 253). Bu sözün yer yer **aya*, **ä:lg* sözlerinin anlamında da kullanıldığı görülür. Bu söz Oğuz Grubu Türk Lehçeleri içerisinde Türkiye Türkçesinde *avuç*, Azerbaycan Türkçesinde *ovuç*, Türkmen Turçesinde *ovuç*, Gagauz Türkçesinde ise *auç* şekillerinde karşımıza çıkmaktadır.

2. **aδyu-t/ç* Kullanım Alanı

DLT I 50 bir **ahut** neng 'bir avuç nesne'

TTS I 286 Emeklerin diriga gitti yeli

Yürü sen yel **avuçla** yele yele

TTS I 286 El-bürke: değermencinin aldığı değirmen hakkına denir, **avuç** unu tâbir olunur.

TS 165 Behire, avucuna topladığı zeytin çekirdeklerini yukarı, havaya fırlatıyor.

TS 165 Sen avucunu yalarsın! Beni daha fazla rahatsız etme, tamam mı?

TS 165 Sizin analarınızın, babalarınızın hayat idealini avucumun içi gibi bilirim

TS 165 İki gündür yemek yemedim ama daha **avuç** açmadım

TS 165 Elinde böyle bir sanat varken herkes sana **avuç** açmaktan başka ne yapabilir?

TS 165 Cebimdeki paranın yarısını ayırıp **avuç avuç** ceviz alıyorum, sevinçle dolduruyorum ceplerimi

TS 165 Küvetteki suyu **avuç avuç** yüzüne çarptıktan sonra havluya el attı

TS 165 Aynı yerde **avuç** dolusu para harcamış, kızları şampanyaya boğmuşum

TS 165 Bu bir **avuç** insandan hemen hiçbirini, bugün tanıtma alanında çalışmamaktadır

SFA-1 Bir **avuç** deniz suyu getirip ağzına damlattım.

SFA-2 **Avuçlarımı** buz gibi su ile doldur! Çarp Bir daha! Bir daha! Tamam!..

HEA-1 İçerdeki müşterilerden bir bölümü pencerelerin önündeki küçük masalarda, bir bölümü arkada baştan başa uzanan uzun. sedirde, fakat hepsinin başları **avuçlarının** içine dayanmış, dirsekleri önlerindeki küçük masalarda, gözleri denizde.

HEA-2 Ne zaman bu kadar mebzul akan genç kanı ve göz yaşına mukabil bir **avuç** toprağımız bize kalacak?

HEA-2 Yerler buz, dağlar renksiz, umumî bir sarı renk âhengi ötede berîde bir **avuç** su birikintisi etrâfındaki ağaçlıklar kırçıl, cılız!

HEA-3 Saçı bitmedik yetimler, kimsesiz kadınlar, beli bükük ihtiyarlarıyla altımızda bir **avuç** toprak, başımızda bir dam bırakmak istemeyen herifler ve haydutlara karşı bu temiz ve şehit milletten ne zaman rahmetini esirgemeyeceksin?

HEA-3 Birdenbire buruşuk yüzü üzerinde bir göz yaşu seli aktı, kurumuş ellerini kaldırdı, içinde sevgili bir şey varmış gibi **avuçlarımı** öptü

HEA-3 Ben de yine halkla beraber **avuçlarım** acıyınca kadar iki şeyi alkışladım.

HEA-4 Birdenbire Hasan'ın elini küçük **avuçlarımın** içine aldı, sıkıştırdı

HEA-4 **Avuç** kadar piçken, Kâmil ile sana attığı koteği unuttun mu?

HEA-5 Fakat ben hasta idim; bir paçavra gibi, bir **avuç** toprak gibi idim.

HEA-5 Arada, mabedlerimin en sevgili köşelerinden kalan bir **avuç** kül önünde diz çöküp inliyorum.

HEA-9 Sabit bey ağabey, **avuçlarına** tükürdü, ellerini ovdu.

HEA-9 **Avuçları** hep açık, gökten inecek inayeti kapmak için...

HEA-9 Çarşıda, İstanbul yârânı hiç yakamı bırakmaz. Bazıları çok sefil. Bir lokma ekmeğe el **avuç** açıyorlar. Hep cami avlularında. kahve peykelerinde pinekler, bitlenir, dururlar.

GS 60 Açı **aucumda** tüü bitecek

ADİL III 434 ... Mân ihtiyarsız **ovcumu** açdım vâ guşcuğaz da şad bir sâslâ uçub getdi.

ADİL III 434 **Ovcumu** soyug su ilâ doldurub sinäsini vâ döşlärini islatdım.

ADİL III 434 Gäräk här ämrinä baş äjsin cahan; **Ovcumda** top kimi oynasin dövrän

3. Anlam Olayları Bakımından *aδyu-t/ç

Clauson, *aδyu-t/ç sözcüğünün asıl anlamının ‘miktar olarak avuç dolusu’ olduğu, ancak birçok lehçede ‘avuç’ anlamının da bulunduğu düşüncesindedir (EDT 44b).

Tenişev, Türk Dili kaynaklarında *aδyu-t/ç teriminin ‘avuç dolusu’ (tüm kaynaklarda vardır), ‘aya’ (Çağ. Gag. Azb. Salar Karaim Tat. Başkurt Tuv. Tofa Yak. TTü.) anlamlarında kullanıldığını tespit etmiştir (1997: 252):

Tarihsel ve modern Türk dili alanında *adut, avut, avut-ça, avuç-ça, avuç, ouç, auç, uvuç, uuç, uvis, u:ç, uuş, hovuç, o:s, oş, adış, adış, itis, ıvas* şekillerinde görülen bu sözün ‘elin iç kısmı’ anlamı temel anlamı olmalıdır. Bu sözün ‘avuç miktarı’ anlamı ise metaforik anlamdır.

4. Meronim Olarak *aδyu-t/ç

Anatomik anlamında *aδyu-t/ç sözü, *älg sözünün hem nesne : parça hem de alan : mekân ilgisi sergileyen meronimidir. Bunun yanında *a:ya ‘avuç içi’ sözü, *aδyu-t/ç sözünün alan : mekân ilişkisi gösteren meronimidir. Ayrıca *ärηek ve *parηak sözleri *aδyu-t/ç sözcüğünün nesne : parça ve alan : mekân ilişkilerini gösteren meronimleridir.

NESNE : PARÇA	*älg : *aδyu-t/ç *aδyu-t/ç : *ärηek, *parηak
ALAN : MEKÂN	*älg : *aδyu-t/ç *aδyu-t/ç : *a:ya *aδyu-t/ç : *ärηek, *parηak

2.2.11. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde PARMAK

‘parmak’ Lat. *digitus*, İng. *finger*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan PARMAK kavramını karşılayan sözcükler Proto-Türkçe **ärnek*, ve **parnak* sözcüklerine dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.2.11.1. **ärnek*

Proto-Tü. **ärnek* (Tenişev 1997: 253); Proto-Ogur **ärnek*; Proto-Oguz **ärnek*; **Bud.Tü.ç.** *atsız ernek* ‘yüzük parmağı’ *yanar ernek* ‘orta parmak’ *uluğ ernek* ‘başparmak’ (TT 37,12), *ärngäk* (EUTS: 75); **İslami ç.**: xi. yy. **Krh.** *ernek* (DLT), *ernek*, *ernğek* ‘parmak’ (DLT I: 104), *çıçalak* ‘serçe parmak, sırça parmak’ (DLT I: 487), *erñäk* (KB); **Harezmi ç.** xiv. yy. *ernek* (KE II: 209); **Doğu Tü.**: xv. yy. *ernek* (Sngl 37v. 5); **Kuzey-doğu (Sibirya)**: Altay *érgek*, *érkek*, Tuva *érgek*, Şor *érgek*, Hakas *irgek*, Yakut *ıtıs*, Tofa *ergek*; **Çuvaş**: *ıvas* (Tenişev 1997: 253-254);

1. **ärnek* Etimolojik Değerlendirmesi

**ärnek* sözcüğü Clauson’a göre, Eski Türk lehçelerinde *erne:k* olarak geçmektedir. Orta çağdan başlayarak (Çağatay, Osmanlı ve Kıpçak Türkçelerinde) *parmak/barmak* şekli karşımıza çıkmakta ve günümüze kadar böyle devam etmektedir. Kuzeydoğu Türk lehçelerinde (Hakas ve Tuva Türkçesi dahil olmak üzere) *ergek* şekli günümüze kadar gelmiştir (EDT 234).

Tenişev, **ärnek* sözcüğüne Altay dillerinden şu paralelleri tespit etmiştir: Proto-Altay **p’äräna* ~ **paraña*; Proto-Türkçe **ärnek* ‘başparmak’; Moğ. **ferekei* ‘başparmak’; Proto-Mançu-Tunguz **fereñün* ‘başparmak’ (1997: 254).

2. *ärnek Kullanım Alanı

DLT I 121 beş **erngek** tüz ermes ‘beş parmak düz olmaz’

DLT I 121 beş **erngek** tüz ermes ‘beş parmak düz olmaz’

3. Anlam Olayları Bakımından *ärnek

Tarihsel ve modern Türk dili alanında **ernek**, **ärngäk**, **ernek**, **erñäk**, **erngek**, **érgek**, **érkek**, **irgek** şekillerinde görülen bu sözün ‘parmak’ anlamında *parnak sözü ile eş anlamlı denilebilecek bir durumda kullanıldığını görüyoruz.

Tenişev, Türk Dili kaynaklarında *ärnek teriminin karşıladığı anlamları şu şekilde sıralamıştır (1997: 254):

- 1) ‘Başparmak’. Orta-Uyg. ‘başparmak’; Kuzey-doğu ‘başparmak’.
- 2) ‘Küçük parmak’. Tuv.
- 3) ‘Parmak’. EUyg. Krh-Uyg. Çağ. Orta-Uyg. ‘parmak’.

4. Meronim Olarak *ärnek

Anatomik anlamında *ärnek sözü, *älg ve *adγu-t/ç sözlerinin nesne : parça ilgisi sergileyen meronimidir. Ayrıca *dırnak ve *bogum sözleri, *ärnek sözcüğünün alan : mekân ve nesne : parça ilişkilerini sergileyen meronimleridir. *ärnek sözü, *älg ve *adγu-t/ç sözlerinin grup : öge ilgisi sergileyen meronimidir.

NESNE : PARÇA	*älg, *adγu-t/ç : *ärnek *ärnek : *dırnak, *bogum
ALAN : MEKÂN	*ärnek : *dırnak, *bogum
GRUP : ÖĞE	*älg, *adγu-t/ç : *ärnek

2.2.11.2. *parṇak

Proto-Tü. *parṇak (Tenișev 1997: 254); Proto-Ogur *parṇak; Proto-Oguz *parṇak; **EKıp.** *barmak* (CCum); **Doğu Tü.:** xv. yy. *barmak* (Sngl); **Batı Tü.** xv. yy. *barmak* (MŞ: 10), *baş barmak* ‘baş parmak’ (MŞ: 22), *serçe barmak* ‘serçe parmak’ (MŞ: 22), *barmak* (CH I: 151), *baş barmağı* (CH I: 226), *şırça barmağı* (CH I: 390), *parmağ* (DK II 248); xiii. – xix. yy. *barmak/barmağ* ‘parmak’ (TTS I 402), *barmağ*, *barmağ* ‘parmak’ (YTS: 24), *öksüz barmağ* ‘serçe parmakla orta parmak arasındaki parmak [yüzük parmağı]’ (YTS: 167); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *parmak* ‘1. İnsanda ve bazı hayvanlarda ellerin ve ayakların son bölümünü oluşturan, boğumlu, oynak, uzunca organların her biri 2. Eni bu organ kadar olan 3. Koyu sıvılara daldırıp çıkarıldığında bu organa bulaşan miktar kadar olan 4. Bir tekerleğin merkezinden çemberine kadar uzanan çubukların her biri 5. (matematik) İnç 6. (mec.) Bir işe karışmış olma ilgisi 7. Arşının yirmi dörtte biri’ (TS 1769), *bamak*, *bāmtrak*, *bannak*, *barbağ* ‘parmak’ (Hisarardı *Yalvaç -Isp.) (DS II: 512), *gülmenaşi* ‘küçük parmak’ (-Ist.) (DS VI: 2220), *gösterme parmağı* ‘işaret parmağı’ (-Ed.) (DS VI: 2164), *başala parmak*, *başara parma*, *başla parmak* ‘işaret parmağı’ (-To.; Humhal *Yusufeli -Ar.) (DS II: 552), *başarat parmağı* ‘baş parmak’ (*Şıran -Gm.) (DS II: 553), *cıdı*, *cıddik parmak* ‘elin en küçük parmağı’ (*Pasinler -Ezm.; -Ezc.) (DS III: 897), *cırtlık parmak*, *cırt barmağ* ‘küçük parmak’ (*Ünye -Or.) (DS III: 940), *çita parmak* ‘küçük parmak’ (-El.) (DS III: 1192), *çıtı parmak* ‘küçük, serçe parmak’ (Evreşe *Gelibolu -Çkl.) (DS III: 1193), *çit parmak* ‘küçük parmak’ (-To.) (DS III: 1198), *çiçe* ‘küçük parmak’ (*Bayramiç -Çkl.) (DS III: 1203), *çite parmak* ‘küçük parmak’ (Harput -El.) (DS III: 1242), *çit parmak* ‘küçük parmak’ (*Bünyan -Ky.) (DS III: 1247), *gıcıl parmak* ‘serçe parmak’ (Cimin -Ezc.) (DS VI: 2027), *gılincık*,

gılcık, gili parmak, gille parmak ‘küçük parmak’ *Gılincık parmağım açıldı* (*Ahlat - Bt.) (DS VI: 2042), *gitçe* ‘küçük parmak’ (Rumeli göçmenleri, Kadıçiftliği -Ist.) (DS VI: 2085), *ortadirek* ‘ortaparmak’ (Saimbey -Çr.) (DS IX: 3288); **Gag.** *parmak* ‘1. Parmak 2. Tekerlek parmağı 3. Teknik anlamlarda parmak’ (GS 362); **Azb.** *barmag* (ATS: 93), *barmag* ‘1. İnsanın ve bazı hayvanların el ve ayaklarının ucundaki beş uzuvlardan her biri 2. Çeşitli cihazların parmağa benzeyen parçaları 3. Tekerlerin dingilinden çemberine kadar uzanan çubukların her biri 4. Parmaklık, sürahi ağacı 5. Tırmık ve tırpanın her bir dişi, ucu 6. Parmak uzunluğunda, parmak boyda 7. Şiirde: hece ölçüsü, mısralardaki hecelerin sayısına dayanan ölçü 8. (*konuşma dilinde*) Sanatçının esas müziği melodisine uygun olarak ilave ettiği ahenk // Telli müzik aletlerinde (tar, kemençe, saz, ve benzeri) icra edenin işlettiği ve yalnız ona has olan müzik ibareleri 9. Yüzüm, nar, ve benzeri ağaç ve çalılıkların yahut çiçeklerin başka yere ekilmek üzere kesilen küçük dal parçaları’ (ADİL I 198); **Trkm.** *barmak* (RLT: 149), *barmak* ‘(anat.) Pençenin ya da daraklığın ayrı ayrı boğumlu belekleri, el-ayak gutaryan uju’ (TDS 73); **Güney-Doğu:** YUyg. *barmak*, Özb. *barmok, barmak, barmo*’; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. *barmah, barmak*, Kumuk *barmak*, Karaçay-Malkar *barmak*, Tat. *barmak, barnak, marmak, barmak*, Başk. *barmak*, Kaz. *barmak*, Kırg *barmak*, Nogay *barmak*, Karakalpak *barmak*; **Çuvaş:** *pürne* (Tenişev 1997: 254);

1. **parnak* Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev, bu terimin dağılım alanının Tatar, Salar ve Uygur Türkçeleri ile sınırlandığını, daha doğuda bu şeklin Sarı Uygur dışında hiçbir lehçede rastlanmadığını belirterek, Proto-şeklin **par/ηak* olarak geçmesi gerektiğini, bunun sebebinin de Çuv. *pürne*, Tat. *barnak*, Anad. *parnak* gibi şekillerin asıl terimde *-*rn-*

veya *-rŋ- seslerine işaret ettiğini, bu şekillerin temel alındığında, **parŋak* teriminin, Altay dillerindeki **bari-* ‘almak, tutmak’ fiilinden türetilmiş olma ihtimalinin olmadığını belirtmiştir (1997: 255).

Bunun yanı sıra tarihsel Türk lehçelerinde *erŋe:k* terimi geçmektedir. Ancak Çağatay, Osmanlı ve Kıpçak Türkçelerinde ve günümüze doğru *parmak/barmak* şekli de görülür. Hakas ve Tuva Türkçesi dahil olmak üzere kuzeydoğu Türk lehçelerinde *ergek* şekli günümüze kadar gelmiştir (EDT 234).

Tenişev, **parŋak* sözcüğünün Altay dillerindeki paralellerini şu şekilde tespit etmiştir: Proto-Altay **p‘äräŋä* ~ **paraŋa*: Proto-Türkçe **ärŋek* ‘başparmak’ ~ **parŋak* ‘parmak’; Moğ. **ferekei* ‘başparmak’; Proto-Mançu-Tunguz **fereŋün* ‘başparmak’ (1997: 255).

Doerfer, **parŋak* sözünün Halaç Türkçesinde *barmak* şeklinde tespit etmiştir (Doerfer 1970: 26).

2. **parŋak* Kullanım Alanı

- TTS I 402 Canı yok kişinin uykusu kanmaz
Ki canlı **barmağın** uykuya banmaz
- TTS I 402 Bak ol **barmağına** ki boğun boğun
Düzüptir kim ince kimi yoğun
- TTS I 402 Dedi ey **barmağı** şûm sözleri şûm
İşi vü fikri vü kendisi meş’um
- TTS I 402 Elüne ayine al yüzüne bağ
Geçi **barmağ** nice kalmış ayı
- TS 1769 **Parmaklarımızla** masanın tahtasında tempo tutuyoruz
- TS 1769 Değneği iki **parmak** kısaltmalı
- TS 1769 Haftasına kalmadı, o sert şiş kayboldu, semirmeye başladım. Doktorların **parmağı** ağzında kaldı
- TS 1769 Sen şeker ol ben kaymak / haydi yiyelim **parmak parmak**
- TS 1769 Ne istersin çocuk, çocuktan? dedi. Daha **parmak** kadar, kemikleri kırılacak, öyle ince.
- TS 1769 Liderin dehasına gerçekten inanmış olanlar **parmakla** sayılacak kadar azdı
- TS 1769 Bu polemik kampanyasında bazı gizli teşekküllerin **parmağını** aramak gerektiği fikrinde idi.
- SFA-1 İnce, **boğum boğum parmaklarındaki** mahareti bile göreceğim geldi.

SFA-1 **Sırtını** elektrik direğine, bir ayağını rıhtımın **parmaklıklarının** betonuna dayamış sigara içiyordu.

SFA-1 Belki de bir **parmak** kadar çaça, yunus balığını, belki de bir istavrit bir kaç balığım yutuyordur.

SFA-2 Ceketinin cebine, kalın, sarı, büyük, etlerine doğru kıvrılmış tırnaklı; küt **parmaklı** bir el vurdu.

HEA-2 Öğleye kadar onun **parmaklarının yüzümde** ve **başımda**, dolaştığını tahayyül. ederek dalıyordum.

HEA-3 Misafirlerin yüzünden kazandıkları paraları **parmaklarıyla** sayarak bana hesabını veriyor.

HEA-3 Biz demir **parmaklığın** öbür tarafından son defa trene bakarken kısa lâcivertli bir adamla gümüşü kadın lüks lambasının altından geçiyor, arabaya doğru geliyorlardı.

HEA-4 Tahta **parmaklığa** dayanmış; avluyu seyrediyor, fakat: ikide birde ses gelen kapıya dönüp bakıyordu.

HEA-4 Demir **parmaklar**, Hanife'nin çenesinin altına dayanmış, kızın yüzünü kendine çevirmişti.

HEA-9 Cüceyi derhal **dizinin** üstüne çıkardı, yeni baştan Rabia'ya: "İşte senin altı **'parmak** amcan." diye takdim etti.

HEA-9 Arkasında parmak dikişli uzun bir hırka, çenesini beyaz bir tülbentle bağlamış.

PSE 8 Ama O onlara dedi ki: her Onun ellerndä enser yaralarını görmezsem hem **parmaamı** enserlerin yaralarına koymasam, hem elimida onun ytinä sokmazsam aslı inanmayacam.

PSE 8 Sora Fomaya dedi: **parmaanı** burayı getir hem ellerimi kak, hem elini getir da koy benim ellerimä.

PSE 61 Ve onu halktan tenhaya çekip, **parmaklarını** onun kulaklarına koydu, hem tükürüp onun dilinä deydi. ... Hem o saat onun kulakları açıldı, hem dilinin bağı çözüldü, hem doru lafetti.

UK 95 tarayarak seyrek sakalını kuru **parmaklarınnan**

UK 143 kıstırdı Keykauzun **parmaklarını**

UK 144 yaaleerlar güüdesini kokulu yaalarlan, gözlerini-kaşlarını güzerlär, saçlarını daaderlar-tareerlar arkalarna, **parmaklarını** donaderlar, yüzük, küpe, blezik

UK 145 sapleer **parmaklarını**-tırnaklarını

UK 149 kız ürküp - çekiler, ama donakları hep baker, deneer kulaana, **parmaklarına**, bornusuna

UK 167 da ozaman tutup kestiler sol elimden **parmaklarını**

UK 267 lafı onların kırık-buruktu, ellirinnän **parmaklarınnan**, başınnan - annaşardılar.

GTA 238 [i:ɔ 'zmɔn nes'te tʃɔdʒuk'tɔx ɔn'ne:r'tɔx 'nɔ: ʃε ɔnnɔ'r'in ɔnɔ'tɔ'r'i ʃæstɪ'rɪ:mɪ ʃ pɔr'mɔktɔn ɔnnɔ'rɛ]

ADİL I 198 Şehadet **barmağı**. **Barmaglarının** ucunda.

ADİL I 198 **barmaglarının** ucunda

ADİL I 198 getdim girdim tar dârnäyinä, tar çalmağa da **barmagım** yatmadı

ADİL I 198 Mühtelif növlü çalgı alâtlärindä birgä çalmağa başladığıda, hâr çalgıçı öz musigi alâtinin hüsusiyyâtlärindän asılı olarak hâm dâ öz bacarığını daha gabarığ

surätdä nümayiş etdirmäk üçün çalınan musiginin äsas melodiyası ilä hämahäng olan yeni “guşälär”, “halar” “**barmaqlar**” älavä ätmäyä çalışmışdır.

ADİL I 198 Beläçä Mahmud birçä **barmaq** kağız tapmaq fikri ilä yan-yöräsina baha-baha su başına çatdı

ADİL I 198 Şähadät **barmağı**. **Barmaqlarının** ucunda.

ADİL I: 198 **barmaqlarının** ucunda

ADİL I: 198 getdim girdim tar därnäyinä, tar çalmağa da **barmaqım** yatmadı

TDS 73 Eliniñ başam **barmağı** bilän knopkanı bazdı

TDS 73 On barmağıñ hunerli, köp zatlari döredyer

TDS 73 Başam **barmaq** baş getir

TDS 73 Bilen bilenin işler, bilmedik **barmaqın** dişler

TDS 73 Bal tutan **barmağını** yağlar

TDS 73 Ol maşınıñ ehli böleklerini beş **barmağı** yalı bilyär

TNAS 67 Başa bela näden geler, iki **barmaq** dilden geler (Başa bela geler bolsa, iki **barmaq** dilden geler).

TNAS 78 **Baş barmağıñ** deñmi? (**Baş barmaq** deñ bolmaz).

TNAS 80 Bilen bilenin işlär, bilmedik **barmaqın** dişlär.

TNAS 145 Är başına bela gelse, iki **barmaq** dilden geler.

TNAS 233 Kanun kesen **barmaqdan** gan çıkmaz.

TNAS 379 Yurdi bölek diyme, dilegi birdir,

Barmağı bölek diyme, bilegi birdir.

TNAS 382 Yüzünge yaldır-yuldır, sırtıña **barmaq** ildir.

3. Anlam Olayları Bakımından *parmaq

Tarihsel ve modern Türk lehçelerinde genel olarak *barmaq*, *barmağ*, *parmaq*, *barnak*, *marmak*, *barmaq*, *barmok*, *barmaq*, *barmo*, *pürne* şeklinde kullanımlarına rastlanan sözün ‘parmak’ anlamı hâkimdir. Bunun yanında ‘tekerlerin dingilinden çemberine kadar uzanan çubukların her biri, hece ölçüsü, eni bu organ kadar olan, koyu sıvılara daldırıp çıkarıldığında bu organa bulaşan miktar kadar olan, bir işe karışmış olma ilgisi’ gibi anlamlar benzetmeye dayanan birer metaforik anlamlardır.

Tenişev, Türk Dili kaynaklarda *parmaq sözcüğünün için şu anlamları tespit etmiştir (1997: 254-255):

1) ‘Başparmak’. Kaz. Kır. Uyg.

2) ‘Parmak’. Tüm tarihsel kaynaklar: Oğz. Karaim Kumuk Karaçay-Malkar

Tat. Başkurt Nogay Karakalpak Özb. Çuv.

Tenişev, **ärnek* teriminin anlamları için ‘başparmak’ (Orta-Uyg., Kuzeydoğu Türk lehçeleri), ‘küçük parmak’ (Tuv.), ‘parmak’ (EUyg. Krh-Uyg. Çağ. Orta-Uyg.) (1997: 254) anlamlarını vermiştir. Bu durumda **ärnek* ve **parnak* terimleri eş anlamlı gibi görünmekle birlikte aralarında bir anlam farkının olduğu da görülür. Bu iki sözün başlangıçta bir hiponim ilişkisi sergilerken zamanla yakın anlamlı hale gelmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

4. Meronim Olarak **parnak*

Anatomik anlamında **parnak* sözü, **älg* ve **adγu-t/ç* sözlerinin nesne : parça ilgisi sergileyen meronimidir. Ayrıca **dırnak* ve **bogum* sözleri, **parnak* sözcüğünün alan : mekân ve nesne : parça ilişkilerini sergileyen meronimidir. **parnak* sözü, **älg* ve **adγu-t/ç* sözlerinin grup : öge ilgisi sergileyen meronimidir.

NESNE : PARÇA	<i>*älg</i> , <i>*adγu-t/ç</i> : <i>*parnak</i> <i>*parnak</i> : <i>*dırnak</i> , <i>*bogum</i>
ALAN : MEKÂN	<i>*parnak</i> : <i>*dırnak</i> , <i>*bogum</i>
GRUP : ÖGE	<i>*älg</i> , <i>*adγu-t/ç</i> : <i>*parnak</i>

2.2.12. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde TIRNAK

‘**turnak**’ Lat. *unguis*, İng. *nail*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan TIRNAK kavramını karşılayan sözcükler Proto-Türkçe **dırıyak* ve **dırma-k* sözcüklerine dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.2.12.1. **dırıyak*

Proto-Tü. **dırıyak* (Tenişev 1997: 258); Proto-Ogur **dırıyak*; Proto-Oguz **dırıyak*; **Bud.Tü.ç.** *kaltı tırnak üzeki toprak teg* ‘turnak altındaki toprak gibi’ (TT VI 336-9), *anrak* (EUTS: 16), *turnak*, *tırnğak* (EUTS: 237); **İslami ç.**: xi. yy. **Krh.** *tırnak* (DLT, KB), *tırnğak* ‘turnak’ (DLT IV: 618), *tırnak* (DLT III 382); **Harezmi ç.** xiv. yy. *turnak* (KE II: 631), *turnak* (NF III: 425); **EKıp.** *dırğak*, *dırnak* (KTS: 61), *turnak* (KTS: 274); **MKıp.** xiv. yy. *dırğa:k*, *turnak* (Kİ 62); **Doğu Tü.**: xv. yy. *turnağ*, *turnak* (Sngl. 193r. 25); **Batı Tü.** xiv. yy. *dırnak* (EM: 124), *tırnak* (EM: 188), xv. yy. *dırnak* (CH I: 283), *tırnak* (DK II: 289); xiii. – xix. yy. *dırnak*, *turnak* (TTS I 202; II 894; III 191; IV 218), *turnak* ‘turnak’ (TTS V 3802), *dırnak*, *dıynağ*, *duynağ*, *tırnağ*, *tırnağ* ‘turnak’ (YTS: 66); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *turnak* ‘1. İnsanda ve birçok omurgalı hayvanda parmak uçlarının dış bölümünü örten boynuzsu tabaka 2. Kanca gibi araçların kıvrık yeri 3. (*denizcilik*) Gemi demirinin ucundaki yassı parça 4. Ciltçilikte tek yaprakları büküp cildi birleştirebilmek için bir yanında bırakılan şerit durumundaki kenar 5. Heykel dökümünde, kalıp parçalarının birleştirilmesinde kolaylık sağlamak amacı ile yapılan dişlerin her biri 6. (*müzik*)

Kanun çalmakta kullanılan mızrap 7. Tenekeçilerin delik açmak için kullandığı alet, keski 8. Tırnak işareti' (TS 2220), *dıkam* 'tırnak' (Karakoyun *Serik -Ant.) (DS IV: 1454), *dırnağ*, *dırnak* 'tırnak' (Güney *Yeşilova -Brd.; -Sm.; -Gaz.; *Antakya -Hat.; -Nğ.; *Ermenek -Kn.) (DS IV: 1471-1472), *ninik* 'tırnak' (Babik *Pötürge -Ml.) (DS IX: 3252); **Gag.** *turnak* '1. İnsan tırnağı 2. At gibi hayvanların tırnağı' (GS 483); **Azb.** *dırnağ* (ATS: 273), *dırnağ* '1. Parmakların ucunun üst tarafında kemik gibi maddeden ibaret örtü // At, inik gibi hayvanların ayaklarının alt kısmında olan boynuz madde 1. Tırmık (kuşlarda) 3. (*dilcilik*) “ ” işareti olup, metin içerisinde alıntı, eser adını, başlıkları, ayrı-ayrı sözleri, gibi manada işlenen sözleri bildirmek için işlenir' (ADİL II 121); **Trkm.** *dırnak* (RLT: 135), *dırnak* '1. El-ayağın parmaklarının ucundaki buynuz örtük 2. Guşun, pişegin ve saire pençesi, ayakların ucundaki yiti boynuz örtük 3. Ocı togalacık ve gışağı yazına egrelip duran nağış 4. Temelin üstünde 50-60 santimetre yüksekliğinde örülen duvar, duvarın esası' (TDS 285); **Güney-Doğu:** YUyg. *turnak*, *timak*, *tirmak*, Özb. *tirnok* (EDT 551b), *turnok*, *tirmok*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. *turnak*, *turnah*, Kumuk *turnak*, Karaçay-Malkar *turnak*, Tat. *turnak*, *tirmak*, Başk. *turnak*, Kaz. *turnak*, Kırg *turnak*, *tirmak*, Nogay *turnak*, Karakalpak *turnak*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *tırğak*, *tirmak*, Tuva *dırğak* (EDT 551b), *dırğak*, *dırbak*, Şor *tırğak*, *tırbak*, Hakas *tırğah*, *tırbak*, Yakut *tıtırak*, Tofa *dırğak*, *dırbak*; **Çuvaş:** *çerne* (Tenişev 1997: 258);

1. **dırnak* Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev, **dırnak* ismin **tır-ma-*, **dırma-* fiil şekillerinden **tırna-* fiilin türediğini belirtmektedir ve Altay dillerinden şu paralelleri göstermektedir: Proto-Altay **tırnu-*; Proto-Türkçe **dırın-ak* 'tırnak'; Moğ. **tu(ğ)urağun* 'toynak'. Proto-Altay **tırma-*: Proto-Türkçe **dırma-* 'kazımak' (1997: 258 - 259).

Doerfer, **dırnak* sözünün Halaç Türkçesinde *tirnak* şeklinde tespit etmiş ve ayrıca /i/ ünlüsünün uzun veya kalın olmayışı garip bulmakta ve gerçek şeklinin *ti:rnak* veya *tirnak* olması gerektiğini belirtmektedir (Doerfer 1970: 26).

2. **dırnak* Kullanım Alanı

EM 124 ve dırnakları kızmağ ve aruğ olmağ ve incelmek

EM 188 ve **tırnağ** yaramaz olıcağ yaqsalar işlâha götürür

MŞ 133 yağ bulunursa **dırnakların** ter édeler

TTS V 3803 **Tırnagin** oldu kör yumadan bulaşıkları

Babam başına çalsın o şimşir kaşıklar

TTS V 3803 Komadım zerrece haşv-i zait

Bunda **tırnak** yeri bulmaz hâsit

TS 2220 İş karıştırmak için de ilkin belediyeye **tırnak** takarlar

TS 2220 Her gün tepeden **tırnağa** kasabada kim varsa çekiştiriliyordu

TS 2220 Kadın tepeden **tırnağa** kin kesildi, hınç kesildi

TS 2220 Ama daha üstününe, daha başarılıya ulaşabilmek için dişiyile **tırnağıyla** son enerji damlası bitene kadar boğuşacak

SFA-1 Dostluk, kibarlık, samimiyet, iyilik maskelerinin sakladığı zehirli **tırnakların** ne onarılmaz yaralar açtığı sanki tüylerim, sanki derim, sanki vücudumda tayin edemediğim bir yer duruyor; ben istemeden vardığım bir müdafaa sistemini -aklıma sürünürcesine- kendiliğinden alıveriyor.

SFA-2 Ne **tırnak** kenarlarında bir yenme ve siyahlık, ne de parmaklarında her hangi bir el işi gördüğünü bana bildirecek bir boya, bir kesik, bir nasır...

SFA-2 Ceketinin cebine, kalın, sarı, büyük, etlerine doğru kıvrılmış **tırnaklı**; küt parmaklı bir el vurdu.

HEA-1 Sadece uzun beyaz kolların hareketini, manikürlü **tırnaklı** güzel elini kalabalığın arasında seçebiliyordu.

HEA-2 Tabakasını uzattığı zaman **tırnaklarının** itina ile parlatılmış olduğuna dikkat ettim.

HEA-3 Bu soğuk korku ve sıkıntı içinde **tırnaklarını** pençeleyiyor, gözlerim ateşleniyor, çenem uzanıyor, uzanıyor, vücudum sıcak ve yumuşak bir kürkle örtülüyor, kalbim tuhaf tuhaf yanıyordu.

HEA-3 **Tırnakları** ve gagalarıyla yüz yıllık kartallar, kara ormanın parçaladıkları kuşlarından kan ve kanat parçaları yağdırdılar.

HEA-3 Herkes, tuzak, **tırnak**, pençe ve her şeyle kurt soyuna saldırdı.

HEA-8 Bunlardan başka da bir kadın eli kadar kuvvetli, büyücek, parmaklarının uçları ince pembe **tırnaklarla** son bulan dolgun avuçlu elleri vardı.

UK 145 sapleer parmaklarını-**tırnaklarını**

UK 166 odun enser kakerlar **tırnak** altına

ADİL II 121 **Dırnağıle** bezek vurup nemli toprağa; Goyun-guzu meleşerek galhır yaylağa.

ADİL II 121 Siz bu hadislärä bir **dırnag** gädär dä fikir vermeyin

ADİL II 118 Yenä o insan daşlardan, gayalardan tutacag, **dişi** ilä, **dırnağı** ilä torpagdan yapışib gurtarmağa çalışacagdır.

ADİL II 121 Hele män säni öz atımın **dırnagları** altında tapdadanda tamaşa elä, Dadaş Läläşov!

ADİL II 121 **Dırnagilä** bázäk vurub nämli toprağa; Goyun-guzu mäläşäräk galhır yaylağa.

TDS 285 Men seniñ arkañı gaşşardım velin, sen çıdap bilmersiñ. Meniñ **dırnaklarım** ösüpdür

TDS 285 İlde oğlun dırnagına zar bolup yörenler hem bar

TNAS 120 Dost öyünde **dırnak** alma, duşman öyünde - saç.

TNAS 142 Et **dırnakdan** ayrılmaz.

TNAS 162 Garıp oğlan demir **dyrnak** bolar.

3. Anlam Olayları Bakımından *dırnak

Tarihsel Türk lehçelerinden günümüze *dırnak sözünün şu anlamları görülmektedir

(Tenişev 1997: 258):

1) ‘Tırnak, insan tırnağı’. Tüm kaynaklarda bu anlam vardır.

2) ‘Hayvan tırnağı’. Krh.-Uyg. Çağ. Orta-Kıp. Orta-Oğz. Osm. Trkm. Gag.

Salar Karaim Tat. Başkurt Kumuk Karaçay-Malkar Nogay Karakalpak, Kaz. Kır.;

Kızey-doğu: Çuv.

3) ‘Toynak’. Özb.; Güney-batı Türk lehçelerinde, Karaim, Çuv.

4) ‘Nasır’. Karaim.

Bu anlamlar içerisinde ‘insan tırnağı’ gibi anatomik anlamın yanında hayvan için kullanılan ‘at gibi hayvanların ayaklarının alt kısmında olan boynuz madde, kuş ve hayvan tırnağı’ gibi anlamlar mevcuttur. Bunlar metaforik anlamlardır. Teknik alanda kullanılan ‘gemi demirinin ucundaki yassı parça, kanca gibi araçların kıvrık yeri, kanun çalmakta kullanılan mızrap, tenekeçilerin delik açmak için kullandığı alet, keski, tırnak işareti’ gibi anlamlar da benzetme yoluyla yapılan metaforlardır.

4. Meronim Olarak *dırnak

Anatomik anlamında *dırnak sözü, *ürnek ve *parnak sözlerinin hem nesne : parça hem de alan : mekân ilgisi sergileyen meronimidir.

Türkiye Türkçesinde kullanılan ‘tırnakların etrafında bulunan ince deri’ (TS 2220) anlamında *tırnak derisi* ve ‘tırnağı taşıyan parmak ucundaki kemik’ (TS: 2220) anlamında *tırnak kemiği* sözleri **dırnak* sözün nesne : parça ilişkisini gösteren meronimlerdir.

NESNE : PARÇA	<i>*ärnek, *parnak : *dırnak</i>
ALAN : MEKÂN	<i>*ärnek, *parnak : *dırnak</i>

2.2.13. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde EKLEM

‘eklem’ Lat. *articulatio* İng. *joint*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan EKLEM kavramını karşılayan sözcükler bir tek Proto-Türkçe **bogum* sözcüğüne dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.2.13.1. **bogum*

Proto-Tü. **bogum* (Tenişev 1997: 260); Proto-Ogur **bogum*; Proto-Oguz **bogum*;
İslami ç.: xi. yy. **Krh.** *ogruğ* ‘kemiğin ek yerleri’ (DLT IV: 425), *owruğ* ‘kemiğin ek yerleri’ (DLT IV: 446), *boğun* ‘parmak eklemi’ (DLT I 399); **Harezmi ç.** xiv. yy. *bağış* (KE II: 68); **EKıp.** *bovum*, *bovun* (KTS: 35), *bo:ğun* ‘parmak eklemi’ (EDT 316a); **Doğu Tü.**: xv. yy. *boğun* ‘eklem’ (Sngl 136v. 13); **Batı Tü.** xiii. – xix. yy. *boğun* ‘boğum, mafsalsal’ (TTS I 632); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *eklem* ‘Vücut kemiklerinin uç uca veya kenar kenara gelip birleştiği yer, mafsalsal’ (TS 681-682), *bıkınak* ‘eklem, bilek’ (Alanlı **Bozdoğan -Ay.*) (DS II: 664), *eğ* ‘vücuttaki eklem yerleri; parmak boğumu’ (-Kırş.; -Ama.; -Sv.; -Dz.; -Ky.; -Gaz.) (DS V: 1674), *en* ‘parmağın ek yeri, eklem’ (Tokat -Es.; Kemalli **Sungurlu -Çr.*; **Kiflis*, Tıflar -Gaz.; Köy -İç.) (DS V: 1743), *hağ* ‘parmak boğumu’ (**Hozat -Tn.*) (DS VII: 2251), *bogmak*, *bogum* ‘parmak eklemi’ (-Ama.) (DS II: 722), *ilikmek* ‘parmak eklemleri’ (-Nğ.) (DS VII: 2524), *setik* ‘vücutun eklem yerleri; parmakların eklem yerleri’ (-Zn.; -Çr.; -Mn.; -Çkl.; -Kü.) (DS X: 3519); **Azb.** *bend* (ATS: 116), *buğum* (ATS: 154), *buğum* ‘1. (*anat.*) Kemik uçlarının birbirine birleştiği yer, oynak yeri; bent, kısım // Bazı hayvanların (yılanların, kertenkele ve benzerlerin) bedenlerinin bölündüğü kısımlardan (bentlerin) her biri 2. Bir şeyin boğulmuş, sıkılmış yeri, bendi 3. Kamış

gibi bitkilerin düğümü' (ADİL I 319); **Trkm.** *bogun* (RLT: 194), *bogun* '1. Kemiklerinin birleşme yeri 2. Kamış, gargı ve benzeri bitkilerin bölümleri. 3. Sözlere çekimli sesleri boyunca bulunan bölge' (TDS 102); **Güney-Doğu:** YUyg. *boğam*, Özb. *bügin*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. *buvun* 'eklem, düğüm', Kumuk *bıym*, Tat. *buun* 'eklem, öge', Başk. *buun*, Kaz. *buun*, Kırg. *muun*, Nogay *buun*, Karakalpak *buun*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *mun*, *poon*, *puun*, Hakas *pun* (Tenişev 1997: 260);

1. **bogum* Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev'e göre **bogum* sözcüğü, **bog-* 'bağlamak, boğmak' fiilinden türemiştir ve onun türevinde 'bağlama' > 'eklem' semantik dönüşümü vardır. Bu fiilin Altay dillerinden paralelleri şu şekilde göstermiştir: Moğ. **boğo-* 'bağlamak', Proto-Mançu-Tunguz **foga-* 'boğmak, nefessiz kalmak' (Tenişev 1997: 260).

2. **bogum* Kullanım Alanı

TTS I 632 Bak ol barmağına ki **boğun boğun**
Düzüptür kimi ince kimi yoğun
TTS I 632 Süğüyle göksünde söyle dürttü ki yedi **boğun** ile geçti
TTS I 632 Beşince yer içinde akrepler var durur katırlar gibi ve kuyrukları süğü gibi, değmesinin kuyruğunda üçyüz altmış **boğun** var
TTS I 632 **Boğunluca** otu derler, **boğunu** çok olur, kökü ak olur, **boğun boğun** olur.
TTS I 632 Söz dokuz **boğundur**, boğa boğa söyle.
SFA-1 İnce, **boğun boğun** parmaklarındaki mahareti bile göreceğim geldi.
ADİL I 319 Gälbim särin, ruhum sevinçlä dolgun; Bälkä dä uf demäzdim, doğransam **buğum-buğum**
TDS 102 Onuñ gara, duzlı palçığı, ép-ésli ululukda bolan köli emeli getiriyen duzlı suvı guragırı, bilagırı, **bogun** hem-de **damar** kesellerini becermekte yaramlı serişdedir.
TDS 102 Kuştleriniñ perzisi, atı, ruhu, pili ve başgaları ağaçdan, göynuñ **bogun** süñklerindenir.
TDS 102 Seydiniñ hemme dörlemeleriniñ **bogun** sanları deñ deldir
TDS 102 Bu sözleri ol **bogunlara** bölüp, yañsı bilin aytdı.

3. Anlam Olayları Bakımından **bogum*

Türk Dili kaynaklarında ‘vücut eklemi’ veya ‘bitki eklemi’ olarak kullanılmaktadır (Tenişev 1997: 260).

Eklem veya daha dar anlamda ‘parmak eklemi’ olarak *boğum*, *boğım* veya *boğın* şeklinde tüm çağdaş Türk lehçelerinde rastlandığını Clauson da belirtmiştir (EDT 316).

Tarihsel ve modern Türk dili alanında *bovum*, *bovun*, *bo:ğun*, *boğun*, *buğum*, *bıyım*, *bun*, *buun*, *buun*, *buun*, *buun*, *buun*; *muun*, *mun*, *poon*, *puun*, *boğam*, *büğün*, *pun*, şekillerinde görülen bu sözün ‘boğum, eklem’ anlamları temel anlamı olmalıdır. Bu sözün ‘kamuş gibi bitkilerin düğümü’ ve ‘bir şeyin boğulmuş, sıkılmış yeri, bendi’ anlamları ise metaforik anlamlarıdır.

4. Meronim Olarak **bogum*

Anatomik açıdan baktığımızda **boğum*, vücudun birçok yerinde mevcuttur. El, kol, bacak, ayak ve parmakların içinde bulunmaktadır. Eklem, anlatımda daha çok işlevsel görevi taşıırken boğum daha çok şekli bir yönü dile getirir. Eldeki metinler itibarıyla **bogum* sözü **parnak* ve **ärnek* sözlerinin hem nesne : parça hem de grup : öge bildiren meronimidir.

NESNE : PARÇA	<i>*parnak</i> , <i>*ärnek</i> : <i>*bogum</i>
GRUP : ÖGE	<i>*parnak</i> , <i>*ärnek</i> : <i>*bogum</i>

2.2.14. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BEDEN

‘beden’ Lat. *corpus*, İng. *body*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan BEDEN kavramını karşılayan sözcükler Proto-Türkçe **boδ*, **sıyn*, **sıynak* ve **gebde* sözcüklerine dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.2.14.1. **boδ*

Proto-Tü. **boδ* (Tenişev 1997: 265); Proto-Ogur **boδ*; Proto-Oguz **boδ*; **KökTü.** viii. yy. *bod* (Ton 4, 60); **İslami ç.**: xi. yy. **Krh.** *bod* (DLT III 121, KB 371), *boy* (DLT III 141), *bo:dluğ sı:nluğ kişi* ‘yüksek boylu kişi’ (DLT III 138); **Harezm ç.** xii. yy. *boy* (ME 6), xiv. yy. *beden* <Ar. (KE II: 85), *boy* ‘boy, beden, vücut’ (KE II: 133), xiv. yy. *boy* (NF 111); **EKıp.** *boy* (CCum 63); **Doğu Tü.**: xv. yy. *boy* (Sngl 141v12); **Batı Tü.** xiv. yy. *beden* <Ar. ‘gövde, ten cisim’ (EM: 113), xv. yy. *beden* (MŞ: 10), *beden* (CH I: 150), *beden* (DK II: 42), *gevde* (DK II: 117); xiii. – xix. yy. *boy* ‘beden, vücut’ (TTS I 645); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *beden* ‘1. Canlı varlıkların maddi bölümü, vücut 2. Vücutun, baş, kol ve bacak dışında kalan bölümü, gövde 3. Giysilerde ölçü 4. Kale duvarı’ (TS 254), *cüdde* ‘vücut, gövde’ (-Brd.; -Mn.; -Es.; -Mr.) (DS III: 1025), *eyin, egni, eğil, eğen, eğin* ‘vücut, beden; sırt, arka; göğüs kemiği’ (-Dz.; Ks.; -Sn.; -To.) (DS V: 1821), *horak* ‘vücut’ (-Nş.) (DS VII: 2408), *hüciit* ‘vücut’ (Koyundere *Ahıska -Kr.) (DS VII: 2448), *oyru, oyur* ‘gövde’ (Kazmasöku -Sn.) (DS IX: 3303); **Gag.** *boy*; **Azb.** *beden* (ATS: 109), *çelim* (ATS: 197), *gövde* (ATS: 552), *endam* <Far. (ATS: 377), *vücut* (ATS: 1207), *bädän* ‘İnsan ve ya hayvanın vücudu; gövde’ (ADİL I 235); **Trkm.** *beden* ‘adam ya da

hayvanın dış görünüşün forması, endam', (TDS 83); **Güney-Doğu:** YUyg. *boy*, Özb. *buy*, Salar *boyi*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. *boy*, Kumuk *boy*, Karaçay-Malkar *boy*, Tat. *buy, boy*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *bo buy*, Tuva *bot*, Şor *pozu*, Hakas *pos*, Tofa *bot*; **Çuvaş:** *pev* (Tenişev 1997: 265)

1. *bod Etimolojik Değerlendirmesi

Kök Türk ve Uygur dönemlerinde bu sözün 'vücut' anlamında kullanıldığı bilinmektedir. Tenişev'in Altay dillerinden şu paralelleri tespit etmiştir: Moğ. **boda* 'varlık, öz; hayvan sayımında kullanılan isim'. Tenişev, bu şeklin Eski Uygur alıntısı olma ihtimalinden de söz eder: Orta-Moğ. *biüdin* 'kendi, öz', belki Japon **bata* 'iç organlar, karın' terimi de bu alıntının bir eseri olmalıdır. Fakat diğer yandan Çuvaş şeklini ortak Türk şeklinden ayırıp, Moğol şekliyle karşılaştırmak: Moğ. **beye* 'vücut, öz'. Proto-Mançu-Tunguz **beye* 'vücut, öz, insan, erkek', Japon **be* 'erkek' (Tenişev 1997: 266). *Bod* ve *bodun* sözleri, Oğuz grubu Türk lehçeleri içinde Türkiye Türkçesinde *boy, beden*, Azerbaycan Türkçesinde *boy, bädän*, Türkmen Türkçesinde *boy, beden*, Gagauz Türkçesinde *boy* şeklinde geçmektedir.

Menges, Eski Türkçedeki kelime başında ve ortasında /d/ sesin modern güneybatı Türk lehçelerinde /y/ sesine (**bod > boy*), kuzeydoğu Türk lehçelerinde /t/ sesine (**bod > Tuv. bot*) dönüştüğünü belirtmektedir (Menges 1995: 89).

2. *bod Kullanım Alanı

EM 113 ...istiskā rencine fāyide éder ve **bedene** kuvvet vērür
MŞ 10 şovuk havā **bedeni** diğredür ve hazmı eyü be beñzi kızıl eyler
TTS I 645 Gönül ana verdidi gönülsüzün
Gerü vardı Kaytas'a verdi sözün
Ne söz, hiyle **boyuna** ton biçidi
Katı katı Tevrit'e and içtidi
TTS I 645 Ne oyun kamuyu verir oyuna
Çeviklik ton imiş anın **boyuna**
TTS I 649 Burulmuş **boynu** san armut sapıdır

- Salınmış yüreği na‘ na çöpüdür
TTS I 649 **Boynu** burulu, ayağı bağılu
Şehlâ gözü nemlü, canı dağılu
- TS 254 Yemen halkı yaz günlerinde **bedenlerini** serinletmek için kabuğu kaynatıp içerler
TS 254 Basit **beden** terbiyesi hareketleri dahi muayyen kaidelere uymayı, çalışmayı, terlemeyi icap ettirir
HEA-4 Herhangi **beden** görünüşünde Mürsel'e daima faik olan Şaban, bu tepelerde, bu geçitlerde onun yanında bir kemik ve et yığınınından ibaret...
HEA-4 Bunlar, **beden** terbiyesini bir zaman Garp âleminde bir mani hâline sokmuştu.
HEA-9 -Kendine iyi bak, Rabia. Yalnız **bedenine** değil, dimağına da sıhhat lâzım, evlât.
ADİL I 235 Yazığı o gädär döyübdür ki, bädänindä sağ yer galmayıb.
ADİL I 235 İndi ananın yarı-çıplag bädäni şahta garşısında müdafiasız galmışdır.
ADİL I 235 Lazımdır mikrobları millätin bädänindän kânar elämäk! Yohsa nä göz yaşı tökmek ilä azarlı şäfa tapar, nä dua yazmag ilä
ADİL IV 117 İmangulunun **bädäni** elä tärpänirdi ki, elä bil heç sümüyü yoğ idi
TDS 83 Onuñ berdaşlı **bedeninde**, yanıp duran gara gözlerinde gucurluluk duyulardı
TDS 83 Ceñnel tarapdan devam eden garaşılmadık geñ galdırıcı ses onuñ depe saçlarını uyşurdi, diñe onuñ düvlen yumruğı dël, belki onun demir yalı berk **bedenini** hem pağış-para govşatdı
TNAS 74 **Beden** ağırısa, jan sızar.
TNAS 74 **Beden** azabından wızdan azabı ağır.
TNAS 74 **Bedenäniğ** öyi yok, nirä barsa ‘Bıt-bıl-dık’.

3. Anlam Olayları Bakımından *bod

Clauson, *bod sözcüğün asıl anlamını ‘boy, insanın boyu’ olarak tespit edip, sözcüğün daha sonra ‘aşiret, soy’ anlamına gelmesiyle çoğul şekliyle *bodun* olarak karşımıza çıktığını belirtmektedir (EDT 296).

Tenişev, *bod sözcüğünün asıl anlamının ‘beden’ olduğunu söyleyerek Türk Dili kaynaklarında geçen anlamları şu şekilde sıralamaktadır (1997: 265 - 266):

1) ‘Vücut, boy, insan boyu’. EUyg. Krh-Uyg. Orta-Uyg. Orta-Kıp Harezmi Çağ. Osm.; Trkm. Gag. Azb. Halaç TTü. Salar; Kuzey-batı Türk lehçelerinde, Kır., Güney-Doğu Türk lehçelerinde, SUyg. Çuv.

2) ‘Güç’. Karaçay-Malkar

3) ‘Uzunluk, ebat’. Güney-batı ve Kuzey-batı Türk lehçelerinde, Kır. Alt., Güney-doğu, Çuv. Bu anlamdan: a) coğrafik anlam olarak ‘nehir boyundaki yer (kıyı, yayla)’ - Trkm. Karaçay-Malkar Karakalpak Kır. Özb. Uyg. b) sözcüğün girmiş halinin zaman ve mekân anlamında olan ek olarak kullanımı - TTü. Azb. Trkm. Başkurt Karakalpak Özb. Uyg.; bunların dışında Alt. Çuv ‘yaş’.

4) ‘Kendi’. ETü. Alt. Kuzey-doğu Türk lehçelerinde; Krh.-Uyg. SUyg. ‘hayvan sayımı için sözcük’; Trkm. Karaim Kır. Özb. Uyg. Tuv. ‘yalnız, bekar’. *Bod* sözünün ‘uzunluk ve güç’ anlamları sonradan kazanılmış metonimik anlamlardır. ‘yalnız, bekar, nehir boyundaki yer’ anlamları ise benzetmeye dayalı metaforik anlamlardır.

4. Meronim Olarak *bod

Anatomik anlamında *bod, eldeki çalışmada ele alınan konunun en üst holonimi olarak kabul edilmektedir. Bundan dolayı incelenen tüm organlar, *bod sözcüğünün meronimleri olarak kabul edilebilir.

NESNE : PARÇA	<p>*bod : /baş/ *balç, *beyn, *saç, *kulyak, *yü:z, *bät, *bäniz, *göz, *ka:ş, *kirpik, burun, *çänä, *ayız, *aburt, *du:dak, *erin, *dilk, *di:ş, *azıy, *damyak</p> <p>*bod : /beden/ *boyaz, *bokurdak, *kekirtek, *öneç/önüç, *bo:yn, *çekn, *ägn, *omuz, *yagrın, *kol, *kar, *tirs(γ)ek, *çaykan, *bilek, *älg, *aδyu-t/ç, *ärnek, *parnak, *dırnak, *be:lk, *oñurtka, *ömgen, *tö:ş, *gö:küz, *kökrek, *köñül, *eyegü, *bıkın, bacak, *bu:t, *uδluk, *tuyzke, *baltır, *adaç, *ta:pan, *topuk, *ögçe</p> <p>*bod : /iç/ *yürek, *öbke, *kurug-sak, *bögrek, *bagır, bagır-sak, *d(i)a:l-ak</p>
---------------	---

NESNE : MADDE	*boδ : *kilk, *tü:k, *bogum, *siñök, *kemük, *siñir, *damor, *teri
ALAN : MEKÂN	*boδ : *a:ln, *ka:m/pak, *eiñ, *yayñak, *sügsün, *yelkä, *äiñsä, *a:ya, *arka, *sirt, *karım, *ki:n, *gö:pek

2.2.14.2. *sıyn, *sıynak

Proto-Tü. *sıyn (Tenişev 1997: 266); Proto-Ogur *sıyn; Proto-Oguz *sıyn;
Bud.Tü.ç. *budin* (EUTS: 51), *isig-öz* (EUTS: 98), *kövtiing* ‘vücut, beden, gövde’(EUTS: 118), *sin* ‘vücut, uzuv’ (EUTS: 203); **Man.Tü.ç.** *bu beş yar[uk teñri] sınıları* ‘bu beş ışık tanrının vücutları’ (M I 21, 5-6); **İslami ç.:** xi. yy. **Krh.** *yin* ‘beden, vücut, insan bedeni’ (DLT IV: 791), *bo:dluğ sı:nliğ kişi* ‘yüksek boylu kişi’ (DLT III 138); **Harezmi ç.** xiv. yy. *yin* ‘vücut’ (KE II: 739); **EKıp.** *beden* (KTS: 26), *süniig* (KTS: 245), *kevde* ‘gövde’ (KTS: 142); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *sin* ‘Ölü gömülen yer, gömüt, mezar, kabir, metfen, makber’ (TS 1986); **Trkm.** *sina* ‘beden’ (TDS 622); **Güney-Doğu:** YUyg. *sin, siyak*, Özb. *sin, siyak*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Kumuk *sin*, Karaçay-Malkar *sin*, Tat. *sin*, Başk. *hın*, Kaz. *sı:n* (EDT 832a), *sin, sıynak*, Kırg *sı:n* (EDT 832a), *sin, sinak*, Nogay *sı:n* (EDT 832a), *sin, sinak*, Karakalpak *sin, sinak*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *sin*, Tuva *sin*, Şor *sin*, Hakas *sin*, Tofa *sin*; **Çuvaş:** *san* (Tenişev 1997: 266)

1. *sıyn Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, *sıyn sözcüğünün asıl anlamının ‘insan vücudu’ olduğunu, daha sonra ‘boy, boy uzunluğu dış görünüş’ gibi anlamları kazandığını ileri sürmektedir (EDT 832). Eski Uygur Türkçesinde *sin* sözünün ‘Tanrının tecelli ettiği ışık, görünüş’ anlamında

görüldüğü gibi ‘vücudun dış görünüşü’ anlamı da görülür. Bu durumda bu sözün daha somut bir anlamda kullanılması, anlam açısından *bod* sözünden farkını ortaya koymaktadır.

**sıyn* sözü, Oğuz lehçelerinde kelime ortasında /i/, ile diğerlerinde ise /ı/ ile kullanılmaktadır. Tenişev, bu sözün **sin* ‘mezar’ kelimesi ile ilişkisinin anlaşılmadığını belirtmektedir: EUyg Orta-Uyg. Çağ. Osm. TTü. ‘mezar’; Orta-Kıp. Modern-Kıp. ‘mezar anıtı’ (1997: 266).

2. **sıyn* Kullanım Alanı

M I 21, 5-6 bu beş yar[uk teñri] **sınları** ‘bu beş ışık tanrının vücutları’
DLT III 138 bo:dluğ **sı:nlığ** kişi ‘yüksek boylu kişi’
TS 1986 Sana ibret gerek ise / Gel göresin bu **sinleri**
TDS 622 **Sınamda** sag yerim yok
TNAS 46 Atda ayak bolsa, özge **sın** bolmaz, ärde gayrat bolsa, işi kın bolmaz.

3. Anlam Olayları Bakımından **sıyn*

Tenişev, **sıyn* sözünün Türk Dili metinlerinde şu iki ana anlamda kullanıldığını tespit etmiştir (1997: 266):

1) ‘Vücut, boy, dış insanın görünüşü’. Kumuk Tat. Başkurt Nogay Karakalpak Kaz. Kır. Özb. Uyg. Hakas. Tuv. Çuv. ‘vücut, boy, dış insanın görünüşü’; Nogay ‘dış görünüşü’; Karakalpak Kaz. Kır. ‘benzer, benzeyen’; Çuv. ‘renk’, Alt. Hakas. Şor. Tuv. ‘uzunluk’; Alt. ‘ağaç kütüğü’; Altay Hakas. Şor. Tuv. Tofa ‘sıradağ’.

2) ‘Resim’. Tat. Çuv.; Orta-Kıp. Karaçay-Malkar Kumuk Tat. Başkurt Kır. ‘mezar taşı, mezar heykeli’.

‘Resim, mezar taşı, mezar heykeli’ anlamlarında kullanım alanına göre metaforik veya metonimik anlamlar ortaya çıkabilmektedir.

Bu anlamlar arasında Çuvaş Türkçesindeki ‘renk’, Altay, Hakas, Şor ve Tuva Türkçelerindeki ‘uzunluk’, Altay Türkçesindeki ‘ağaç kütüğü’ ve Altay, Hakas, Şor, Tuva, Tofa Türkçelerindeki ‘sıradağ’ anlamları benzetme temeline dayandığından metaforiktir.

4. Meronim Olarak *sıyn

Anatomik anlamda *sıyn ‘vücut’ anlamında *boδ sözü ile yakın anlamlı durumda kullanılmaktadır.

2.2.14.3. *gebde

Proto-Tü. *gebde (Tenişev 1997: 267); Proto-Ogur *gebde; Proto-Oguz *gebde; **Batı Tü.** xiv. yy. *gevde* (EM: 133), *gevde* ‘gövde, vücut’ (YTS: 93); **Modern Tü.:** **Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *gövde* ‘1. Bir şeyin asıl bölümü 2. Kesilmiş hayvanın, sakatatı alındıktan sonraki durumu 3. (*bitki bilimi*) Ağaç ve bitkilerin dallarının dışında kalan ana bölümü 4. İnsan bedeninde baş, kol ve bacaklar dışında kalan bölüm 5. Hayvanlarda baş, ayak ve kuyruktan geri kalan bölüm 6. (*dil bilgisi*) Ad ve fiil köklerinden yapım ekleriyle türetilmiş kelime’ (TS 881); **Gag.** *güüdü* ‘1. Gövde, vücut, ölü vücudu 2. Etin göğüs kısmı’ (GS 125); **Azb.** *gövdä*; **Trkm.** *gövde* ‘ölen adamın gövdesi, ceset’ (TDS 185), *gövre* ‘1. Bedenin belden boyuna kadar olan aralığı 2. Başsız tüm beden’ (TDS 186); **Güney-Doğu: Özb.** *gavda*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. *gövde*, Tat. *gävdä*, Kaz. *kevde*, Kırg *kö:dö, kö:dön*, Nogay *kevde*, Karakalpak *devde*; **Çuvaş:** *hevetü* (Tenişev 1997: 267)

1. *gebde Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, sözü *gebde şeklinde almış ve anlamını ‘el, kol, ayak, baş dışında insan gövdesi’ şeklinde vermiştir. Erken dönemde anlamın ‘ölü beden’ olabildiğine de

dikkat çekmiştir (EDT 688a). Tenişev, *gebde sözünün Altay Dillerinde şu paralelleri tespit etmiştir: Proto-Altay *keb-(/*kew-) ‘gövde, karın’: Proto-Mançu-Tunguz *keb-de: Evenk *këbdë-r-* ‘karnı şişirmek’; Proto-Moğol *kebe-l-(/*keğe-l-): Orta-Moğ. *ke’li* ‘karın’ (Tenişev 1997: 267).

2. *gebde Kullanım Alanı

MŞ 10 çan ğalebesi ‘alâmeti uyķu çok gelmek ve çok êsnemek ve çok gerinmek ve çan alacak yerler gicimek ve **gevde** ağır olmak ve burun becid şanamak ve ağız yarı şatlı olmak ve **gevdede** çıbanlar ve sivilciler çıkmak ve deri çekili çekili gelmek ve beņiz ve dil kızıl olmak ve düşde kızıl nesnelere görmek

MŞ 12 ekşi nesneyi çok yemek **gevdeyi** kurudur ve töz kocaldur ve şişirlere ziyân eder

MŞ 142 şaş ve kirpük dökülmek ve burun egri olmak ve gözleri kızarmak ve beņiz ve **gevde** alaca olmak

TS 881 Bir tepsi baklavayı **gövdeye** indirdikten sonra...

HEA-2 Ayın altında güzel ve korkunç yüzünü seyrediyordum. Anadolu’da ender görünen çelik bir vücudu var; fakat **gövde** yine meşe ağaçları gibi sağlam ve kalın.

HEA-4 Hacı Murad’ın yavaş yavaş dizlerinin üstünde yükselen **gövdesi** çok mehabetli bir hal aldı

HEA-6 **Gövdesi** insan, kafası eşektir.

HEA-6 Pembe yüzlü, beyaz saçlı, **gövdesi** heybetli denilecek kadar iri bir ihtiyar.

PSE 25 Eer senin gözün fenaysa, senin bütün **güüdân** karanlık olur.

UK 156 Keykaus kolverdi biröz onun **güüdeeciini**

UK 211 o yaklaştı gelinin **güüdesine** da onnarın aızları bir yere geldiler

UK 219 burnusu biröz kamburdu, sivriydi, çeneleri kemikliydi, **güüdesi** bataldı

TDS 186 Baş bolmasa **gövre** leş

TDS 186 Nemets kapitanın ağır **gövresi** yerde çabalınıp, ayagını kakaştırıp yatırdı.

TNAS 113 Diline dıngı bermezış başı **gowgadan** dınmaz.

3. Anlam Olayları Bakımından *gebde

Clauson, *gebde sözcüğünün anlamı ‘el, kol, ayak, baş dışında insan gövdesi’ olduğunu söylemektedir. Erken dönemde anlamın ‘ölü beden’ olabildiğine de dikkat çekmiştir (EDT 688a).

Tenişev’e göre Türk dili metinlerinde *gebde terimi genel olarak ‘insan gövdesi’ olarak geçmektedir. Buna bağlı başka kullanımlar ise şöyledir: Karaim Karakalpak Kaz. Kır. ‘gövdenin üst tarafı’; Nogay Karakalpak Kaz. Kır. ‘duruş, poz’; Çuv ‘güç, güzellik’ (Tenişev 1997: 267).

4. Meronim Olarak *gebde

Anatomik anlamında *gebde sözünün ‘başın dahil edilmediği vücut kısmı’ anlamında kullanımı yaygındır. *gebde sözcüğünün meronimleri olarak kabul edilebilir.

NESNE : PARÇA	*gebde : *boγaz, *bokurdak, *kekirtek, *öheç/öñüç, *bo:yn, *çekn, *ägn, *omuz, *yagrın, *kol, *kar, *tirs(γ)ek, *çaykan, *bilek, *älg, *aδyu-t/ç, *ärnek, *parnak, *dırnak, *be:lk, *oñurka, *ömgen, *tö:ş, *gö:küz, *kökrek, *köñül, *eyegü, *bıkın, bacak, *bu:t, *uδluk, *tuyzke, *baltır, *adaκ, *ta:pan, *topuk, *ögçe *gebde : *yürek, *öbke, *kurug-sak, *bögrek, *bagır, bagır-sak, *d(i)a:l-ak
NESNE : MADDE	*gebde : *kalk, *tü:k, *bogum, *siñök, *kemük, *siñir, *damor, *teri
ALAN : MEKÂN	*gebde : *sügsün, *yelkä, *äiñsä, *a:ya, *arka, *sirt, *karım, *ki:n, *gö:pek

2.2.15. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde SIRT

‘sirt’ Lat. *dorsum*, İng. *back*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan SIRT kavramını karşılayan sözcükler Proto-Türkçe *arka ve *sirt sözcüklerine dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.2.15.1. *arka

Proto-Tü. *arka (Tenişev 1997: 267); Proto-Ogur *arka; Proto-Oguz *arka; **KökTü.** viii. yy. arka (Ton 5); **Bud.Tü.ç.** arka berip ‘sirtını dönüp’ (TT. VI 273); **İslami ç.:** xi. yy. **Krh.** egin ‘sirt, eğin’ (DLT I: 77), uça ‘sirt, arka’ (DLT I: 87), arka ‘arka, sirt’ (DLT I: 128); **Harezmi ç.** xiv. yy. arka (KE II: 32), art (KE II: 33), uça (KE II: 664), arka, art (NF III: 21); **EKıp.** egin, eyin ‘kürek kemiğinin bulunduğu yer, insanın arka tarafı, sirt’ (KTS: 70, 78), igin ‘kürek kemiğinin bulunduğu yer, insanın arka tarafı, sirt’ (KTS: 107), iyin ‘arka, sirt’ (KTS: 117), uça ‘arka, sirt’ (KTS: 291), yağrın ‘sirt, sirtin yukarı kısmı’ (KTS: 306); **Doğu Tü.:** xv. yy. sirt ‘sirt’ (Sngl 251v. 4), arka ‘sirt’ (Sngl 37r. 22); **Batı Tü.** xiv. yy. arka (EM: 108), xv. yy. arka (CH I: 170), ard, art, arka, arha (DK II: 18-19), egin ‘vücut, sirt, arka, üst (üst baş)’ (DK II: 102); xiii. – xix. yy. arka ‘sirt’ (TTS I 217), arha ‘arka, sirt’ (YTS: 11), egin ‘sirt, arka’ (YTS: 78), yağrın ‘sirt, sirtin yukarı kürek kısmı’ (YTS: 230); **Modern Tü.:** **Güney-Batı (Oğuz): TTü.** arka ‘1. Bir şeyin temel tutulan yüzünün tam ters yanı, ön karşıtı 2. Bir şeyin sirt durumunda olan yüzeyi 3. Geri kalan bölüm 4. Art, peş 5. Otururken sirtin dayandığı yer 6. İnsanın vücudu, bedeni 7. Arkada olan, arkada bulunan 8. (mec.) Kayıran, destekleyen 9. (mec.) Geçmiş, geride kalmış zaman’ (TS 132-133), cavurun, cavürin ‘iki omuz arası, arka’ (Kırım Türkleri) (DS III: 867),

ağarnı ‘sırt, arka’ (Karaözü *Gemerek -Sv.) (DS I:82), *alay* ‘arka’ (Karataş *Sarayköy -Dz.; -Ba.) (DS I:203), *çindik* ‘akra, sırt (insan hk.)’ (-El.) (DS III: 1227), *hampa* ‘sırt, omuz’ *Ne hampama binip duruyorsun?* (*Afşin -Mr.; Büyükçaylı *Dört Yol -Hat.; *Bor -Nğ.; Gerdan -Ada.) (DS VII: 2268), *hop* ‘sırt, arka, omuz’ *Gel kızım hopuma bin de gidelim* (-Mn.; -Dy.; -Mr.; -Nğ.; -Ada.) (DS VII: 2404), *okra* ‘insan sırtı’ (*Bor -Nğ.) (DS IX: 3275), *yağarnı, yaan, yaarnı, yağannı, yağarın, yağın, yağınnu, yağır, yağırnu, yağni, yağrı, yağrıdal, yağrın, yağrındalı, yağrını, yangırı, yanır, yañır, yanırlı, yanrı, yargın, yargındalı, yarin, yârnu* ‘sırt’ (-Çr.; -Sm.; -Ama.; -To.; -Gr.) (DS XI: 4117), *yañıllı, yanıllı* ‘sırt’ (İğneciler *Mudurnu -Bo.; -Çkr.; Buğabağı -Çr.) (DS XI: 4168), *oturamak* ‘sırt’ (*Acıpayam -Dz.) (DS IX: 3297), *sırd* ‘sırt’ (Hasanoğlan -Ank.) (DS X: 3615); **Gag.** *arka* ‘1. Sırt 2. Bir şeyin arka tarafı 3. Destek, dayanak’ (GS 53); **Azb.** *arğa* (ATS: 50), *arğa* ‘1. İnsanın, hayvanın arkası, küresi, beli 2. Bir şeyin arka tarafı, geri tarafı 3. Savaş cephesinin arka tarafında, gerisinde olan yer 4. Yardımcı, havadar, dayak, bakıcı, destekleyici 5. Adet sıfatı “yeddi” sözü ile beraber (*mec.*) - nesil, ecdat’ (ADİL I 128); **Trkm.** *arka* ‘1. Gövdenin eginden ince olan bölgesi. 2. Bir zadın sırt yüzü, ters yüzü, ensesi 3. Dayanç, hemayat’ (TDS: 50); **Güney-Doğu:** **arka*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** **arka*, Kırğ *arka*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *arka*, Tuva *harka*, Yakut *arğa, arğas*; **Çuvaş:** *urha* (Tenişev 1997: 267)

1. *arka Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson’a göre **arka* sözün temel anlamı ‘bir insan, hayvan veya bir şeyin arkası’dır. Söz daha sonra yan anlamlar kazanmıştır (EDT 215b). Tenişev’e göre **arka* ‘sırt’ teriminin **a:rt* ‘arka kısmı’ terimi ile ilgisi yoktur. Proto-Altay

dillerinden Şu paralel vardır: Proto-Manĉu-Tunguz *arka-n ‘insanın sırtı’ (1997: 268).

2. *arka Kullanım Alanı

EM 108 ve bu ‘ illete mübtelā olan vācibdür ki... ve **arkası** üzerine tarmaĉdan saĉına

TTS I 217 Senin ile **arkalaŐuben** ikinĉ
Elim Őah-ı Ćin’den nite kala dinĉ

TTS I 217 MÜslim Şah, hay nābekārlar köy köpeĝi gibi **arkalaŐdunuz** deyüp...

TTS I 217 Yoldaş yoldaŐa **arka** olur biri dÜŞerse biri kaldırır.
Davet etsen dinine girse heman
Hem sana **arka** ola ol pehlivan.

TTS I 217 **Arkasına** gÖtüre bunlar gÜnahın yüklenip
Sanki kantarlar ile kuŐun gÖtürdÜ nātüvan

TTS I 217 Görelim yüzünü gözün öpelim
Soralım göndün **arkasın** yepelim

TS 132 Otomobile bindiĝimiz zaman başını **arkaya** yaslamıŐ, **gözlerini** yummuŐtu.

TS 132 **Arkasında** beli kemerli, dar, Şık bir pardÖsü vardı

TS 132 O kadar korktular, o kadar pıŐtılar ki **arkalarına** bile bakmadan kaĉmaya baŐladılar

TS 132 İstanbul’da ne kadar Şair, hikāyeci varsa hepsinin arkasına dÜŞüyor, hepsiyle tanıŐıyordu

SFA-1 Hür kuşlar, kafesteki ĉıĝırtkan kuŐun feryadına, dostluk, **arkadaŐlık**, yalnızlık sesine doĝru bir küme gelirler.

SFA-1 Cevap vermeden Üĉ beş kürek daha ĉekip **arkasına** dönÜp baktı.

SFA-1 Mart **arka** üstü yatmıŐtı. Kırmızı ördek ayakları ara sıra havayı dövüyordu.

Ne oluyor; diye martıya doĝru gittim, Hayvanın gözleri aĉıktı. Güzel kafası ara sıra sallanıyordu.

SFA-2 Dakikalarca **arkası** müŐterilere dönük pantolonunu toplar, gene oturur bir zaman etrafına bakar.

SFA-2 O, dıŐarıda, hiĉ ardı **arkası** kesilmeyen, ĉoĝu sefil, yahudi kıyafetli adamlarla pazarlıkta idi.

HEA-1 **Arkası** kapıya dönük olduĝu halde kimin geldiĝini hemen anlamıŐtı

HEA-2 **Arkamı** bir dükkāna dayadıĝımı, dizlerimin, bel kemiĝimin piŐmiŐ paĉa gibi yılıŐtıĝımı; dökÜldÜĝünü duydum.

HEA-3 Böylece, Süleyman’ın ĉiftliĝe geliŐi, **arkada** bıraktıĝı yeni ve mesut hayata eksiksiz ve güçlü bir hava getirmiŐtı.

HEA-3 Bu dakikalar odamda, **arkam** pencereye dönük, eski koltuĝa gömÜlür otururdum.

UK 46 hızlı hem ansızdan peyda olan dÜŞmanın **arkasında**

UK 144 yaaleerlar güüdesini kokulu yaalarlan, gözlerini-kaşlarını güzerlär, saçlarını daaderlar-tareerlar **arkalarına**, parmaklarını donaderlar, yüzük, küpe, blezik

UK 170 **arka arkaya** olerlar da düüŐerlär

UK 178 gücÜle uyuttum onu, uudum **arkalarını**

UK 219 yattıydı **arkası** üstünä

UK 256 aldı Raduyu **arkasından**

ADİL I 128 **Arhasına** yüklemek. **Arhası** üste uzanmag.
ADİL I 128 gız **arhası** üstä uzanyb kitab oğuyurdu
ADİL I 128 Tutulanların ikisinin arhasında iri şälä
TDS 50 **Arkası** mehnat torbalı, gara dere batıp, bir ayal gaptamızdan geçip gitti
TDS 50 Öyün **arka** yüzi
TDS 50 Baylarıñ hileli düvnünü çöşüp, Garıbın **arkasıñ** çalanndna seçiñ
TNAS 34 Annada **arka** gitme.
TNAS 36 **Arka** agrı ata miras, ata yagrı - ogla.

3. Anlam Olayları Bakımından *arka

Clauson'a göre 'bir insan, hayvan veya bir şeyin arkası' anlamı *arka sözün temel anlamıdır. Daha sonra 'destek veren, birini destekleyen' şeklinde metaforik yan anlam kazanmıştır (EDT 215b).

Tenişev, Türk Dili alanında *arka sözünün şu anlamlarda kullanımlarını tespit etmiştir (1997: 267 - 268):

1) 'İnsanın sırtı, sırtın üst kısmı': ETü. Orhon Krh-Uyg. Orta-Uyg. Orta-Kıp. Harezmi Çağ. Osm. 'sırt, sırtın üst kısmı; arka tarafı; destek, yardımcı'; TTü. Gag. Salar Karaim Tat. Karaçay-Malkar Kaz. Karakalpak Kır. Uyg. Özb 'sırt, omuzlar; arka taraf; yardım, destek'; Yak. 'sırt, omuzlar, insan ve hayvan ensesi, arka taraf'.

2) 'İnsan sırtı, sırtın üst tarafı > hayvan sırtı, omurga': Azb. Trkm. 'insan ve hayvan sırtı; arka taraf; destek'; Kumuk Başkurt Nogay Altay 'sırt, omuzlar; arka tarafı; üst; sıradağ'; Çuv. 'hayvan sırtı'.

Ancak 'hayvan sırtı, omurga' anlamı metonimik bir anlamdır.

4. Meronim Olarak *arka

Anatomik anlamında *arka sözü, *gebde sözünün alan : mekân ilgisi sergileyen meronimidir. 'Vücut' anlamına gelen *bod ve *sıyn, *sıynak sözcükleri, *gebde sözünün holonimi olur. Meronimlerdeki geçişlilik göz önüne alındığında *bod, *sıyn, *sıynak : *gebde : *arka şeklinde bir hiyerarşi görülür. Diğer yandan *yagrın 'sırtın kürek kısmı' sözü, *arka sözünün alan : mekân ilgisi sergileyen meronimidir.

ALAN : MEKÂN	* <i>boδ</i> , * <i>styn</i> , * <i>sıynak</i> : * <i>gebde</i> : * <i>arka</i> * <i>arka</i> : * <i>yagrin</i>
--------------	--

2.2.15.2. **sirt*

Proto-Tü. **sirt* (Tenişev 1997: 268); Proto-Ogur **sirt*; Proto-Oğuz **sirt*; **İslami ç.**: xi. yy. **Krh.** *sirt* ‘kıl, kalın kıl. Oğuzlar bayır ve yokuş gibi yerlere ve küçük derelere dahi ‘sirt’ derler’ (DLT I: 342); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *sirt* ‘1. Omurgalı veya omurgasız hayvanlarda boyundan kuyruk sokumuna kadar uzanan üst bölüm 2. İnsanlarda boyundan bele kadar uzanan üst bölüm, göğüs karşıtı 3. Kesici araçların kesmeyen kenarı 4. Dağların veya tepelerin üst bölümü 5. İnsanın üstü 6. Bir şeyin üstü, üst bölümü 7. Dikilmiş veya ciltlenmiş kitaplarda dikişin bulunduğu bölüm’ (TS 1973); **Gag.** *sirt* ‘1. Sirt, omuz arkası 2. Dağın sırtı’ (GS 453); **Azb.** *sirt* (ATS: 1042), *sirt* ‘1. Bel, kürek 2. Yamaç üstü, dağ tepesinin üstü’ (ADİL IV 89); **Trkm.** *sirt* ‘1. Birinin ya da bir zatın arka tarafı 2. Büyük yer’ (TDS: 625); **Güney-Doğu:** Özb. *sirt*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Kumuk *sirt*, Tat. *sirt*, Kaz. *sirt*, Kırg *sirt*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *sirt*, Tuva *sirt*, Hakas *sirt*; **Çuvaş:** *şart* (Tenişev 1997: 268)

1. **sirt* Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev’e göre **sirt* sözcüğünün kaynağı Proto-Altay **sirte-*: Proto-Türkçe **sirt* ‘hayvan sırtı’, Proto-Moğol **serteng* ‘omurga uzantısı’, Proto-Mançu-Tunguz **sigde* < **sir-de* ‘hayvanın göğüs omurgaları’, Kore *sido-* ‘sirtında taşımak’ gibi paralellerdir (1997: 268).

2. *sirt Kullanım Alanı

- TS 1973 Beşiktaş **sırtları** pırıl pırıl, aradaki boğaz parçası masmaviydi
TS 1973 **Sırtında** hep aynı kahverengi elbise bulunduğu göre fazla bir kazanç da sağlamıyordu
TS 1973 Öteki karınca türlerinin yuvalarını yağma edip kendi boyunduruklarına alıyor, onların **sırtından** geçiniyorlarmış
TS 1973 Benim bu marifetimi bilmeyenlerle bahse girip **sırtımdan** para kazanan açık gözler bile oldu
TS 1973 Çelişki içinde konuşur ve **sırtında** yumurta küfesi olmadığından dün ak dediğine bugün rahatlıkla kara diyebilir
TS 1973 Kocaman duvara **sırtını** vererek üstüne zencefil ve tarçın serpilmiş salep içerlerdi
TS 1973 Anladım ki hayat savaşının birinci büyük dönümünde Ayşe'nin **sırtı** yere gelmişti
TS 1973 Batı âlemi Türkiye'den vazgeçemez, bizi yalnız bırakamaz, askerî ihtiyaçlarımıza **sırt** çeviremez
TS 1973 İkide bir kendini **sırtüstü** saman dalgalarının içine atarak yüzme taklidi yapıyordu,
SFA-1 **Sırtını** elektrik direğine, bir ayağını rıhtımın parmaklıklarının betonuna dayamış sigara içiyordu.
SFA-2 Beygirlerin **sırtına** bir kamçı vururdu.
HEA-1 Adamın kafasına, **sırtına**, beklemediği yerine bir darbe vuruyor, bütün varlığını gıdıklıyor gibi...
HEA-2 İki tarafı meyilli **sırtlarla** yükselen bir nevi dere içinden geçiyorduk.
HEA-2 İçimde öyle bir sızı, **sırtımda** öyle bir ateş var ki!
HEA-2 Nihayet birkaç **sırt** ve vâdi dolaştıktan sonra yumuşak inhinalarla yükselen yamaçlar ortasında bir köycüğe geldik.
HEA-3 Sonunda onun korkunç şekline, tutkulu hücumlarına rağmen **sırtı** yere geldi.
UK 96 Araslanın omuzlarına, ama halis insanın **sırtına**
UK 211 yastık gibi **sırtları**
ADİL IV 89 **Sırtına** bir-iki tutarlı dardı; Golundan yapışıp, ireli atdı.
ADİL IV 89 Suyu tamam çekilmemiş halçanın saçaglarından süzülân iri damlalar onun enli sırtını, buğumlu topuglarını isladırđı.
TDS 625 Ter gavunların kebiri dilim alnan yalı yarılıp, kebirinin **sırtı** cayrılıp görünyer
TNAS 22 Agzından al alsın, **sırtından** yel çalsın.
TNAS 382 Yüzüne yaldır-yuldir, **sırtına** barmak ildir.

3. Anlam Olayları Bakımından *sirt

Tenişev, Türk Dili alanında *sirt sözcüğünün şu anlamlarda kullanıldığını tespit etmiştir (1997: 268):

1) 'Hayvanın sırtı, üst kenarı': TTü. Gag. Azb. Kumuk Karaçay-Malkar Tat.

Kaz. Karakalpak Kır. Altay Özb. Hakas. Tuv. 'sirt, omurga; sıradağ; dış tarafı, düş

görünüŖü, üst, üzey'; Oğuz 'yayla'; Orta-Kıp. 'tepe'; Çağ 'sirt, hayvan sırtı; tepe'; Çuv. 'sıradağ'.

2) 'Kürek': Çağ. 'kürek'; Oğuz Çuv. 'pulluk demiri'

3) 'Hayvan sırtı > insan sırtı': Trkm. Karaim Nogay 'sirt, omuz; arka tarafı, arkasında; dış tarafı, tepe, sıradağ'.

Bu sözün insanla ilgili anlamının temel anlam olması gerekir. Hayvanla ilgili olan anlamı metonimiktir. Cansız nesnelere ilgili anlamı ise benzetmeye dayalı olduğu için metaforiktir.

Modern Türkiye Türkçesinde *sirt çevir-* 'birine önem vermemek, iyi davranmamak; bir Ŗeye önem vermemek, onu kabul etmemek, yapmamak, sürdürmemek', *sirt sırta ver-* 'iŖbirliğı yapmak', *sirtı yere gel-* 'yenilmek, alt olmak', *birinin sırtından para kazan-* 'bir kimseden yararlanarak para sağılamak' gibi örnekler de metaforik ve metonimik deyimlerdir.

4. Meronim Olarak *sirt

Anatomik anlamında *sirt sözü, *gebde sözünün alan : mekân ilgisi sergileyen meronimidir. 'Vücut' anlamına gelen *bod ve *sıyn, *sıynak sözcükleri, *gebde sözünün holonimi olur. Meronimlerdeki geçişlilik göz önüne alındığında *bod, *sıyn, *sıynak : *gebde : *sirt şeklinde bir hiyerarŖi görülür. Diğere yandan *yagrın 'sırtın kürek kısmı' sözü, *sirt sözünün alan : mekân ilgisi sergileyen meronimidir.

ALAN : MEKÂN	*bod, *sıyn, *sıynak : *gebde : *sirt *sirt : *yagrın
--------------	--

2.2.16. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BEL

‘bel’ Lat. *regio lumbalis*, İng. *waist*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan BEL kavramını karşılayan sözcükler bir tek Proto-Türkçe **belk* sözcüğüne dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.2.16.1. **be:lk*

Proto-Tü. **be:lk* (Tenişev 1997: 268); Proto-Ogur **be:lk*; Proto-Oguz **be:lk*;
Bud.Tü.ç. *belçe boğuzça suvda* ‘bel, boğazlara kadar su içinde’ (U II 24,1), *bil* (EUTS: 42); **İslami ç.**: xi. yy. **Krh.** *bel* ‘bel’ (DLT III: 133), *anı: be:linde: tut* ‘onu belinden tut’ (DLT III 133); **Harezm ç.** xiv. yy. *bel* (KE II: 85); **EKıp.** *orutğa, orutka* ‘bel kemiği’ (KTS: 206); **Doğu Tü.:** xv. yy. *bel* (Sngl 149r); **Batı Tü.** xiv. yy. *bel* (EM: 113), xv. yy. *bel* (MŞ: 10), *bil* ‘bel, sırt’ (DK II: 47); xiii. – xix. yy. *bel* ‘bel’ (TTS I 486); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *bel* ‘1. İnsan bedeninde göğüsle karın, sırtla kalçalar arasında daralmış bölüm 2. Bu bölümün, sırtın altına rastlayan bölgesi 3. Hayvanlarda omuz başı ile sağrı arası 4. Dağ sırtlarında geçit veren çukur yer 5. Geminin orta bölümü 6. Bardak, şişe, vazo vb.nin ortasındaki dar bölüm’ (TS 258), *bıkın* ‘omurga, bel’ (-Brs.; *Merzifon -Ama.) (DS II: 663), *katı kürek* ‘bel’ (Başhöyük *Kadınhanı -Kn.) (DS VIII: 2683); **Gag.** *bel* ‘1. Bel 2. Bahçıvan beli’ (GS 79); **Azb.** *bel* ‘1. Bedenin ortası, kuşak bağlanan yeri 2. İnsanın ve bazı hayvanların karnının arka tarafı, sağrı ile omuzların arasındaki hisse; dal 3. (mec.) Dağın iki tepesi arasında eğrilmiş yer ve alçak geçit 4. (mec.) Devre, etraf 5. Sağ ve ya sol yanında ayakla basmak için çıkıntısı olan uzun saplı kazma aleti’ (ADİL I 227-228); **Güney-Doğu:** YUyg. *bél*, Özb. *bel*; **Kuzey-batı (Kıpçak):**

Kumuk *bel*, Tat. *bil*, Kaz. *bel*, Kırg *bel*; **Kuzey-doğu (Sibirya)**: Altay *bel*, Tuva *bel*, Yakut *bi:l*; **Çuvaş**: *pilek* (Tenişev 1997: 268)

1. **be:lk* Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson bu sözü *bé:l* şeklinde almıştır (EDT 330a). Tenişev'e göre **be:lk* sözcüğü Türkçeden Moğolcaya alıntı olarak geçmiştir: Orta-Moğ. *bäl* 'bel, değ yokuşu'. Proto-Altay **beilke*: Proto-Türkçe **beilk* > **bél* 'bel'; Proto-Moğ. **bekle-ğu-sun* 'bel'; Proto-Mançu-Tunguz **belge* 'karın, dizler (çocukları oturulan dizler)' (1997: 269).

Doerfer, **be:lk* sözünün Halaç Türkçesinde *bil* şeklinde tespit etmiştir (Doerfer 1970: 25).

2. **be:lk* Kullanım Alanı

U II 24,1 **belçe** boğuzça suvda 'bel, boğazlara kadar su içinde'
DLT III 133 anı **belinde** tut 'onu belinden tut'
EM 113 se şovukdan olan **bél** ağrısın giderür
MŞ 10 öksürük ve **bél** ağrısı çok vâki^c olur
MŞ 129 onurgâ ağrısınuñ ve **bél** ve diz ağrısınuñ dañı sebebi bunlardur
TTS I 486 Sen işbu işe bağla bu gece **bel**
Getir balta vü hacet olmaya **bel**
TTS I 486 Sebzezâr-ı maânisin sirap kılmağa hâme-vâr **bel bağladım**
TTS I 486 **Bel bağlamazsa** hizmetine yâr gibi hasm
Lâzım değil kisen çekesin ins ü cana tığ
TTS I 486 Bağlayam **bil** idem buna çare
Tâ geçem bir lû^c b o bed-kâre
TTS I 486 Hazreti resulün katline **bel bağladılar**
TTS I 486 Yine **bel bağlamış** öldürmeye üftadeleri
Varayın yalvarayın ol şeh-i hûbana biraz
TTS I 486 İki birader gazâyê **bel bağladılar**
TS 258 Çıksam yüksek **bellere** gün eylesem / Acep nazlı yâr duyar mı ola?
TS 258 Ne var ki böyle araçlara biz pek **bel** bağlayamayız
TS 258 Şu kör olası işsizlik **belimi** fena hâlde büküyordu
TS 258 **Belini** biraz doğrultmuş, borçlarını ödemiş, daha rahat bir yaşam düzeyine erişmişti.
TS 258 Avlunun en uzak köşesine, duvara **belini** verir otururdu
TS 258 İslî tavan **bel** vermiş, duvarları içeri kamburlaşmıştı
SFA-1 Stromboli önünde akşam olurken nasıl da **beline** kolunu sarmıştın.

SFA-1 Sen değil miydin geçen sene ta kayıktan çıkarken bizim reis **belindeki** kuşağı çözüvermiş de hani bir teneke kolyoz çıkıvermişti koynundan.

HEA-1 Tarık kolunu **belime** dolamış, başı başıma dayalı duruyordu.

HEA-2 Hepsinin boğazından **beline** kadar fişekleri var; kuşaklarında tabanca ve bıçak asılı.

HEA-3 Fransızca roman dizinde, Avrupa'ya öğrenimini bitirmeye gideceğini hayal ettiğim kişi, Aksaraylı Emin, yani ben, şimdi ayağında getrler, başında kalpak, **belinde** kılıç savaşa gidiyordum

HEA-5 O tabuta bakınız, o **beli** bükülmüş beyaz saçlı ihtiyarın yaşlarına bakınız, anlayacaksınız; ne dediniz, söylediklerinizi anlamıyorum.

HEA-9 Dimağı aydınlığa doğru gitmek isterken karnını ve **belini** koparan bu acı onu gene kirpi gibi büzdü.

UK 21 hepsi adamlar şindän şalvar taşısınnar, deri kuşaklan baalı **belindän**, kara yüksek kalpak başlarına kara deridän uzun ayakkabı giysinnär

UK 50 bugacılar da - geniş arkalı, kalın kollu hem ayaklı hem ayaklı kavi adamnar, **belädän** çıplak, boynularında asılı kemik - diş muskalar

UK 137 Kaykauz tez aldı onun ince yumuşak **belini** kavi erkek kollarınna da, sıkıp güüsünä onnarın aazları bireri geldiler isteyişli sansı pek çoktan

UK 169 **bellerinde** piştoflar hem kılıçlar

UK 190 da tuter Katiyi **belinden**

UK 212 yımışak bükülän **beli**

UK 225 kız sıkıp Mehmedin **belini**

ADİL I 227 **Beline** gayış bağlamağ. **Bele** gadar suya girmek.

ADİL I 227 bu süngünü onlar sağ täräfdän **bel** gayışlarından asmışlardır

ADİL I 227 Kürän at belindä ağırlıg hiss etmäyib yolun çohusunu oynaglayır

ADİL I 227 Şehli kändinin sağ täräfindä yalın beli ilä hırmanlar, salınmışdı

ADİL I 227 Bahsanıza, beli çökmüş yamaça; Sinäsindä şän guzular bäsänir.

3. Anlam Olayları Bakımından **be:lk*

Clauson'a göre, çoğu modern ve tarihî Türk lehçelerinde **be:lk* sözcüğü hem anatomik hem de 'dağ geçidi' gibi metaforik anlamlarda görülmektedir (EDT 330).

Tenişev, **bel:k* sözcüğün Türk Dili kaynaklarında şu anlamlarda kullanıldığını tespit etmiştir (1997: 268 - 269):

- 1) 'Bel; orta; dağ yokuşu; eyerin oturma yeri': Enisey EUyg. Orta-Uyg. Harezmi Orta-Kıp. Çağ. TTü. Gag. Azb. Salar Karaim Kumuk Karaçay-Malkar Tat. Başkurt Nogay Özb. Uyg. Tuv. Tak.

2) ‘Bel, sırt’: Orta-Kıp. ‘sırt’; Osm. ‘bel, orta, yokuş, sıradağ’; Hakas. SUyg. Alt. ‘sırt, sıradağ’; Trkm. ‘bel, ağaç gövdesi, orta’; Kaz. Karakalpak Kır. ‘sıradağ; destek, güç, kuvvet’; Çuv. ‘bel, hayvan sırtı, geçit’.

Bu sözün insan vücudu ile ilgili anlamı temel anlam olmalıdır. Hayvanla ilgili olan anlamı metonimiktir. Cansız nesnelere ve coğrafî alanlarla veya ‘devre, etraf, alet’ ilgili anlamı ise benzetmeye dayalı olduğu için metaforiktir.

4. Meronim Olarak **be:lk*

Anatomik anlamda **be:lk* sözü, **arka* ve **sırt* sözlerinin alan : mekân ilgisi sergileyen meronimidir.

ALAN : MEKÂN	<i>*arka</i> , <i>*sırt</i> : <i>*be:lk</i>
--------------	---

2.2.17. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde OMURGA

‘**omurga**’ Lat. *vertebra*, İng. *backbone*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan OMURGA kavramını karşılayan sözcükler bir tek Proto-Türkçe **oñurtka* sözcüğüne dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.2.17.1. **oñurtka*

Proto-Tü. **oñurtka* (Tenişev 1997: 270); Proto-Ogur **oñurtka*; Proto-Oguz **oñurtka*; **Harezmi** ç. xiv. yy. *oñurka*, *oñurtka* (KE II: 496); **EKıp.** *oğuntağa* ‘omurga’ (KTS: 203); **Batı Tü.** xv. yy. *oñurğa* (CH I: 153); xiii. – xix. yy. *omurğa*, *oñurğa*, *oğurğa* ‘bel kemiği, amudu fikari, omurga’ (TTS V 3001), *oñurğa*, *oñurha*, *oñurha kemiği*, *oñurha kemüğü*, *oñurha süñüğü*, *oñurka* ‘belkemiği omurga’ (YTS: 163); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *omurga* ‘1. Sırt boyunca uzanarak vücuda destek sağlayan, kemikten, kıkırdaktan veya her ikisinden oluşan, içinde omuriliği barındıran kemik yapı 2. (*denizcilik*) Gemi kaburgasının aşağı taraftan bağlı bulunduğu boy eksenini doğrultusunda boydan boya geçen ana yapı ögesi 3. (*mec.*) Bir şeyin varlığı ile ilgili en önemli bölümü, temel, belkemiği, esas’ (TS 1684), *uzunilik* ‘omurilik’ (*Lâpseki -Çkl.) (DS XI: 4053), *oma*, *omaca* ‘belkemiği’ (-Af.; Darıveren *Acıpayam -Dz.) (DS IX: 3279), *omray*, *omurov* ‘omurga’ (Rumeli göçmenleri, Kadiçifliği -İst.; Çilehane *Reşadiye -To.) (DS IX: 3280), *siğer kemiği* ‘omurga’ (-Çr.) (DS X: 3630); **Azb.** *onurğa* (ATS: 932), *onurğa* ‘Bel kemiği’ (ADİL III 446); **Trkm.** *oñurğa sütiüni* (RLT: 158), *onurğa* ‘Adamlarda, kebir hayvanlarda:

gövreni kelle bilen birikdiriyen yilikli süñk' (TDS 488); **Kuzey-batı (Kıpçak):** Kaz. *omurtka* , Kırg *omurtka* (EDT 93a)

1. *oñurtka Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, Eski Türkçe *oñurtka sözcüğünün çağdaş lehçelerde sabit kalan seslerinin, baştaki /o-/ ve ortadaki /-r-/ sesi olduğunu sözün son hecesinin de /-ğa/ veya /-ka/ sesleri olduğunu belirtmiştir. Bazı lehçelerde öndeki /-ğ-/ sesi /-m-/, /-n-/, veya /-ŋ-/ sesine dönüşmekte ve /-r-/ sesinden sonra /-t-/ sesi eklenmektedir (EDT 92-93).

Tenişev'e göre Türk lehçelerinde omurga organını karşılayan ortak isim, *oñurtka terimidir. *oñur- 'boğumlardan parçalara ayırmak' fiilinden türemiştir (1997: 270).

2. *oñurtka Kullanım Alanı

MŞ 129 **oñurğa** ağrısının ve bel ve diz ağrısının dağı sebebi bunlardır
TTS V 3001 Bir külhancı külhan içine bir deve **oñurgasın** bıraktı ol **oñurğa** sıçradı
gerü daşra düştü
TTS V 3001 Ve arka ve **oñurgalarına** daim dürtsele.
TTS V 3001 Pes avrat gitti ve öküzü öldüğü yere vardı ve ol öküzün bir **oñurkasın**
ve biraz tüşün buldu
TTS V 3002 Eğer **oñurğa** süñüğünde olursa **bel** ağrısı derler
TS 1684 **Omurgası** çürümüş, sintinesi su eden eski bir gemide gibi sulan durgun bir
limanın rıhtımına bağlanmıştır
TDS 488 Onuñ boyun **oñurgası**, döş süñkleri eğlip küykeripdi

3. Anlam Olayları Bakımından *oñurtka

Tarihsel ve modern Türk lehçelerinde genel olarak *oğuntağa*, *oğuntaka*, *oñurğa*, *oñurğa*, *oñurğa*, *oñurğa*, *oñurtka* , *omurga* şeklinde kullanımına rastlanan sözün 'omurga, omurga kemiğı' gibi anatomik anlamların yanında 'gemi kaburgasının aşağı taraftan bağı bulunduğu boy ekseni doğrultusunda boydan boya geçen ana yapı ögesi', 'bir şeyin varlığı ile ilgili en önemli bölümü, temel, belkemiğı, esas' gibi benzetme yoluyla yapılmış metaforik kullanımlara da rastlanmaktadır.

4. Meronim Olarak **oğurtka*

Anatomik açıdan baktığımızda **oğurtka* sözü **gebde* sözünün nesne : parça ilişkisi gösteren meronimidir. Vücut yapısı açısından **oğurtka*, bütün iskeleti birleştirmekte ve kemiklerden oluşmaktadır. Dolayısıyla **siğök* , **kemük* terimleri **oğurtka* sözünün nesne : madde ilişkisi gösteren meronimleridir.

NESNE : PARÇA	<i>*gebde</i> : <i>*oğurtka</i>
NESNE : MADDE	<i>*oğurtka</i> : <i>*siğök</i> , <i>*kemük</i>

2.2.18. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde GÖĞÜS

‘göğüs’ Lat. pectus İng. breast, chest.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan GÖĞÜS kavramını karşılayan sözcüklerin Proto-Türkçe *ömgen, *tö:ş, *gö:küz, *kökrek ve *köjül sözcüklerine dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.2.18.1. *ömgen

Proto-Tü. *ömgen (Tenişev 1997: 271); Proto-Ogur *ömgen; Proto-Oguz *ömgen; **İslami ç.:** xi. yy. **Krh.** ömgen ‘boyun damarı’ (DLT); **Doğu Tü.:** xv. yy. ömgen, ömgün ‘boğazın alt kısmı ve boyun ile göğüs arasındaki kemik’ (Sngl 86v24); **Modern Tü.:** **Güney-Batı (Oğuz):** TTü. önge ‘öfke, inat’; **Güney-Doğu:** Özb. ümgan ‘göğüs’, ömgén ‘göğüs’; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Tat. ümgén ‘hayvan göğüsü’, Kaz. öjmen ‘göğüs; yemek borusu; gövde’, Kırg ömgök ‘at göğsü’, Karakalpak öjmen ‘yan’, öjmrninrn jat- ‘yan yatmak’; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Hakas önmen ‘köprücük kemiği’ (Tenişev 1997: 271)

1. *ömgen Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson sözü ömge:n şeklinde /e/ ünlüsünü uzun olarak almış ve temel anlamının anatomik olduğuna işaret etmiştir (EDT 159b). Tenişev, *ömgen sözünün Altay dillerinden şu paralellerini tespit etmiştir: Proto-Mançu-Tunguz *umHe(n): Evenk umén ‘Âdem elması; gırtlak’; Proto-Altay *ömHen ‘gırtlakın ön tarafı’ (1997: 271).

2. Anlam Olayları Bakımından *ömgen

Clauson'a göre *ömgen sözü anatomik anlamında kullanılmıştır. Çağatay Türkçesi sahasında ömgön sözünün 'at göğsü' (EDT 159b) anlamında hayvan anatomisi için kullanımı metonimiktir. Tenişev'in, *ömgen sözcüğünün Türk lehçelerinde tespit ettiği ortak anlam: 'göğsün üst tarafı, hayvan göğsü'dür (1997: 271).

3. Meronim Olarak *ömgen

Anatomik açıdan baktığımızda *ömgen sözü *gebde sözünün alan : mekân ve nesne : parça ilişkisi gösteren meronimidir.

NESNE : PARÇA	*gebde : *ömgen
ALAN : MEKÂN	*gebde : *ömgen

2.2.18.2. *tö:ş

Proto-Tü. *tö:ş (Tenişev 1997: 271-272); Proto-Ogur *tö:ş; Proto-Oguz *tö:ş;
Man.Tü.ç. *töş* 'göğüs' (M II); **İslami ç.** xi. yy. **Krh.** *töş* 'göğsün üst kısmı' (DLT);
EKıp. *dös* 'göğüs', *töş* 'göğüs' (CCum); **Doğu Tü.:** xv. yy. *töş* 'göğüs' (Sngl 178r13); **Batı Tü.** xv. yy. *döş* (DK II: 97), xiii. – xix. yy. *döş* '1. Göğüs, sine 2. Karşı, mukabil' (TTS II 1241, XIV yy.), *döş* 'göğüs, sine' (YTS: 72), *döş kemigi* 'göğsün ortasında birbiriyle bitişen yumuşak kemikler' (YTS: 72); **Modern Tü.:**
Güney-Batı (Oğuz): TTü. *döş* '1. Göğüs, bağır 2. Kaburga altı' (TS 636); **Azb.** *döş* 'göğüs', *döş* '1. Bedenin, boyundan karnına kadar olan ön kısmı; göğüs, sine 2. Meme, emcek 3. Elbisesin, koynunu, göğsü örten kısmı 4. Dağın, tepenin yamacı 5. Genel olarak bir şeyin önü, karşısı 6. Hafıza, hafız manasında' (ADİL II 152); **Trkm.** *dö:ş* '1. (anat.) Bedenin kaburgaları birleştiren kıkırdaklı ön taraf bölgesi 2.

Gövrelerin boyundan garna çenli bolan aralığı, ön tarafı 3. Giyilen giyimin göğsün üstündeki ön yakası' (TDS 270); **Güney-Doğu:** YUyg. *töş* 'göğüs', Özb. *tüş* 'göğüs'; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. *töş* 'göğüs, meme', *tés* 'hayvan memesi', Kumuk *töş* 'göğüs', Karaçay-Malkar *töş* 'göğüs', Tat. *tüş* 'göğüs', Başk. *tüş* 'göğüs', Kaz. *mös* 'göğüs', Kırg *töş* 'göğüs, göğsün üst tarafı', Nogay *mös* 'göğüs', Karakalpak *mös* 'göğüs'; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *töş* 'göğüs', Tuva *dös*, Hakas *tös* 'göğüs', Yakut *tüös* 'göğüs', Tofa *dös* 'göğüs' (Tenişev 1997: 271-272)

1. *tö:ş Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson bu sözü *tö:ş* şeklinde alarak anlamını 'göğüs, özellikle göğsün üst kısmı' olarak belirtmiştir (EDT 558b). Tenişev, Proto-Türkçede sözün başında /t-/ veya /d-/ sesinin bulunduğu tespitinin zor olduğunu belirterek ve sondaki /-ş/ sesinin etkisiyle kelime başında /t/ olmasının güçlü bir ihtimal olduğunu ifade ederek, Altay dillerinden paralelleri şu şekilde vermiştir: Proto-Altay **t'öil-*: Proto-Türkçe *tö:ş* 'göğüs'; Proto-Mançu-Tunguz **tuijen* < **tuilgen* 'göğüs'; Mançu *tulu* 'at göğsü' (1997: 272).

Doerfer, **tö:ş* sözünün Halaç Türkçesinde *töş* şeklinde tespit etmiştir (Doerfer 1970: 25).

2. *tö:ş Kullanım Alanı

TTS II 1241 **Dös** etlerin kebab etti müza' fer
Sögülme arası içer tolular

TTS II 1241 Anı kim edemez hâsıl düşünde
Uyanıkla diler göre **döşünde**

TTS II 1241 Yaylanın karından ak beyaz **döşü**
Yıkılıp üstüne ölesim geldi

TTS II 1241 Pes Tanrı Taâlâ iki bulut veribidi, kaçan birisi buğday harmanı yeri **döşüne** geldi, altun yağdı

TS 636 Bana yastık olsun **döşlerin** güzel.

ADİL IV 430 Bir âli ilâ anasının **döşündän** möhkâm yapışmış körpä o biri âli ilâ anasının üzünü, çenesini ällâyirdi.

ADİL II 152 ... Ciyär sinänin içindä olur ki, gutu kimi şeydir. Onun gabag täräfi **döş** sümüyü vâ gabırgalardır

ADİL II 152 ..Bah, härdänbir **döşümün** burasından ki bir ağrı tutur, dähi goymur näfäsimi alım

ADİL II 152 Sağımdan ävväl inäyin **döşünü** yaş däsmalla silmäk lazımdır

ADİL II 152 ...Bir dağın **döşündä**, yolun gırağında bir bölük köç gördüm.

ADİL II 152 **Döşlerärdä** däniz kimi dalğalanan yaşıl ortlar, haradan başlanıb harada bitdiyi mä'lum olmayan yaşıl meşälär Sinamizdenin gözläri önündän keçir, onun könlünä dären bir sevinç verirdi

TDS 270 Dünyeni sil alsa, guba gazıñ **döşünden**

TDS 270 Güllerden tirip **döşe** takcak men

TDS 270 Mergen gazıñ édil **döşünden** urdı

3. Anlam Olayları Bakımından *tö:ş

Clauson'un aksine Tenişev, *tö:ş 'göğsün üst tarafı' sözünün *töş 'tepe, yokuş' ile bağlantılı olduğunu düşünmemekte, asıl anlamın 'göğüs, vücudun ön tarafının üst kısmı' olduğunu iddia etmektedir (Tenişev 1997: 272). Ancak sözün temel anlamının insan vücudunun bir kısmı olmasının yanı sıra coğrafi adlarla ilgili anlamı metaforiktir.

4. Meronim Olarak *tö:ş

Anatomik açıdan baktığımızda *tö:ş sözü *gebde sözünün alan : mekân ve nesne : parça ilişkisi gösteren meronimidir.

NESNE : PARÇA	*gebde : *tö:ş
ALAN : MEKÂN	*gebde : *tö:ş

2.2.18.3. *gö:küz

Proto-Tü. *gö:küz (Tenişev 1997: 272); Proto-Ogur *gö:küz; Proto-Oguz *gö:küz;

Bud.Tü.ç. kögüs 'göğüs, kalp' (EUTS: 114); **Man.Tü.ç.** kögüzi kara 'göğüsü kara

olan' (M I 18, 5); **İslami ç.:** xi. yy. **Krh.** köküüz, kögüz 'göğüs' (DLT I: 366), **büksek**

‘göğsün yukarı tarafı, göğüsten yukarı olan kısım’ (DLT I: 476), *kögüz* (DLT I 366); **Harezmi** ç. xiv. yy. *bağ(ı)r* (KE II: 68), *kög(ü)s/z* (KE II: 377), *kökrek* (KE II: 379), *bağ(ı)r* ‘bağır, göğüs, ciğer’ (NF III: 41), *kök(ü)s* (NF III: 258); **EKıp.** *böğür* (KTS: 36), *kögüs* (KTS: 156), *köks*, *köküs* (KTS: 157), *kövüs* (KTS: 160), *dös*, *döş* ‘göğüs, döş, kaburga altı’ (KTS: 65), *gökrek* ‘göğüs kemiği’ (KTS: 87); **Doğu Tü.:** xv. yy. *kögsük* (Sngl 308r. 2); **Batı Tü.** xiv. yy. *gögüs* (EM: 134), xv. yy. *gögüs* (MŞ: 18), *gögüz* (CH I: 171), *gögs* (CH I: 178), *gögüs* (DK II: 122); xiii. – xix. yy. *gögüs*, *gögüz* (TTS I 316; II 444; III 304; IV 348), *gögüs* ‘göğüs, dine’ (TTS III 1730), *gögüz* ‘göğüs’ (YTS: 96); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *gögüs* ‘1. Vücutun boyunla karın arasında bulunan ve kalp, akciğer vb. organları içine alan bölümü, sine 2. Bu vücut bölümünün ön tarafı, sırt karşıtı 3. Bu bölümün içindeki organlar 4. (*mec.*) Meme’ (TS 864), *severe* ‘göğüs kafesi’ (Mengeser *Doğubayazıt - Ağ.) (DS X: 3593), *böğür* ‘göğüs’ (-Or.) (DS II: 766), *can dili* ‘göğüs’ (*Daday -Ks.) (DS III: 855), *can tahtası* ‘göğüs kemiği’ (Dişli *Bolvadin -Af.) (DS III: 858), *cenev* ‘göğüs, bağır; mide’ (-Isp.; Ortabereket -Ks.; -Kü.) (DS III: 881), *çitlevü* ‘göğüs kemiği’ (-To.; -Gr.) (DS III: 1246), *dalak* ‘göğüs’ (*Bergama -İz.; -Mr.) ‘göbek’ (-Ed.) (DS IV: 1336), *döş* ‘göğüs, bağır’ (-Uş.; -Isp.; -Brd.) (DS IV: 1589), *goğos* ‘göğüs, meme’ (*Sorgun -Yz.) (DS VI: 2095), *gümbek* ‘göğüs çukuru’ (*Bor -Nğ.) (DS VI: 2205), *kökrek*, *kökürek* ‘göğüs, bağır’ (-Ist.; -To.; -Kn.) (DS VIII: 2953), *kükrek* ‘göğüs’ (Ilıca *Çifteler -Es.) (DS VIII: 3026), *öğür* ‘göğüs’ (*Boyabat -Sn.) (DS IX: 3321), *ök* ‘göğüs’ (Rumeli göçmenleri *Eyüp -İst.) (DS IX: 3324), *sina* ‘göğüs’ (*Bor -Nğ.) (DS X: 3637), *söğük* ‘göğüs kemiği’ (*Kızılcahamam -Ank.) (DS X: 3675); **Gag.** *güüs* ‘göğüs, göğüs kafesi’ (GS 125); **Azb.** *köks* (ATS: 790), *köks* ‘1. bk. *döş* 2. (*mec.*) Yürek manasında’ (ADİL III 105); **Trkm.** *gursak* (RLT:

73), *gövüs* ‘1. *Kökrek*, döş, kursak 2. Meme’ (TDS 187); **Güney-Doğu**: YUyg. *köküs*, *kökis*, Özb. *küks*; **Kuzey-batı (Kıpçak)**: Karay. *kökis*, *köhis*; **Kuzey-doğu (Sibirya)**: *köküs*, *gös*, Altay *kögüs*, *köküs*, *kükse*, Şor *kögüs*, Hakas *kögis*, Yakut *kögüs*; **Çuvaş**: *kakar* (EDT 714a), *kagr* (Tenişev 1997: 272)

1. *gö:küz Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson da sözü *gö:küz şeklinde kullanmıştır (EDT 714a-b). Tenişev’e göre son ünsüzün ötümsüz olması, /-k-/ ünsüzün ötümsüz olmasından kaynaklanmaktadır: Proto-Türkçe *kökz > *köks > *köküs*. Altay dillerinden paraleller: Proto-Moğ. *kökün ‘kadın göğsü’, Proto-Mançu-Tunguz *kuhun ‘kadın göğsü, meme’, Kore *kokai ‘çekirdek, öz’, Japon *kékéré ‘kalp’: Proto-Mançu-Tunguz *kohe-, Proto-Moğ. *köke-, ve böylece, asıl anlam: ‘kadın göğsü’ (1997: 273).

2. *gö:küz Kullanım Alanı

EM 134 bögrülce şovukdur kurudur... **gögüse** ve öykene müfiddür
MŞ 18 nilüfer şuyıyla içürler kaçan ki bağursaklar ya sinirler ya **gögüs** za^c if olsa
MŞ 21 **gögüsü** taracuk ve boynı uzun ve boynı ince ve boğazında şiş ve ma^c desi za^c if
ya gözi ya dimāğı za^c if
MŞ 32 kuru üzüm ıssıdur ruṭubeti azdur ma^c deye cigere kuvvet vērür **gögüse** ve
öykene eyüdüdür ammā mizācı ıssı kişilerüñ kanın göyündürür ve fehmi arturur
TTS III 1730 **Gögüs** yarardı vü bağır diderdi
Bu ebiyatı yazıp inşad ederdi
TTS III 1730 Pes göğüzlerine değın duttu kaçan bağırsuklar ya sinirler ya göğüs
zayıf olsa, ya öksürük olsa, ekşilerden sakınmak gerek
TTS III 1730 Çekürge aslan göğüzlü olur.
TTS III 1730 Ve göğüzden gelen irini artırır ve cerahatlarını onultur
TTS III 1730 Yüreğın yeri göğüzün ortasıdır
TS 864 Genç ve meçhul kadın çocuğunu **göğsüne** basarak girdi
TS 864 Vücudumun etliliğinden, **göğsümün** dolgunluğundan, elbiselerim dar gelirdi
TS 864 Öteden beri yola **yüzü** yoktu. Hele yokuşları karşıdan gördüğü vakit **göğsü**
tikanırdı
TS 864 Onu sapasağlam görünce **göğsüm** kabardı oğul
TS 864 Ne yazık ki geçtiğimiz yılda, **göğsümüzü** gere gere, işte zafer
diyebileceğimiz pek az başarımız olmuştur
TS 864 Kim bilir, bu erkek, kadınların zaafı ile **göğsünü** gere gere kaç kere istihza
etmiştir

TS 864 Duvarda, güneşe karşı / **Göğsünü** kabartan bir güvercin / İçimde öksüzün **gözyaşı** / Yıkılan yıllar için

TS 864 Sevda mevsimi gelince kuşlar bin türlü teranelerle minimini **göğüslerini** yırtarlar

TS 864 **Göğüs bağı** açık, **ellerinde** pankartlarla yürütüyorlar bu savaşı

TS 864 Birdenbire sustu ve **göğüs** geçirdi, hüznün, dertlenme derecesini bulmuştu

TS 864 Ben onun hatırı ve hatırası için daha ağırlarına da **göğüs** verirdim

TS 864 Ben dervişim diye **göğsün** gerersin / Hakkı zikretmeye dilin var mıdır?

SFA-2 Bir ara **göğsümüze** yediğimiz rüzgârı arkamıza aldık.

HEA-1 **Göğsümde** on beş yıldır duymadığım bir sızı belirdi.

HEA-2 Ameliyathanede kol bacak kesiyorlar, kafatası açıyorlar, **göğüsten**, karından kurşun çıkarıyorlardı.

HEA-3 Birçok yaşla, acıyla dolu **göğüsler**, kapalı, derin mahzenlerde inilder ve Çubuk çayı sessizlik içinde her an çağlar.

HEA-3 Yan gözle baktım, bunu söyleyen genç son derece cılız, İngiliz fanilasından kapalı **göğüslü** yeleği, baldır çoraplarıyla çok garip görünüyordu.

HEA-9 Bu kadar genç bir **göğüste** ne sönmez, ne derin bir kin.

HEA-9 O cüce **göğüsteki** yüreğe bir pehlivan yüreğinden ziyade güvenilir...

PSE 123 Ve bunu syretmää deyi dopanan cümle halk, olan şeyleri gördüktensoara, **güüslerini** düyeräk, döndülär.

UK 37 sansın kılıç **güüsünä** dayalı

UK 136 **güüslerni** da şişirärdi o çok duygular

UK 137 Kaykauz tez aldı onun ince yumuşak belini kavi erkek kollarınna da, sıkıp **güüsünä** onnarın aazları bireri geldiler isteyişli sansı pek çoktan

UK 155 ama sıkıp kendini hem çekip kızı **güüsüne** yalpak dedi

UK 178 sıkır **güüsüne** - Lanka pek sevdalı

UK 202 acıdan şiştiydi **güüsleri**

UK 211 **güüsü** doler iyi gelen sıcaklan

UK 212 onun **güüsündä**

ADİL III 105 Zahirän heyrätamız dâracädäsadä vä sakit olan bu balacaboylu insanın **köksündä** bu gädär zänkin vä gülcü bir üräk yaratmış täbiätin e'cazına heyran galmag olmazdı

ADİL III 105 Anahanım .. **köksünü** sıhmagda olan kädärlärini bölüşmäk için Atabalanın yolunu gözlämâyä başladı.

ADİL III 105 Män bir dövürdäyäm ki, tunc ganadlanır; Gara daşın, märmärin **köksü** atlanır

TDS 187 Mañlayı sakar ol atıñ **gövsü** ilerik omzamak bilen, iki öñ ayagınıñ arasından possunlı sümeymelidi

TDS 187 Öz gövsünüñ ak süysünü emdiren seniñ yaşayşıña garşıdır öydyermiñ

TNAS 16 Admıñ **göwsünde** arslanıñ yatağı bar.

3. Anlam Olayları Bakımından *gö:küz

Clauson'a göre *gö:küz sözü Türk Dilinin erken dönemlerinden beri metonimi olarak

'düşünce, fikir' anlamına da gelmektedir (EDT 714a-b).

Tenişev'in araştırması sonucunda tarihsel kaynaklarından çıkardığı sonuç, *gö:küz sözünün asıl anlamının 'bedenin üst tarafı olarak göğüs veya sırt' olduğudur. Bundan hareketle sözün 'göğüs kafesi, göğüs boşluğu' anlamı da çıkmaktadır. Göğsün bir takım ruh özellikleri içerdiği inanişından kaynaklanan şu metonimik anlam olayları da vardır: Eski-Uyg. 'akıl, düşünce'; Krh-Uyg. Altay 'cesur'; Özb. Altay Kır. 'ruh, can duygular' (1997: 272 - 273).

4. Meronim Olarak *gö:küz

Anatomik açıdan baktığımızda, *gö:küz sözü *gebde sözünün alan : mekân ve nesne : parça ilişkilerini gösteren meronimidir. Diğer yandan, *eyegü sözü, *gö:küz sözünün nesne : parça meronimik ilişkisi gösteren meronimidir. Göğüs kafesinde bulunan *yürek ve *öbke iç organ adları ise *gö:küz ile alan : mekân ilgisi içindeki meronimlerdir. Aynı zamanda *eyegü sözü, *gö:küz sözünün nesne : madde ilişkisi gösteren meronimidir.

NESNE : PARÇA	*gebde : *gö:küz *gö:küz : *eyegü
ALAN : MEKÂN	*gebde : *gö:küz *gö:küz : *yürek, *öbke
NESNE : MADDE	*gö:küz : *eyegü

Modern Türkiye Türkçesinde kullanılan *göğüs boşluğu* 'akciğerlerle kalbi içine alan akciğer zarının çevrelediği boşluk, göğüs kovuğu, göğüs çukuru' (TS: 865), *göğüs kafesi* 'vücutta omurganın, kaburgaların ve göğüs kemiğiyle bunları saran kasların oluşturduğu yürek ve akciğerleri koruyan boşluk' (TS: 865), *göğüs kemiği* 'göğsün ön tarafında, üzerine kaburga kıkırdakları ile köprücük kemiklerinin eklendiği yassı

kemik, iman tahtası' (TS: 865), *göğüs tahtası* 'göğsün ön tarafında, üzerine kaburga kırkırdakları ile köprücük kemiklerinin eklendiği yassı kemik, iman tahtası' (TS: 865) gibi kullanımları da **gö:küz* sözünün meronimleri olması açısından dikkat çekicidir

2.2.18.4. **kökrek*

Proto-Tü. **kökrek* (Tenişev 1997: 273); Proto-Ogur **kökrek*; Proto-Oguz **kökrek*;
Doğu Tü.: xv. yy. *kökrek* (Sngl 370v. 28); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *kükrek* (DS VIII 3026), *kökrek* (DS VIII 2953); **Trkm.** *kükrek*, *kükrok*, *kökrek*; *kükrek* 'insanın ya da hayvanın boğazının bulunduğu yerden göğsün biten kısmına kadar uzanan ön taraf' (TDS 402); **Güney-Doğu:** YUyg. *kökrék*, Özb. *kökrék*, *kökrék*, *hohräy*, *kohray*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. *kökrek*, *kekrek*, Kumuk *kökürek*, Karaçay-Malkar *kökürek*, Tat. *kürék*, Başk. *kürék*, Kaz. *kökirek*, Kırg *kökürök*, Nogay *kökirek*, Karakalpak *kökirek* (Tenişev 1997: 273)

1. **kökrek* Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, sözün kaynağının Moğolca ve Farsça olamayacağını söyleyerek **kökrek* sözünün etimolojisinin belirsiz olduğunu ifade etmiştir (EDT 712b). Tenişev'e göre, bu terim **kö:küz* sözünden ortaya çıkmıştır. Kıpçak /z/ > /r/ ses değişimine uğrayarak **kö:küz* > **kö:kür* ve küçültme eki alarak: **kö:kür* > **kökrek* şeklinde bir gelişme göstermiştir (1997: 273).

2. **kökrek* Kullanım Alanı

TDS 402 Ganlı söveşlerde **kükregiñ** gerip arslan yürek gahrımanıñ aslı sen

3. Anlam Olayları Bakımından **kökrek*

Tenişev, **kökrek* sözünün Türk Dili kaynaklarında şu anlamlarda kullanıldığını tespit etmiştir (1997: 273):

- 1) ‘Vücutun üst kısmı’: Kumuk Tat. Özb.; Kıp. ‘karaciğer’, ‘akciğer’.
- 2) ‘Araba gövdesi’. Anad. ‘araba gövdesi’; Özb. ‘arabanın önü’.
- 3) ‘Cesaret, şehvet, hiddet, hırs, tutku’. Karakalpak ‘gurur’; Başkurt ‘burnu havada’; Kaz. Nogay ‘kendine güvenen, gururlu’.
- 4) ‘Kadınların göğsüne giydiği elbise’. Tat. ‘kadınların göğsüne giydiği elbise’. Anad. ‘göğse giyilen bir çeşit zırh’.
- 5) ‘Baygınlık’. Anad. ‘baygınlık’; Kumuk ‘verem’; Tat. ‘astım, nefes darlığı’.

Bu anlamlar içerisinde ‘vücutun üst kısmı’ anlamı temel anlam olmalıdır. Ancak bazı Kıpçak lehçelerinde ‘karaciğer’ veya ‘akciğer’ anlamları parça yerine bütün kullanımına işaret eder. Bu da bir metonimik anlam olayıdır. Ancak Özbek ve Türkiye Türkçelerinde görülen ‘at arabası gövdesi veya önü’ anlamları benzetmeye dayalı olduğundan metaforiktir. Bu sözün Karakalpak, Başkurt, Kazak ve Nogay gibi Kıpçak lehçelerindeki ‘cesaret, şehvet, hiddet, hırs, tutku, gurur, kendine güven’ anlamları ise sonradan kazanılmış metaforik soyut anlamlardır. Tatar ve Türkiye Türkçesinde görülen ‘kadınların göğsüne giydiği elbise, iç giyim’ ve ayrıca ‘zırh’ anlamları metaforiktir. Ancak ‘baygınlık, verem, astım, nefes darlığı’ gibi anlamlar **kökrek* kavramı ile ilgili olması sebebiyle metonimiktir.

4. Meronim Olarak **kökrek*

Anatomik açıdan baktığımızda **kökrek* sözü **gebde* sözünün alan : mekân ve nesne : parça ilişkisi gösteren meronimidir. Diğer yandan, **eyegü* ‘eğe’ kavramı, **kökrek* ‘göğüs’ kavramını oluşturan önemli bir unsur olduğundan **eyegü* sözü, **kökrek* sözünün nesne : parça meronimik ilişkisi gösteren meronimidir. Göğüs kafesinde

bulunan *yürek ve *öbke iç organları ise *eyegü sözünün alan : mekân ilgisi içindeki meronimleridir.

NESNE : PARÇA	*gebde : *kökrek *kökrek : *eyegü
ALAN : MEKÂN	*gebde : *kökrek *kökrek : *yürek, *öbke

2.2.18.5. *köñül

Proto-Tü. *köñül (Tenişev 1997: 274); Proto-Ogur *köñül; Proto-Oguz *köñül;
KökTü. viii. yy. *köñülteki: savımın* ‘aklımdaki sözler’ (KT. Gün. 12), *köñül* (Ton 15); **Bud.Tü.ç.** *köñülimin yürekimin ertinju tepretdi titretti* ‘aklımı ürpertti kalbimi titretti’ (TT X 451), *köñül* (TT II, III), *yavlak sakınç köñülünde yaşuru* ‘aklında kötü düşünceleri saklarken’ (U II 23, 12-13); **İslami ç.** xi. yy. **Krh.** *köñül* (DLT III 353, KB 211); **EKıp.** *köñül* (CCum 152), *köñül* ‘kalp; akıl, bilinç, ruh’ (KTS: 158); **MKıp.** xiv. yy. *köñül* (Kİ 85); **Doğu Tü.:** xv. yy. *köñül* (Sngl 24r13); **Batı Tü.** xiii. – xix. yy. *göñül* ‘yürek’ (TTS III 1763, XIV yy.); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *göñül* ‘1. Sevgi, istek, düşünüş, anma, hatır vb. kalpte oluşan duyguların kaynağı 2. (mec.) İstek, arzu’ (TS 871-873), *gevil* (DS VI 2011); **Gag.** *göñül*; **Azb.** *könül* ‘(şairsel) 1. Kalp, yürek manevi manada 2. İstek, arzu, heves, meyil’ (ADİL III 109); **Trkm.** *köñül, gövün* ‘iç dünya, yürek, iç’ (TDS 186); **Güney-Doğu:** YUyg. *köñül*, Özb. *künil*, Salar *köñni*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. *könül*, Kumuk *göñül*, Tat. *künil, kiñil*, Başk. *künil*, Kaz. *köñil, kevil*, Kırg *köñül*, Nogay *köñil*, Karakalpak *köñil, kevil*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** *köñül*, Altay *kü:n*, Şor *köñnü*, Hakas *kö:l*, Yakut *köñül*, Tofa *hö:l*; **Çuvaş:** *kamal* (Tenişev 1997: 274)

1. *köñül Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson sözü *köñül* şeklinde almış ve bu sözün orijinalde ‘düşünce’ ve ‘düşünce’ ile ilgili ‘akıl’, ‘düşünce’ gibi yan anlamlara sahip soyut bir kavram olduğunu ifade etmiştir. Ona göre daha sonra, düşünce organı olarak düşünüldüğünde *yürek* ile birlikte veya *yürek* yerine kullanılan somut bir anlam kazanmıştır (EDT 731b). Tenişev bu fikre katılmamaktadır. Ona göre, bu terimin başlangıçtan itibaren ‘akıl, düşünce, duygular’ anlamına gelip daha sonraki dönemlerde vücut organını karşılamaya başladığı fikri doğru değildir, çünkü genelde dillerde tam tersi görülür, yani başlangıçta somut bir organın karşılığı olan bir terim daha sonra soyut bir kavramı da karşılar hale gelir (1997: 274). Diğer yandan, Tenişev, ‘kalp, can’ anlamında olan **köñül* sözünün Eski Türkçe **koyn* ‘koyun (kucak)’ teriminden türediğini ifade etmiştir: ‘koynunda olan’ > ‘göğsünde olan’. Ayrıca benzer bir durumun, **köñül* > **köñl-ek* ‘gömlek’ dönüşümünde de izlenebildiğini- ki burada vücut kısmı ön plana çıkmaktadır- belirtmiştir (1997: 274 - 275).

2. *köñül Kullanım Alanı

THO 158 közdä yaş kälösär, ätida(?) **köñültä** sığıt kälösär ‘gözlerimde yaş akarken, yüreğimden pek çok feryat gelirken(?)’

EM 199 .. ve müferrihdür, **göñül** açar, **yürek** ditremesine yavlağ yarar

MŞ 104 dudağlar gece yaş olup gündüz kuru olmağ ve **göñül** tarlığanmağ ve gece gece diş kırıldamağ

TTS III 1763 ... Bur renç ki rahimde olur, anı otalamak avratlar iş dir ve anın maymunlar yüreğinden artık derman olmaz. Bağa eyitti: Maymun **gönlü** kanda buluna?

TTS III 1763 Hatırın gözler rakibin ol melek

Hiç şeytan **gönlünü** ağrıtmadı

TTS III 1763 **Göñül** bir pâk meşreptir akar her servi reftare

Veli seyl-i fena şimdi anı varmışbulandırmış

TTS III 1763 Ol attarı katıma getir bazar edelim dedim. Attar katıma girdi; sureti vvelki suret değil, bir hûp yiğit, **gönlüm** aktı

TS 871 **Gönüllerin** birbirine kaynaştığı o günler millî bayramlarımızdan biriydi

TS 871 Bu delikanlının kıza, bu kızın delikanlıya **gönlü** akınca insanın **yüreği** kabarıyor

TS 871 Onun kenar mahallelerde sürüklenen çıplak ayakları benim **gönlüme** dokunuyor

TS 871 Ne güzel yayla da şu bizim yayla / Çık soğuk su başına da **gönlünü** egle

TS 871 Tabiatın bu eşsiz güzellikleri karşısında o birtakım gevezeliklerle benim kafamı ağrıtacak, **gönlümü** karartacak değil

TS 871 Birkaç gece evvel gelip de bir şey soracaktım, rahatsız etmeye **gönlüm** varmadı

TS 871 1934'te yepyeni bir Türkçeye **gönül** vermiş olan Atatürk, sonraki üç dört yıl içinde, daha ılımlı bir dil devrimine yönelmiş olabilir mi?

TS 871 Atölyelerde bu işe **gönül** veren idealist öğretmenler ders vermekteydi

TS 871 Cevizli tel kadayıfına **gönül** verene de rastlanıyor

HEA-1 Döner, dolaşır, sonra gelir, bizim oğlanın **gönlünü** alır.

HEA-1 Eğer Âkile Hanım'ın **gönlünde** belli belirsiz bir istek halinde meydana çıkıp da el uzatıp erişemediği bir tek şey varsa o da romancı olmaktı.

HEA-1 Sadi'nin babası kadının **gönlünü** hoş etmek için arada bir Ferhunde ile konuşurdu.

HEA-3 **Gönlümün** özlemiyle yapayalnız olmaktan vahşî bir tat alarak sokaktan sokağa dolaşıyordum.

HEA-4 **Gönlü** isterse tarlalarda da çalışır, cüssesinin küçüklüğüne rağmen iyi bir işçi olacağı kanaatini verirdi.

HEA-4 Acaba bu, kırılan bir **gönlü** almak mı, yoksa tıpkı ilk günlerdeki şakacı oyunbaz arkadaşlığının ihyası mı?

HEA-6 Hastalıklı babamız o kadar kederli ki bir yüzünü, **gönlünü** hoş etmiyor.

HEA-8 Ruhumda bütün dünyaya karşı yalvaran bir **alçakgönüllülükle** döndüm

HEA-8 Onun artist ruhu da, bu sonsuz çöln, yaratılışın ilk zamanlarını hatırlatan ıssız ululuğu ile, kendisine çekilmiş ve **alçakgönüllü** idi.

HEA-9 Gözünü, **gönlünü** ısıtan biricik Rabianın, onun harap evini bırakıp gitmesi...

HEA-9 Kızın **gönlü** olursa oğlana ne mutlu!

ADİL I 456 Ey **könül**, gâdrini bil ohlarının sinämdä; Edib ol gaşı kâman bunların än'am sänä. S. Ezim

ADİL I 456 Ey **könül**, gâdrini bil ohlarının sinämdä; Edib ol gaşı kâman bunların än'am sänä. S. Ezim

ADİL III 109 Ağaräsul ... işi yubatmayıb hämin saat **könlündäki** mähäbbäti gıza söylädi

ADİL III 109 Aralıgdan **könül** guşun ürktüdk; Bir-birilä gonuşmadıg, ayrılıdır

ADİL III 109 Gonşu arvadların sözünä görä gızın **könlü** Yusifdädir

TDS 186 **Gövün** bir çuyşedir, sınsa tapılmaz

TDS 186 **Gövün** sıgsa gövre sıgar

TDS 186 **Gövün-gövünden** suv içer, gamış - bogundan

TNAS 21 Ağzında Alla, **gönlünde** Şeytan.

TNAS 52 Ayaklar nümüçin (neçün) barsın, **köñül** barmayan yere.

TNAS 115 Dişin ağırsa, çek (sogur), gutul, **goñşın** yaman bolsa, göç, gutul.

TNAS 121 Dostuñ gözünde bolandan, **köñlüne** bol.

TNAS 135 Eli işde, **köñli** oynaşda.

TNAS 179 Görki göz biler, aklı **köñül**.

3. Anlam Olayları Bakımından *köñül

Clauson *köñül sözünün orijinalde ‘düşünce’ ve ‘düşünce’ ile ilgili ‘akıl’, ‘düşünce’ gibi yan anlamlara sahip soyut bir kavram olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra, *yürek* kavramı ile ilişkilendirerek ‘kalp organı’ somut anlamını kazandığını belirtmiştir (EDT 731b). Ancak, Tenişev aksine bir terimin başlangıçta somut anlama sahip olması ve daha sonra soyut yan anlamlar kazanması gerektiği düşüncesini dile getirmiştir. Ancak Türk Dilinin en eski kaynaklarında bile bu sözün soyut anlamda kullanıldığını görüyoruz. Oğuz grubu Türk lehçelerinde bu sözün “sevgi, anma, hatırlama” gibi kalpte oluşan duyguların kaynağı, istek, arzu” kavramlarının yanı sıra “kalp, yürek” organ adları ile de ilişkilendirildiği görülür.

4. Meronim Olarak *köñül

*köñül sözünün *gö:küz, *yürek ve *gebde sözleri ile ilişkilendirildiği takdirde bu sözün bu kavramlarla alan : mekân ve nesne : parça ilişkisi gösteren bir meronim ve holonim olduğu düşünülebilir. Diğer yandan, *eyegü ‘eğe’, *köñül ‘göğüs’ oluşturan önemli bir unsur olup nesne : parça meronimik ilişkisinin örneğidir. Göğüs kafesinde bulunan *yürek ve *öbke iç organları ise *eyegü ile alan : mekân ilgisi içindeki meronimleridir.

NESNE : PARÇA	*gebde : *köñül *köñül : eyegü
ALAN : MEKÂN	*gebde : *köñül *köñül : *yürek, *öbke

2.2.19. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde EĞE

‘eğe’ Lat. *costa* İng. *rib*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan EĞE kavramını karşılayan sözcükler bir tek Proto-Türkçe **eyegü* sözcüğüne dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.2.19.1. **eyegü*

Proto-Tü. **eyegü* (Tenişev 1997: 275); Proto-Ogur **eyegü*; Proto-Oguz **eyegü*;
Bud.Tü.ç. *eyegü* (H. II 22, 29); **İslami ç.**: xi. yy. **Krh.** *erin, irin* ‘dudak’ (DLT I: 77), *küsri* ‘kaburga kemikleri’ (DLT I: 422), *eye:gü:* (DLT I 137); **Harezmi ç.** xiv. yy. *eyegü* (KE II: 218), *eye, eyegü* (NF III: 143); **EKıp.** *eyeg, eyegü* (KTS: 78), *iyegü* ‘omurga, eye kemiği’ (KTS: 117), *ğabar* ‘kaburga, eye kemiği’ (KTS: 121), *ğabırğa, ğaburğa* ‘kaburga’ (KTS: 121, 122); **MKıp.** xiv. yy. *eyegü:* (Kİ 27); **Doğu Tü.:** xv. yy. *eyegü* (San 57r. 6); **Batı Tü.** xiv. yy. *eyegü* (EM: 130), xv. yy. *eyegü* (DK II: 108); xiii. – xix. yy. *ege* ‘kazanda pişirilmiş kaburga yemeği’ (TTS III 1388), *egri süñük* ‘eğe kemiği, kaburga kemiği’ (YTS: 79), *eyegü, iyegü* ‘kaburga kemiği’ (YTS: 87); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *eğe* ‘Göğüs kafesini oluşturan, arkadan omurgaya, önden de göğüs kemiğine eklenen uzun, yassı ve eğri kemiklerden her biri, kaburga’ (TS 675), *cerek* ‘kaburga kemiği’ *Damda geçi yayılır – cerekleri sayılır – Dama çıkma Fadimem – Seni gören bayılır* (Fındıklı -Ist.; -Ezc.) (DS III: 885), *çitloğ* ‘kaburga kemiği’ (-Or.) (DS III: 1197), *çit* ‘kaburga kemiği’ (Piraziz -Gr.) (DS III: 1241), *çiti kemiği* ‘kaburga kemiği’ (-Sm. *Ünye -Or.) (DS III: 1243), *çötürge* ‘kaburga kemiği’ (-Gr.) (DS III: 1297), *eğey* ‘bir ucu boşta bulunan kaburga kemikleri’ (-Isp.; -Brd.; -Dz.; -Nğ.; -Kn.) (DS V: 1677), *geğrek, gekrek*

'yumuşak eğe kemikleri' (-Çkl.; -Kü.; -Es.; -Kc.; -Ks.) (DS VI: 1970), *iya, iyağt, iyeği, iyeği* 'kaburga kemiği' (-Çr.; *Merzifon ve köyleri -Ama.) (DS VII: 2573), *kaptırka* 'kaburga, iskelet' (Varyanlı -Mr.) (DS VIII: 2636), *kaşıklık gemi* 'kaburga kemiği' (-Mr.) (DS VIII: 2680), *keyrek* 'kaburga kemiklerinin alttan birinci, ikinci çifti' (-Ml.) (DS VIII: 2779), *oğürğa* 'kaburga kemiği' (-Ama.) (DS IX: 3272), *öğe kemiği* 'eğe kemiği' (-Sm.) (DS IX: 3315), *öğrek, öğürge* 'kaburga kemikleri' (-Çkr.; -Kn.) (DS IX: 3317), *pardıkemiği* 'eğe kemiği' (Rumeli göçmenleri, Aslıhan *Uzunköprü -Ed.) (DS IX: 3396), *sepetkemiği, sepetlek, sepetlig, sepetlik* 'kaburga kemiği, göğüs kafesi' (-Çkl.; *Bor -Nğ.) (DS X: 3584), *temeçi* 'kaburga kemiği' (-Rz.) (DS X: 3874); **Azb.** *ğabırğa* 'eğe' (ATS: 438), *ğabırğa* 'eğe' (ADİL I: 387); **Trkm.** *ğapırğa* (RLT: 164); **Kuzey-doğu (Sibirya):** Tuva *egi* (EDT 272a), *e:gi*, Yakut *oyoğos*, Tofa *e:gi*; **Çuvaş:** *ayak* (Tenişev 1997: 275)

1. *eyegü Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev, *eyegü sözünün etimolojisi konusunda Clauson ile hemfikirdir: *eyegü, Türk lehçelerinde eğe organının eski adıdır, ancak modern Türk lehçelerinin çoğunda bu terim yerine Moğ. *kapırğa terimi daha yaygın kullanılmaktadır. Tenişev, bu sözün muhtemelen Altay paralellerini şu şekilde vermiştir: Proto-Mançu-Tunguz *fiken 'göğüs kemiği' (1997: 275).

2. *eyegü Kullanım Alanı

EM 130 zatü'l-cenb rencine ki **eyegü** arasında ağırlı olur
TTS III 1388 Öğlene **eğe** de akşama kuzu
Sabaha kaymakla bal ister gönül

3. Anlam Olayları Bakımından *eyegü

Clauson, tarihsel ve modern Türk lehçelerinde *eyegü sözünün anatomik anlamla 'eğe' anlamında kullanıldığını tespit etmiş ve 'yurt iskeletini oluşturan eğeler' gibi

otağların kuluşundaki yapı unsurlarına benzetme yoluyla oluşturan metaforik kullanımlara da dikkati çekmiştir (EDT 272a).

Tenişev, **eyegü* sözünün Çuv. dışında tüm Türk lehçelerinde ‘eğe’ anlamında kullanılmakta olduğunu belirtmiştir: Yak. ‘yan, eğe’; Çuv. ‘yan, taraf’; hatta ‘yurt iskeletini oluşturan parça’ (1997: 275).

Bu sözün ‘yemeği’ anlamı ise hayvanla ilgili olabileceğinden metonimiktir.

4. Meronim Olarak **eyegü*

Anatomik açıdan baktığımızda **eyegü* sözü **gö:küz* ‘göğüs, göğüs kafes’ sözünün nesne : parça, grup : öge, nesne : madde ve alan : mekân ilişkileri gösteren meronimidir.

NESNE : PARÇA	<i>*gö:küz : *eyegü</i>
GRUP : ÖGE	<i>*gö:küz : *eyegü</i>
NESNE : MADDE	<i>*gö:küz : *eyegü</i>
ALAN : MEKÂN	<i>*gö:küz : *eyegü</i>

2.2.20. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KALÇA

‘kalça’ Lat. *coxa* İng. *hip*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan KALÇA kavramını karşılayan sözcükler bir tek Proto-Türkçe **eyegü* sözcüğüne dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.2.20.1. **bıkın*

Proto-Tü. **bıkın* (Tenişev 1997: 280); Proto-Ogur **bıkın*; Proto-Oguz **bıkın*;
Bud.Tü.ç. *bıkın* *üze ısırsar* ‘kalçayı ısırsarsa’ (TT VII 36,16), *bıkın* (EUTS: 40),
bügür (EUTS: 56); **EKıp.** *bıgın* (KTS: 30); **MKıp.** xiv. yy. *bıkın* (Kİ 34); **Doğu Tü.:**
xv. yy. *bıkın* (Sngl 147v. 6); **Batı Tü.** xv. yy. *uyluk* ‘oyluk kemiği’ (DK II: 305); xiii.
– xix. yy. *bıkın* ‘böğür’ (TTS I 537); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *kalça*
‘Gövdenin arka bölümünde, bacakların birleştiği yerle bel arasındaki şişkin bölge’
(TS 1164), *almacık* ‘kalça kemiği, uyluk başı’ (Yassıviran *Senirkent -Isp.) (DS
I:226), *cavur* ‘kalça’ (Karaçay Aşireti, Başhöyük *Kadınhanı -Kn.) (DS III: 867),
cızdik ‘kalça’ (*Şıran -Gm.) (DS III: 947), *çantı* ‘leğen kemiği’ (-Ba.; -İst.; -Nğ.;
Bulgarisan) (DS III: 1071), *çenet* ‘kalça’ (-Af.; -Uş.; -Brd.; -Dz.) (DS III: 1136-
1137), *çotum* ‘kalça’ (*Alanya -Ant.) (DS III: 1275), *çörtme*, *çötme* ‘kalça’
(Türkmenler, İshacılı -Ada.) (DS III: 1295), *fiğla* ‘kalça kemiği’ (Dere *Seydişehir -
Kn.; Eldirek *Fethiye -Mğ.) (DS V: 1850), *halça* ‘kalça’ (-Çr.) (DS VII: 2259),
homa, *hama* ‘kalça kemiği, uyluk kemiği’ (*Emirdağ -Af.; *Bor -Nğ.; Aslanköy
*Mersin -İç.) (DS VII: 2399), *homça*, *humaca* ‘kalça’ (Fakıekinciliği *Pınarbaşı -
Ky.) (DS VII: 2400), *hot* ‘kalça kemiği’ (*Emirdağ -Af.) (DS VII: 2418), *kıdır*
kemiği ‘kalça kemiği’ (*Niksar -To.) (DS VIII: 2784), *kukuk* ‘kalça’ *Yorgunluktan*

kukularım ağrıyor (Rumeli göçmenleri *Mudanya -Brs.) (DS VIII: 2992), *kut kemiği* ‘kalça’ (-Ky.) (DS VIII: 3017), *menç* ‘kalça’ (Yavuz *Şavşat, Bağlıca *Arđanuç, Erkinis *Yusufeli -Ar.) (DS IX: 3160), *satan* ‘kalça; bacak’ (*Arapkir -Ml.; *Doğubayazıt -Ağ.) (DS X: 3550), *dekirdan* ‘kabaet, kalça’ (-Ay.; -Kn.; *Mut -İç.; -Mğ.) (DS X: 3570), *tantak, tanta* ‘kalça, kaba et’ (-Dz.; -Dy.) (DS X: 3821), *uma* ‘kalça’ (Üçkuyu *Bolvadin -Af.; -Ama.; Höketçe *Saimbeyli, -Ada.) (DS XI: 4035); **Trkm.** *bıkın* ‘gapırgaların aşağı yüzü, aşağı eteği’ (TDS 118); **Güney-Doğu:** YUyg. *bikin, bekin*, Özb. *bikin*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karaçay-Malkar *bığın*, Tat. *bığın*, Başk. *bığın*, Kaz. *mıkın*, Kırg *mıkın*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *bıkın, mıkın, beken*, Tuva *bığın*, Hakas *pıhtı* (Tenişev 1997: 280)

1. *bıkın Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, sözü *bıkın* şeklinde vererek, günümüzde kuzeydoğu Türk lehçelerinde varlığını sürdürdüğünü belirtmektedir (EDT 316a). Ancak bu sözün Türkiye Türkçesi ağızlarında da kullanımı yaygındır. Tenişev *bıkın sözünün incelediği tüm tarihsel ve modern kaynaklarında ‘kalça ve yan’ anlamında geldiğini belirterek Altay dillerinden şu paralelleri vermektedir: Proto-Altay *bıka- ‘yan, kalça’: Proto-Mançu-Tunguz *böka ‘kalça, but’; Proto-Moğ. *boka-ğur ‘arka, arka tarafı’; Orta-Moğ. *baka’uur*, Kalmık *bokūr, bukūr*, Moğ. *buğār* (1997: 280-281).

2. *bıkın Kullanım Alanı

TTS I 537 Denedin mi hiç ol belin **bıkının**

Ne yaraştırmış ol tonlar biçinin

TTS I 537 Yarma belenli ucası bir yığın

Sımsıkı et hep yakışık bel **bıkın**

TDS 118 Bu gız iki elini **bıkınına** urup dur

TDS 118 Garınları **bıkınlarına** elmeşen atlar ümzüklerini ileri atyardılar.

3. Anlam Olayları Bakımından **bıkın*

Tenişev, **bıkın* sözcüğünün modern kaynaklarda genellikle ‘yan, kalça’ anlamında, kullanıldığını belirtmiştir: Tat. Kır. Altay Uyg. ‘kalça, but’; Uyg. Altay Hakas. Tuv. ‘kasık’ anlamında kullanıldığını belirtmiştir (1997: 280).

Clauson, Eski Türkçede hem “kalça” hem de “böğür” için günümüzde birçok kuzey ve kuzeydoğu Türk lehçelerinde hâlâ **bıkın* kelimesinin kullanıldığını belirtmiştir (EDT 316).

Bu sözün Tarihsel ve modern Oğuz alanında da ‘uyluk kemiği, böğür, kalça, kalça kemiği, kaburgaların aşağı kısmı, leğen kemiği’ anlamlarında kullanıldığı görülmektedir. Bu sözün hayvan için kullanımı metonimik bir kullanımdır.

4. Meronim Olarak **bıkın*

Anatomik anlamda **bıkın*, **bu:t*, **uδluk* ve **baltır* sözleri *bacak* sözünün alan : mekân ilgisi sergileyen meronimidir. Aynı zamanda **bıkın* sözü *bacak* sözü ile nesne : parça ilişkisini gösteren bir meronimidir. **sişök*, **kemük*, **damor*, **teri* terimleri **bıkın* sözünün nesne : madde ilişkisini gösteren meronimleridir.

NESNE : MADDE	<i>*bıkın: *sişök, *kemük, *damor, *teri</i>
ALAN : MEKÂN	<i>bacak: *bu:t, *uδluk, *baltır, *bıkın</i>

2.2.21. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BACAĞ

‘bacak’ Lat. *crus*, İng. *leg*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan BACAĞ kavramını karşılayan sözcükler Eski Türkçe **bacak* ve Proto-Türkçe **adağ* sözcüklerine dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.2.21.1. *bacak*

Batı Tü. xiii. – xix. yy. *oma* ‘bacak’ (TTS V 2979); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *bacak* ‘1. Vücudun kasıktan tabana kadar olan bölümü 2. Hayvanlarda yürümeye veya atlamaya yarayan organ 3. Bazı şeylerin yerden yüksekçe durmasını sağlayan dayak, destek veya bunlardan her biri, ayak 4. Oyun kâğıtlarında oğlan, vale’ (TS 189); **Gag.** *bacak* ‘1. Bacak 2. Mobilya ayağı’ (GS 68); **Azb.** *ğılça* ‘bacak’ (ATS: 510), *bacag, gıç* ‘insan bedeninin *ombadan* başlayan ve ayağa kadar olan ve insanın yürümesine yarayan organ’ (ADİL I 210); **Trkm.** *i:ncik* ‘bacak’ (Sarıyev 2007: 9), *i:ncik* ‘1. Ayağın topuk ile baldır arası 2. Ayağın topuk ile diz arasındaki büyük kemik’ (TDS 339), *ompa otur-* ‘1. Baş aşağı ayağı yukarı olmak 2. Takatten düşmek, halsiz, güçsüz olmak 3. Birine sözde, konuşmada yenilmek’ (TDS 487), *çimke* ‘bacak kemiği’ (Bereketli -Dz.; İğneciler *Mudurnu - Bo.) (DS III: 1224); *dikme* ‘bacak’ (*Göksun -Mr.) (DS IV: 1489); *dingil* ‘omuz’ (-Mr.) ‘bacak’ *Dingillerini uzatmış* (-Brs.) (DS IV: 1504); *gıç, gık, gış* ‘bacak, ayak’ (-Af.; -Uş.; -İsp.; -Brd.; -Dz.) (DS VI: 2030); *hiç* ‘bacak kemiği’ (Eşke *Divriği -Sv.) (DS VII: 2384); *patan* ‘ayak, bacak’ (-Ada.; -Ant.) (DS IX: 3407)

1. *bacak* Etimolojik Değerlendirmesi

Oğuz grubu Türk lehçeleri içerisinde Modern Türkiye Türkçesinde *bacak* sözü ‘vücudun kasıktan tabana kadar olan bölümü’ (TS 189) anlamına gelmektedir. Türkmen Türkçesinde “bacak” kavramı ile ilgili olarak *ayak* ‘canlılarda yürümek için hizmet gören organ’ anlamı temel anlamdır. Azerbaycan Türkçesinde *bacag* ve *gıç* sözleri eş anlamlı olarak kullanılmakta *gıç* sözünün kullanım sıklığı daha fazla olmaktadır.

2. *bacak* Kullanım Alanı

TTS V 2979 Nice yerde **omalar** ve **başlar** ve ecsat yığıldı
TTS V 2979 El-azele: Tavarın elmacığı üzere olan **omaca** kemiğine denir
TTS V 2979 Hav: Sekiz mânası ver. 7, atın sağrı ta‘ bir olunan uzuvdur ki insanda **uca** ve **omaca** denir.
TS 189 Yorgun vücudunu zahmetle taşıyan ince **bacakları** üstünde doğruldu
TS 189 İpleri sedirlerin **bacaklarına** doladılar.
TS 189 Ece sinirli sinirli gerinerek **bacak bacak** üstüne attı.
SFA-2 Bir de kalın kalın, yere sağlam sağlam basan **bacakları** vardı.
SFA-2 Birden takma **bacaklı** adamın gözlerinin bir kadın bacağına takıldığını gördüm.
HEA-3 **Bacaklarımızdaki** kuvvet sonsuz, göğsümüzdeki cesaret tükenmez sanıyorduk.
PSE 130 Pilata yalvardılar, ki onların **bacakları** kırsınlar hem alınsınlar.
PSE 130 Amma İsusı geldiklerindä, açan Onu artık ölmüş gördülär, Onun **bacaklarını** kırmadılar.
ADİL I 211 sağ **bacağı**ni bükerek, dizini sandakyanın üstünä goydu
ADİL I 210 Hayvancıklar .. bacaklarını bükäräk, guyruglarını oynada-oynada analarının mämälärini ämirdiler
TDS 339 Çorlan **inciklerini**, çöñürtge sıpcıran barmaklarını gızgın çége gatadıpdı.
TDS 339 Onun çañ siñen **inciklerini** çöp-çalmaızlar çizıpdır
TDS 487 Şol yigit gatı ılımlı bolara çemeli, asıl men hem **ompa oturdım**.

3. Anlam Olayları Bakımından *bacak*

Ayak kavramından ayrı olarak “bacak” kavramı daha çok modern Oğuz Türk lehçelerinde kullanılmakla birlikte eş veya yakın anlamlı kullanıldığı *oma*, *incik* , *gılça*, *ayak* / *ayag*, *gıç*, sözleri de vardır. *Bacak* sözünün ‘masa, sandalye vb.nin ayağı,

nehir veya akar suyunun aktığı yer, son, bitiş' anlamları benzetme temelli metaforik anlamlardır.

4. Meronim Olarak *bacak*

Anatomik anlamda *bacak* sözü, *boδ sözünün nesne : parça ilgisi sergileyen meronimidir. Aynı zamanda *bıkın, *bu:t, *uδluk, *baltır sözleri *bacak* sözünün alan : mekân ilişkisini gösteren bir meronimleridir. *siñök, *kemük, *damor, *teri terimleri *bacak* sözünün nesne : madde ilişkisini gösteren meronimleridir.

NESNE : PARÇA	*boδ: <i>bacak</i>
NESNE : MADDE	<i>bacak</i> : *siñök, *kemük, *damor, *teri
ALAN : MEKÂN	<i>bacak</i> : *bıkın, *bu:t, *uδluk, *baltır

2.2.22. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BUT

‘but’ Lat. *femur* İng. *thigh*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan BUT kavramını karşılayan sözcükler Proto-Türkçe **bu:t* ve **udluk* sözcüklerine dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.2.22.1. **bu:t*

Proto-Tü. **bu:t* (Tenişev 1997: 282); Proto-Ogur **bu:t*; Proto-Oguz **bu:t*;
Bud.Tü.ç. *kolin butın sızlatur* ‘elini bacağına sızlatır’ (TT VII 40, 141-2), *but* ‘but, ayak, bacak’ (EUTS: 55); **İslami ç.**: xi. yy. **Krh.** *yan* ‘uca kemiğinin başı. Uca kemiğine de ‘yan’ denir’ (DLT III: 160), *Krh. but* ‘but’ (DLT III: 120), *bu:tu sinu:r* ‘bacağı kırılır’ (DLT I 254, 24); **Harezm ç.** xiv. yy. *but* ‘but, bacak’ (KE II: 146); **EKıp.** *but, buṭ* (KTS: 39); **MKıp.** xiv. yy. *but* (Kİ 29); **Doğu Tü.:** xv. yy. *but* (Sngl 130r. 23); **Batı Tü.** xv. yy. *buṭ* (CH I: 301), *but, buṭ* (DK II: 62); xiii. – xix. yy. *but* (TTS I 721); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *but* ‘1. İnsan vücudunun kalça ile diz arasındaki bölümü 2. Hayvanların, arka bacaklarının gövdeye bitişik olan dolgun, etli bölümü’ (TS 363), *buca* ‘kalça, but’ (*Kavak -Sm.) (DS II: 775), *capgak* ‘but’ (Karaçay Aşireti, Başhöyük *Kadınhanı -Kn.) (DS III: 858), *çağ kemiği* ‘kalça ile diz arasındaki kemik’ (Taşoluk *Göksun -Mr.) (DS III: 1037), *çöl* ‘but, sağrı’ (-Ist.) (DS III: 1282), *uca* ‘but’ (Ömerli -Sm.) (DS XI: 4019); **Gag.** *but* ‘but’ (GS 99), *çantı* ‘kalça’ (GS 529), *çantı kemiği* ‘but kemiği’ (GS: 529); **Azb.** *bud* (EDT 297b), *bud* (ATS: 153), *bud* ‘bacağın çanak kemiği ile dize kadar olan kalın hissesi’ (ADİL I 319); **Trkm.** *bu:t* (EDT 297b), *but* (RLT: 22), *but* ‘ayağın dizden yukarıdaki kısmı’ (TDS 116); **Güney-Doğu:** YUyg. *put*, Özb. *but*, SUyg. *put*,

Halaç *but*; **Kuzey-batı (Kıpçak)**: Karay. *but*, Kumuk *but*, Karaçay-Malkar *but*, Tat. *but*, Başk. *but*, Kaz. *but*, Kırg *but*, Nogay *but*, Karakalpak *put*; **Kuzey-doğu (Sibirya)**: Altay *but*, Tuva *but*, Hakas *put*, Yakut *bu:t*, Tofa *but* (Tenişev 1997: 282)

1. **bu:t* Etimolojik Değerlendirmesi

Clasuo'n'a göre **bu:t* sözü günümüz Türk lehçelerinde hem insan anatomisinden 'but' hem de 'arka bacak' gibi hayvan anatomisinden anlamını almaktadır. Anatomik anlam dışında kullanımına pek rastlanmamaktadır. Sondaki /-d/ sesi günümüzde Azerbaycan Türkçesinde korunmaktadır: *bud*. Ortadaki uzun /u:/ ünlüsü ise günümüzde Türkmencede görülmektedir. (EDT 297b).

Tenişev, **bu:t* sözünü Proto-Mançu-Tunguz **bugdi* 'bacak' sözü ile karşılaştırmaktadır (1997: 282).

Doerfer, **bu:t* sözünün Halaç Türkçesinde *but* şeklinde tespit etmiştir (Doerfer 1970: 26).

2. **bu:t* Kullanım Alanı

TTS I 721 Kolluğun ve **butluğun** cümle cebesin giyip
TTS I 721 Bunlar zırh, külâh, kolçağ, **butluğ** giyinmiş olup
TS 363 Kimi azık torbasını, kimi yanındakinin kaba **budunu** yastık yapmıştı kafasına
TDS 116 Vuşi keliñ iki **butları** saññıldeşip titrejêrdi
TDS 116 Mañlayı sakar al atıñ art **butları** çıkın-çıkın bolup durdı
ADİL I 319 Bir **budu** şişä çäkib iki çöräk ilä tāk yemişäm

3. Anlam Olayları Bakımından **bu:t*

Hakani ve Uygur Türkçesinde **bu:t* sözünün, tüm bacak anlamına da geldiğini görüyoruz (EDT 297). Tenişev, **bu:t* sözünün tarihsel ve modern Türk Dili kaynaklarında şu anlamlarını tespit etmiştir (1997: 282):

1) 'Bacak'. EUyg. Kumuk Karaçay-Malkar, Kır. Uyg. SUyg.

2) ‘Tüm bacak’. Alt. Tuv. Tofa.

3) ‘But’. Orta-Kıp. Çağ.; Güney-Batı Türk lehçelerinde, Karaim, Tat. Başkurt Nogay Karakalpak Kaz. Hakas. Yak. ‘but’; Özb. ‘kasık’.

4) ‘Bir nesnenin ayağı’. Kaz. Kır. Alt. Tuv. Yak. Bu kullanım metaforiktir.

Modern Oğuz Türkçesi içinde Türkiye, Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde ‘bacağın leğen kemiğine kadar olan üst kısmı’ anlamlarında kullanılmaktadır. Aynı zamanda, **bu:t* sözü modern Türk lehçelerinin bir kısmında *bacak* sözü ile yakın anlamlı kullanılmaktadır. Bu durumda bir bütün yerine parça kullanımından dolayısıyla bir metonimiden söz etmek mümkündür. **bu:t* sözü ‘bacağın dizden yukarı kısmı’ anlamında **udluk* sözü ile eş anlamlı olmaktadır.

4. Meronim Olarak **bu:t*

Anatomik anlamda **bu:t* sözü ‘bacak’ anlamında kullanıldığında, **boδ* sözünün nesne : parça ilgisi sergileyen meronimidir. **bu:t* sözü ‘bacağın dizden yukarı kısmı’ anlamında ise *bacak* sözünün alan mekan ilişkisi gösteren meronimi olur. **sişök*, **kemük*, **damor*, **teri* sözleri **bu:t* sözünün nesne : madde ilişkisi gösteren meronimleridir.

NESNE : PARÇA	<i>*boδ</i> : <i>*bu:t</i> ‘bacak’
NESNE : MADDE	<i>*bu:t</i> : <i>*sişök</i> , <i>*kemük</i> , <i>*damor</i> , <i>*teri</i>
ALAN : MEKÂN	<i>bacak</i> : <i>*bu:t</i> ‘bacağın dizden yukarı kısmı’

2.2.22.2. *uδluk

Proto-Tü. *uδluk (Tenişev 1997: 282); Proto-Ogur *uδluk; Proto-Oguz *uδluk; **KökTü.** viii. yy. *udluk* (KT); **Bud.Tü.ç.** *udluk* (TT VII); **İslami ç.**: xi. yy. **Krh.** *udluk* (DLT); **Doğu Tü.**: xv. yy. *uyluk* (Sngl); **Batı Tü.** xiii. – xix. yy. *uyluk/oyluk* ‘kalçadan dize kadar olan bacak kısmı’ (TTS V 3035); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *uyluk* ‘Kalçadan dize kadar olan bacak bölümü’ (TS 2294); **Trkm.** *uvluk, uyluk* ‘ayağın çatalba ile diz aralığı’ (TDS 672); **Güney-Doğu:** YUyg. *utuk*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Hakas *ustuh*, Yakut *ulluk* (Tenişev 1997: 282)

1. *uδluk Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, *uδluk sözünün *u:d* ‘dananın eklemi’ kelimesinden türediğini ve günümüz Türk lehçelerinden sadece güneybatı sahasında varlığını sürdürdüğünü iddia etmektedir (EDT 55a).

Tenişev, *uδluk sözünün incelediği tüm tarihsel kaynaklarda ‘but’ anlamına geldiğini ancak Altay dillerinde paralelleri bulamadığını belirtmiştir (1997: 282).

2. *uδluk Kullanım Alanı

TTS V 3035 ... Koltuğun, kulağın, **oyluğu** arasın ol tuzla tuzlayalar, kalan **bedenin** tuzlu su ile uyular.

TTS V 3036 Bu hareketi itmeğe dahi bedeni öğretmek için anul anul başlayıp ovmak gerek, hususâ ayağı, baldırı, dizi, **oyluğu** vardıkça katırak...

TTS V 3036 Sol uyluğumda beni bıçağla urdu, hasmım mezkûr Arslan’dır.

TS 2294 Kalçalarının ve **uyluklarının** her basamakta aldığı şekil, kalbinde dayanılmaz heyecanlar alevlendiriyordu

TDS 672 İki elini **uylugına** urdı-da: -Hay, yangın dünya, ot aldı! – diyip gıgırdı

TDS 672 Ecem ellerini **uylugına** urup, ağlamaga başladı

3. Anlam Olayları Bakımından *uδluk

Tenişev’in taradığı tüm tarihsel kaynaklarda ve modern lehçelerden TTü. Trkm. Hakas. Yak. ‘but’; SUyg. ‘baldır kemiği’ olarak geçmektedir (1997: 282). Sözün hayvanlarla ilgili anlamı yan anlam olmalıdır.

4. Meronim Olarak *uδluk

Anatomik anlamda *uδluk sözü ‘bacak’ anlamında kullanıldığında, *boδ sözünün nesne : parça ilgisi sergileyen meronimidir. *uδluk sözü ‘bacağın dizden yukarı kısmı’ anlamında ise *bacak* sözünün alan mekan ilişkisi gösteren meronimi olur. *sişök, *kemük, *damor, *teri sözleri *uδluk sözünün nesne : madde ilişkisi gösteren meronimleridir.

NESNE : PARÇA	*boδ : *uδluk ‘bacak’
NESNE : MADDE	*uδluk: *sişök, *kemük, *damor, *teri
ALAN : MEKÂN	<i>bacak</i> : <i>udluk</i> ‘bacağın dizden yukarı kısmı’

2.2.22.3. *sa:n

Proto-Tü. *sa:n (Tenişev 1997: 282); Proto-Ogur *sa:n; Proto-Oguz *sa:n; **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): Trkm. sa:n; Güney-Doğu: YUyg. san, Özb. san; Kuzey-batı (Kıpçak): Kumuk san, Karaçay-Malkar san, Tat. san, Başk. han, Kaz. san, Kırg san, Nogay san, Karakalpak san; Kuzey-doğu (Sibirya): Altay san** (Tenişev 1997: 282)

1. *sa:n Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson’da rastlanmayan bu sözün, Tenişev, birçok Türk lehçesinde *sa:n*, Başkurt Türkçesinde *han* şeklinde geçtiğini belirtmiş ve Çuvaş Türkçesindeki ‘vücut’ anlamına gelen bu sözün bu gruba ait olmadığını ifade etmiştir. *sa:n teriminin aslen BUT anlamına geldiğinin *san-aç* ‘deri çantası’ (bu çanta, hayvanın but kısmındaki derisinden imal edilmektedir) sözünden anlaşıldığını belirtmektedir (Tenişev 1997: 282).

2. Anlam Olayları Bakımından *sa:n

Türk Dili kaynaklarında şu anlamlarda kullanılmaktadır:

1) 'but'. Kumuk ve Karaçay-Malkar dışında tüm kaynaklarında geçmektedir.

Kumuk, Karaçay-Malkar, Tat., Başkurt, Kır 'uzuv, vücut parçası, vücut organı';

2) 'beden' Kumuk, Karaçay-Malkar (Tenişev 1997: 282).

3. Meronim Olarak *sa:n

*sa:n, sözünün 'but, bacağı dizden yukarı kısmı' anlamı düşünüldüğünde *bacak* sözünün alan mekan ilişkisi gösteren meronimi olur. *siñök, *kemük, *damor, *teri sözleri de *sa:n sözünün nesne : madde ilişkisi gösteren meronimleridir.

NESNE : MADDE	*sa:n 'bacağı dizden yukarı kısmı' : *siñök, *kemük, *damor, *teri
ALAN : MEKÂN	<i>bacak</i> : *sa:n 'bacağı dizden yukarı kısmı'

2.2.23. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde Diz

‘diz’ Lat. *genu* İng. *knee*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan DİZ kavramını karşılayan sözcükler bir tek Proto-Türkçe **tuyzke* sözcüğüne dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.2.23.1. **tuyzke*

Proto-Tü. **tuyzke* (Tenişev 1997: 284); Proto-Ogur **tuyzke*; Proto-Oguz **tuyzke*;
KökTü. viii. yy. *başlığı yükündürmis, tizligig söktürmis* ‘baş eğdirmiş, diz çöktürmüşler’ (THO 126); **Bud.Tü.ç.** *di:z* (U II 47, 78); **İslami ç.** xi. yy. **Krh.** *tiz* ‘diz’ (DLT III: 123), *ti:z* (DLT III 123); **Harezmi ç.** xiv. yy. *aşuķ* (KE II: 40), *tiz* (KE II: 638), *yiñçük* ‘diz, incik kemiği’ (KE II: 740); **EKıp.** *diz* (KTS: 63), *tiz*, *tizgi* (KTS: 278); **MKıp.** xiv. yy. *tiz* (Kİ 38); **Doğu Tü.** xv. yy. *tiz* (Sngl 194r. 19); **Batı Tü.** xiv. yy. *diz* (EM: 125), xv. yy. *diz* (CH I: 197), *tiz* (CH I: 217), *diz* (DK II: 94); xiii. – xix. yy. *diz* ‘diz’ (TTS II 1191), *agırşak*, *diz ağırşagi* ‘dizkapağı, aşık kemiği’ (YTS: 3), *diz gözi* ‘diz kapağının iki yanındaki çukurlardan her biri’ (YTS: 70); **Modern Tü.** **Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *diz* ‘1. Kaval, baldır ve uyluk kemiğinin birleştiği yer 2. Oturulduğunda uyluğun üst yanı’ (TS 606), *cöge* ‘aşık kemiği’ (*İnebolu -Ks.) (DS III: 1006), *dımık*, *dımak* ‘aşık kemiği’ (-Ba.; -Krs.; -Ky.; -Nğ.) (DS IV: 1460), *gecik* ‘dizkapağı’ (-Ezm.) (DS VI: 1959), *hucıp* ‘aşık kemiği’ (Osmanlı -Bil.) (DS VII: 2357), *hot kemiği* ‘aşık kemiği’ (-Ank.) (DS VII: 2419), *höleke* ‘aşık kemiği’ (Akçalar *Seydişehir -Kn.) (DS VII: 2430), *humma* ‘aşık kemiği’ (-Ama.) (DS VII: 2443), *kap* ‘aşık kemiği’ (-Tr.) (DS VIII: 2629), *kıbat* ‘diz’ *Kıbatın kırılısın* (-Ks.) (DS VIII: 2781), *kokal* ‘dizkapağı’ (Konurlar *İnegöl -Brs.; *Gölcük -Kc.; *Kadirli -

Ada.) (DS VIII: 2904), *maşşık* ‘dizkapağı kemiği’ (*Bor -Nğ.) (DS IX: 3135), *makak, makalak* ‘insanın dizkapağı’ (Taşkaracakalr -Çkr.; Dastarlı *Ayaş -Ank.) (DS IX: 3106), *şıdık* ‘diz kapağı’ (*Kurşunlu -Çkr.) (DS X: 3765), *yüksükciik* ‘aşık kemiği’ (*Nizip -Gaz.) (DS XI: 4328), *pete* ‘aşık kemiği’ *Ahmet’le Hasan pete oynuyorlar* (*Vezirküprü -Sm.) (DS IX: 3436); **Gag.** *diz* ‘diz’ (GS 141); **Azb.** *diz* (ATS 296), *diz* ‘1. Bacağın diz oynayı olan kısmı, bükülen yeri 2. Bacağın diz oynayıdan boda kadar olan kısmı’ (ADİL II 95); **Trkm.** *diz, tirsek, egrem* (RLT: 92), *diz* ‘but kemiği ve incik kemiğinin birleştiği boğum, yer’ (TDS 282); **Güney-Doğu:** YUyg. *tizzé*, Özb. *tize, tiz*, SUyg. *diz*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. *tiz, tüz*, Tat. *tiz*, Kaz. *tize*, Kırg *tize*, Karakalpak *dize*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *tize*, Tuva *diskek*, Hakas *tıs, tizek*, Yakut *tüsäh*; **Çuvaş:** *çer-pussi, çerke* (Tenişev 1997: 284)

1. *tuyzke Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson’a göre **tuyzke* sözü tüm çağdaş Türk lehçelerinde *ti:z* veya *tis* şekillerinde ‘diz’ anlamında kullanılmaktadır (EDT 570).

Tenişev, **tuyzke* sözünün Türk Dili sahalarında ‘diz’ anlamında kullanıldığını belirterek Altay dillerinden paralelleri vermektedir: Proto-Altay **tuyre* ‘diz’: Proto-Mançu-Tunguz **tuyre-kse* ‘baldır’; Proto-Moğ. **türei*: Moğ. *türei*, Kalmık *türe*; Kore **tari* ‘ayak’ (1997: 286).

Doerfer, **tuyzke* sözünün Halaç Türkçesinde *tiz* ve bazen *ti:z* şeklinde tespit etmiştir (Doerfer 1970: 26).

2. *tuyzke Kullanım Alanı

THO 126 **başlığı** yükündürmiş, **tizligig** söktürmüş ‘başını eğdirmiş, dizini çöktürmüş’.

EM 125 şovuğdan olmuş **dizler** ağrısın giderür

MŞ 129 onurğa ağrısının ve bel ve **diz** ağrısının dağı sebebi bunlardır
MŞ 134 bu ‘ illet kış güninde olsa iki ayağın **dizine** degin ıssı şu içine kıoya
TTS II 1193 Gerek ise Fağfur Şahın kıızın
Dileyem seninçün ü çökem **dizin**
TTS II 1193 Kaçan kıyamet günü olsa kamu halâyık bir depe üzerine geleler saf saf
durup **dizlerin** çökeler
TTS II 1194 Lü’lü’ esir olup gelir âhir **dizin dizin**
Düşman hisarı gibi olur tarümar la‘ l
TTS II 1194 İlâhî örü turdum hazretinde, ki **dizin** oturdum yüzüm toprağa kodum
TS 606 Bir iskemlede ellerini **dizlerine** sermiş, sessizce oturuyordu
TS 606 Beş yüz sene evvel bahadır babalarımızın sizi **dize** getirerek zapt ettiğı
yerleri alamayacaksınız
TS 606 Ne ettik de kaderimizi İngilizlerle Fransızların kaderine bağladık diye
dizlerini döven amatör diplomatlar
TS 606 Bir nişanlısı var ki hiçbir iş görmez, evden dışarı çıkmaz, kıızın **dizi** dibinden
ayrılmaz
TS 606 Mengene gibi bir **el**, cerrahın yakasına yapışınca zavallının **dizlerinin** bağı
çözülecek gibi oldu
TS 606 Zaten ufacık mahalle, dedikodu desen **diz** boyu
TS 606 Kendi de **diz dize** gelecek kadar karşıma geldi oturdu
SFA-1 Yağız adam eller ellerini **dizlerine** bastırarak ayağa kalktı.
SFA-1 Sonra yine birdenbire bir manastırın kapıları avluya açılan **dizi dizi** odalarının
önündeki kaldırımında siyahlar giymiş, tadı hâlâ konuşusunda fıkrıdayan bir
yetmişlik Rum, kadınına rastlıyorduk.
SFA-2 Sonra elinin üstünü **dizkapağına** vurmağa başladı.
HEA-1 Tezem sedire oturmağa başladıktan sonra bir gün onu, **dizlerinin** üstünde,
kolları tezem belinde, gözleri onun gözlerinde, çocukluk hayatımı anlatırken
buldum.
HEA-1 Münir odaya girmiş, yanında **diz** çökmüştü.
HEA-2 Oda da yalnız o varmış gibi oturuyor; iskelet gibi uzun bacakları **diz**
kemikleri ile pantolonunun altından teressüm ediyor, kocaman, ince ayaklarını
mütemadiyen sallıyordu.
HEA-5 Elleri **dizlerinde**, başı, şezlonga dayalı, sevimli gözleri duvarlardaki kâğıdı
seyrederken ben kapıdan girer girmez nazarlarında itimatla iddiasız bir sevinçle dolu
bir tebessüm uyanıyor.
HEA-7 Çevresinde beyaz, yumuşak bir küme teşkil eden tuvaletiyle, Japon
kadınlarının resimlerinde gördüğümüz gibi, **diz** üstü oturmuş, ellerini **dizlerinin**
üzerine koymuştu.
HEA-9 Uzun, siyah gölge iğiliyor, **diz** çöküyor, başını yere koyuyor.
HEA-9 **Dizleri** titriyor, içi bomboş, kafasına tokmakla vuruluyor gibi ağrıyordu.
PSE 37 Simon Petri da, bunu gördükten sonra, İsusun **dizlernä** düşüp, dedi.
PSE 58 Ona gelip, yalvavararak, hem **dizçökerek** ona dedi ki her istärsen beni
paklamaa, kadir-san. İsus da acıyıp elini uzattı, ona dokundu.
PSE 112 Onun önünä **diz** çöküp, Onu gülmeyä kaldırırlardı.
UK 122 da bir nişanda onun beygiri **diz** çöker
UK 179 çökerek **dizce** ikonanın önünde çeketti Länka duvasını yaşları gözlerinde
UK 231 Popaz çıktı önä başaldı dua etmää, **diz** çöktü
ADİL I 211 sağ bacağımı bükerek, **dizini** sandakyanın üstünä goydu

ADİL II 95 Gâdir .. ovucları ilâ diz gapaglarını ovdu, ayaklarını oynatdı.
ADİL II 95 ... Kârbâlayı Câfâr dizi üstâ oturub üzü-goylu düşmüşdü çörâyin üstâ.
TDS 282 Begenç meletmil calbalarını çizgap, **dızından** yökârı geçiripdir
TDS 282 Ol gapdalındaki oturanın **dızına** kakdı
TDS 282 Hiç haçan düşman önünde épmez olar **dızlarını**.

3. Anlam Olayları Bakımından *tuyzke

Clauson *tuyzke sözü tüm çağdaş Türk lehçelerinde ‘diz’ anlamında kullanılmakta olduğu tespit etmektedir (EDT 570) Tenişev, *tuyzke sözün tüm Türk Dili kaynaklarda ‘diz’ anlamında kullanılmakta olduğu belirtmektedir (1997: 284).

Modern Türkiye Türkçesi alanında *tuyzke sözünün *diz çökmek* ‘dizlerini yere koyarak oturmak; dize gelmek’, *dizini dövmek* ‘çok pişman olmak’, *dizleri tutmamak* ‘dizlerinde derman, güç kalmamak’, *dizlerine kara su inmek* ‘beklemekten veya yorgunluktan güçsüz kalmak’, *diz kapağı* ‘dizin diz kapağı kemiği ile kaplı bölümü’ gibi kullanımlar dikkat çekicidir.

4. Meronim Olarak *tuyzke

Anatomik anlamda *tuyzke sözü, *bacak* ve bir çok lehçede ‘bacak’ anlamında kullanılan **adâk* sözlerinin nesne : parça ve alan : mekân ilgileri sergileyen meronimidir. Ancak adak sözünün bacak anlamında kullanımı bir hiponim hiyerarşisi içinde bir metonim olarak düşünülmelidir. Diğer yandan **siñök*, **kemük*, **teri* sözleri *tuyzke sözünün nesne : madde ilişkisi gösteren meronimleridir.

NESNE : PARÇA	<i>bacak, (*adâk) : *tuyzke</i>
NESNE : MADDE	<i>*tuyzke : *siñök, *kemük, *teri</i>
ALAN : MEKÂN	<i>bacak, (*adâk) : *tuyzke</i>

2.2.24. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BALDIR

‘baldır’ Lat. *sura*, İng. *calf*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan BALDIR kavramını karşılayan sözcükler bir tek Proto-Türkçe **baltır* sözcüğüne dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.2.24.1. **baltır*

Proto-Tü. **baltır* (Tenişev 1997: 283-284); Proto-Ogur **baltır*; Proto-Oguz **baltır*; **KökTü.** viii. yy. *baltır* (T VII 20, 5-6); **İslami ç.** xi. yy. **Krh.** *baltır* (DLT); **EKıp.** *baltr* (KTS: 23); *inçük* ‘diz kapağı ile topuk arası, bunun topuğa yakın olan kısmı, incik kemiği’ (KTS: 111); **MKıp.** xiv. yy. *baltır* (KÍ 36: xv); **Doğu Tü.** xv. yy. *baltır* (Sngl 127r); **Batı Tü.** xiv. yy. *baldır* (EM: 111), *incik* (EM: 145), xv. yy. *baldır* (MŞ: 21), *baldır* (CH I: 179), *baldır gemügi* (CH I: 395), *baldır* (DK II: 37); *çimke* ‘incik kemiği’ (YTS: 56); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *baldır* ‘1. Bacağın dizden ayak bileğine kadar olan bölümü, incik 2. Bu bölümün yumuşak ve şişkin olan arka tarafı’ (TS 208), *cağ* ‘baldır kemiği’ (*Keşap -Gr.) (DS III: 843); *borbay* ‘baldır’ (Çifteler, Ilıca, *Emirdağ, Kırım Türkleri -Af.) (DS II: 739); *düdük*, *düdük kemiği*, *düdüklük* ‘incik kemiği’ (*Lapseki -Çkl.; Süle -Gm.; -Nğ.) (DS IV: 1617); *yamuz* ‘baldır; omuz; gövdenin yanı’ (-Af.; -Mn.; -Ank.) (DS XI: 4156); *pert* ‘baldır’ (-Sm.; -Ezm.) (DS IX: 3432); *abış* ‘bacağın diz kapağından yukarısı’ (Ürkütlü *Busak -Brd.) (DS I:22); *topuğ*, *topuk meşüğü* ‘ayak bileği’ *Topuğları ipince* (Bahçeli *Bor -Nğ.) (DS X: 3965); **Azb.** *paça* (ATS 952), *baldır* ‘Kalçanın arka tarafında diz ile topuk arasındaki etli kısım’ (ADİL I 189); **Trkm.** *incik* ‘baldır’

(RLT: 70), *baldır* ‘ayağın incik ile dizin arasındaki etli yer’ (TDS 70), *incik* ‘1. Ayağın topuk ile baldır arası 2. Ayağın topuk ile diz arası egin kemiği’ (TDS 339); **Güney-Doğu**: Özb. *baldır*; **Kuzey-batı (Kıpçak)**: Karay. *baldır*, Kumuk *baldır*, Karaçay-Malkar *baldır*, Tat. *baltır*, Başk. *baltır*, Kaz. *baltır*, Kırg *baltır*, Nogay *baltır*, Karakalpak *baltır*; **Kuzey-doğu (Sibirya)**: Altay *baltır*, Tuva *baldır*, Hakas *palır*, Yakut *ballır*, Tofa *baldır* (Tenişev 1997: 283-284)

1. **baltır* Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson’a göre **baltır* sözü ‘baldır’ anlamında güneydoğu Türk lehçeleri dışında çoğu modern Türk lehçelerinde vardır (EDT 334). Tenişev, **baltır* sözünün Moğ. *bulçiy* ‘kol ve bacak kasları’; Proto-Mançu-Tunguz **bolcan* ‘kolluk’; Kore **parh* ‘kol’ gibi Altay dillerinden örnekleri ile paralellik kurmaktadır (1997: 284).

2. **baltır* Kullanım Alanı

EM 111 baş **țamarından ılan** aldurmak ve **baldırdan** hacamat etdürmekdür
MŞ 42 ve yüzi gözi kızıl olmak ve țamarlar tolu olmağdur ‘ ilacı baş țamarından ılan
almak ve **baldırlarından** hacamat etmek ve țabi‘ atı telyin eylemek ve cevav içmek
ve şol ılan gâlib olana dedüğümüz gıdaları ve şerbetleri tenavül etmek
TS 208 Tanıdıkları hep sefiller, ümmiler, ipten kazıktan kurtulmuş **baldırı**
çıplaklardı.

SFA-2 Birinin kırçıl saçları gözüküyor, ötekinin çıplak, esmer, narin tüysüz
baldırlarından tahmin ettiği kapkara, uzun saçlar gözüküyordu.

HEA-3 Uzun kollarından, uzun **baldırlarına** kadar yarışlarca birinci gelen, asil ve
güzel bir atı hatırlatıyordu.

HEA-3 Yan gözle baktım, bunu söyleyen genç son derece cılız, İngiliz fanilasından
kapalı göğüslü yelege, **baldır** çoraplarıyla çok garip görünüyordu.

TDS 70 Ediginiñ goncı **baldırımıñ** yumrı etinden geçmen, yığırt-yığırt bolup dur (N.
Pomma, Gaylak hızzın)

TDS 70 Çagalarıñ **baldırları**, butları, ikiyan gapdalları, golları-da açıktı

TDS 339 Onuñ çañ şinen **inciklerini** çöpçalamlar çizipdir

TDS 339 Çorlan **inciklerini**, çöñürtge sıpcıran barmaklarını gızgın çege gatadıptı

ADİL I 189 zabıt adam şivini älinä alıb, gızgın cılpag **baldırına** döyür, gışgırırđı

TNAS 68 Baş ağırman, **baldır** sızlaman bolmaz.

3. Anlam Olayları Bakımından **baltır*

Tenişev, Türk Dili kaynaklarında Karaim, Tat. Tofa, Yak. dışında, ‘baldır’. Azb. Trkm. Karaim, Kumuk, Tat. Özb. Tofa ‘incik’ gibi şekilleri tespit edip birincil anlamın ‘baldır’ olduğu kararına varmaktadır (1997: 284).

**baltır* sözünün doğrudan “bacak” için kullanılması durumunda bütün yerine parça kullanımı gerçekleşmiş olmaktadır.

4. Meronim Olarak **baltır*

Anatomik anlamda **baltır* sözü, *bacak* sözünün nesne : parça ve alan : mekân ilgileri sergileyen meronimidir. **siyök*, **kemük*, **damor*, **teri* sözleri de **baltır* sözünün nesne : madde ilişkisi gösteren meronimleridir.

NESNE : PARÇA	<i>bacak : *baltır</i>
NESNE : MADDE	<i>*baltır : *siyök, *kemük, *teri</i>
ALAN : MEKÂN	<i>bacak : *baltır</i>

2.2.25. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde AYAK

2.2.25.1. *ağak

Proto-Tü. *ağak (Tenişev 1997: 288); Proto-Ogur *ağak; Proto-Oguz *ağak; **KökTü.** viii. yy. *adək* (KT); **Bud.Tü.ç.** *adağ* (EUTS: 3); **Man.Tü.ç.** *baştın berü adakka tegi* ‘baştan ayağa kadar’ (M I 30, 24-5); **İslami ç.:** xi. yy. **Krh.** *azak* (DLT I 32), *ayak* ‘ayak’ (DLT I: 84, DLT I 32), *adək* ‘ayak’ (DLT IV: 5), *adək* (DLT I 65); **Harezmi ç.** xiv. yy. *ayağ* (KE II: 60), *adağ* (NF III: 5), *ayağ* (NF III: 35); **EKıp.** *ayağ*, *ayağ* (KTS: 17); **Batı Tü.** xv. yy. *ayak* (MŞ: 18), *ayak* (CH I: 173), *ayağ*, *ayağ* (DK II: 26); xiii. – xix. yy. *ayağ* ‘1. Kadeh 2. Ayak 3. Basamak’ (TTS I 288-291), *ayağ*, *ayağ*, *ayağ* ‘ayak’ (YTS: 18, 119); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *ayak* ‘1. Bacakların bilekten aşağıda bulunan ve yere basan bölümü 2. Bacak 3. Birtakım şeylerin yerden yüksekçe durmasını sağlayan dayak, destek veya bunlardan her biri 4. Vücutun belden aşağı bölümü 5. Yürüyüşün ağırlık veya çabukluk derecesi 6. Basamak 7. Futun küpü alınarak hesaplanan değer 8. (*halk.*) Mayalardan önce, makama uygun olarak çalınan veya söylenen beste 9. Yarım arşın veya 30,5 santimetre uzunluğundaki ölçü birimi, kadem, fit, fut 10. (*coğ.*) Göl ayağı 11. (*edebiyat*) Halk edebiyatında koşuklarda kısa yedekli dizeler 12. (*edebiyat*) Halk edebiyatında uyak 13. (*matematik*) Bir doğrunun başka bir doğruyu veya bir düzlemi kestiği nokta 14. (*spor*) Karakucak ve yağlı güreşte pehlivanların ayrıldıkları beş dereceden biri 15. (*spor*) Altılı ganyanda yer alan her bir koşu 16. (*madencilik*) Kömür ocaklarında kömürün çıkarıldığı galeri’ (TS 167-169), *doduk* ‘insan ve hayvan ayağı’ (*Bayburt -Gm.) (DS IV: 1535); **Gag.** *ayak* ‘1. Ayak 2. Mobilya ayağı 3. Desek ayağı 4. Hayvan ve kuş ayağı’ (GS 31); **Azb.** *ayağ* (ATS 68), *ayağ* ‘1. İnsan

ve hayvanın yürümesine hizmet eden uzvu 2. (*halk.*) Yarım arşına yakın mesafe ölçüsü 3. Sürat, adım manasında 4. Bir sıra şeylerin ayağa benzeyen, yere dayanan kısmı, dayağı, bacağı, direği 5. Çay, bulak ve benzeri akar suların aşağı kısmı 6. Son, ahır 7. (*halk.*) Defa, kere 8. (*mec. halk.*) Değersiz, alçak, kıymetsiz, yaramaz 9. Tüfek, tabanca gibi silahların çakmağı, tetiği 10. Çıkma dırım ekiyle: *ayagdan, ayagından* - hesaptan, ... hesabından 11. Bulunma durum ekiyle: *ayağında* (*halk.*) - vaktinde, gerekli anda, çağında, zamanı olduğu halde' (ADİL I 67-70); **Trkm.** *ayak* '1. Canlılarda yürümek için hizmet gören organ 2. Masa, sandalye ve benzerinin ayağı 3. Nehir veya akar suyunun aktığı yer 4. Son' (TDS 61); **Güney-Doğu:** YUyg. *ayak*, Özb. *ayak*, SUyg. *azak*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. *ayak*, Kumuk *ayak*, Karaçay-Malkar *ayak*, Tat. *ayak*, Başk. *ayak*, Kaz. *ayak*, Kırg *ayak*, Nogay *ayak*, Karakalpak *ayak*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *ayak*, Tuva *adak*, Hakas *azak*, Yakut *atah*; **Çuvaş:** *ura* (Tenişev 1997: 288)

1. **ağak* Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson'a göre **ağak* sözünün tarih içerisinde ilk anlamı 'bacak, ayak' olarak geçmektedir. Tarihsel ve modern Türk lehçelerin bazılarında 'bacak' bazılarında ise 'ayak' olarak karşımıza çıkmaktadır (EDT 45a). Tenişev, Clauson ile aynı düşüncede olup Altay dillerinden örnek olarak Moğ. **hadak* 'son, akarsu kavşağı' sözünü vermektedir (1997: 288).

Menges, Eski Türkçedeki kelime başında ve ortasında /d/ sesin modern güneybatı Türk lehçelerinde /y/ sesine (**ağak* > *ayak*), kuzeydoğu Türk lehçelerinde /t/ sesine (**ağak* > Tuv. *atah*) dönüştüğünü belirtmektedir. Ayrıca Hakas Türkçesinde **ağak* > *azak* dönüşümünün var olması **d* > *z* dönüşümüne işaret etmektedir. Hakas. *azak* > Çuvaş *ura* dönüşümü ise kuzeydoğu Türk lehçelerindeki

sıkça rastladığımız $z > r$ ses dönüşümüne işaret etmektedir (Menges 1944: 279) (Menges 1951: 90) (Menges 1995: 89).

Doerfer, **adək* sözünün Halaç Türkçesinde *hadək* şeklinde tespit etmiş fakat daha doğru şeklin *äyak* < Tü. *adək* olduğunu ve ana Türkçeden gelen /-d-/ sesinin korunduğu belirtmiştir. (Doerfer 1970: 26).

2. **adək* Kullanım Alanı

MŞ 18 yüzün ve elin ve **ayağın** şovuk şuyıla yuyalar

MŞ 23 eger burunı çok kınanasa yüzün ve elin **ayağın** kıtı şovuk şuyıla yuyalar ve kâfûrıla gül şuyun yıyladalar ve alnına tâze hıyâr kıabın ve nilûfer yaprağın ve kıarpuz uralar

MŞ 134 bu ilet kıış güninde olsa iki **ayağın** dizine degin ıssı şu içine kıoya

TTS I 291 Bir **ayağ** üzre durur ha hu deyü
Yana yana derd ile yahu deyü

TTS I 291 Ol dem erişti ki meyhane gibi zeynola bağ
Bir **ayağ** evde olup bağda ola bir **ayağ**

TTS I 291 Girüp meydan-ı aşk içre başı top eyleyen gelsün
Ayağ yerine başını o meydana koyan gelsün

TTS I 291 Ol zaifi yanımdan eyleme dūr
Ayağ altında koma nite ki mūr

TTS I 291 Dahi kırk **ayağ** olsun nerdübanı
Delim tertip ile düzsünler anı

TS 167 İskemlenin bir **ayağı** kırık. Bu köprünün dört **ayağı** var

TS 167 Mânicilerin kafa yormadan buldukları **ayaklar** Cenap'ı şaşkınlıktan şaşkınlığa sürükler

TS 167 Derken balıkçı öfkeyle **ayağa** fırladı, kafese kapatılmış bir kaplan gibi dolandı güvertede.

TS 167 O gün yer yerinden oynadı, bütün İstanbul'a **ayağa** kalkmıştı

TS 167 **Ayağı** buraya alışmasın, sonra yabancı misafirler varken de gelir, beni rezil eder

TS 167 Ara sıra ötekinin berikinin **ayağına** ip takmaktan başka konuşacak lakırtıları olmazdı

TS 167 Sandılar ki ihtiyar bahçıvan, paçaları sıvayacak, yeğenine Rabia'yı almak için paşanın **ayaklarına** kapanacak.

TS 167 **Ayağınızı** denk alıp, bu sorunu bir an evvel çözümlenizi istiyorum

TS 167 Hatta vekilin bile **ayağını** kendisinin kaydırıldığını iddia ediyor

TS 167 Halep'ten İstanbul'a döndüğü gün **ayağının** tozu ile devrin padişahını görmeye gitmişti

TS 167 **Ayağınızın** türabıyım, çakeriniz efendimizi dünyada bırakmam

TS 167 **Arkasını** dönerek sandalyesini muavinin tarafına çevirdi ve **ayak ayak** üstüne attı

TS 167 Köy evinin içine **ayak** basar basmaz, elbette bir saman ve hafif tezek kokusu duyulur

TS 167 Bu şehirde akşama doğru / İçime korku / **Ayaklarım** kara su iner

TS 167 Onları uyandırmaktan korkar gibi **ayaklarının** ucuna basarak odadan çıktı

TS 167 Mânicilerden biri 'gülerler' diye bir **ayak** tutar, ona biri karşılık verir.

SFA-1 Voli yerinin çakılında önce **ayak** sesleri, sonra denizde ve karada insan sesleri.

SFA-1 Denize çok yakınım; biraz uzatsam **ayaklarım** degecek.

SFA-2 Etrafına **yalmayak** çocuklar toplanmıştı.

SFA-2 Sokağa çıktığımız zaman benim de **ayakta** duracak halim yoktu, onun da.

SFA-2 Onların **ayak** seslerini hâlâ duyuyoruz.

HEA-1 Kimileri şişman, karnı dışarıya fırlamış, enseleri okkalı, gözler fırlak, yeni zamana **ayak** uydurmağa çalışan yaşları ilerlemiş adamlar.

HEA-1 Babam Doğu'daki sonsuz **ayaklanmalardan** birinde şehit olmuştu.

HEA-1 Kapıdan içeriye **ayak** atar atmaz gözlerin dişi yaratıklar, özellikle daktilolar arıyordu.

HEA-2 Sonra beni takdim etti ve **ayakta** biraz konuştuk.

HEA-2 **Ayaklarını** sallayarak hayvanın üstünde sessizce gidiyor, sabahı seyrediyordu.

HEA-2 **Yalmayak** genç kızlar atının dizginini yakalamış, kimi mahmuzuna dayanmış, yüzlerini ona emniyetle, muhabbetle çevirmişler, tehlikesiz ve dost, hepsi bir ağızdan konuşuyor.

HEA-3 O, **ayakta** dikilmiş titrerken hiç bakmıyordum.

HEA-3 **Ayakta** durabilecek bir memleket, bir vatan, önce ana topraklarında âsıl memleketin sahiplerinin servet ve saadetini, bayındır evlerini kurmak zorundaydı.

HEA-4 Seninle gelen yolcular sağlam **ayakkabı** değilmiş, babam onları tanıdı.

HEA-4 Hem herifin ayağında, renkleri kalmamış olmasına rağmen vaktiyle epeyce pahalı **ayakkabıları** varken, neden karısını **yalmayak** yürütmüş?

HEA-6 Çünkü yeni dünya sıkı bir **ayakkabı** gibi ruhumuzu sıkıyor, ruhumuza uymuyor.

HEA-9 Uzun günün çalışmasından bitap, ihtiyar kadının odasına gelir, arkasını sedire dayar, **ayaklarını** uzatır, elinde tefi, tatlı sesi, şarkıdan şarkıya atlardı.

HEA-9 Rabia yukarıya çıkarken ayakları geri geri gidiyordu.

HEA-9 Arkasında ayak sesi duyunca birdenbire döndü ve Rabia orta yaşlı bir cüce ile burun buruna geldi.

UK 21 **ayak** geçrimää deyni demir özengeylän

UK 21 hepsi adamlar şindän şalvar taşısınnar, deri kuşaklan baalı belindän, kara yüsek kalpak başlarına kara deridän uzun **ayakkabı** giysinnär

UK 37 çek benim **ayak** kaplarımı

UK 49 kalanı durärlar **ayakça** hanın iki tarafında hem ardında

UK 50 kollarnı, **ayaklarını** saurtmaa

UK 50 bugacılar da - geniş arkalı, kalın kollu hem **ayaklı** hem **ayaklı** kavi adamnar, belädän çıplak, boynularında asılı kemik - diş muskalar

UK 50 da şansora dirişmek enselerde ay: hem geriki **ayaklarda**

UK 61 **ayakça** durabilsin

UK 122 kalkıp **ayakça** derin ürek acısınnan deer yavaş:

UK 140 yaklaşıp çözdü onun **ayaklarını**, ellerni

UK 172 işidiler sal beygirlerin **ayakları** hem burnuları

UK 216 onun **ayaklarına**, ellerne

GTA 232 [dɑ bɨx ʼta: **ɑʼja:** kɑʼdi ʼbʲrɑʃtʃik kiʼsɑ]

GTA 185 [**ɑjɑkʰɑrʲnɑ** jellərɪʼnɛ enʼsɛx kɑktʲʰɑx]

ADİL I 67 Təkərlərin səsi, atların **ayaglarının** tappılısı meşälərə säs salırdı

ADİL I 67 äлиндä tilov, başında säbät şlyapa, **ayağında** brezent şalvar vä köynäk Ehmädibigäm gälir

ADİL I 67 Üç **ayag** aralığı var. Stolların arası beş ayagdır.

ADİL I 67 Säfär, goşun **ayağı** ilä getcäk, geç olacag, Mustafa han kändläri çalıb-çapıb gaçacag, gäl çaparag gädäk

ADİL I 68 Çitin arşınını bir şahıdan, .. ay - ulduzu iki abbasıdan, mähmäri on şahıdan vä galan malı da bu **ayagdan** giymät edirler

ADİL II 115 bäʼzän Dilşad hanım üzügöylü uzanıb, dirseklerini yerä goyarag çayı nälbäki ile içer vä **ayaglarını** pat-pat yerä döyerdi

TDS 61 **Ayagı** ulı sığanın geer, ayagı kiçi söenin

TDS 61 Baş ulusu – dövlet, **ayak** ulusu – mähnet

TDS 61 Gış paslınıñ ayagı ayaklanışı, şu gün hem soñkı günlerden biridi

3. Anlam Olayları Bakımından **adək*

Tenişev, Türk Dili kaynaklarında **adək* teriminin şu anlamlarda kullanıldığını tespit etmiştir (1997: 288):

1) ‘Ayak’. Tüm tarihsel kaynaklarda görülür.

2) ‘Bütün bacak’. Güney-batı: Tat. Başkurt Karaim Nogay Karakalpak Kaz.

Özb. Hakas. Yak. Çuv. ‘bacak’.

3) ‘Son, aşağı, alt kısım (> nehrin alt kısmı)’. TTü. Azb. Trkm ‘nehrin ayağı,

nehrin alt kısmı’; Karaçay-Malkar Nogay Karakalpak Kaz. Kır. Altay ‘nehrin alt kısmı’; Özb. Uyg. Hakas. Tuv. ‘nehrin alt kısmı’.

4) ‘Bir nesnenin ayağı’ Güney-batı: Karaim Kumuk Karaçay-Malkar Tat.

Nogay Özb. Uyg. Hakas. Yak ‘bir nesnenin ayağı’.

Bu anlamlar içerisinde **adək* sözünün ‘bütün bacak’ için kullanımı bütün yerine parça kullanımı gösterdiğinden metonimi ortaya çıkarır. Bu sözü ‘son, aşağı, bir nesnenin ayağı’ gibi anlamlar ise benzetmeye dayalı metaforik anlamlardır.

Tenişev, Eski Türk Dilinden günümüze **bu:t* ‘bacak’ sözü ile **adək* ‘ayak’ sözünün kullanımları ile ilgili olarak Altay Tuv. Tofa, **adək* teriminin organ adı

olarak görevini yitirdiğini ve sadece metaforik anlamda ‘bir şeyin sonu, alt kısmı’ olarak varlığını sürdürdüğünü, **bu:t* ‘bacak’ anlamında kullanılmaya devam ettiğini, Tat. Başkurt, Karaim, Nogay, Karakalpak, Kaz. Hakas. Yak. lehçelerinde **bu:t* sözünün ‘bacağın üst kısmı’ anlamında, **aδak* sözünün ise ‘bacağın tümü’ anlamında kullanıldığını, Çuvaş Türkçesinde **bu:t* teriminin kaybolduğu, **aδak* sözünün ise ‘ayağın tümü’ anlamında kullanıldığını belirtmiştir (1997: 288). Burada aslında Tenişev birçok lehçedeki bütün yerine parça kullanımına dikkati çekmiş olmaktadır.

Fonksiyonel olarak baktığımızda, **aδak* ‘insanın dik durmasını sağlayan organdır’. Metaforik kullanımlarına baktığımızda, cansız nesnelere dik durmasını sağlayan veya temeli olan birçok şeye de *ayak* denir: *masa ayağı*, *sandalye ayağı*, *kadeh ayağı*. Burada da bir metafor vardır.

Modern Türkiye Türkçesinde *ayak bas-* ‘bir yere varmak, ulaşmak’, *ayak sür-* ‘verilen bir işi ağırdan almak’, *ayak uydur-* ‘yürüyüşte adım atışını başkalarınınkine uydurmak’, *ayağını denk al-* ‘başkalarının kendisine yapması ihtimali bulunan kötülöklere karşı uyanık davranmak’, *ayağını kaydır-* ‘bir yolunu bulup birini işinden veya görevinden uzaklaştırmak’, *ayağını yorganına göre uzat-* ‘giderini gelirin uydurmak’ *ayakta kal-* ‘oturacak yer bulamamak; yıkılmamak, çökmemek’, *ayakta tut-* ‘bir şeyin sürekliliğini sağlamak’ ve Gagauz Türkçesinde *ayak ucunda gez-* ‘sessiz yürümek’, *ayaklar altında dolaş-* ‘engel olmak’, *ayakta dur-* ‘güçlü olmak’, *ayak izinden git-* ‘takip etmek’ gibi kullanımlar dikkat çekicidir.

4. Meronim Olarak **aδak*

Anatomik anlamında **aδak* sözü, *bacak* sözünün hem nesne : parça hem de alan : mekân ilgisi sergileyen meronimidir. Ayrıca **ta:pan* ve **topuk* sözleri **aδak*

sözünün özellikle alan : mekân ilişkisi gösteren meronimleridir. Diğer yandan *ärnek, *parnak sözleri *adak sözcüğünün nesne : parça ilişkisi gösteren meronimidir. *siyök, *kemük, *damor, *teri sözleri de *adak sözünün nesne : madde ilişkisi gösteren meronimleridir.

NESNE : PARÇA	<i>bacak : *adak</i> <i>*adak : *ärnek, *parnak</i>
ALAN : MEKÂN	<i>bacak : *adak</i> <i>*adak : *ta:pan, *topuk</i>
NESNE : MADDE	<i>*adak : *siyök, *kemük, *damor, *teri</i>

2.2.26. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde TABAN

‘taban’ Lat. *solea*, İng. *sole*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan TABAN kavramını karşılayan sözcükler bir tek Proto-Türkçe **ta:pan* sözcüğüne dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.2.26.1. **ta:pan*

Proto-Tü. **ta:pan* (Tenişev 1997: 289); Proto-Ogur **ta:pan*; Proto-Oguz **ta:pan*;
İslami ç.: xi. yy. **Krh.** *taban* (DLT I 400; 405, 3); **Harezmi ç.** xiv. yy. *taban* (KE II: 586); **EKıp.** *ökşe, ökşem* ‘ökçe, taban’ (KTS: 210), *taban* ‘taban, ayak tabanı’ (KTS: 257); **Doğu Tü.:** xv. yy. *taban* (Sngl 151r. 128); **Batı Tü.** xiii. – xix. yy. *kaluça* ‘taban’ (YTS: 123); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *taban* ‘1. Ayağın alt yüzü, aya 2. Üstü kapalı bir yerin gezinilen, ayakla basılan yüzü, tavan karşısı 3. Ayakkabının alt bölümü 4. Kaide 5. Bir şeyin en alt bölümü 6. Değerlendirmede en alt derece 7. Bir toplumu, bir kuruluşu oluşturan, yönetime katılmadan etkili olan kitle 8. Temel 9. (coğ.) Bir ırmağın en derin olan orta yeri 10. (*denizcilik*) Dikey duran direk, çubuk, seren vb.nin alt bölümü 11. (*matematik*) Bir cismin veya bir biçimin yüksekliğini ölçmek için aşağıdan yukarıya doğru başlama noktası olarak alınan yüzey veya çizgi, kaide 12. (*matematik*) Üslü sayılarda kuvveti alınan sayı: 53 anlatımında 3 rakamı üstür, 5 ise tabandır 13. (*halk.*) Tarlanın düz ve verimli kesimi 14. (*eski*) Kılıç vb. yapımında kullanılan iyi cins demir’ (TS 2106), *çığnak, çığnağ, çığnek* ‘ayak altı, çok çığnenen yer’ (-Es.; -Çr.; -Sm.; -Or.; -Tr.; -Gm.; -Ar.; -Eze.; -Kn.; -Ada.) (DS III: 1163), *daban* ‘ayağın altı, taban’ (-Uş.; -Isp.; -Brd.) (DS IV: 1313); **Gag.** *taban* ‘1. Ayak tabanı, ayakkabı tabanı 2. Dağ eteği 3. Kızağın kayışı’

(GS 455); **Azb.** *daban* (ATS: 217), *daban* ‘1. İnsan ve hayvan ayağının dal kısmı 2. Ayağa giyilen şeylerin arka kısmı 3. (*halk.*) Bir taban kadar olan uzunluk 4. (*halk.*) Defa, kere 5. Bak. **ayag** 9. anlamda 6. (*mahallî*) Değirmenin üst taşını yukarı kaldırmak için direklerden yapılan kurgu’ (ADİL II 8); **Trkm.** *daban* ‘1. Ayağın bütün olarak aşağı kısmı 2. Ökçe ve ökçenin aşağı 3. Ayağın genişliği ve uzunluğu ile ilgili bir ölçek’ (TDS 233); **Güney-Doğu:** YUyg. *tapan*, Özb. *taban*, SUyg. *tavan*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. *taban*, Kumuk *taban*, Karaçay-Malkar *taban*, Tat. *taban*, Başk. *taban*, Kaz. *taban*, Kırg *taman*, Nogay *taban*, Karakalpak *taban*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *taman*, Tuva *davan*, Hakas *taban*, Tofa *daman*; **Çuvaş:** *tuban* (Tenişev 1997: 289)

1. **ta:pan* Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, **ta:pan* sözünün temel anlamını ‘ayağın tabanı’ olarak vermiş ve tüm modern Türk lehçelerinde aynı anlamda ve bazı metaforik varyantlarla mevcut olduğunu belirtmiştir (EDT 441b).

Tenişev, Altay *tavaş*, Hakas *tamas* ‘hayvan pençesi’, Çulım *tavaç*, Şor *tamaş* ‘el ayası’ gibi etimolojik açıdan benzer sözcükleri örnek vermiştir. Altay dillerinden paraleller olarak Moğ. **tabag* ‘taban’ sözlerini örnek göstererek, Saha Türkçesindeki *tabagay* ve Tuva Türkçesindeki *tavaŋgay* şekillerinin büyük ihtimalle Moğolcadan alıntı olduğunu belirtmiştir (1997: 289).

2. **ta:pan* Kullanım Alanı

MŞ 98 buğūr-ı Meryem ki Türkce **deve tabanı** dërler anı talağ üzerine yaqu eyleseler fâyide kıla

HEA-1 Artık bir gece önceki kalabık, **tabansız**, hatta hasta görünen adama hiç benzemiyordu.

HEA-2 Beni Ankara’ya iletin, **tabanımı** öpem, tohtora di, beri Ankaraya iletin?

HEA-3 **Tabanları** parça parça olmuş, bu zavallı ayaklara kendimden geçerek saygıyla bakıyorum.

HEA-3 Çıplak ayağını ikide birde dizinin üstüne koyuyor, **tabanında** biriken topraklar parmaklarının arasında katılaştan çamurları ellerinin turnaklarıyla ayıklıyor ve benimle konuşuyor.

HEA-3 Nasırlı ellerinle, patlak **tabanlarınla**, hasretten lime lime olmuş zavallı kalbinle oynayanlar cezalarını buldular.

HEA-4 **Tabanları** dar, yukarıya doğru geniş ayakların kınalı parmakları garip renkli iki yaprak gibi açılıyor.

HEA-4 Şaban'ın nasırlı **tabanları** çam iğnelerini çatırdatarak uzaklaşırken Mürsel Hanife'ye seslendi.

HEA-9 Kaç defa: “Hilmi'nin Genç Türk olduğunu görsem, **tabanlarını** didik didik edecek bir falakaya çeker, sonra Fizana sürerim” demişti.

ADİL II 8 Çoh gâzmâkdân **dabanlarım** sızıldayır

ADİL II 8 Gârânfil hala corabların ikisinin dâ **dabanımı** tohuyub kâsdi

ADİL II 8 Dilânçi ayağına **dabanları** yatırılıb äyilmiş bir kişi başmağı geymişdi

TDS 233 Daga çıksañ hem, **dabanıyı** gözlep gez

TDS 233 Ayaklarınıñ bolsa dabanları kirden cayrık-cayrık, her cayrığında guş guzlamaylıdı

TDS 233 Bibinin adı tutıldı velin, edil **dabanına** köz basılan yalı boldı

3. Anlam Olayları Bakımından **ta:pan*

Tenişev, Türk Dili kaynaklarında **ta:pan* sözünün şu anlamlarda kullanıldığını tespit etmiştir (1997: 289):

1) ‘Ayak tabanı (insan ve hayvan)’. Tuv. dışında tüm dillerde vardır. Çağ. Azb. Kumuk. Karaçay-Malkar, Özb. Uyg. SUyg. ‘topuk’. Çuv - ‘aya’. Tuv. ‘insan ayağı, uzuv’.

2) Ayak tabanına yakın olan nesnelere metaforik anlama taşınması: ‘ayakkabı tabanı, üzengi tabanı ve benzeri’ - Tuv. dışında tüm kaynaklarda vardır.

3) ‘Kızağın kayışları, tabanı’ Gag. Başkurt, Alt. Hakas. Çuv.; Azb. Uyg. ‘tekerlek tabanı’.

Tenişev, sadece ikinci anlamı metaforik olarak belirtmekle birlikte aslında üçüncü anlam da metaforik olmaktadır.

**ta:pan* sözünün ‘insan ayak tabanı’ anlamı dışında hayvan ile ilgili olan anlamlar metonimiktir, bunun dışındaki bütün diğer anlamlar benzetmeye dayalı olduğundan metaforiktir.

4. Meronim Olarak **ta:pan*

Anatomik anlamında **ta:pan* sözü, **adaḱ* sözünün alan : mekân ilgisi sergileyen meronimidir.

ALAN : MEKÂN	<i>*adaḱ</i> : <i>*ta:pan</i>
--------------	-------------------------------

2.2.27. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde TOPUK

‘topuk’ Lat. *os calx*, İng. *heel, calcaneus*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan TOPUK kavramını karşılayan sözcükler Proto-Türkçe **topuk*, ve **ögçe* sözcüklerine dayanıldığını kanaatindeyiz.

Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.2.27.1. **topuk*

Proto-Tü. **topuk* (Tenişev 1997: 286); Proto-Ogur **topuk*; Proto-Oguz **topuk*;
Bud.Tü.ç. *topik* (TT VII); **İslami ç.**: xi. yy. **Krh.** *aşuk* ‘insanın topuk kemiği’ (DLT I: 66), *topik* ‘topuk’ (DLT IV: 640); **Harezmi ç.** xiv. yy. *topuḳ* (KE II: 643); **EKıp.** *aşık* ‘topuk kemiği, aşık’ (KTS: 14), *dopuḳ* (KTS: 64); **Batı Tü.** xv. yy. *topuk* (CH I: 361), *topuḳ* (DK II: 292); xiii. – xix. yy. *topuk* ‘topuk’ (TTS V 3827); **Modern Tü.:**
Güney-Batı (Oğuz): TTü. *topuk* ‘1. Ayağın yuvarlakça olan alt bölümü 2. Ökçe 3. (*madencilik*) Belli bir amaçla kazılmaksızın asıl yerinde bırakılan kömür bloku veya cevher kütlesi’ (TS 2239), *gırcık, gırcık* ‘incik kemiği, topuk’ (-Ezm.) (DS VI: 2054), *goççık, gocık* ‘topuk’ (*Arapkir -Ml.) (DS VI: 2091), *ineçik* ‘topuk’ (Karaçay-Malkar -To.) (DS VII: 2540), *komuk* ‘topuk kemiği’ (-Ist.) (DS VIII: 2914), *kuru şemik* ‘topuk kemiği’ (-Brd.) (DS VIII: 3012), *mine* ‘incik kemiği’ (Kalkan -Kü.) (DS IX: 3200), *şırnak* ‘topuk’ (*Dört Yol -Hat.) (DS X: 3773), *toppuh* ‘topuk’ (Çarıkçı *İğdir -Kr.) (DS X: 3964), *topur* ‘topuk’ (*Mersin, *Tarsus -İç.) (DS X: 3965); **Gag.** *topuk* (KGRL 58), *topuk* ‘topuk’ (GS 474); **Azb.** *topuḡ* (ATS 1145), *topug* ‘Ayakta: baldır kemikleri ile ayak kemiklerinin birleştiği yerde yanlara çıkan oynak’ (ADİL IV 198); **Trkm.** *ökce* (RLT: 163), *topuk* ‘ökçe ile incik kemiğinin birleştiği yerinde iki tarafta duran kemik’ (TDS 655); **Güney-Doğu:** YUyg. *topuk, tobuk*, Özb. *tupik*, SUyg. *to:k*;

Kuzey-batı (Kıpçak): Karay. *tobuk*, Kumuk *tobuk*, Karaçay-Malkar *tobuk*, Tat. *tubuk*, Başk. *tubuk*, Kaz. *tobık*, Kırg *topuk*, *tomuk*, Nogay *tobık*, Karakalpak *tobık*;

Kuzey-doğu (Sibirya): Altay *topuk*, *tomuk*, Tuva *dovuk*, Hakas *tomih*, *tomih*, Yakut *tobuk* (Tenişev 1997: 286)

1. **topuk* Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev, Clauson'un iddia ettiği gibi bu sözün, **top* terimi ile bir ilişkisinin tespit edilemediğini belirterek Altay dillerinden şu paralelleri vermiştir: Proto-Altay **t'op' i-* 'dizkapağı': Proto-Mançu-Tunguz **tof-gi-*: Evenk *tuv-nu-ken* 'baldır, incik', Udmurt *tokpugu* 'el ve kol kemiklerinde çıkıntılar', Mançu *tobgia* 'dizkapağı'; Moğ. **toyi-g* < **tobig* 'dizkapağı', Kalımık *tög*, *töŋ*, Buryat *toyn* (1997: 286).

Doerfer, **topuk* sözünün Halaç Türkçesinde *topok* veya *toppok* şeklinde 'ayak bileği kemiği' anlamıyla tespit etmiştir (Doerfer 1970: 27).

2. **topuk* Kullanım Alanı

MŞ 128 yan başında sızlaya tã **topuğa** degin 'ilacı budur

TTS V 3827 Biz **topuk** çalmada siz zevk u safada her şep

Kaldırıp kâ^c b-ı muhanna gini cam-ı bade

TTS V 3827 El-medeş: Devenin bilekçelerinin iç yüzleri yürürken biri birine carpmak cihetiyle **topuk** çalmağa denir.

TS 2239 **Topuklarına** kadar uzun saçları vardı

TS 2239 Sıska kız, alışık olmadığı yüksek **topuklarla** yürümeye çalışıyordu

SFA-2 İstanbul'a geldiği zaman sırtında Anadolu'nun donuk sarısı, donuk kırmızısı, donuk turuncusu, can alıcı yeşili birbirine fazla gösteriş etmeden göz almadan vücuda sarılıveren bir gömleği, başında canlı kırmızı, yeşil oyalı siyah bir krep, belinde etekleri **topuklarını** döven pamuklu pazenden bir fistanı vardı.

HEA-3 Ayaklarına **topukları** yaldızlı, sırma işlemeli terlikler, sırma saçlarını örsünler diye teller gönderdim.

HEA-3 Bütün pehlivanlardan o, bir baş uzundu, ince, kuvvetli boynundan **topuklarına** kadar bir tutam fazla et görülüyor, düzgün ve ahenkli bir adale silsilesi birbirine giriyordu.

HEA-4 Saçları **topuklarında**, kadınla beraber, evin üstündeki balkona bir başka asma merdivenden çıktılar.

ADİL IV 198 Avtor äsärinin başlangıcında yazır ki, gızın uzun saçları **topuguna** deyirdi

TDS 655 Toyda **topuk** etmez, sadakada san

TDS 655 Kenarınıñ bir neçe erleri **topugından** yökarı çıkmayar
TNAS 12 Aç deyip aşık etini iyime, dok deyip **topuk** etini goyma (Aşukluğunun
etini ajam bolsañ iyime, topuk etini dokam bolsañ goyma).
TNAS 103 Daldan zıñılan daş **topuga** deger.

3. Anlam Olayları Bakımından *topuk

Tenişev Türk Dili kaynaklarında *topuk sözün şu anlamlarını tespit etmiştir (1997:
286):

- 1) ‘Ayak bileği, baldır’. EUyg. Krh-Uyg. Orta-Kıp. Çağ., Güney-Batı Türk lehçeleri, Karaim, Tat. Nogay, Karakalpak, Kır. Alt. Özb. Uyg. Hakas.
- 2) ‘Dizkapağı’. Nogay, Kaz. Kır. Alt. Uyg. SUyg. Hakas. Tuv.
- 3) ‘Diz’. Kumuk, Karaçay-Maklar, Tat. Başkurt, Yak.

Bu anlamlar içerisinde ‘ayak bileği’ ve ‘baldır’ anlamları bütün yerine kullanımını gösterdiğinden metonimik anlamlardır. ‘Diz kapağı’ ve ‘diz’ anlamlarının ise benzetmeye dayalı olma ihtimali oldukça güçlüdür.

4. Meronim Olarak *topuk

Anatomik anlamında *topuk sözü, *adak sözünün nesne : parça ve alan : mekân ilgileri sergileyen meronimidir. *kemük, *teri sözleri de *topuk sözünün nesne : madde ilişkisi gösteren meronimleridir.

NESNE : PARÇA	*adak : *topuk
ALAN : MEKÂN	*adak : *topuk
NESNE : MADDE	*topuk : *kemük, *teri

2.2.27.2. *ögçe

Proto-Tü. *ögçe (Tenişev 1997: 289); Proto-Ogur *ögçe; Proto-Oguz *ögçe;
Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü. ökçe ‘1. Ayakkabı altının topuğa rastlayan yüksek bölümü, topuk 2. Topuğun arka bölümü 3. (*halk.*) Saban demirinin geçtiği ağaç parçası’ (TS 1721); **Gag.** yökçe; **Azb.** ökçe (ATS 943), ökcä ‘Ayakkabı altının topuk altına düşen aşağı kısmı; taban’ (ADİL III 463); **Trkm.** ökce; **Güney-Doğu:** YUyg. ökçe, Özb. okçä; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. ökçe, Tat. ükçä, Başk. üksä, Kaz. ökşe, Kırg. ökçö, Nogay ökşe, Karakalpak ökşe; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Tuva e:dzek, Hakas edzek (Tenişev 1997: 289)

1. *ögçe Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev, bu sözün Çağ. ök ‘destek, dayanak’ sözü ile ilgili olmadığını öne sürerek Altay dillerinden şu paraleli örnek vermektedir: Proto-Mançu-Tunguz *feki- ‘ayakla vurmak, basmak’ (1997: 289).

2. *ögçe Kullanım Alanı

TS 1721 **Ökçesi** yenmiş ayakkabıların üstünde çamurlu paçaları lime lime sarkıyordu

HEA-2 Ne genç, ne pembe dudaklı, ateşin gözlü talebeler, ne uzun **ökçeli** zarif muallimler vardır.

HEA-2 Hamal ile genç Münevverin, Karagümrüklü işçi İstanbullu kadınla yüksek **ökçeli** süslü kadının omuz omuza, yüz yüze geldiği bir gündü.

HEA-3 Ayağında **ökçesiz** uzun potinler, arkasında bol kısa bir yeldirme, başında beyaz bir örtü, Süleyman'la beraber çiftliğin her tarafında görünüyordu.

HEA-4 Nazire hepsine karışıyor, bilmece gibi lâflar ediyor, parmakları mütemadiyen saçlarını düzeltiyor, yüksek **ökçelerini** yere vurarak, hep kendi dediklerini dinletmek istiyordu.

HEA-6 Arkasında uzun siyah bir esvap aykklarında **ökçesiz** erkek iskarpinleri.

HEA-9 Karşılarında, uzun **ökçelerinin** üstünde yalpa vurur gibi yürüyen, iki genç kadın onlara yaklaştı.

3. Anlam Olayları Bakımından *ögçe

Tenişev, *ögçe sözünün Türk Dili metinlerinde genel olarak ‘topuk’ anlamında kullanıldığını belirtmekle birlikte, ‘ayakkabı topuğu, ayakkabının arka kısmı’ anlamına da oldukça sık rastlandığını ifade etmiştir.

*ögçe sözünün temel anlamının organ adı olması durumunda ayakkabı ile ilgili kullanım ise metonimik bir unsurun metaforik olarak kullanımudur.

4. Meronim Olarak *ögçe

*ögçe sözü ‘insan topuğu’ anlamında kullanıldığı takdirde *adağ sözünün nesne : parça ve alan : mekân ilgileri sergileyen meronimi olur.

NESNE : PARÇA	*adağ : *ögçe
ALAN : MEKÂN	*adağ : *ögçe

2.3 İç Organlar

Bu bölümde biz, insanın vücudunun iç organlarının etimolojik, leksikal, semantik ve mereolojik incelemesine yer vereceğiz. İncelememiz, şu kavramları içine alacak:

KALP, AKCİĞER, KARIN, MİDE, BÖBREK, KARACİĞER, BAĞIRSAK, DALAK, GÖBEK.

2.3.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KALP

‘kalp’ Lat. *cor* İng. *heart*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan KALP kavramını karşılayan sözcükler bir tek Proto-Türkçe **yürek* sözcüğüne dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.3.1.1. **yürek*

Proto-Tü. **yürek* (Tenişev 1997: 276); Proto-Ogur **yürek*; Proto-Oguz **yürek*;
KökTü. viii. yy. *köñülteki: savımın* ‘aklımdaki sözler’ (KT. Gün. 12); **Bud.Tü.ç.** *köñülimin yürekimin ertinü tepretdi titretti* ‘aklımı ürpertti kalbimi titretti’ (TT X 451), *yavlak sakınç köñülünde yaşuru* ‘aklında kötü düşünceleri saklarken’ (U II 23, 12-13), *yüräk* (EUTS 307); **İslami ç.** xi. yy. **Krh.** *yürek* ‘yürek, kalp’ (DLT III: 18), *yardı: meniñ yürek* ‘kalbimi yardı’ (DLT III 18); **Harezm ç.** xiv. yy. *iç* ‘iç, içeri; kalp, gönül’ (KE II: 259), *yürek* (KE II: 751), *yürek* (NF III: 492); **EKıp.** *yürek* ‘yürek, kalp’ (KTS: 333); **MKıp.** xiv. yy. *yü:rek* ‘kalp’ (Kİ 93); **Doğu Tü.:** xv. yy. *köñül kalış* ‘gönül yorgunluğu, endişe’ (Sngl. 310r. 22), *yürek* ‘kalp’ (Sngl. 342v. 5); **Batı Tü.** xiv. yy. *yürek* (EM: 199), xv. yy. *yürek* (MŞ: 19), *yürek* (CH I: 438), *yürek* (DK II: 343); xiii. – xix. yy. *yürek* ‘1. Mide 2. Cesaret’ (TTS VI 4768); **Modern Tü.:** **Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *yürek* ‘1. Kalp 2. Bir kimsenin ruhsal yönü, gönül 3.

Kupa 4. (*mec.*) Herhangi bir şeyden çekinmeme, korkmama, yüreklilik, korkusuzluk, cesaret 5. (*mec.*) Acıma duygusu 6. (*halk.*) Mide, karın, iç' (TS 2481), *bödek, böğrek* 'yürek, iç organlar' (-Çkr.; Kızılelma *Bartın -Zn.) (DS II: 757), *ciğerevi* 'kalp' (-Isp.; -Ist.; -Ant.) (DS III: 962), *dalaz* 'kalp' (-Af. ve çevresi) 'sıkıntı' *Bu çocuklar ruhuma dalaz veriyor* (Beydağ -Nğ.) (DS IV: 1339), *dede, dide* 'kalp, yürek' *Keçinin dedesini bize yollayın* (-Af.; -Isp.; -Brd.) (DS IV: 1396), *fehr* 'kalp, yürek' *Fehrim kırıldı* (-Kü.) (DS V: 1840), *hiçin* 'yürek' (Kadıçiftliği *Yalova -Ist.) (DS VII: 2383), *kazav* 'ciğer, yürek' *Kazav yok ki herifte* (Babık *Pütürge -Ml.) (DS VIII: 2711), *kursak* 'yürek, kalp' (-Mn.; -Ama; -Gaz.; -Kn.; -İç.; -Ant.) (DS VIII: 3009), *üreh, ürek* 'yürek' (Karakoyunlu *İğdır, Koyundere *Ahıska -Kr.) (DS XI: 4068), *öğsüsçe* 'yürek, kalp' (Kavaklıdere -Mğ.) (DS IX: 3319), *örek* 'yürek' (-Bt.) (DS IX: 3344), *öt* 'yürek, kalp' (*Sungurlu -Çr.) (DS IX: 3356), *sağır* 'kalp, battal' (*Mudanya -Brs.) (DS X: 3513), *süldürmen* 'kalp' (Elmacık -Brd.) (DS X: 3707), *süleymen* 'yürek' (*Ayaş köyleri -Ank.) (DS X: 3708); **Gag.** *yürek* '1. Kalp, insan ruhu 2. Mide' (GS 489); **Azb.** *ürek* (ATS: 1177), *üräk* '1. İnsanda kan dolaşımının göğüs boşluğunun sol tarafında yerleşen merkezi organ: kalp 2. (*mec.*) Bu organ insanın his, heyecan, ruh hali, duygu sembolü gibi 3. (*mec.*) Bak. *gälb* 2. anlamında, fitne 4. (*mec.*) Cesaret, hüner 5. *üräyindän* şeklinde *zarf* - istediği gibi 6. *üräklä* şeklinde *zarf* - 1) korkmadan, çekinmeden, ihtiyat etmeden, hünerle, cesaretle 2) Hevesle, yürekten can ve gönülden' (ADİL IV 252 - 253); **Trkm.** *yürek* (RLT: 178), *yürek* '1. Kalp 2. Bir yerin veya bir zatın esası, merkezi 3. Güç, kuvvet, gayret 4. Adamın duygu, tesiri, keyfini taşıyan organın sembolü' (TDS 357); **Güney-Doğu:** YUyg. *yürek*, Özb. *yürek*, SUyg. *yörek*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Kumuk *yürek*, Tat. *yüräk*, Başk.

yüräk, Kaz. *jürek*, Kırg *jürök*, Karakalpak *jürek*; **Kuzey-doğu (Sibirya)**: Tuva *çürek*, Yakut *sürah*; **Çuvaş**: *çere* (Tenişev 1997: 276)

1. **yürek* Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson'a göre **yürek* sözü tarihsel ve modern Türk lehçelerinde organ adı 'kalp' anlamında kullanılmakla birlikte az sayıda metaforik soyut kullanımlara da rastlanmaktadır (EDT 965a).

Tenişev, bu görüşe katılarak Altay dillerinden şu paralelleri vermektedir: Proto-Altay **cürke* 'yürek': Proto-Mançu-Tunguz **curga*- 'namuslu, cesur': Evenk *curri*; Moğ. **cürüken* 'yürek' (1997: 276).

2. **yürek* Kullanım Alanı

DLT I 46 **özüm** ağrıdı 'karnım ağrıdı' (öz; yürek ve karnın içindeki nesne)
DLT III 18 yardı: meniñ **yürek**
EM 199 .. ve müferrihdür, gönül açar, **yürek** ditremesine yavlağ yarar
MŞ 84 bäseliğ tamarından kan alalar ve **yürek** harâretin teskin edeler
MŞ 104 dudaklar gece yaş olup gündüz kuru olmak ve **gönül** tarlığanmak ve gece gece diş kırcıldamak
TTS VI 4768 Bulara bir sayruluk veribidi kim karınları itlak oldu, şöyle kim her birisi **yüreğün** ovar idi ta kim ol renclerden Tevrat'ı unuttular.
TTS VI 4768 Kişide kim erlik ola vü **yürek**
Ana gün ölümdür ne kaçmak gerek
TTS VI 4768 Ne zehre ile güzer edersin ve ne **yürekle** gezersin?
TTS VI 4768 Ol arada kimse ile da' va idesi **yüreğim** yoktur
TS 2481 Fazıla Hanım'ın elleri terliyor, **yüreği** sarsılıyordu
TS 2481 Ona merhume demek bile **yürek** parçalayıcı bir şeydir
TS 2481 Ayşe Hanım, kahveciden limon şekeri almış, **yürek** ferahlatır diye uzatıyor
TS 2481 Fakat sesi **kulaklara** değil, doğru **yüreğe** çarpar, **yüreğe** işlerdi
TS 2481 Çıngırağın her çekilişinde ikisinin de heyecandan **yürekləri** ağızlarına geliyor.
TS 2481 **Yüreğim boğazıma** tıkanmış bir hâlde, bu basit, bu aşağılık konuşmaları dinliyorum
TS 2481 **Yüreği** bozulanların **gözleri** karanlık koridorlara, kapılara, pencerelelere kaydı
TS 2481 Aklımıza eski günler gelince / **Yüreğimiz** cız eder
TS 2481 Bunu düşündükçe gülümser, tatlı tatlı **yüreği** çarpar, ruhunda kopan bir hamleyle örsünün üzerinde milyarlarca kıvılcım tutuştururdu
TS 2481 Yusuf bütün olayları korkuyla, **yüreği** daralarak izliyordu

TS 2481 **Yüreğim** merhametten eziliyor, dizlerim vücudumun yükü altında çökecek gibi oluyordu
TS 2481 Ne dersiniz kız bayağı hasta oldu, deniz tutmuş gibi **yüreği** kabarmaya başladı
TS 2481 Kapıda her araba durdukça **yüreğim** kalkıyordu
TS 2481 **Yüreği** kan ağlıyordu, onların şu perişan, sürüm sürüm hâllerini gördükçe...
TS 2481 Zaten kostüm meselesinden dolayı üzülen ve hırçınlaşan **yüreği** sanki bir diken yığınının sürtünür gibi kanıyordu.
TS 2481 Namazı nasıl kıldığını bilmedi, **yüreğinde** bir şeyler kaynıyordu
TS 2481 Ankara ufuklarına bakarken eskisi gibi insanın **yüreğine** gariplik çökmüyordu.
TS 2481 Zavallı adam, son nefesinde bir ekmek kadayıfı istedi; alıp yediremedim. O, **yüreğine** dert oluyor
TS 2481 Eğer bizden gizli Paris'e kaçsaydın babamın **yüreğine** inerdi
TS 2481 Adam odur ki komşusunun ineği dişi doğurdu der, **yüreğine** od düşer
TS 2481 Sanki bana herkese yaptığından fazla **yüreğini** açardı
TS 2481 Onu tanıyamamak sinsî bir korku gibi **yüreğini** kapladı
SFA-2 Kibar, iyi **yürekli**, mütevazı Muhlis bey zaten istemezdi mezar taşı.
HEA-1 Zayıf **yürekli** olan kocası bu davranışa karşı üzüldüğünü belli ederse “Elin piçine dadılık edemem!” diye adamı haşlardı.
HEA-3 O kadar gökte yerde, bu dıştaki hareketsizliğe karşılık, **yüreklere** derin ve ilâhî bir duygu ve ruh hareketi vardı.
HEA-4 Anası köyde güzelliği ile meşhur, fakat katı **yürekli** bir kadındı.
HEA-4 Bu tantanalı sözlerin **yüreken** tek hayranı Nazire idi.
HEA-6 Demek beni de kendin gibi yarım **yürekli** sanıyorsun?
HEA-6 Fakat Rauf bundan nasıl ezilir, saatlerce zamanını, **yürek** çarpıntısı içinde geçirirdi.
HEA-8 Derin değil, fakat zarif, iyi **yürekli**, biraz da şımarık olan bu kadının Numan'la ilişkisini inceliyordum.
PSE 2 Ondansora (bitkidä) göründü öbürlerin onikisinä sofrada oturaklara hem onların yüzlerine urdu onların inamasızlı için hem **yürek** çetinnii için.
PSE 4 Oda onlara dedi: ey akılsızlar hem aır-**yürekliler** inanmak için prorokların cumle söylediklerinä.
PSE 31 Benim Gökteki Bubam da sizi bölä yapacak, her herkez kendi kardaşlarınıza **yüreklarinizdän** başlamazsanız onların yanışlıklarını.
PSE 43 Seväsın Saabi Allahını bütün **yürekdän**.
PSE 59 Ve hihatçılar orada olup oturlardı hem **yüreklarinidä** düşünürlerdi ki, Neçin Bu böllä küfr söyler.
PSE 59 Neçin **yüreklarinizdä** bunları düşünürsünüz?
PSE 84 Onların gözlerini körledi hem onların **yüreklarinini** katılattı, ki gözlerinlän görmesinler hem **yüreklarinlän** anlamasınlar.
PSE 99 Amma bunları sizä söyledim için kahırlan doldu sizin **yüreklerniz**.
PSE 94 Ko sizin **üreeniz** şaşırmasın; Alaha inanın, hem Bana inanın.
UK 50 han - salt göz hem **ürek**
UK 77 çok yakındı **üreklän** kardaşına
UK 84 hep tä **üreenä** damnamıştı
UK 85 nändä senin **ürek** güllerin?
UK 95 başarısı, osa **ürek** mi tuttu bunu?

- UK 111 çetin **ürekli** adamdı
 UK 122 kalkıp ayakça derin **ürek** acısınnan deer yavaş:
 UK 142 Alinin **ürää** titredi korkudan
 UK 143 İy **ürekli** çocuksun
 UK 153 Aynä hep kitli **üreklen** yaşeer
 UK 159 Nikolçu soğuk **üreklen** itirdi kılıcını
 UK 169 kurşun **üreine** batık
 UK 172 dayanır mı **ürek**
 UK 177 ne zamandan **ürääm** yaner
 UK 210 **üreenä** bir sevinmelik damnadı
 UK 233 ateşli **üreklerlän**
 UK 244 belliydi, ani **ürekli** kız
 UK 256 Zana oturardı kitle **üreklän**
 GTA 184 [εː sa: 'bı αʔtα'him be'nım] [bı'le: rım αnı hit ʃ dı'lım ʃıɾ' ʃın nε dα
 jαkʃik'fik_cı] [sɛn ʃıɾ'sɛn be'nım y: rɛdʒi: 'mε ʃy: dɛdʒi: 'mın it ʃı'nε 'neɾdε be'nım
 dʒα'nım ku'ıtutα'ne: ʃ] [α'mın]
 ADİL IV 252 **Üräyi** olmayan adamlar onu başa düşä bilmäzlär
 ADİL IV 252 **Ürek** hesteliyi. Bibihanım elini **üreyinin** üstüne gojdu.
 ADİL IV 252 Ailädä ünsiyyät artıran, **üräkdä** munis duygular oyadan belä
 ahşamlardan sonra yuhu nä gädär şirin olardı
 ADİL IV 252 **Üräyi** olmayan adamlar onun başa düşä bilmäzlär
 ADİL IV 252 Gecä ikän bir gadının tåkbaşına ormana getmäsi böyük bir **yüräk** vä
 cäsarät istär
 ADİL IV 253 Komsomolçular ictimai väzifäyä **üräklä** yapmışdırlar
 TDS 357 Gördi ol, otlukda iki adamı, **Yüregi** gursuldep etmen çıdamı
 TNAS 26 Akıl güyç berer, güyç - **yürek**.
 TNAS 70 Batırlık bilekde däl, **yürekde**.
 TNAS 89 Bolya-da, bolyadadan, **yürekde** dert galya-da.
 TNAS 96 Çanak döwügi seolener, **yürek** döwügi eplener.
 TNAS 107 Degimsizə degim degse, bir sapar, **yüregi** jay tapmaz, gözgan tapar.
 TNAS 113 Diliñ sakası **yürekde** bolar.
 TNAS 116 Dogan - donumıñ başı, ogul (perzent) **yüregimiñ** başı.
 TNAS 155 Gara siñek haram däl, aşä düşer, **yürek** bular.
 TNAS 155 Gara **yürek** ak bolmaz.
 TNAS 184 Gulakdan giren yaman söz, **yürege** yetip buz bolar.
 TNAS 295 Saçı uzınıñ **yüregi** yuka.
 TNAS 358 Yaman dil il bozar
 Yaman **ayak** yol bozar.
 TNAS 372 Yetim oğlan **yüreksiz**, yetim guzı guyrusız.

3. Anlam Olayları Bakımından *yürek

Tenişev, tarihsel ve modern Türk lehçelerinde *yürek sözünün şu anlamlarda kullanıldığını tespit etmiştir (1997: 276):

1) ‘Kalp organı’ tüm kaynaklarda bu anlamda kullanılmaktadır. Gag. ‘karın’; TTü. ‘mide’.

2) (*metonimi*) ‘Can, cesaret, yiğitlik’ yüm tarihsel kaynaklarda vardır.

3) (*metonimi*) ‘Öfke’ Karaim.

4) (*metonimi*) ‘Gayret’ Tuv. Yak.

5) (*metonimi*) ‘Hikmet’ Tuv.

6) (*metonimi*) ‘Şevkat’ Çuv.

Metonimik anlamlar genellikle türevlerde ortaya çıkmaktadır: **yürek-lik* ‘yüreklilik’ (Yak. *sürehte:h* ‘azimli’, Çuv. *çerelle* ‘cana yakın, duyarlı’), **yürek-le-*. Tenişev’e göre cesaret ile ilgili metaforlar insanlığın çok eski dönemlerine kadar uzanmakta ve diğer yandan Çuvaş Türkçesindeki anlamlar, Türk olmayan komşu dillerden alıntı olarak yorumlanabilmektedir (1997: 276).

Tenişev, bu sözün organ adı anlamı dışındaki bütün anlamlarını metonimi olarak nitelemiştir ancak bunlar benzetme temeline de dayalı olabilen ve metonimik unsurların kullanılması ile oluşturulan metaforik anlamlardır.

Türkmen Türkçesinde kalp organının karşılığı olan *yürek* sözünün ‘organ olarak kalp’ şeklindeki birinci anlamı anatomiktir. Bunun dışında ‘bir şeyin en esas yeri, merkezi; güç, gayret; insana duyguyu bildiren organın sembolü’ (TDS: 357).

Azerbaycan Türkçesinde *ürek*, hem ‘organ adı’ hem de ‘insanın his, heyecan, ruh durumu’ sembolü anlamına gelmektedir. Ayrıca metaforik olarak ‘cesaret, hüner’ anlamına da gelmektedir (ADİL IV: 252).

4. Meronim Olarak **yürek*

Anatomik açıdan baktığımızda **yürek* sözü **gö:küz* sözün alan : mekân ilişkisi gösteren meronimidir. İnsan vücudu içerisinde fonksiyonuna bakılacak olursa **yürek*

sözü, *dolaşım sisteminin* grup : öge ilişkisi gösteren bir meronimi olarak karşımıza çıkmaktadır.

ALAN : MEKÂN	*gö:küz : *yürek
--------------	------------------

2.3.2. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde AKCIĞER

‘akciğer’ Lat. *pulmo*, İng. *lung*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan AKCIĞER kavramını karşılayan sözcükler bir tek Proto-Türkçe **öbke* sözcüğüne dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.3.2.1. **öbke*

Proto-Tü. **öbke* (Tenişev 1997: 277); Proto-Ogur **öbke*; Proto-Oguz **öbke*;
Bud.Tü.ç. *öpkesin* ‘onun akciğeri’ (U III 79,4), *öpke* ‘öfke’ (U II 25,1); **İslami ç.:**
xi. yy. **Krh.** *öpke*: ‘akciğer’ (DLT I 128), *öpke* ‘öfke’ (DLT I 158); **EKıp.** *öpke*, *öpkü*
‘akciğer’ (KTS: 211), *öyke* ‘akciğer’ (KTS: 213); **Doğu Tü.:** xv. yy. *öpke* ‘akciğer’
(Sngl. 58r.27), *öfke*, *öyke* ‘öfke, hiddet’ (Sngl. 77r.11); **Batı Tü.** xiv. yy. *öyken* (EM:
171), xv. yy. *öpke* (CH I: 168); xiii. – xix. yy. *öyke* ‘öfke’, *öyken* ‘akciğer’ (TTS V
3141), *öyken*, *öygen* ‘akciğer’ (YTS: 170); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.**
öfke ‘Engelleme, incinme veya gözdağı karşısında gösterilen saldırganlık tepkisi,
kızgınlık, hışım, hiddet, gazap’ (TS 1717-1718), *hosciğer* ‘akciğer’ (-Sn.) (DS VII:
2415), *kızıl* ‘akciğer’ (*Bor -Nğ.) (DS VIII: 2863), *öyken*, *öğen*, *oyfe*, *öygen*, *öykün*
‘akciğer’ (*Bolvadin -Af.; -Ba.; -İst.; -Ky.) (DS IX: 3365), *paf*, *pafciğer* ‘akciğer’ (-
Sk.; -Mr.; -Hat.; -Gaz.) (DS IX: 3377); **Gag.** *üfke*; **Azb.** *öfke* (ATS: 942), *öfkä* ‘1.
Akciğer 2. (halk.) Hırs, gazap, hiddet, öfke’ (ADİL III 472); **Trkm.** *öyken* (RLT:
100), *öyken* ‘insanların ve omurgalı hayvanların nefes alma organı’ (TDS 501);
Güney-Doğu: Özb. *öpké*, SUyg. *ökpe*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Kumuk *öpke*, Başk.

üpkä, Kaz. *ökpä*, Kırg *öpkö*, Nogay *öpke*, Karakalpak *ökpä*; **Kuzey-doğu (Sibirya):**
Altay *ökpö*, Tuva *ökpe*, Hakas *ökpe*; **Çuvaş:** *üpkə* (Tenişev 1997: 277)

1. *öbke Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson'a göre, Türk Dilinin en erken dönemlerden beri "akciğer" organın karşılığı olarak *öbke sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir. En eski anlam anatomiktir, daha sonra 'öfke, hiddet' anlamını kazanmıştır (EDT 9a).

Tenişev, Altay dillerinden şu paralelleri tespit etmiştir: Proto-Altay *öp-k- 'akciğer': Proto-Mançu-Tunguz *up/fu-ke: Evenk *öbdé* 'dalak', Nanay *upke* 'dalak'; Moğ. *öge-n 'öfke'; Kore *puhoa 'akciğer', Japon *pukupukusi* 'akciğer' (1997: 277).

2. *öbke Kullanım Alanı

EM 134 bögrülce şovukdur kırudur... gögüse ve **öykene** müfiddür
EM 171 ve **öykende** olan qarhaya nāfi' dür
MŞ 32 kuru üzüm ıssıdır ruḫubeti azdur ma' deye cigere kuvvet vèrür gögüse ve **öykene** eyüdür ammā mizācı ıssı kişilerün ḫanın göyündürür ve fehmi arturur
TTS V 3141 Afyon kim dükeli dilde ma' ruftur... Ve eğer artuk yirse **öykene** ziyan eyler.
TTS V 3142 Ve sâfi kan tevellüt kılar ve **öykene** ve **gögüze**
TTS V 3142 Ve sovuk şışleri açar ve **öykeni** balgamdan arıtır
TTS V 3142 Ol sudan dah' içeri yoldur yine
Üç nefes kim varur iner **öykene**
TTS V 3142 Çok olur bu fasl içinde ittifak
Az olur **öyken** büyük olur **dalak**
TS 1717 Fahri'nin gözlerinde karanlık bir ifade var, umutsuzluk, **öfke** karışımı bir şey
TS 1717 Siz gelin de böyle bir adamın herhangi bir **öfkeye** kapılacağını tahmin edin
TS 1717 Hayatında kimseye sert muamele etmedi ve **öfke** yüzü göstermedi
TS 1717 ... ha bire yenilmekte olduğu için zaten **öfkesi** burnunda bir altmışaltı tiryakisi kahveyi zamanında getirmedi diye kızıp...
HEA-3 **Öfkeden**, baruttan, heyecandan kararmış yüzleriyle ateşe ve ölüme atılan subay, er, komutan, bunlar kendileri de anlayamayacakları kadar büyüktürler.
HEA-3 Sesi görünüşte sakın, fakat genç gözleri ve genç dudaklarında, gözlerini delen, beni altüst eden bir **öfke** alevi dolaşıyor.
ADİL III 472 Katibin ganı kaçmış, **öfkâyâ** dönmüş dodagları gülümsünmâk üçün aralandı
TDS 501 Öykenini sovak alanı için ölenliği barada gürrüñ berdi
TDS 501 Çekimli sesleri aydanımızda, öykenden gelyen hova ovaz perdelerini titredyêr.

3. Anlam Olayları Bakımından *öbke

Tenişev'e göre Türk Dili kaynaklarında *öbke şu iki ana anlamda kullanılmaktadır (1997: 277):

1) 'Akciğer'. Tüm kaynaklarda rastlanmaktadır.

2) 'Öfke, incinme'. Eski Uygur ile başlayarak tüm kaynaklarda vardır.

Genellikle *öbke-lig 'öfkeli, hırçın, alıngan' olarak geçmektedir.

Tenişev 'öfke, incinme' anlamını metonimik anlam olarak düşünmüştür.

Tarihsel ve modern Türk dilinde *akciğer* farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Birçok Türk lehçelerinde *öfke* olarak geçmektedir. Bu, insan duygusu olan *öfke*'nin de akciğerden geldiğinin sanılmasından kaynaklanmaktadır. Modern Türk lehçelerinden aldığımız örneklerinde *akciğerin* iç organlarına bağlı olduğunu görmekteyiz. Eski Türk lehçelerinde ise *akciğer*, ruh dünyasının önemli bir unsuru sayılmaktadır.

4. Meronim Olarak *öbke

Anatomik açıdan bakıldığında *öbke sözü *gö:küz sözünün alan : mekân ilişkisini gösteren meronimidir. İnsan vücudu içerisinde fonksiyonuna bakılacak olursa *öbke sözü, *dolaşım ve solunum sistemlerinin* grup : öge ilişkisi gösteren bir meronimi olarak karşımıza çıkmaktadır.

ALAN : MEKÂN	*gö:küz : *öbke
--------------	-----------------

2.3.3. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KARIN

‘**karın**’ Lat. *abdomen*, İng. *belly*, *abdomen*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan KARIN kavramını karşılayan sözcükler bir tek Proto-Türkçe **karım* sözcüğüne dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.3.3.1. **karım*

Proto-Tü. **karım* (Tenişev 1997: 277); Proto-Ogur **karım*; Proto-Oguz **karım*;
KökTü. ix. yy. *adığın karnı*: *yarılmış* ‘ayının karnı yarılmış’ (IB 6); **Bud.Tü.ç.** *aç karınka* ‘aç karnına’ (H. I 19, 64, 170), *karın* (EUTS: 168); **İslami ç.**: xi. yy. **Krh.** *karın* ‘karın’ (DLT I: 403), *karın* (DLT I 403); **Harezmi ç.** xiv. yy. *karın* (KE II: 299), *karın* (NF III: 202); **EKıp.** *karın* (Kİ 70: xv), *karın* ‘karın’ (KTS: 128); **Doğu Tü.**: xv. yy. *karın* (Sngl. 272r. 23); **Batı Tü.** xiv. yy. *karın* (EM: 149), xv. yy. *karın* (MŞ: 17), *karın* (CH I: 173), *karın* (DK II: 172); xiii. – xix. yy. *karın* ‘mide’ (TTS IV 2304); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *karın* ‘1. İnsan ve hayvanlarda gövdenin kaburga kenarlarından kasıklara kadar olan ön bölgesi 2. Döl yatağı 3. Bazı şeylerde şiş ve içi boş bölüm 4. Mide 5. (*mec.*) İç, gönül, akıl, kafa 6. (*mec.*) Ahlaki açıdan kabul edilemeyen şeyleri kabullenme 7. (*fizik*) Gelen ve yansımış dalgaların girişimiyle oluşan duraklı dalgalarda en büyük genlikte titreşen noktalar’ (TS 1217-1218), *cömbek* ‘karın, mide’ (İğneciler *Mudurnu -Bo.) (DS III: 1006), *kıbtı* ‘karın’ (Karaçay-Malkar, Başhöyük *Kadınhanı -Kn.) (DS VIII: 2781), *koyun* ‘karın’ *Fatmanın bir uşak beşikte biride koynunda* (Aliköy *Çaycuma -Zn.) (DS VIII: 2943), *yürek, yurek* ‘karın, mide’ (-Ay.; -İz.; -Es.) (DS XI: 4332), *öden* ‘mide, karın’ (Lohan -Gaz.) (DS IX: 3310), *part, partı, partın* ‘karın’ (-Kc.; -İst; -Ezc.; -El.; -Gaz.;

-Sv.; -Ada.; -İç.) (DS IX: 3401), *tumbak* ‘karın’ (-Ba.; -Çkl.; -Sk.; -İst.) (DS X: 3991); **Gag.** *karnı* ‘1. Karın 2. Mide’ (GS 250); **Azb.** *ğarın* (ATS 463), *garın* ‘1. İnsan ve hayvan bedeninin karaciğer, mide, bağırsaklar, dalak ve diğer organların yer aldığı kısmı 2. Ana rahmi, uşaklık 3. (*mec.*) İç 4. (*mec.*) Bir şeyin karın gibi öne çıkmış kısmı’ (ADİL I 438); **Trkm.** *garın, iç* (RLT: 81), *garın* ‘1. Sindirim borusunun en geniş kısmı 2. Göbeğin civarı’ (TDS 152); **Güney-Doğu:** Özb. *karin*, SUyg. *karın*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Kumuk *karın*, Karaçay-Malkar *karın*, Tat. *karın*, Başk. *karın*, Kaz. *karın*, Kırg *karın*, Nogay *karın*, Karakalpak *karın*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *karın*, Tuva *hırın*, Hakas *harın*, Yakut *harın*, Tofa *hırın*; **Çuvaş:** *hıram* (Tenişev 1997: 277)

1. *karım Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson’a göre, tarihsel Türk lehçelerinde *karım sözcüğü, vücut gövdesinin alt kısmı ve bu kısımda olan organlar için genel bir terim olarak kullanılmıştır. *karım içinde bulunan iç organlar için *kurugsak ‘mide’ ve *bagırsuk ‘bağırsak, sakatat’ gibi daha spesifik terimler de kullanılmıştır (EDT 661).

Tenişev, *karım sözünün Türk lehçeleri dışında şu şekilleri vermiştir: Proto-Altay *karmu-: Proto-Mançu-Tunguz *kerimuk ‘mide, ince bağırsak’: Evenk *kerimuk*; Proto-Moğ. *kormai ‘etek’: Moğ. *kormai*, Kalmık *hormä* (1997: 277).

Doerfer, *karım sözünün Halaç Türkçesinde *karon*, *karn*, *karın* şekillerinde tespit etmiştir (Doerfer 1970: 25).

2. *karım Kullanım Alanı

DLT I 46 **özüm** ağrıdı ‘karnım ağrıdı’ (öz, yürek ve karnın içindeki nesne)
EM 149 şafâdan **karın** geçmesini bağlar
MŞ 103 şovuğdur yaşdur **karın** geçürür susalığı giderür
TTS IV 2304 **Karnuğa** haram nesne koymağıl. Her kim karnına bir lokma haram koysa kırk gün duası kabul olmaz.

TTS IV 2307 Otlı sulu yerde büyüyüp yiyip içip enine uzununa istediği gibi boy çekip bit haylı **karın** kasık salmış

TTS IV 2307 ...Kılar-ı Âmire'm mühimmatı için sade **karın** yağı lazım olduğun bildirip...

TS 1217 Şuursuz bir acele ile mahmuzlarını atının **karnına** vurdu

TS 1217 **Karnım** aç, **elim ayağım** donmuş gibi

TS 1217 Yoğurtçuda çalışanlar bu türlü **karın** doyuranları çok görmüşlerdi

TS 1217 Fakat öpüşmek, sevişmek **karın** doyurmuyor

TS 1217 Felaket bununla bitmemiş, üç ay sonra **karını** büyümeye başlamış

TS 1217 Sen patrona **karın** tokluğuna kayıkta miçoluk etmek üzere gelip uyuyakaldığını söyle

TS 1217 Aç **karnına** sigara içmekle hiç de iyi etmiyorsun, dedi.

SFA-2 Papaz efendi geçen yaz öldü, hem de **kara ciğer** hastalığından. **Karnı** Hüt dağı gibi şişmişti.

HEA-1 Âkile Hanım, Doktorun yemeğini verdikten ve oğlu ile öğle vakti dönen torunlarının da **karınlarını** doyurup, ortalığı topladıktan sonra, her gün olduğu gibi o gün de bahçe işine başlamıştı.

HEA-1 Doktor Sadri çok bambaşka. bir insandır. Haftada bir gün hastalarından para almaz. Sonra nereye çağırılrsa gider, ne verilse onu alır. Her hâlde mesleği onun ancak **karını** doyuruyor galiba.

HEA-2 Ameliyathanede kol bacak kesiyorlar, kafatası açıyorlar, göğüsten, **karından** kurşun çıkarıyorlardı.

HEA-3 Gözleri kanlı, basık burnu altında kocaman dudakları hayvanî; fıraç gibi keskin saçları altında alnı dar, kolları, **karını** ve bütün vücudu sadece iğrenç bir et ve adale yığınınından ibaretti.

HEA-4 **Karnının** sızısından gözü dünyayı görmüyor, çıplak ayakları taşların üstünde sendeledikçe kanıyordu.

HEA-4 Yolda hep bu **karın** ağrısını çekti, **kardeşim**, inanmazsın, bazan sırtımda taşımaya bile düşündüğüm zamanlar oldu.

HEA-4 Biraz da ekmek, zeytin, soğan tedarik ettiler, Salim'in hediyesi bir sepet yemişle beraber odanın önündeki çardağın altında **karınlarını** doyurdular.

HEA-6 **Karnım** acıkırsa yerim, ruhum sıkılırsa dua ederim...

HEA-9 **Karından** tâ koltuk altlarına kadar sarılan kırmızı kuşağın altındaki gövde hâlâ sıırım gibi...

PSE 22 Bana kim inanedärsa, kitabın yazılmışın dedisini, onun **karından** diri su dereleri akacaklar.

PSE 27 İsus da, onların fikirlerini görüp (anayıp), dedi: neçin **üreklerinizdä** fâna şeyler düşünäersäniz?

PSE 53 Ey İosif, Davidin oolu, kabuletmeä Mariei senin karını korkma: zerä onun **karında** doumuş olan Aios Duhtandır.

PSE 146 Zerä ştä açan Senin selämının sesi benim kulaklarıma geldi, **karnımda** olan çocuk sevinmeklään sıçıradı.

ADİL I 438 Eşikağası ällärini yerä dästäk verib galhdı, arhalığını, çuhasını düzältdi, yana sürüşmüş häncärinin şişman **garnının** üstünä çäkib çıhdı

ADİL I 438 Här kâsin **garnındakını** kim bilir?

ADİL I 439 Demiräm çıhın yoldan, doldurummu **garnını** tüstü ilä?

TDS 152 Egnimiz yırtık dël, **garnımız** aç dël Garaz netcek, hiç bir zada mêtêç dël

TDS 152 Gel, men hem şuña kovşayın, bir tər bilen men hem etdigim aların ve **garnımı** doyrarın – diyip pikirlenyer-de, tovşanıñ ızından kovalap gidiberipdir
TDS 152 Atlarıñ **garınları**-da tazımıñkı yalı çekilipdi
TDS 152 Sen namı iyip, **garnıñ** üstünde şenik dövler yalı edersin
TNAS 12 Aç **garnum**, dunç bulagum (Aç başum, dunç gulagum. Aç başım, dınç başım).
TNAS 12 Aç **garnı**, boş beyni.
TNAS 12 Aç gözün **garnı** doysa-da, gözi doymaz.
TNAS 46 Atda **garnı** yigitde burun.
TNAS 157 **Garnı** ajyñ watanı yok.
TNAS 157 **Garnı** doysa-da, gozi doymaz.
TNAS 364 Yarar **garna** yarpırak.

3. Anlam Olayları Bakımından **karım*

Tenişev, Türk Dili kaynaklarında **karım* sözünün şu anlamlarda kullanıldığını tespit etmiştir (1997: 277):

1) ‘Karın, mide’. Tüm kaynaklarda bu anlamlara rastlanmaktadır. Yak. ‘bağırsak, işkembe’.

2) (*metonimi*) ‘Yemek, gıda’ Tuv.

3) ‘Tulum’ Karakalpak, Altay, Hakas.

4) ‘Vücut, manevi nesnelere karşıtı olarak maddi nesnelere’ EUyg. Krh-Uyg.

Ayrıca, Tenişev’e göre Çuv. dışında tüm Türk lehçe gruplarında **karım* sözünün metonimi olarak ‘rahim, çocuk taşıma organı olarak karın’ anlamı vardır: **karım-daş* ‘öz kız veya erkek kardeş’ (1997: 277).

4. Meronim Olarak **karım*

Anatomik açıdan baktığımızda **karım* sözü **gebde* sözünün alan : mekân ve nesne : parça ilişkisini gösteren meronimidir. Karın boşluğunda bulunan **kurugsak*, **bögrek*, **bagır*, *bagır-suk*, ve **d(i)a:l-ak* organları ise **karım* sözünün alan : mekân ilgisi içindeki meronimleridir.

NESNE : PARÇA	<i>*gebde : *karım</i>
ALAN : MEKÂN	<i>*gebde : *karım</i> <i>*karım : *kurugsak, *bögrek, *bagır, bagır-suk, *d(i)a:l-ak</i>

2.3.4. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde MİDE

‘mide’ Lat. *gaster*, İng. *stomach*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan MİDE kavramını karşılayan sözcükler bir tek Proto-Türkçe **kurugsak* sözcüğüne dayanıldığını kanaatindeyiz.

Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.3.4.1. **kurugsak*

Proto-Tü. **kurugsak* (Tenişev 1997: 277); Proto-Ogur **kurugsak*; Proto-Oguz **kurugsak*; **KökTü.** ix. yy. *kuruğsak* (IB); **Bud.Tü.ç.** *ķuruğsaķ* (EUTS: 188); **İslami ç.** xi. yy. **Krh.** *kuruğsak* ‘kursak, mide’ (DLT IV: 385), *kuruğsak* (DLT I 502); **EKıp.** *sarov* (KTS: 227); **MKıp.** xiv. yy. *kursak* (Kİ 70); **Doğu Tü.** xv. yy. *kursak* (Sngl. 286r. 9); **Batı Tü.** xiii. – xix. yy. *yürek* ‘mide; cesaret’ (YTS: 254), *kursak* ‘1. Mide 2. İdrak, zekâ’ (TTS IV 2740); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *kursak* ‘1. Kuşların yemek borusu üzerinde bulunan, yiyeceklerin toplandığı torba biçiminde şişkin organ 2. (*hayvan bilimi*) Böceklerin ve solucanların sindirim kanallarında bulunan, kuşların kursağına benzeyen yapı 3. Kuş kursağı şişirilip kurutulmuş yapılan veya ona benzetilen şişkin şey 4. (*halk.*) Boğaz’ (TS 1412), *bingıldak* ‘mide’ (-Ada.) (DS II: 668), *düden* ‘mide’ (*Bor -Nğ.) (DS IV: 1617), *giliz* ‘mide, işkembe’ (*Maçka -Tr.; -Gm.) (DS VI: 2078), *göden* ‘karın, işkembe; mide; göğüs’ (-İsp.; -Dz.; -Brd.) (DS VI: 2125), *habe* ‘mide’ (*Mudanya -Brs.) (DS VII: 2246), *hotuk* ‘mide’ (*Ahlat -Bt.) (DS VII: 2420), *kandız* ‘mide ve karın bölgesi’ (*Uluborlu -İsp.) (DS VIII: 2621), *şıcak* ‘mide’ (-Brs.; -Zn.; -Gr.; -Ant.) (DS VIII: 2679), *mada, māde, mede* ‘mide’ (Köşker -Krş.; Bahçeli *Bor, -Nğ.) (DS IX: 3100), *mikgin* ‘mide’ (*Saftanbolu -Zn.) (DS IX: 3198), *tombak* ‘mide’

(*Mustafakemalpaşa, Nilüfer -Brs.) (DS X: 3955), *tumbuş* ‘mide’ *Tumbuşunu iyi doyurdun mu?* (*Ödemiş -İz) (DS X: 3991), *zig* ‘mide’ (Babik *Pütürge -Ml.) (DS XI: 4386), *zivir* ‘iç, mide’ *Ahmed’i gördükçe zivirim bulanıyor* (Gedağız *Artova -To.) (DS XI: 4390); **Gag.** *gursak* ‘1. Kuşların kursağı 2. İnsanda olan guatr’ (GS 121); **Azb.** *gursag* ‘1. Geviş getiren hayvanların ve kuşların birinci midesi // Genel olarak mide 2. İçine sucuk ve benzeri doldurmak için ince kuru bağırsak’ (ADİL I 581); **Trkm.** *mede, aşgazan, garın* (RLT 80); **Güney-Doğu:** YUyg. *kosak*, Özb. *kursak*, SUyg. *kurskak*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Kumuk *kursak*, Tat. *korsak*, Başk. *korhak*, Kaz. *kursak*, Kırg *kursak*, Nogay *kursak*, Karakalpak *kursak*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *kursak*, Hakas *hursah*, Yakut *kurtah* (Tenişev 1997: 277)

1. *kurugsak Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson’a göre, **kurugsak* sözü Türk dilinin modern lehçelerinde *kurugsak* ve benzeri şekillerde ‘mide, karın’ anlamıyla karşımıza çıkmaktadır (EDT 657).

Bunlara ek olarak Altay dillerinden paraleller de verilebilmektedir: Moğ. *kurtag* ‘envil hayvan midesi’, Proto-Mançu-Tunguz **hurke-(nse)* ‘balık göbeği’; Kore **kuréi* ‘mide’ (Tenişev 1997: 277-278).

2. *kurugsak Kullanım Alanı

MŞ 9 andan sonra **ma’ deden** cigere varur anda hazm olur

MŞ 21 gögüsi taracuğ ve boynı uzun ve boynı ince ve boğazında şiş ve **ma’ desi** za’ if ya gözi ya dimâğı za’ if

MŞ 32 kuru üzüm ıssıdur ruṭubeti azdur **ma’ deye** cigere kuvvet vèrür gögüse ve öykene eyüdüür ammâ mizâcı ıssı kişilerün çanın göyündürür ve fehmi arturur

TTS IV 2740 İlle göyner **kursağında** yoğ olur

Anın için gelmez elinden kalur

TTS IV 2740 Eğer hatun kişi **kursağına** yaku ede hayzını yürüde.

TTS IV 2740 Müşriklerin dahi necatından helâki yakınrektir cehennem ka’ rına düşmek ile yahut tamu yılanlarının **kursağına** düşmek ile.

TTS IV 2740 Er etmeği er **kursağında** kalmaz.

TTS IV 2740 Hak Taâlâ ni’ metini birkaç kişinin **kursağına** lâtik gördü.

TTS IV 2740 Mü’minlere nasip olacak daneleri vardı kâfirlerin **kursağına** düşürdü.

TTS IV 2740 Ol lokmayı, kim fil için düzdünüz, karınca **kursağ** nice sığa?

TS 1412 Düdüğün **kursağı** patlamış

SFA-1 Sudan sıçramış kocarnan bir kolyozu bir martı denize hiç konmadan havada yakalıyor, gagasında iki defa salladıktan sonra üç kere yutkunarak yarı canlı **kursağına** atıyordu.

HEA-4 O menhus geçidin başlarında yedikleri ekmekten sonra **kursağına** bir lokma girmemişti.

HEA-9 Dört kız var, karısı var. Hepsi bir buçuk odada yatar, kalkarlar. Bununla beraber her gün **kursaklarına** sıcak yemek girmez. Ekmeklerine katık bile bulamadıkları günler vardır.

HEA-9 Fakat o, **kursağına** giden yemeği, sırtını örten esvabı hak edebilmek için etrafını güldürmeğe, eğlenmeğe mecbur.

ADİL I 581 Aclıgdan uşağın **gursağı** dolar - fikri ilâ anası ona yanaşarag: - Oğlum, .. galh, galh, yemâyini ye, - deyardi

3. Anlam Olayları Bakımından **kurugsak*

Tenişev, Türk dili kaynaklarında **kurugsak* sözünün şu anlamlarda kullanıldığını tespit etmiştir (1997: 277-278): EUyg. Krh-Uyg. Orta-Uyg. Orta-Kıp. Harezmi, Çağ. Osm. Azb. Salar, Nogay, Karakalpak, Kaz. Kır. Hakas. Yak. ‘mide’; Karaim, Kumuk, Tat. Başkurt, Nogay, Karakalpak, Kaz. Kır. Altay Özb. Uyg. SUyg. ‘göbek, karın’; Krh-Uyg. TTü. ‘kursak’; Gag. ‘âdem elması’; Trkm. ‘göğüs’; Osm. TTü. (*metaforik*) ‘zeka’; Altay (*metonimi*) ‘besin, yemek’.

4. Meronim Olarak **kurugsak*

Karın boşluğunda bulunan **kurugsak* ‘mide’ **karım* ile alan : mekân ilgisi içinde meronimdir. İnsan vücudu içerisinde fonksiyonuna bakılacak olursa **kurugsak* sözü, *sindirim sisteminin* önemli bir ögesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

ALAN : MEKÂN	<i>*karım</i> : <i>*kurugsak</i>
--------------	----------------------------------

2.3.5. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BÖBREK

‘böbrek’ Lat. *ren* İng. *kidney*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan BÖBREK kavramını karşılayan sözcükler bir tek Proto-Türkçe **bögrek* sözcüğüne dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.3.5.1. **böğüz-ek > *böğsek, *böğür, *bögrek*

Proto-Tü. **böğüz-ek* (Tenișev 1997: 278); Proto-Ogur **böğür-ek*; Proto-Oguz **böğüz-ek*; **Bud.Tü.ç.** *bögrä* (EUTS: 49); **İslami ç.**: xi. yy. **Krh.** *böğür* ‘bögrek, böbrek’ (DLT IV: 107); **EKıp.** *bügrük* (KTS: 39); **Batı Tü.** xiv. yy. *bögrek* (EM: 117), xv. yy. *bögrek* (MŞ: 30), *bögrek* (CH I: 287); xiii. – xix. yy. *bögrek/bögrük* ‘böbrek’ (TTS I 663); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *böbrek* ‘Kandaki zararlı maddeleri süzüp idrar olarak salan, omurganın sağ ve sol yanında bulunan çift organdan her biri’ (TS 342), *bebrek* ‘böbrek’ (*Düzce -Bo.) (DS II: 591), *cıngıl* ‘böbrek’ (-Nğ.) (DS III: 922), *dıngıl* ‘böbrek’ (*Kemah -Ezc.) (DS IV: 1463), *gogelek*, *geyrek* ‘böbrek’ (Çeperi *Gemerek -Sv.) (DS VI: 2094), *gucik*, *guçcik* ‘böbrek’ (-Ed.; -Ezc.) (DS VI: 2187), *höndelek* ‘böbrek’ (Olus -Ama.) (DS VII: 2433), *kangal* ‘böbrek’ (Torul -Gm.) (DS VIII: 2622), *kurçik* ‘böbrek’ (Kemaliye -Ezc.) (DS VIII: 3006), *pörtelek*, *pötelek* ‘böbrek’ (Çıkırık *Mecitözü -Çr.; -Yz.) (DS IX: 3497), *tingırdek* ‘böbrek’ (-Ama.) (DS X: 3915), *tömbek* ‘böbrek’ (*Göksun -Mr.) (DS X: 3980); **Gag.** *böbrek* ‘böbrek’ (GS 92); **Azb.** *böyrük* ‘(anat.) İnsan ve hayvanlarda: sidik ifraz eden beden organı’ (ADİL I 312); **Trkm.** *bövrek* (RLT 160), *bövrek* ‘omurgalılarda sidik ifraz eden beden organı’ (TDS 108); **Güney-Doğu:**

YUyg. *böräk*; **Kuzey-batı (Kıpçak)**: Karay. *bögrek*, Kumuk *bürek*, Tat. *büyräk*;
Kuzey-doğu (Sibirya): Altay *börök*, Tuva *bürek*, Tofa *bo:rek*; **Çuvaş**: *püre*
(Tenişev 1997: 278)

1. **bögrek* Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson'a göre, **bögrek* sözü Türk Dilinin modern lehçelerinde *bögrek*, *pügrek/pürek*, *bü:rek*, *böbrek* şekillerinde 'böbrek' anlamıyla karşımıza çıkmaktadır (EDT 328b).

Tenişev, **bögrek* sözünün **bözür-ek* > **bögsek* ve daha sonra **bögür* şeklinde ses değişimine uğradığını göstermekle beraber Altay dillerinden şu paralelleri vermektedir: Proto-Altay **poher-* 'böbrek': Proto-Mançu-Tunguz **fuhin* 'bağırsaklar, iç organlar'; Proto-Moğ. **bögere* 'böbrekler', Kalmık *börö* (1997: 278).

2. **bögrek* Kullanım Alanı

EM 117 **bögrek** ağrısı, eger sil ˆ alâmeti varısa, katı şusamağ ve **tamarı** tüz tüz
tokımaq
MŞ 27 baş ağrısına ve kulağ ve **bögrek** ağrısına [...] müfiddür
MŞ 30 idrâr-ı bevl éder göksi ve cigeri ve talağı ve **bögregi** arıdur beñzi hoş eyler
TTS I 663 Ve eğer bireğünün **bögriğinde** daş ola anı çok kaynadalar
TTS I 663 **Bögrek** ağrısı için su ile ve kereyağı ile kaynadalar vereler
TTS I 663 **Bögrekte** ve kavukta olan taş için demür suyiyle veya turup yaprağı
suyiyle..
TTS I 663 Kaynamış şarap **bögrekte** ve kavukta kum ve taş bitüre
TTS I 663 Ve ıssıdan hasil olan baş ağrısına ve kulak ve **bögrek** ağrısına
TTS I 663 Seğirttiğim görüp illerde yağı
Sızardı korkudan **bögrekte** yağı
ADİL I 312 böyräk hästâliyi
TDS 108 Kömürtürşi gazından başga bölüp çıkarış organları – **bövrekler** arkalı
bedeninden çıkan başka maddalar hem gana giryer
TDS 108 Sen yalı bilimlem görüpdir-le, ne beyle **bövregiñ** yarılıberdi

3. Anlam Olayları Bakımından **bögrek*

Tenişev, Türk Dili metinlerinde **bögrek* sözünün şu anlamları tespit etmektedir (1997: 278):

1) ‘Karın’

2) Tüm kaynaklarda ‘yan’; Krh-Uyg. Tat. Başkurt, Yakut ‘böbrek’; TTü. ‘göğüs’.

3) Tüm kaynaklarda ‘böbrek’.

Tenişev, birinci anlamı ‘karın’ olarak göstermekle birlikte günümüz lehçeleri itibariyle bu durumda bütün yerine parça kullanımı söz konusudur.

4. Meronim Olarak *bögrek

Karın boşluğunda bulunan *bögrek sözü *karım ile alan : mekân ilgisi içinde meronimdir.

Günümüz Türkiye Türkçesi *böbrek taşı* ‘böbreklerde oluşan taş’ (TS 342), *böbrek üstü* ‘böbreklerin üstünde bulunan, hormon niteliğinde salgısı olan bez’ (TS 342), *böbrek üstü bezi* ‘böbreklerin üstünde bulunan, hormon niteliğinde salgısı olan bez’ (TS 342), *böbrek yağı* ‘kasaplık hayvanların böbreklerinin çevresinde oluşan yağı’ (TS 342), ifadeleri de *bögrek sözünün nesne : parça ilişkisi gösteren meronimleridir.

ALAN : MEKÂN	*karım : *bögrek
--------------	------------------

2.3.6. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KARACIĞER

‘karaciğer’ Lat. *hepar*, İng. *liver*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan KARACIĞER kavramını karşılayan sözcükler bir tek Proto-Türkçe **bagır* sözcüğüne dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.3.6.1. **bagır*

Proto-Tü. **bagır* (Tenişev 1997: 278); Proto-Ogur **bagır*; Proto-Oguz **bagır*; **Bud.Tü.ç.** *bağurdın tepremiş ig ol* ‘o, karaceğerden çıkmış bir hastalıktır’ (TT VI 221); **İslami ç.:** xi. yy. **Krh.** *bagır* ‘karaciğer’ *Kimseye boyun eğmiyen adam için ‘bedük bağırlıg’ denir ki ‘ciğeri büyük’ demektir.* (DLT I: 360), *bağır* (DLT I 360); **EKıp.** *bağırsağ* (KTS: 21), *bavur* (KTS: 25), *ciğâr*, *ciğer* <Far. (KTS: 43), *bağır* (KTS: 21); **MKıp.** xiv. yy. *ba:ğır* (Kİ 33); **Doğu Tü.:** xv. yy. *bağır* (Sngl. 125r. 23); **Batı Tü.** xiv. yy. *bağır* ‘karaciğer’ (EM: 111); xiii. – xix. yy. *bağır* ‘1. Göğüs, sine, ciğer 2. Akciğer 3. Karaciğer 4. Yürek’ (TTS I 366 - 369); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *bağır* ‘1. Göğüs 2. Ok yayı ve dağda orta bölüm 3. Ciğer, bağırsak vb. vücut boşluklarında bulunan organların ortak adı, ahşa’ (TS 194), *ceğer* ‘ciğer’ (Hasanoğlu -Ank.) (DS III: 875), *pençeviş*, *pençevüş* ‘karaciğer’ (*Kula -Mn.) (DS IX: 3425); **Azb.** *bağır* ‘1. Karaciğer 2. Yürek, kalp anlamında’ (ADİL I 174); **Trkm.** *bagır* (RLT: 154), *bağır* (EDT 317b), *bagır* ‘1. İnsanda, hayvanlarda sağ kaburganın aşağısında, karın ile göğüs arasında olan, öd çıkaran organ, ciğer 2. Kucak, göğüs, döş 3.’ (TDS 65); **Güney-Doğu:** YUyg. *beğir*, SUyg. *bağır*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karaçay-Malkar *baur*, Tat. *bavur*, Başk. *bavır*, Kaz. *bavır*, Kırg *bo:r*, Nogay *bavır*,

Karakalpak *bavır*; **Kuzey-doğu (Sibirya)**: Altay *pu:r* (EDT 317a), *bu:r*, Tuva *ba:r*, Hakas *pa:r*, Yakut *biar*, Tofa *ba:r*; **Çuvaş**: *pöver* (Tenişev 1997: 278)

1. **bagır* Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson'a göre Eski Türkçede **bagır* olarak karşımıza çıkmaktadır. Clauson, Çağdaş Türk lehçelerinde bu sözcüğün, bazı fonetik değişikliklerle günümüze kadar varlığını sürdürdüğünü, ayrıca tarihsel dönemlerde karaciğerin, insanın duygularının oluştuğu yer olduğuna inanıldığını belirtmektedir (EDT 317).

Kıpçak Türkçesinde **bagır* kavramı genel olarak, 'her şeyin içi veya önü' anlamına kullanılmakta olduğundan dolayı **bagır* sözü 'iç organlar, ciğer, karaciğer, göğüs' anlamına gelmektedir (KTS 21).

Tenişev'e göre **bagır* sözü şu Altay paralellere sahiptir: Proto-Mançu-Tunguz **fekin* 'karaciğer' (1997: 278).

2. **bagır* Kullanım Alanı

DLT I 360 bedük **bagırlıĝ** 'ciğeri büyük' (kimseye boyun eğmeyen adama denir)
EM 117 **bögrek** ağrısı, eger sil ' alâmeti varısa, kıatı şusamaĝ ve **şamarı** tüz tüz tokımaq

MŞ 9 andan şonra ma' deden **cigere** varur anda hazm olur

MŞ 30 idrâr-ı bevl eder göksi ve **cigeri** ve talaĝı ve bögreĝi arıdur beñzi hoş eyler

MŞ 32 kuru üzüm ıssıdur ruşubeti azdur ma' deye **cigere** kuvvet vürür göğüse ve öykene eyüdür ammâ mizâcı ıssı kiřilerüñ kanın göyündürür ve fehmi arturur

TTS I 366 Yerin yardı karnın at ü er gücü

Taşın **baĝrını** deldi demren ucu

TTS I 366 Geh **yüreĝin** ağrıtır geh **baĝrıñı**

Geh beli, geh **göĝsü** vü geh **yaĝrıñı**

TTS I 367 Şehidlerci cem' idüp yerin kara baĝrın yarup defneylediler

TTS I 367 Saâdet ol kişinin kim ramazan ayında **baĝrı** susaya, karnı aca oruç dutmaktan.

TTS I 367 Akıttı kanı gözüm yaşlı kaldı

Yüreĝim deldi, baĝrım başlı kaldı

TTS I 367 **Baĝırdan** kan gelmekliĝe assısı var; süci ile kaynatıp mazmaza edice diş ağrısın giderür

TTS I 368 Seni kâfire sataram, işletmekten baĝrıñı

TTS I 368 Ermiş canı baĝrı suya dönmüş

Belâ nârında sızmış kalbi yaĝı

TTS I 369 Derd ile **bağrımı** ciğer-köşem
 Eyledi pâre pâre eğlendi
TS 194 Bak çorak tarlasında sabanına dayanmış / Geniş alnı güneşle, **bağrı** ateşle
yanmış
TS 194 İzmir'den kalkıp Mısır'a kadar beni görmeye, beni okşamaya, beni **bağrıma**
basıp sevmeye gelirdi
TS 194 Sen onu bambaşka duygularla, heyecanlarla **bağrıma** basmak isteyeceksin
TS 194 Acı çekerdim ama makul bir çocuktum. **Bağrıma** taş bastım
TS 194 Kışlanın uğrunda bir ufak mezar / Anama söylemen **bağrımı** ezer
TS 194 En büyüğünü kaybeden halk sanatkârının birkaç mısrası ile türkü bize **bağrı**
yanan Anadolu'nun feryadını getirecek
TS 194 Nice kahramanlar nice sultanlar / Gelmiş gitmiş **bağrı** yanık ozanlar
HEA-1 Gülbeyaz, yere çarpan kafasının acısıyla bir çığlık atınca, Güzide teyze
sofaya fırlamış, Gülbeyaz'ı yerden kaldırmış, **bağrıma** basmış, Gülbeyaz da sığınak
arayan bir yaralı kuş gibi Güzide'nin boynuna sarılmıştı.
HEA-3 -Oğul! Bebe! Bebe! Bebe! Bebe! Bebe! Bebe! Askere götürecekler, ben nideceğim?
Oğul **bağrıma** od düştü, oğul ciğerime bit düştü!
HEA-4 Oğlan ormanda, bayırda **bağrımı** dövüp Hanife, Hanife diye feryat
ediyormuş.
ADİL I 174 Ey Fuzuli, ol sänäm äfganıma rehm eyelämâz; Daşâ bänzâr **bağrı**, tâ'sir
eylämâz äfgan ona
ADİL I 174 Edän gan gönçä täk bağrım o lä'li-abidar olmuş
ADİL I 174 Ohudugca şirin-şirin diliniz; Bağrım olur şana-şana, durnalar
TDS 65 Garnıñ yanında, **bağır** erleşiyler
TDS 65 Duşman özünüñ ganlı hancarını Vataniñ **bağrıma** dirên vagtı, gorkunç
hovpuñ Vataniñ üstüne abanan vagtı, Vepa yalı gucurlı yigitler hey durup bilermi!
TDS 65 Knyaz zıba gızı **bağrıma** basdı
TDS 65 Vay, bu meni nêtdi? Edil **bağrımı** yakdı-da goyadı
TDS 508 **Bağrıñ** çıkarın **ödi öt** haltasında yıgnayar

3. Anlam Olayları Bakımından *bagır

Clauson, *bagır sözünün temel anlamının 'karaciğer' olduğunu, diğer yandan *bagır organının duygu kaynağı ve hazinesi olduğu inanişından dolayı bir takım metaforik anlamlar da kazandığını belirtmiştir (EDT 317a).

Tenişev, *bagır sözünün Türk Dili metinlerinde şu anlamlarını tespit etmiştir (1997: 278):

1) 'Karaciğer'. Tüm kaynaklarda rastlanmaktadır.

2) 'Aşk, merhamet, şefkat gibi duyguların hazinesi olarak karaciğer'. Yak. ve

Çuv. dışında tüm kaynaklarda vardır.

3) ‘Kızgınlık duygusunun hazinesi olarak karaciğer’ Çuv. dışında tüm kaynaklarda vardır.

4) ‘Dağ yamacı’. Nog. Kaz. Kır. Özb.; Yak. ‘tepecik’. Bu kullanım, benzetme yoluyla oluşturulan bir metafordur.

**bagır* sözünün ‘aşk, merhamet, şefkat gibi duyguların hazinesi olarak karaciğer’ anlamı için metonimi olduğu düşünebilir, ancak ‘dağ yamacı’ anlamı Tenişev’in belirttiği gibi metafordur.

4. Meronim Olarak **bagır*

**bagır* sözü, ‘karın boşluğunda bulunan bir organ’ın adı olması sebebiyle bu söz **karım* sözünün alan : mekân ilgisi dergileyen meronimidir.

ALAN : MEKÂN	<i>*karım</i> : <i>*bagır</i>
--------------	-------------------------------

2.3.7. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BAĞIRSAK

‘bağirsak’ Lat. *intestinum*, İng. *intestine*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan BAĞIRSAK kavramını karşılayan sözcükler bir tek Proto-Türkçe **bagırsuk* sözcüğüne dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.3.7.1. **bagırsak, *bagırsuk*

Proto-Tü. **bagırsuk* (Tenişev 1997: 279); Proto-Ogur **bagırsuk*; Proto-Oğuz **bagırsuk*; **Bud.Tü.ç.** *bağırsuk* (U, TT); **İslami ç.**: xi. yy. **Krh.** *bagırsuk* ‘bağirsak’ (DLT I: 502); **Harezmi ç.** xiv. yy. *içegü* (KE II: 261), *bağarsuğ* (NF III: 41), *büken* (NF III: 91); **EKıp.** *suçuğ* ‘bağirsak’ (KTS: 242), *işek* ‘bağirsak, iç organlar’ (KTS: 116); *içeh* ‘bağirsak, iç organlar’ (KTS: 105); **Batı Tü.** xiv. yy. *bağarsuğ*, *bağırşuğ* (EM: 111), xv. yy. *bağırsak* (MŞ: 18), *bağarsuk* (CH I: 173); xiii. – xix. yy. *bağarsık* ‘bağirsak’ (TTS I 363), *bağır* ‘göğüs, ciğer, sine; akciğer; karaciğer; yürek’ (YTS: 22); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *bağırsak* ‘Sindirim organının mideden anüse kadar olan, ince bağirsak ve kalın bağirsaktan oluşan bölümü’ (TS 195), *çevlik* ‘kalın bağirsak’ (-Brd.) (DS III: 1154); *döndürme* ‘kalın bağirsak’ (Çiftelinar **Mersin -İç.*) (DS IV: 1582); *pumbar* ‘bağirsak’ (-Rz.) (DS IX: 3485); *sokuriçeği* ‘körbağirsak’ (Karaçay-Malkar, Başhöyük **Kadınhanı -Kn.*) (DS X: 3660); *sokurtüün* ‘apandisit’ (Karaçay aşireti, Başhöyük **Kadınhanı -Kn.*) (DS X: 3660); *şek* ‘ince bağirsak’ (Ilıca **Çifteler -Es.*) (DS X: 3757); *baarsak*, *baarsık*, *bağarsağ* ‘bağirsak’ (Soğukpınar **Kangal -Sv.*) (DS II: 446); *kirişlik* ‘ince bağirsak’ (Çiftelinar *-Çr.*) (DS VIII: 2878); *döş* ‘göğüs, bağır’ (-Uş.; -İsp.; -Brd.) (DS IV:

1589); **Gag.** *barsak* ‘1. Bağırsak 2. İtfaiye aracının hortumu 3. Dar ve uzun çuval’ (GS 72); **Azb.** *bağırsag* ‘1. (anat.) İnsan veya hayvanın sindirim sisteminin bir kısmını teşkil eden elastik boru 2. İçerisinden su akıtmak için lastik veya kumaş boru’ (ADİL I 175); **Trkm.** *içege* ‘bağırsak’ (RLT: 90), *içege* ‘insanın ve hayvanın yemek sindirim sistemindeki yumuşak borular’ (TDS 346); **Güney-Doğu:** YUyg. *boğursak*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Kumuk *bavursak*, Karaçay-Malkar *bavursak*, Tat. *bavursak*, *bavurhak*, Başk. *bavursak*, *bavurhak*, Kaz. *bavursak*, Kırg *bo:rsok*, Nogay *bavursak*, Karakalpak *bavursak*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *borsok*, *bu:rzak*, Tofa *ba:rsık* (Tenişev 1997: 279)

1. **bagırsuk* Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, tarihsel Türk dili kaynaklarında benzer şekilde yazılan ancak farklı anlamda olan *bağırsak* ve *bağırsuk* şeklinde iki söz tespit etmiş ve ‘merhametli, affedici’ anlamında olan *bağırsak* sözünün sadece 14. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüş, ‘iç organlar, bağırsaklar’ anlamında olan *bağırsuk* sözünün ise günümüze kadar Türk lehçelerinde aynı anlamda yaşadığını söylemiştir (EDT 319b-320a).

Tenişev, **bagırsuk* sözünün etimolojisinin **bagır* ‘karaciğer’ sözüne dayanmakta olduğunu ileri sürmektedir (1997: 279).

Doerfer, **bagırsuk* sözünün Halaç Türkçesinde *bokarsak* şeklinde tespit etmiştir (Doerfer 1970: 25).

2. **bagırsuk* Kullanım Alanı

EM 111 ve **bağırsuqları** arıdır

MŞ 18 nilüfer şuyıyla içürler kaçan ki **bağırsaqlar** ya siñirler ya göğüs za^c if olsa

MŞ 106 göbek düşmek mu^c âlecesi dağı budur ya **bağarsuqlara** şafrâ dökülmekdür

TTS I 363 **Bağarsukda** eyler ise lokma piç

Temamet olur cahilin ömrü hiç

TTS I 363 Hançerşer **karnında** dürttü, **karnı bağırsukı ayağına** döküldü.

TTS I 364 **Miyde** kuvvet bulucak müşhil sebebiyle ahlâtı aşağıya **bağirsuk** yoluyla def' eder.

TTS I 364 Kaçan **bağirsuklar** ya **sinirler** ya **göğüs** zaif olsa ya öksürük olsa ekşilerden sakınmak gerek.

TTS I 364 **Bağarsuğundan** çıkan tersleri dahi gevdesindeki **kılları** ve **ayağındaki** tuynakları...

TTS I 371 Sâde şüden-i rûde: Bir rencidir ki **bağirsak** sıyırması derler.

HEA-6 Evet, ruh denilen şey **körbağirsak** gibi hayatta görevi kalmayan bir organ!

ADİL I 175 gülmäkdän **bağirsaglarımız** gırıldadı

TDS 346 Yartıgulak bolsa şol bölecik **içegede** eken

TDS 346 Emma **içegimiz** cugurdaşıp durandan soñ, añrımıza düşen zat bolmadı

3. Anlam Olayları Bakımından **bagirsuk*

Tenişev, **bagirsuk* sözün Türk Dili kaynaklarında şu anlamları tespit etmiştir (1997: 279):

- 1) 'Bağirsak, iç organlar'. Tüm kaynaklarda.
- 2) 'Körbağirsak'. Hakas.
- 3) 'Onikiparmak bağirsığı'. Başkurt, Kır. Alt. Tuv.
- 4) 'Kalın bağirsığı'. Trkm. Karakalpak.

Bu sözün organ adları ile ilgili anlamı temel anlam olmakta, sözün cansız nesnelere anlatması durumunda benzetme temeli bir metafor ortaya çıkmaktadır.

4. Meronim Olarak **bagirsuk*

**bagirsuk* sözü, 'karın boşluğunda bulunan bir organ'ın adı olması sebebiyle bu söz

**karım* sözünün alan : mekân ilgisi dergileyen meronimidir.

ALAN : MEKÂN	<i>*karım</i> : <i>*bagirsuk</i>
--------------	----------------------------------

2.3.8. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde DALAK

‘dalak’ Lat. *splen* İng. *spleen*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan DALAK kavramını karşılayan sözcükler bir tek Proto-Türkçe **d(i)a:l-ak* sözcüğüne dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.3.8.1. **d(i)a:l-ak*

Proto-Tü. **d(i)a:l-ak* (Tenişev 1997: 279); Proto-Ogur **d(i)a:l-ak*; Proto-Oguz **d(i)a:l-ak*; **Bud.Tü.ç.** *tal* ‘dalak’ (EUTS: 221); **İslami ç.:** xi. yy. **Krh.** *sulak* ‘dalak’ (DLT I: 411); **Doğu Tü.:** xv. yy. *talak* (Sngl); **Batı Tü.** xiv. yy. *talak* (EM: 185), xv. yy. *talak* (MŞ: 10); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *dalak* ‘1. Midenin arkasında, diyaframın altında, sol böbreğin üstünde, yassı, uzunca, akyuvar üreten ve yıpranmış alyuvarları toplayan, damarlı, gevşek bir dokudan oluşmuş organ 2. (*hayvan bilimi*) Omurgalı hayvanlarda lenf bezine benzeyen ve kan damarları çok olan bir organ 3. Tekerlek biçimindeki kaşar peyniri 4. (*halk.*) Bal peteği’ (TS 516), *karatavuk* ‘dalak’ (Sındı -Mğ.) (DS VIII: 2608), *lapara* ‘dalak’ (Şimşirli, Güneyce **İkizdere -Rz.*) (DS IX: 3065); **Gag.** *dalak* ‘1. Dalak 2. Balıkların şişireği’ (GS 130); **Azb.** *dalag* ‘(*anat.*) Karın boşluğunun sol tarafında olup kan kürecikleri hazırlayan ve bu işlevine bağlı başka değişik vazifeleri gören beden organı’ (ADİL II 23); **Trkm.** *dalak* (RLT: 178), *dalak* ‘1. Dalak 2. Dalağa zarar veren bir çeşit hastalık’ (TDS 236); **Güney-Doğu: Özb.** *talak*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. *talak*, Kumuk *talak*, Karaçay-Malkar *talak*, Tat. *talak*, Başk. *talak*, Kaz. *talak*, Nogay *talak*,

Karakalpak *talak*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Yakut *ta:l*; **Çuvaş:** *talak* (<Tat.)
(Tenişev 1997: 279)

1. **d(i)a:l-ak* Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, bu sözü *tala:k* şeklinde alarak sözün tüm modern Türk lehçelerinde *talak*, *tala:k*, *talağ*, *dalak* şekillerinde geçtiğini belirtmektedir (EDT 495b). Tenişev, bu sözü **d(i)a:l-ak* şeklinde alarak Altay dillerinden şu paralelleri vermiştir: Moğ. **deliğün* ‘dalak’, Kore **tira* ‘dalak’ (1997: 279).

Doerfer, **d(i)a:l-ak* sözünün Halaç Türkçesinde *talak* şeklinde tespit etmiştir (Doerfer 1970: 25).

2. **d(i)a:l-ak* Kullanım Alanı

EM 185 ve eger sirkeyile **talak** şişine yaqsalar giderür
MŞ 10 anda sevdâ çoğalur ve **talak** büyür ve sevdâvî marazlar çok olur
MŞ 13 uyqusu yavuzdur beñzi şarardur **talagı** büyüdür
MŞ 30 idrâr-ı bevl eder göksi ve cigeri ve **talagı** ve böğregi arıdur beñzi hoş eyler
MŞ 98 buğür-ı Meryem ki Türkce deve tabanı dërler anı **talak** üzerine yaqu eyleseler
fâyide kıla
ADİL II 23 İndi belä, Esgär Saçlıya bärk bänd olduğı vaht yenä dä **dalağı** ancag
Sübhanverdizadä täräfindän sancırdı.
TDS 236 Gamçınıñ degen eri **dalak** yalı gızardı
TDS 236 Hamala mende **dalak** keseli barmışında, meniñ gurulmagım-da mümkün
ölmegim-de
TDS 236 Soltan ece, oğluñ **dalak** bolupdır, munıñ garını iññelemeli

3. Anlam Olayları Bakımından **d(i)a:l-ak*

Tarihsel ve modern Türk dilinde **d(i)a:l-ak* teriminin anatomik anlamda kullanıldığını görüyoruz (Tenişev 1997: 279).

Bu sözün *dalak* şekliyle Türkiye Türkçesindeki ‘tekerlek biçimindeki kaşar peyniri, bal peteği’ anlamlarına gelen kullanımı benzetmeye dayalı bir metafor oluşturmaktadır.

4. Meronim Olarak *d(i)a:l-ak

*d(i)a:l-ak sözü, 'karın boşluğunda bulunan bir organ'ın adı olması sebebiyle bu söz

*karım sözünün alan : mekân ilgisi dergileyen meronimidir.

ALAN : MEKÂN	*karım : *d(i)a:l-ak
--------------	----------------------

2.3.9. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde GÖBEK

‘göbek’ Lat. *umbilicus* İng. *navel*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan GÖBEK kavramını karşılayan sözcükler Proto-Türkçe **ki:n* ve **gö:pek* sözcüklerine dayanıldığını kanaatindeyiz.

Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.3.9.1. **ki:n*

Proto-Tü. **ki:n* (Tenișev 1997: 279-280); Proto-Ogur **ki:n*; Proto-Oguz **ki:n*;

Bud.Tü.ç. *kindik* ‘göbek çukuru’ (TT VIII), *kindik üstün meñ bolsar* ‘göbek üstünde ben olursa’ (TT 37,6), *kin* ‘misk kokusu, iyi bir koku’ (EUTS: 110); **İslami**

ç.: xi. yy. **Krh.** *kün* ‘misk’ (DLT), *kin* (KB); **Harezmi ç.** xiv. yy. *kindik* (KE II: 359),

kindik (NF III: 249); **EKıp.** *kündi*, *kündük* ‘göbek’ (KTS: 168); **MKıp.** xiv. yy.

kindik (Kİ 85); **Doğu Tü.**: xv. yy. *kindik* (Sngl. 316v. 18); **Modern Tü.: Güney-Batı**

(Oğuz): TTü. *kindik* ‘göbek çukuru’, *kindik* ‘insan göbeği’ *Bugün doğan çocuğun kindiğini anam kesdi.* (Çilehane *Reşadiye -To.) (DS VIII: 2873); **Güney-Doğu:**

YUyg. *kindik* ‘göbek çukuru’, Özb. *kindik*, SUyg. *kendek*, *kindik* ‘göbek çukuru’;

Kuzey-batı (Kıpçak): Karay. *kindik* ‘göbek, göbek çukuru, göbek bağı’, Karaçay-

Malkar *kindik* ‘göbek çukuru’, Tat. *kendek*, *kändig* ‘göbek çukuru’, Başk. *kendek*,

Kaz. *kindij*, Kırg *kindik* ‘göbek çukuru’, Nogay *kindik*, Karakalpak *kindik*; **Kuzey-**

doğu (Sibirya): Altay *kindik* ‘göbek çukuru, göbek bağı’, Tuva *hindik* = *hin* ‘göbek

çukuru’, Hakas *kindik* = *kin* ‘göbek çukuru, göbek bağı’ (Tenișev 1997: 279-280)

1. *ki:n Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev'e göre *ki:n sözünün Türk lehçeleri arasında genel anlamı 'göbek'tir. Tenişev, *ki:n sözünün Altay dillerinden şu paralellerini tespit etmiştir: Proto-Altay *hulŋe > *hunŋe: Evenk uŋu-re, Nanay huymu; Moğ. küyi (Tenişev 1997: 280).

Doerfer, *ki:n sözünün Halaç Türkçesinde *köndük* şeklinde tespit etmiş, birçok lehçelerde ve Çağatay Türkçesinde *kindik* şeklinde geçtiğini belirtmiş ve *köndük* şeklindeki ünülerin durumu garip olduğu, belki işitme hatasından meydana geldiğini söylemiştir (Doerfer 1970: 25).

2. *ki:n Kullanım Alanı

TT 37,6 *kindik üstün meŋ bolsar*

3. Anlam Olayları Bakımından *ki:n

Tenişev'e göre, *ki:n sözünün Türk lehçeleri arasında genel anlamı 'göbek'tir. Yak. Tat. Başkurt Türkçelerinde coğrafik bir terim olarak 'merkez' anlamı kaşımıza çıkmaktadır. Buna bağlı olarak da Yak. Tat. Başkurt 'direk, dingil, sap'; Özb. Çuv. Türkçelerinde 'araba temelindeki kiriş' gibi anmalara da rastlanmaktadır (1997: 280).

Ancak bu sözün 'göbek' anlamı dışındaki bütün anlamları metafor olmaktadır.

4. Meronim Olarak *ki:n

*ki:n sözü *gebde sözünün alan : mekân ilgisi içindeki meronimidir.

ALAN : MEKÂN	*gebde : *ki:n
--------------	----------------

2.3.9.2. *gö:pek

Proto-Tü. *gö:pek (Tenişev 1997: 280); Proto-Ogur *gö:pek; Proto-Oguz *gö:pek; **EKıp.** *ķavsuk* ‘göbek’ (KTS: 132), *kindek, kindik, kindük* ‘göbek’ (KTS: 149), *köbek* ‘göbek’ (KTS: 156); **Doğu Tü.:** xv. yy. *göbek* (Sngl); **Batı Tü.** xv. yy. *göbek* (CH I: 181); xiii. – xix. yy. *göbek* ‘göbek’ (TTS III 1713), *göbek* (YTS: 95); **Modern Tü.:** **Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *göbek* ‘1. İnsan ve memeli hayvanlarda göbek bağının düşmesinden sonra karnın ortasında bulunan çukurluk 2. Yağ bağlamış şişman karın 3. Şehir, ülke vb.nin orta kısmı 4. Bazı sebze ve meyvelerin orta kısmı 5. Bahçe, halı, tavan, tepsi vb. süslü şeylerin ortalarındaki biçim 6. Hızı azaltarak trafiği yönetmek amacıyla bir kavşağın girişine yerleştirilen çember veya üçgen biçimindeki ada 7. Kağrı tekerleğinin ortası, araba tekerleğinin dingil geçen yeri 8. Değirmen taşının ortası 9. Kilitleme sistemlerinde, anahtar dişlerinin tam olarak birbirine oturduğu pirinç yuva 10. Dölütte, yumurtanın dölüt dışında kalan bölümlerle ilişkisini sağlayan organların çıktığı yer 11. Kuşak, nesil, batın 12. Ön ve arka tekerlerin ortasına oturtulmuş mil üzerinde dönen ve teker tellerinin takılmasına yarayan parça’ (TS 862), *cıcık* ‘iç organlar; göbek’ (*Çal -Dz.; *Bor -Nğ.) (DS III: 895), *gübek* ‘göbek’ (*Maçka -Tr.) (DS VI: 2205), *löbüüt* ‘göbek, büyük göbek’ (-İç. ilçe ve köyleri) (DS IX: 3089); **Gag.** *göbek* ‘1. Göbek 2. Bitki veya meyvenin özü, merkezi 3. Nehirde küçük bir ada 4. Mekiğin sapı 5. Direk’ (GS 116); **Azb.** *göbek* (ATS 546), *göbäk* ‘1. Göbek bağı düştükten sonra karnın ortasında kalan küçük çukur, batık 2. Bak *göbekbağı* 3. (*mec.*) Bir şeyin merkezi, tam ortası, esası anlamında 4. (*mec.*) Sebep olan, beis manasında 5. Bak *göbekduası*’ (ADİL III 172); **Trkm.** *göbek* (RLT 163), *göbek* ‘1. Çocuk anne karnındayken onu annesi ile birleştiren, besleyen bağırsak 2. Karnın ortasındaki kesilip bağlanan düğüm, bağırsak düğümü 3. Lastik

topun delindiğinde iç yüzeyine yerleştirilen yuvarlak lastik yama.’ (TDS 185);
Kuzey-batı (Kıpçak): Karay. *köbek*, Tat. *kübek*; **Çuvaş:** *kavaba* (Tenişev 1997: 280)

1. *gö:pek Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson’a göre günümüzdeki Türk Dilinin batı lehçelerinde *köbek*, diğerlerinde ise *kindik* olarak geçmektedir (EDT 729).

Tenişev’e göre bu terim çoğunlukta Oğuz lehçelerinde karşımıza çıkmaktadır. Ancak Çuvaş Türkçesinde de var olduğundan Proto-Türkçede de bu terimin var olduğu düşünülmektedir. Altay dillerinden muhtemel paraleller: Proto-Mançu-Tunguz **hubgu* ‘göbek bağı, damar’; Orta-Kore *pais-kop* ‘göbek deliği’ (1997: 280).

2. *gö:pek Kullanım Alanı

MŞ 20 ot içdüğinden sonra **göbeği** bursa
MŞ 86 eger **göbek** burarsa hahtmıyi kaynadup şovıdup eçeler şu yerine
MŞ 106 **göbek** düşmek mu’ alecesi dağı budur ya bağarsuqlara şafrâ dökülmekdür
TTS III 1713 Ve her ki ot içtükten sonra **göbeği** bursa ıssı su içe
TTS III 1713 Bir kişinin **göbeği** burar bağırsaklarında yel var, hılt var kusamaz.
TTS III 1713 ... **Göbeği** burmak alâmeti oldur kim eğilir bükülür ağlar.
TTS III 1714 Ma’ cun kim **göbek** burusunu ve kuluncu ve eskimiş istitlakı giderir.
TTS III 1714 Tutar **göbek** burusu goncayı açıldıkça
Şikâf-ı pireheninden o gül gibi nâfın
TS 862 Düğmeleri birer birer açtı **göbeğine** dek
TS 862 **Göbeğini** eritmek için her sabah bir saat yol yürür
TS 862 İsviçre'nin **göbeğinde**, nerede ise bilmem kaçınıcı Türk Moskof muharebesi patlamak üzere idi
TS 862 Bu halının **göbeği** pek zarif
TS 862 Temiz bir isim, züğürt evlatlarda ancak bir, nihayet iki **göbek** dayanabilir.
TS 862 Meclisten geçirinceye kadar **göbeğim** çatlamıştı
TS 862 Benim oğlanın **göbeği** çıkıyormuş da biraz, her sabah koşu yapıyor, dedi
TS 862 **Göbeğini** eritmek için her sabah sıcakta, tozda koşu yapan delikanlıyı düşünüyorum
TS 862 Dolmuştan inince bir yandan saatine bakar, bir yandan da **göbek** atarmış, daha bir saat var, diye
TS 862 Şimdi gördüğü kişi, ellisinin üstünde, **göbek** bağlamış, metal gözlük çerçeveli biriydi
TS 862 Paris'te uzun yıllar yaşamalarına karşın ülkeleriyle olan **göbek** bağımi hiç mi hiç gevşetmemiş gençler var

SFA-1 Yanımıza elleri saygı ile **göbeğinin** altına bağlı hırpanî bir delikanlı yanaştı.
HEA-1 Buraya **göbek** atma, boyun kırma, omuz titretme yaraşmaz.
HEA-4 Kâmil'in, Mürsel'in yedi **göbek** ecdadına savurduğu küfürler oğlana pek tesir etmemekle beraber yiyeceği dayağın korkunç olacağı muhakkaktı.
HEA-4 İstanbul'un **göbeğinde** bile yalnızlık, korku... Daima duman içinde bir istikbal...
HEA-6 Şu köhne türbeyi çocuklara oyun meydana yaptırıncaya kadar **göbeğim** çatladı.
ADİL III 172 Biçinçilär sıra ilä durmuş, göbeye gädär galhmış yaş otu biçir .. vä gurumuş otlardan gotman vururdular
ADİL III 172 Bu zalım oğlu zalım ahırda işi o yerä gätirib çatdırdı ki, İstanbulun göbeyinden hotkarın öz gısını da götürüb apardı.
ADİL III 172 Män sänä ümidäm, sän de göbeyini piyländirmekdän başga heç näyä fikir vermirsän
TDS 185 Etim oğlan öz **göbegini** özi keser
TDS 185 Goñşudan gelen gartañ ayal çaganıñ **göbegini** kesdi
TDS 185 Mama ece meniñ **göbek** enemdi
TDS 185 Seniñ **göbeğin** gömlen yalı, ömür içerde otırsıñ-la! - diydi
TNAS 95 Çagañ ak süyt emen yeri,
Göbek ganınıñ daman yeri.

3. Anlam Olayları Bakımından *gö:pek

Tenişev'e göre *gö:pek sözü Türk Dili kaynaklarında 'göbek' anlamı ile karşımıza çıkmaktadır. *ki:n sözünde de olduğu gibi coğrafik anlamlar da yaygındır: Gag. 'nehir içine küçük bir ada'; TTü. Gag. 'direk, dingil, sap'; Tat. 'tüfek namlusu' (1997: 280). Bu coğrafî anlamlar ve cansız nesnelere ile ilgili anlamlar metaforik olmaktadır.

4. Meronim Olarak *gö:pek

*gö:pek sözü *gebde sözünün alan : mekân ilgisi içindeki meronimidir.

ALAN : MEKÂN	*gebde : *gö:pek
--------------	------------------

2.4 Genel Organlar

Bu bölümde biz, insanın vücudunun genel organlarının etimolojik, leksikal, semantik ve mereolojik incelemesine yer vereceğiz. İncelememiz, şu kavramları içine alacak: KEMİK, SİNİR, DAMAR, DERİ.

2.4.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KEMİK

‘kemik’ Lat. *os*, İng. *bone*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan KEMİK kavramını karşılayan sözcükler Proto-Türkçe **siḡök* ve **kemük* sözcüklerine dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.4.1.1. **simgök* > **siḡök*

Proto-Tü. **simgök* (Tenişev 1997: 260); Proto-Ogur **simgök*; Proto-Oguz **simgök*;
KökTü. viii. yy. *söḡüküḡ tagça yatdı* ‘kemiklerin dağ gibi yığıldı’, *süḡük* (THO 144); **Bud.Tü.ç.** *söḡük, süḡük* (EUTS: 210, 214); **İslami ç.** xi. yy. **Krh.** *süḡük* ‘kemik’ (DLT III: 367), *süḡekke yilik teg* ‘kemiğe ilik gibi’ (KB 89-90); **Harezmi ç.** xiv. yy. *süḡek, süḡük* (KE II: 577), *süḡük* (NF III: 384); **EKıp.** *söḡük, sövek* (KTS: 241), *sümüük, süḡek, süḡük, süveg, süvek, süvük* (KTS: 245, 246); **MKıp.** xiv. yy. *sü:ḡü:k* (Kİ 54); **Doğu Tü.** xv. yy. *süḡek* (Sngl. 247r. 20); **Batı Tü.** xiv. yy. *süḡük(g)* (EM: 181), xv. yy. *süḡük* (DK II: 275); xiii. – xix. yy. *süḡük* ‘kemik’ (YTS: 196), *süḡük* ‘kemik’ (TTS V 3622); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *sumuk* ‘kemik’ (-Çr.) (DS X: 3695), *sümüüh, sümüük, süḡük, sümüüh* ‘kemik’ (-Ağ.; -Kr.; -Ezc.) (DS X: 3713), *süyek* ‘kemik’ (-İst.; -To.; -Kn.; -Ada.) (DS X: 3728); **Azb.** *sümüük* (EDT 838b), *sümüük* ‘1. İnsan ve omurgalı hayvan iskeletini oluşturan parçalar 2. Çeşitli şeyleri kaplamak için istifade edilen bazı hayvanların (fil gibi) dişi yahut buna benzeyen başka sert cisim 3. Zar (tavla ve benzeri oyunlarında) *sümüük atmag* -

zar oynamak' (ADİL IV 117); **Trkm.** *süñük, süyek* (EDT 838b), *süñk* (RLT: 96), *süñk* '1. İnsan ve hayvan bedeninin ayrı ayrı iskelet bölümleri 2. Beden, gövde 3. Zayıf, güçsüz' (TDS 618); **Güney-Doğu:** YUyg. *süñék, söñék, söñök*, Özb. *soñék, süyék, sunek, sukék, süyek*, SUyg. *sümük, soñuk, sunuk, sımuk*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. *sümük, süyek, suyak, süvak, sivek*, Kumuk *süyek*, Karaçay-Malkar *süyek*, Tat. *söyék, sivék*, Başk. *höyék*, Kaz. *süyek* (EDT 838a), Kırg *sö:k* (EDT 838a), *süyök, söök*, Nogay *süyek*, Karakalpak *süyek*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *söök, sög*, Tuva *söök*, Hakas *söök*, Yakut *uñuoh*, Tofa *söök*; **Çuvaş:** *şama, şam* (Tenişev 1997: 261)

1. *siñök Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, *siñök sözünün modern kuzeydoğu Türk lehçelerinde çok çeşitli şekillerde karşımıza çıktığını belirterek orijinal şeklinin tespit edilmesinin zor olduğunu ve sözün büyük ihtimalle *siñök* olduğu söylemektedir (EDT 838b).

Tenişev, Çuvaş Türkçesinde ilk sesin /s-/ > /ş-/ dönüşümünü göstererek ilk hecedeki ünlünün /*i/ olduğunu savunmaktadır. Ayrıca Tenişev, *siñök sözünün Altay dillerinden şu paralellerini göstermektedir: Proto-Altay *şimö-: Proto-Moğ. *şimü-gen 'ilik; kalça kemiği'; Kuzey-Moğ. çömög 'ilik', Kalmık tşimgn 'ilik'; Proto-Mançu-Tunguz *ç/şime- 'diz kapağın içindeki sıvı'; Proto-Türkçe *simgök* 'kalça kemiği' (1997: 261).

2. *siñök Kullanım Alanı

THO 144 **söñüküñ** tagça yatdı 'kemiklerin dağ gibi yığıldı'
DLT III 367 edhgü er **süñgüki** erir atı kalır 'iyi adamın kemiği çürür, adı kalır'
EM 181 etlerüñ eyüsi oldur ki **süñüge** ılaşuñ ola
TTS V 3622 Ol nazeni gözleri görmez anın
Gitti hali **süñüğü** dirmez anın
TTS V 3622 Ete deri süñük çatan, ten perdelerini tutan
Kudret işim çoktur benim zâhir ü iyan benim
TTS V 3622 Zebaniler çeke tuta ilede tamuya ata
Deri yana, süñük tüte, şoluk dem bir figan ola

TTS V 3622 Bakıcak endamına kim soralar

Sünük içinde iliğin göreler

TTS V 3624 Ve tendeki **damarler** ırmaklar misalinde iidi ve **sünükler** dağlar misalinde idi.

ADİL IV 117 Gol **sümüyü**. Baldır **sümüyü**. İmangulunun bedeni ele terpenirdi ki, ele bil heç **sümüyü** yoh idi.

ADİL IV 117 İmangulunun bädäni elä tärpänirdi ki, elä bil heç **sümüyü** yoh idi

ADİL IV 117 Mäsmä özünü bärkä verän kimi küräklärindän ağrı gopur, damarları gizildäyir, **sümüklär**i sancırdı

TDS 618 Adam görünüşli maymınlarda yüzün **sünükleri** adamınka garanda güçlürek ösendir

TDS 618 İşde berkän **sünükün**, tecribede bişen eliñ hünéri bap-başgadır

TDS 618 Ol eli berdaşlı, **sünük** başı iri, dayav adamdı

TNAS 68 Başkıñ-maza, **sönükim**-aza (Birinci ayal - maza, ikinci ayal - yza. İlkim-bagıtım, **soñkım**-görgim).

TNAS 114 Dil **sünüksüz**, nāmāni diyemez?

TNAS 181 Göz ağırısı - et ağırısı,

Diş aşırısı - **sünük** ağırısı.

TNAS 309 **Sünüksüz** dil - **sünük** döwer.

3. Anlam Olayları Bakımından *siñök

Tenişev, tarihsel Türk lehçelerinde tahminen *siñök sözünün ‘kol, bacak ve baldırdaki gibi içinde ilik bulunan boru şeklinde olan kemikler’ için kullanıldığını; *kemük sözünün ise ‘omurgadaki gibi yumuşak kemikler’ için kullanıldığını belirtmektedir (1997: 262).

Tenişev, Türk lehçelerinde *siñök sözünün şu kullanımlarını tespit etmiştir (1997: 261):

- 1) ‘Kemik, iskelet’. Tüm kaynaklarda vardır.
- 2) ‘Meyve çekirdeği’. Başkurt.
- 3) ‘Kül’. Kumuk, Nogay, Karakalpak, Kır. Yak. Tuv. Hakas. Alt. SUyg.
- 4) ‘Soy’. Kır. Tuv. Hakas. Alt. SUyg.

Tenişev ayrıca *siñök sözünün asıl anlamının, büyük ihtimalle, ‘ilikli kemik’ olduğunu belirtmiştir (1997: 261). Ancak diğer yandan *siñök sözünün *kemük sözüne göre daha genel bir kullanımı olduğunu söylemek mümkündür.

Bu sözün ‘kemik’ veya ‘iskelet’ anlamı dışındaki bütün anlamları metaforiktir. **siḡök* sözünün ‘iskelet’ anlamında kullanılması bütün yerine parça kullanımını gösterdiğinden metonimik olur.

4. Meronim Olarak **siḡök*

Birçok organ içinde bulunan **siḡök*, bulunduğu organlar ile nesne : madde ilişkisini gösteren meronimi oluşturmaktadır.

NESNE : MADDE	* <i>kol</i> , * <i>kar</i> , * <i>tirs(γ)ek</i> , * <i>çaykan</i> , * <i>bilek</i> , * <i>älg</i> , * <i>ärḡek</i> , * <i>parḡak</i> , * <i>bıkn</i> , <i>bacak</i> , * <i>baltır</i> , * <i>aḡak</i> : * <i>siḡök</i>
---------------	--

2.4.1.2. **kemük*

Proto-Tü. **kemük* (Tenişev 1997: 261-262); Proto-Ogur **kemük*; Proto-Oguz **kemük*; **Batı Tü.** xiii. – xix. yy. *kemük* (YTS: 133), *kemük* ‘kemik’ (TTS IV 2411); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *kemik* ‘1. İnsanın ve omurgalı hayvanların çatisını oluşturan türlü biçimdeki sert organların genel adı 2. Bu sert organdan yapılmış’ (TS 1267), *gemük*, *hemih* ‘kemik’ (*Daday -Ks.; -Sm.; Kesirik -El ve ilçeleri) (DS VI: 1988), *şimik* ‘kemik’ (Üstükran *Varto -Mş.) (DS X: 3779); **Gag.** *kemik* ‘kemik’ (GS 263); **Azb.** *gemik* ‘bak. *sümük*’ (ADİL III 154); **Güney-Doğu:** Özb. *komik*, *kémik*, *gémik*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. *kemik*, Kumuk *gemik*, Tat. *kimek*, Başk. *kimek*, Kaz. *kemik*, Kırg *kemik*, Nogay *kemik*, Karakalpak *kemik*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *ke:mik* (Tenişev 1997: 261-262)

1. *kemük Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev'e göre, *kemük sözünün kökeni büyük ihtimalle Orta-Uyg. *kemdi-* 'kemiği kemirmek' fillinden gelmektedir: Tuv. *hemdi-* 'kemiği kemirmek' ve bundan türeme bağlı **kemdiük* 'kemirilmiş'; Yak. *kömüllé-* 'kemiği kemirmek' (1997: 262).

Altay dillerinden paraleller: Proto-Altay **kamü-*: Proto-Türkçe **kamü-k* 'iliği olan kemik'; Proto-Moğ. **kemi-* 'iliği olan kemik'; Orta-Moğ. *kemi* 'kıkırdak', *kemil-* 'kemiği kemirmek'; Moğ. *kemi* 'ilik'; Proto-Mançu-Tunguz **humhan* < **hamu-han* 'baldır kemiğin iliği' (Tenişev 1997: 262-263).

2. *kemük Kullanım Alanı

MŞ 160 ol şınmış **kemigün** üzerine vuralar ve eyle ki 'âdetdür şaralar üç güne degin şeşmeyeler
TTS IV 2411 Avrat katında tavusun **kemügün** yaksalar tizek doğura
TTS IV 2411 Cümcüme, kâse-i ser: Başın kâsesi ya' ni ol kâse gibi **kemük** ki **dimağı** müştetil ola
TTS IV 2411 Muḥḥ: **Kemük** içinde olan ilik ve **beyniye** muhu-t-dimağ derler.
TTS IV 2411 Er-reşreş: Yumuşak **kemük** ki ekli mümkün ola, kemirdek dahi denür.
TS 1267 **Kemikten** bir tahta gibi gıcırdayarak Nihat yerinden kalktı
TS 1267 Soğuk **kemiklerimize** kadar işlemişti
TS 1267 **Belkemiği** Anadolu Türklüğü olan bir millî devlet kurmalıyız
TS 1267 Suriye'de bel **kemiğine** bir kurşun dokunmuştu
TS 1267 Badik Ahmet'in elmacık **kemikleri**, fırlak, tombul **yanakları** kıpkırmızı oldu
TS 1267 Kırılan kaval **kemiği** yeni yeni kaynamaya başladığında arkadaşları ona içkiye devam ederse sakat kalacağını söylediler
TS 1267 Dün de muhallebicide tavuk yedik, lades **kemiği** çıktı
SFA-2 Arkadaşımın, ismi Bayramdı. İri **kemikli** bir adamdı. Arnavut şivesile konuşuyordu.
SFA-2 Sirtının **kemikleri** hamudundan kurtulmuş araba okları gibi dışarıya fırladı.
SFA-2 O sinirli, **kemikli**, duru beyaz yüzündeki ateşli gözlerinin ferî kaçmıştı.
HEA-1 Yüzü de uzun, ipince, şakakları basık, fakat sadece **kemik** ve deriden olan bu baş size zayıf etkisi yapmıyordu.
HEA-3 Başının iki tarafında garip bir surette yaprak gibi açılan büyük kulakları, irin gibi sarı yüzü, çıkık **kemikli** suratının üstündeki soluk mavi gözleri, sıska omuzları üstünde gömülen hastalıklı başı cılız, çarpık bacaklarıyla Mehmet köyde ne kimsenin dikkatini, ne de başka babasız çocuklar gibi köy kadınlarının merhametini çekmişti.
HEA-4 Nine'nin köhne **kemikleri** o kadar ağrımış ki, yemekten sonra iki büklüm odasına çekilmiş.
HEA-7 Havada kokulu, tâ **kemiklere** işleyen bir sıcaklık, bir gevşeklik vardı.

HEA-9 Bir daha imamın kapısında görür, kadınlara dert yandığını işitirse, vücudunda kırmadık **kemik** bırakmayacaktı.

HEA-9 Onun konuşuşunda, bakışındaki başkalığın, asırların yarattığı yüksek bir medeniyetin eseri olduğunu, **kemiklerinde** hissediyordu.

PSE 5 Bakınız ellerimä hem ayaklarım, ki Bän kendimim, Beni yoklayınız, hem görünüz zerä duhun eti hem **kemikleri** yoktur. Ve bunları söyleyip, ellerini hem ayaklarını gösterdi.

PSE 115 Zerä şeyler oldular, ki yazı tamam olsun: hani Ondan bir **kemik** kırılmayacak.

PSE 130 Zerä bu şeylär oldular, ki yazı tamamolsun: hani Ondan bir **kemik** kırılmayacak.

UK 41 **kemikleri** biyazıdı olmalı şansora pelinnik içindä

UK 42 ani **kemikleri** çürüyer pelinnik içinde

UK 49 üstlerindä asılı türlü **kemiklär**

UK 52 **kemiktä**, taştta gercikli oymak

UK 146 koyun yaanılarını, **kemikleri** omuz aşırı köpeklere aterlar

UK 219 burnusu birüz kamburdu, sivriydi, çeneleri **kemikliydi**, güüdesi bataldı

GTA 194 [bız ε: tɒp'la:dik ce'mic tʃukur'dɔn]

ADİL III 154 Şamil Aslan beyi diggetle müayine etdi,.. onda eskimiş **gemiklerine** geder işlemiş beş-altı hastelik tapdı.

ADİL III 154 Bahşı da orada idi. O, Sonanın baş **gämiyinä** bahır vä düşünürdü

ADİL IV 155 Şehid sıyrılarag **gämikdän**, ätdän; Alacag payını äbädiyyätdän.

3. Anlam Olayları Bakımından *kemük

Tenişev'e göre, *kemük sözünün temel anlamı muhtemelen 'yumuşak kemik' olmalıdır. Eski Türkçede *siñök 'ilikli kemik', *kemük 'yumuşak kemikleri' şeklinde bir ayırım görülür, ancak *siñök şeklini koruyamamış lehçelerde kemiklerin hepsi için *kemük kullanılmaktadır (1997: 262).

Yine Tenişev'e göre, modern Türk Dili sahası metinlerinde *kemük sözü şu anlamlarda kullanılmaktadır (1997: 262):

- 1) 'Kemik'. Çağ. Güney-Doğu Türk lehçelerinde, Karaim.
- 2) 'Yumuşak kemik'. Tat. Başkurt, Nogay, Kaz. Karakalpak, Kır. Özb.
- 3) 'Kıkırdak'. Kumuk, Tat. Alt.

Bu durumda *siñök ve *kemük sözleri arasında bir anlam karşılaştırması yapmak gerektiğinde *siñök sözünün başlangıçta 'ilikli kemikleri' anlatmasına rağmen zamanla daha genel bir kullanıma sahip olduğu, diğer yandan *kemük

sözünün de başlangıçta ‘yumuşak kemikleri’ anlatmasına rağmen zamanla daha genel bir anlam kazandığını söylemek mümkündür. Ancak bir çok lehçede **siñök* ve **kemük* sözlerinin anlamlarının genelleşmesi açısından bütün yerine parça kullanımının görüldüğü söylenebilir.

4. Meronim Olarak **kemük*

Birçok organ içinde bulunan **kemük*, bulunduğu organlar ile nesne : madde ilişkisini gösteren meronimi oluşturmaktadır.

NESNE : MADDE	<i>*balç, burun, *çânä, *yagrın, *oñurtka, *eyegü, *tuyzke, *topuk : *kemük</i>
---------------	---

2.4.2. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde SİNİR

‘sinir’ Lat. *nervus*, İng. *sinew*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan SİNİR kavramını karşılayan sözcükler bir tek Proto-Türkçe **siñir* sözcüğüne dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.4.2.1. **siñir*

Proto-Tü. **siñir* (Tenişev 1997: 264); Proto-Ogur **siñir*; Proto-Oguz **siñir*;
Bud.Tü.ç. *siñiri tamırı siñükiñe teği közüniüp* ‘kiriş ve damarlarını kemiğe kadar görünüyordu’ (U III 35, 20-1), *siñir* (EUTS: 206); **İslami ç.:** xi. yy. **Krh.** *siñir* ‘sinir’ (DLT III: 362); **Harezmi ç.** xiv. yy. *siñir* (KE II: 559); **MKıp.** xiv. yy. *siñir* (KTS: 237), *siñir* (Kİ 54); **Doğu Tü.:** xv. yy. *siñir* (Sngl. 258r. 14); **Batı Tü.** xiv. yy. *siñir* (EM: 178), xv. yy. *siñir* (MŞ: 12), *siñir* (CH I: 189), *siñir* (DK II: 268); xiii. – xix. yy. *siñir* ‘sinir, kiriş’ (TTS V 3478); **Modern Tü.:** **Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *sinir* ‘1. Duyu ve hareket uyarılarını beyinden organlara, organlardan beyne ileten beyazımsı teller ve bu tellerin oluşturduğu demet 2. Rahatsız edici, hastalık derecesine varan özellik 3. Herhangi bir şey, bir olay karşısında tepki gösterme duyarlılığı ve kişinin ruhsal niteliği 4. Hoşa gitmeyen, can sıkıcı 5. (halk.) Kas kirişi ve zarı’ (TS 1988), *varaza* ‘sinir; gövde organları’ (*Ünye -Or.; *Kavak -Sm.) (DS XI: 4091); **Gag.** *sinir* ‘kiriş’ (GS 418); **Azb.** *sinir* ‘Bak *äsäb*’ (ADİL IV 78); **Trkm.** *siñir* ‘birleştirici sarı doku, sinir, kiriş’ (TDS 598); **Güney-Doğu:** YUyg. *siñir*, Özb. *siñir*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. *sinir*, Kumuk *siñir*, Karaçay-Malkar *siñir*, Tat. *siñir*, Başk. *hiñir*, Kaz. *siñir*, Nogay *siñir*, Karakalpak *siñir*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Tuva *si:r*, Hakas *si:r*, Yakut *iñi:r*, Tofa *si:r*; **Çuvaş:** *sanar* (Tenişev 1997: 264)

1. *siġir Etimolojik Değerlendirmesi

Tarihî ve günümüzdeki Türk lehçelerinde *siġir sözünün ‘kas, kiriş’ anlamında kullanıldığını görüyoruz. Eski Türk anatomi anlayışına göre, insan vücudu “kemik”, “sinir”, “damar”, “et” ve “deri” olmak üzere beş unsurdan oluşmaktadır (EDT 841).

Altay dillerinden paralelleri Tenişev şu şekilde vermiştir: Proto-Mançu-Tunguz *sire-kte ‘kiriş, iplik’, Kore *siġur ‘damar, yay kirişi’ (1997: 264).

2. *siġir Kullanım Alanı

EM 178 ve çok yeyicek **siġirlere** ziyân eder

EM 185 ..cemi^c endâmlara degürür ve tamarlara ve **siġirlere** ledür, olaşdurur

MŞ 12 ekşi nesneyi çok yemek gevdeyi kırıdır ve tüz kocaldur ve **siġirlere** ziyân eder

MŞ 18 nilüfer şuyıyla içürler kaçan ki bağırsağlar ya **siġirler** ya göğüs za^c if olsa

TTS V 3478 Otağın önüne erişi geldi, geyiği **siġirledi**

TTS V 3478 Geri kalan kâfir olup ol deveyi **siġirlediler**

TTS V 3478 Hakir bir atın önün alıp da gözüne bir hadenk-i Rumî urunca at depesin yere dikip oku kırıp kalkarken kılıçla atı kış ayaklarından **siġirleyüp** artık davranmadan kaldı.

TTS V 3478 Ardından erişip kılıç üşürdüler, iki kat zırh gimiş, tesir etmedi. Bilâhare **siġirleyüp** sakalar kârhanesi önünde öldürdüler.

TS 1988 Etin **sinirlerini** ayırmak

SFA-2 O **sinirli**, kemikli, duru beyaz yüzündeki ateşli gözlerinin ferî kaçmıştı.

ADİL IV 78 Bütün **sinirlârim** kaman teli kimi inläyir

ADİL IV 78 Hâлил hırda otağında bir-iki dâfâ ötäyâ-bäriyâ gedib, **sinirlârimini** yatırmag için yazı masasına oturdu

3. Anlam Olayları Bakımından *siġir

*siġir sözcüğünün temel anlamının Türk dilinin tarihsel sürecinde genel olarak ‘kas siniri’ olduğu görülmektedir. Tenişev’in, *siġir sözünün Türk lehçelerinde tespit ettiği anlamlar şunlardır (1997: 264):

- 1) ‘Kas, kiriş’ Kıp. dışında tüm lehçelerinde vardır.
- 2) ‘Sinir’ Kıp. (CCum), TTü. Karaim.
- 3) ‘Yay teli’. (XIII yy.)
- 4) ‘İplik’. Yak.

Modern Oğuz grubu Türk lehçeleri içerisinde Türkiye Türkçesinde bu sözün ‘duyu ve hareket uyarılarını beyinden organlara, organlardan beyne ileten beyazımsı teller ve bu tellerin oluşturduğu demet’ anlamı temel anlamıdır. Ancak Türkmen ve Gagauz Türkçelerindeki temel anlamın kas dokusu ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügətinde* *sinir* sözü için *äsüb* sözüne gönderme yapılmış (ADİL IV 78) ve *äsüb* sözü için de insan veya hayvanın sinir sistemi ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Ruhsal nitelik anlamı ise metonimi olmaktadır. Diğer yandan ‘yay teli’ ve ‘iplik’ anlamları gerçek dünya şartlarına uygunluk gösterdiği oranda metonimi ya da metafor olduğu kabul edilir.

4. Meronim Olarak **siğir*

Türk dilinin tarihsel sürecinde **siğir* sözünün ‘kas, kırıç’ anlamında kullanıldığı düşünüldüğünde *kas* kavramının nesne : madde ilişkisini gösteren meronimi olduğu anlaşılmaktadır.

2.4.3. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde DAMAR

‘damar’ Lat. *arteria, vena* İng. *vein*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan DAMAR kavramını karşılayan sözcükler bir tek Proto-Türkçe **damor* sözcüğüne dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.4.3.1. **damor*

Proto-Tü. **damor* (Tenişev 1997: 264); Proto-Ogur **damor*; Proto-Oguz **damor*;
Bud.Tü.ç. *siğiri tamırı* ‘kas ve damarı’ (U III 35, 20); **İslami ç.**: xi. yy. **Krh.** *özek* ‘belin iç yanında bulunan damar’ (DLT I: 71), *tamur* ‘damar’ (DLT I: 362), *tamar* ‘damar’ (DLT IV: 567), *otaçı terildi tamur kördiler* ‘hekimler toplandı ve damar yokladılar (nabız aldılar)’ (DLT I 362), *tamur* (KB 105 4099); **Harezm ç.** xiv. yy. *tamar*, *tamur* (KE II: 593-594), *tamar* (NF III: 401); **EKıp.** *damar* (KTS: 55), *ırk* (KTS: 102), *tamar*, *şamur*, *tamur*, *tamur* (KTS: 260, 261), *yelge* ‘boynun iki yanında bulunan damarlar’ (KTS: 318), *tamar* (CCum 233); **MKıp.** xiv. yy. *tama:r* (Kİ 66); **Doğu Tü.**: xv. yy. *tamur* (Sngl. 161v. 17); **Batı Tü.** xiv. yy. *bāselik* <Grk. ‘şahdamar, baş damarı’ (EM: 112), *şamur* (EM: 185), xv. yy. *şamur* (MŞ: 9), *şamur* (CH I: 183), *şamur* (DK II: 284); xiii. – xix. yy. *tamar* ‘damar’ (TTS V 3710), *aşağa şamur* ‘dirseğin iç yanında hacemat yapılan üç damardan en aşağıda olan ki akciğer damarı, baş damarı ve başlık da denir’ (YTS: 15), *başlık*, *başlık* ‘dirseğin iç yanında hacemat yapılan üç damardan en aşağıda olan ki akciğer damarı, baş damarı ve aşağı damar da denir’ (YTS: 25), *baş şamur* ‘dirseğin iç yanında hacemat yapılan üç damardan en aşağıda olan ki akciğer damarı, baş damarı ve başlık da denir’ (YTS:

15), *tamar* ‘damar’ (YTS: 201); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *damar* ‘1. Canlı varlıklarda kanın veya besleyici sıvıların dolaştığı kanal 2. Mermerde, bazı taşlarda ve tahta kesitlerinde renk ayrılığı gösteren dalgalı çizgi 3. Başka türden katmanların arasında bulunan sıvı, maden veya mineral katmanı 4. (*mec.*) Soy, yaradılış 5. (*mec.*) Huy 6. İçinde ongun besi suyunun dolaştığı odunsu dokudan boru 7. Böceklerde kanat zarını dik tutmaya yarayan organ’ (TS 523), *hıkış* ‘damar, sinir’ *Hıkışlarım gevşedi* (Bozüyük *Göksun -Mr.) (DS VII: 2358); **Gag.** *damar* ‘1. Damar 2. Kas’ (GS 131); **Azb.** *damar* (ATS: 227), *damar* ‘1. Canlıların bedeninde: içerisinde kan veya lenfin dolaştığı boru şekilli organ 2. Çeşmenin meşeyi, başlangıcı 3. Bitkilerde damarlara benzeyen su ve mineralleri taşıyan yollar 4. (*mec.*) Heves, temayül, kabiliyet, beceri manasında’ (ADİL II 28); **Trkm.** *damar* ‘1. Damar 2. Ösümüklikleriñ sapak görnüñli ovnucak çılgımları’ (TDS 237); **Güney-Doğu:** YUyg. *tamir*, *tomur*, Özb. *tamir*, SUyg. *tamur*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. *tamar*, *tamur*, Kumuk *tamur*, *tamur*, Karaçay-Malkar *tamir*, *tamur*, Tat. *tamur*, Başk. *tamir*, Kaz. *tamir*, Kırg *tamur*, Nogay *tamur*, Karakalpak *tamur*; **Kuzey-doğu (Sibirya):** Altay *tamur*, Tuva *damur*, Hakas *tamur*, Yakut *tımt*, Tofa *damur*; **Çuvaş:** *tımar* (Tenişev 1997: 264)

1. **damor* Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, bu sözün ‘damar’ ve ‘kök’ anlamlarıyla *tamur* ve Oğuz lehçelerinde *tamar* şekliyle geçtiğini belirtmektedir. (EDT 508a).

Altay dillerinden paralelleri Tenişev şu şekilde vermiştir: Moğ. **tamir* ‘güç, kuvvet’, Japon **tama* ‘ruh, can’. Tahminen Proto-Altay dilindeki anlam, ‘hayat gücünü içeren aort, damar’ (1997: 264-265).

2. *damor Kullanım Alanı

EM 111 baş **țamarından kan** aldurmak ve **baldırdan** hacāmat ētdürmekdür
EM 117 **bögrek** ağrısı, eger sil ʿ alāmeti varısa, ıatı Őusamak ve **țamarı** tēz tēz
țokımak

EM 185 ..cemi ʿ endāmlara degürür ve **țamarlara** ve Őıirlere ledür, olaşdurur
MŞ 9 kan ve Őafrā ve balğam ve sevdā andan Şonra **țamarlara** varur anda hazm olur
MŞ 42 ve yüzi gözi kıızıl olmağ ve **țamarlar** tolu olmağdur ʿ ilācı **baş țamarından**
kan almağ ve baldırlarından hacāmat ētmek ve țabi ʿ atı telyān eylemek ve cevāv
içmek ve Şol kan gālib olana dēdügümüz gıdāları ve Şerbetleri tenāvül ētmek
MŞ 84 **bāselik țamarından** kan alalar ve yürek ĥarāretin tesкін ēdeler
TTS V 3710 Karıcıktan sordu kim: Bu Şahın ver mürüvveti nicedir, hizmet etmeğe
yarar mı? Karıcık eyitti: Melikimiz eyü kiŐidir... bir kıızı vardır... yirmi yaşında
yoktur amma bu kadar yaş içinde beŐyüz Şahzadenin **başın** kesip burca stı... Cemaāt
eyitti: Ey hudavend, birnice yıldır kim hatakārlık ile Őahzadelerden **tamar** gōtürürŐün
iŐlediğini hüccet, burhan ile iŐlerem dersin, ol dahi bir hatadır.

TTS V 3710 Kılıcıdan iki kan **tamardı** anın

Tamarın kesmiŐ idi a ʿ dānın

TS 523 Alnında ve Őakaklarında ŐiŐen **damarlar** ağrıyordu

TS 523 Ne olur biraz uslu otursanız, Şu adamların da **damarına** basmasanız, olmaz
mı?

TS 523 Tutarsa onun bir **damarı**, yıkar adamın başına çadırı.

TS 523 Birden nasihat **damarlarının** kabardığını duydu.

TS 523 Üstüne üstlük **damar** sertliğı de yapıŐmamıŐ mı zavallının yakasına?
inçecik nerv **damarlarına** baydır

SFA-2 . Bu sesleri uyku tutmadığı geceler açık bir pencerenin önünde dinlerken o
kadar kendime eğilmiŐimdir ki, kanımın **damarlarımın** içinden akışının sesini duyar
gibi olurum.

HEA-2 Dağının, çölünün, ovasının, muzdarip insanların; hepsinin içindeki
Anadolu **damarlarımda** daraban ediyordu.

HEA-2 Tâ ilk günlerde rihtimde onun yeşil gözlerini, kırmızı dudaklarını gördüğüm
an bir cihanın zehirleri kanıma, **damarlarıma** geçti.

HEA-2 Göğsümdeki yara, içinden bir demir geçer gibi, acıyor, Őakaklarım ve bütün
damarlarım içinden kaynıyor, yanıyor, dışarıya fırlamak için Şiddetle atıyordu.

HEA-8 Őakaklarımdaki tuhaf atıŐ ŐiddetlenmiŐ ve bütün hayatım, sanki
damarlarımdan fırlayacak gibi çırpınıyordu.

HEA-9 Rakım kendi kendisine: "Osman'ın **damarına** basmış olacak" diyordu.

ADİL II 28 Gan **damarları**. **Damarları** ŐiŐmek.

ADİL II 28 alnın **damarları** görünür

ADİL II 28 Dağ ätäyindä bir çeŐmä vardır, özü aranda da olsa, **damarı** dağdan gelir.

ADİL II 28 Faydalı gazıntıların bā'ziläri büyük kütlälär Őaklındä, bā'ziläri ayrı-ayrı
damarlar, säpälänti vä sairä Őaklındä tapılır

ADİL II 28 Onların da milliyyät hissi vä geyrät **damarı** ayılıbdırımı?

TDS 237 Halnazarıñ gazabı içine sıgmadı, gızardı, **damarları** tarsıldap urdı

TDS 237 GöreŐde, yarıŐda, söveŐde, işde. Senden kuvvat alyar **damarda** ganım

TDS 237 Ol tuñni görnüŐli bolup, onda gan **damarları** yokdur, emma ol duyucu ören

TNAS 16 Adamıñ yetmiş iki **damarı** bolarmış, onuñ biri saz bilen suwlanarmıŐ.

TNAS 66 Barlıdan balto-Őap **damar**.

TNAS 71 Baydan akmasa-da, **damar**.
TNAS 103 **Damarına** göre gan al.
TNAS 110 Dert **damarı** iyer, hasrat - ömri.

3. Anlam Olayları Bakımından *damor

Tenişev'e göre, modern Türk Dili sahası metinlerinde *damor sözü şu anlamlarda kullanılmaktadır (1997: 264):

1) 'Kan damarı'. EUyg. Krh-Uyg. Orta-Uyg. Çağ. Harezmi, Orta-Kıp.; ayrıca modern Türk lehçelerinde tüm kaynaklarında karşımıza bu anlam çıkmaktadır.

2) 'Kiriş'. Gag. Trkm. Çuv.

3) 'Kas'. Gag.

4) 'Sinir' Tofa, Yak.

5) (*metaforik*) 'Kanal' (*suv tamırı*) EUyg.; TTü. 'başka türden katmanların arasında bulunan sıvı, maden veya mineral katmanı'; TTü. 'huy'.

6) 'Ağacın kökü' Çağ. Orta-Kıp. Kuzey-batı, Merkez-doğu, Güney-doğu lehçeleri, Hakas. Çuv.

7) (*metaforik*) 'Soy, nesil, köken' Orta-Kıp.; Nogay, Kaz. Kır. Özb. Uyg. 'akraba, kardeş'.

Tenişev, belirtmemekle birlikte, verdiği 'ağacın kökü' (Çağ. Orta-Kıp. Kuzey-batı, Merkez-doğu, Güney-doğu lehçeleri, Hakas. Çuv.) anlamı da metaforik olmaktadır.

Yine Tenişev'e göre, Proto-Türkçede 'damar' ve 'kök' olmak üzere iki ana anlam ortaya çıkmaktadır. Böyle bir anlam dağılımı, Altay lehçeleri için ortaktır: Proto-Altay *zültü: Proto-Türkçe *yiltız 'kök', Proto-Moğ. *sudal 'kan damarı', Japon *sunti ve diğerleri (Tenişev 1997: 264).

Bu sözün hayvanlarla ilgili anlamı metonimik olmakla birlikte bitkiler ve cansız nesnelere ilgili olan anlamları benzetmeye dayalı olduğundan metaforiktir.

4. Meronim Olarak *damor

Türk dilinin tarihsel sürecinde *damor sözünün 'damar' anlamında kullanıldığı düşünüldüğünde *dolaşım sistemi* kavramının grup : öge ilişkisi gösteren bir meronimi olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.4.4. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde DERİ

‘**deri**’ Lat. *derma* İng. *skin*.

Tarihsel ve modern Türk dilinde insan vücut organı olan DERİ kavramını karşılayan sözcükler bir tek Proto-Türkçe **teri* sözcüğüne dayanıldığını kanaatindeyiz. Bu organ adını karşılığı olan genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.4.4.1. **teri*

Proto-Tü. **teri* (Tenişev 1997: 383); Proto-Ogur **teri*; Proto-Oguz **teri*; **İslami ç.**: xi. yy. **Krh.** *sagri* ‘deri’ (DLT I: 421), *koyka* ‘deri. Aslında deri için kullanılan bu kelime kürk için dahi kullanılır’ (DLT III: 173), *teri* ‘deri’ (DLT III: 221); **Harezmi** ç. xiv. yy. *teri* (KE II: 627), *teri* (NF III: 422); **EKıp.** *deri* (KTS: 59), *sagri* (KTS: 223), *teyin* (KTS: 273); **Batı Tü.** xiv. yy. *deri* (EM: 123), xv. yy. *deri* (MŞ: 13), *deri* (CH I: 168), *deri* (DK II: 83), *ten* (DK II: 288); xiii. – xix. yy. *deri* ‘deri’ (YTS: 65); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *deri* ‘1. İnsan ve hayvan vücudunu kaplayan tüy, kıl veya pulla kaplı tabaka, cilt, ten 2. Bu tabakadan yapılmış 3. İşlenerek kullanılır duruma getirilmiş hayvan postu’ (TS 562); **Gag.** *deri* ‘insan ve hayvan derisi’ (GS 139); **Azb.** *däri*, *deri* (ATS: 260), *deri* ‘1. İnsan ve hayvanın bedeninin üstünü örten mikroskobik kalınlıkta et örtüsü 2. Hayvanın tüyle örtülü derisi 3. Gön 4. Peynir, yağ ve benzerleri saklamak için koyun ve keçi derisinden hususi usulle hazırlanan matar 5. Deriden biçilmiş, deriden düzenlenmiş, deriden dikilmiş 6. Meyvenin kabuğu’ (ADİL II 76); **Trkm.** *deri* (RLT: 74, 92), *deri* ‘1. Adamın ve hayvanının bedeninin dış örtüsü 2. Ovnuk hayvanların soylup alınan hamı’ (TDS 250), *ten* ‘adam vücudunun dış görünüşü, beden’ (TDS 644); **Güney-Doğu:** YUyg. *teri*, Özb. *teri*, SUyg. *tere*, *ter*; **Kuzey-batı (Kıpçak):** Karay. *teri*, Kumuk *teri*, Karaçay-Malkar *teri*, Tat. *tiré*, *täri*, Başk. *tiré*, Kaz. *teri*, Kırg *teri*,

Nogay *teri*, Karakalpak *teri*; **Kuzey-doğu (Sibirya)**: Altay *tere*, Hakas *te:r*, Yakut *tiri:*, *tirie:*, Tofa *tere*; **Çuvaş**: *tir* (Tenişev 1997: 383)

1. *teri Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, bu sözü *teri*: şeklinde alarak son seste bir ünlü uzunluğuna işaret etmiş ve sözün tüm modern Türk lehçelerinde *teri:*, *deri*, *teri* şekillerinde geçtiğini belirtmiştir (EDT 531a).

Diğer Altay dillerinde şu paraleller vardır: Evenk *dere* ‘yüz; geyik başındaki deri’, Solon *meta* ‘yüz’ (Tenişev 1997: 383).

Doerfer, *teri sözünün Halaç Türkçesinde *täre* şeklinde tespit etmiştir (Doerfer 1970: 27).

2. *teri Kullanım Alanı

MŞ 10 kan galebesi ‘alâmeti uyku çok gelmek ve çok ésnemek ve çok gerinmek ve kan alacak yerler gicimek ve gevde ağır olmak ve burun becid kanamak ve ağız yarı tatlı olmak ve gevdede çibanlar ve sivilciler çıkmak ve **deri** çekili çekili gelmek ve beñiz ve dil kıızıl olmak ve düşde kıızıl nesnelere görmek

TS 562 Bütün **kemikleri**, ince bir **deri** altında birer birer sayılıyordu

TS 562 Üstünde yine o siyah **deri** pardösüsü, kolunda siyah deri çantası

TS 562 Bu efendi, **derisi kemiklerine** yapışmış, **gözleri** çukura kaçmış, hastaneye yatırılacak kılığa girmişti

TS 562 Tefecilerin **eline** düşerse **derisini** yüzerler.

SFA-1 Kalın, tüylü bilekleri, geniş göğsü, delikleri kapanıp açılan üstü kara, kara benekli bir burnu, **deriyi** yırtmış da fırlamış gibi saçları, kısa kısa bir yürümesi, kalın kalın bir gülmesi...

HEA-1 Yüzü de uzun, ipince, şakakları basık, fakat sadece kemik ve **deriden** olan bu baş size zayıf etkisi yapmıyordu.

HEA-2 Ağam, birçok çile çektik amma, bu iş biterse bizlere tilki gibi, tuzak kurar, **derimizi** yüzersiniz, değil mi?

HEA-2 Mangalın karşısında el kadar yüzünün ince **derisi** gözlerine doğru derinleşen nâmütenahi çizgiler içinde, gözleri sayısız senelerden beri yaşayân muazzep bir ruhun yaşı olmayan; mazisi, âtisi ölçülemeyen ezeliyeti ile bakıyor.

HEA-9 -Galip bey, padişaha dil uzatma, yoksa hepimizin **derisini** diri diri yüzerler, içine saman doldurur kuruturlar.

HEA-9 Yüzünün **derileri** yanık ve buruşuk, Fakat beyaz kirpiklerinin arkasındaki mavi gözlerin ateşi hâlâ sönmemiş, hattâ dişleri bile bembeyaz ve keskin.

HEA-9 Yanakları solmuş, **derileri** şakaklarına doğru çekilmiş, dudakları kurumuş, bütün ateşi gözlerindeki yeşil şulelerde.

GS 139 Yedi **deri** soymaa bir kimseden
 GS 139 Sokulmaa bir kimsenin **derisi** altına
 GS 139 **Derisini** kurtarmaa
 UK 21 hepsi adamlar şindän şalvar taşısınnar, **deri** kuşaklan baalı belindän, kara
 yüksek kalpak başlarına kara **deridän** uzun ayakkabı giysinnär
 UK 26 çetin **deri** döşeklerde yurtanın bir duvarı boyunda
 UK 52 koyun **derileri** üstündä oturarak
 UK 131 bir bars **derisinnän**
 UK 170 da soysun **derisini diriden**
 ADİL II 76 Gulunun başının tükläri, gaşları vä kirpikläri hına rängindä idi. Hätta
därisi belä küränä çalırđı.
 ADİL II 76 Pälängin **därisini** soyub evä dönärkän gonoşular başıma toplandı
 ADİL II 76 Özümüz üçün lazım olan patlar vä ayaggabı hazırlamagdan ötrü
 heyvanlardan yün, häz, **däri** (gön) äldä edirik
 ADİL II 76 Golumun **derisi** soyulub.
 TDS 251 Govı baksan, **deriñ** bolmaz, erbet baksan – diriñ.
 TDS 644 Hey, adam hem öz **teninine** bilgeşleyin yara salarmı?
 TNAS 23 Ak **deri** - ayak astında, gara **deri** - batırıñ başında.
 TNAS 83 Bir goyundan iki **deri** alınmaz.
 TNAS 124 Duşman **derisinden** dostuña possun biç.

3. Anlam Olayları Bakımından **teri*

Türk Dili kaynaklarında **teri* sözünün tüm metinlerde ‘deri’ anlamında kullanıldığını görüyoruz. Bu deri, insan vücudundaki deri veya hayvan başındaki deri anlamına gelebilmektedir (Tenişev 1997: 383).

Bu sözün insan ile ilgili olan anlamı temel anlamdır. Hayvan ile ilgili olan anlamı metonimik olur. Cansız nesnelere ilgili olan anlamları ise metaforiktir.

4. Meronim Olarak **teri*

Anatomik açılarından **teri* sözü, **bod* sözünün nesne : madde ilişkisi gösteren meronimidir. Baş kavramının bir sathını oluşturması sebebiyle de baş kavramı ile alan : mekân ilişkisi açısından da **bod* sözünün meronimi olduğu görülür.

NESNE : MADDE	<i>*bod</i> : <i>*teri</i>
ALAN : MEKÂN	<i>*bod</i> : <i>*teri</i>

3. Bölüm: Türk Dilinde Organ Adlarının Meronimik İlişkileri

Türk dilinde organ adlarına tarihsel karşılaştırmalı açıdan bakıldığında günümüze kadar çoğunlukla günlük hayatta EL, KOL, BACAĞ, PARMAK, BAŞ gibi organ adlarının, özellikle de yüzdeki organ adlarının kullanım sıklığının fazla olduğunu söylemek mümkündür. İç organlar, büyük oranda tıp metinlerde karşımıza çıkmakla birlikte, tarihsel dönemlerde hâkim olan dünya görüşüne göre iç organlara farklı anlam ve görevlerin yüklendiğini görmek mümkündür. Dolayısıyla organ odlarının meronimik ilişkileri hem kendi içinde buldukları kavram alanı ile ilgili olmanın dışında diğer kavram alanlarıyla da ilgili olabilmektedir.

3.1 Meronimi Türlerine Göre Tasnif

Türk dilinde organ adlarına yönelik şöyle bir meronimi tasnifi belirlenmiştir (bk. 1.6.5).

Meronimik İlişkisi	Örnekler
NESNE : PARÇA	<i>*bod</i> : <i>*balç</i> <i>*balç</i> : <i>*kıl</i> , <i>*saç</i> , <i>*tü:k</i> , <i>*kulyak</i> , <i>*görs>göz</i> , <i>*ka:ş</i> , <i>*kirpik</i> , <i>burun</i> , <i>*çāñä</i> , <i>*du:dak</i> , <i>*erin</i> <i>*balç</i> : <i>*beyn</i> <i>*balç</i> : <i>*kulyak</i> ; <i>*ayız</i> : <i>*erin</i>
BÜTÜN : KESİT	<i>*saç</i> : <i>*kıl</i> , <i>*tü:k</i>
GRUP : ÖĞE	<i>*di:ş</i> : <i>*azıy</i> <i>*älg</i> , <i>*adγu-t/ç</i> : <i>*ärnek</i> <i>*parıak</i> , <i>*ärnek</i> : <i>*bogum</i> <i>*gö:küz</i> : <i>*eyegü</i>
NESNE : MADDE	<i>*saç</i> : <i>*kıl</i> <i>*burun</i> : <i>*teri</i> , <i>*siñök</i> , <i>*kemük</i> <i>*tirs(γ)ek</i> : <i>*bogum</i> , <i>*siñök</i> , <i>*kemük</i>

	<i>*a:ya : *teri; *gö:küz : *eyegü</i>
ALAN : MEKÂN	<i>*balç : *a:ln, *ka:mpak, *yü:z, *bät, *bäñiz, *eiñ ~</i> <i>*eñek, *yayñak, *ayız, *aburt</i> <i>*balç : *saç</i> <i>*yü:z : *a:ln, *ka:m/pak, *yayñak, *eiñ, *eñek, *çänä,</i> <i>*aburt</i> <i>*kol : *omuz, *tirs(γ)ek, *çaykan, *bilek, *älg, *ärnek,</i> <i>*parñak, *dırñak; *arka, *sirt : *yagrın</i>

Bu tasnife göre **bod* sözünün insan vücudu ile ilgili en genel kavram olarak bir holonim olduğu görülür. Buna göre nesne : parça, bütün : kesit, grup : öge, nesne : madde, alan : mekân ilişkileri içerisinde corpus kapsamındaki bütün organ adlarının ilgili geçişlilikler de göz önünde alınarak **bod* holonimine bağlanabilmektedir.

3.1.1. Nesne : Parça

Corpus kapsamındaki organ adlarının işlevsel açıdan *bod holonimine bağlanırken diğer organ adlarının da kendi içlerinde birbirine bağlı olarak yine işlevsel açıdan gösterdiği bir holonim : meronim ilişkisidir. Burada *bod holoniminin işlevini yerine getirmesi için ihtiyaç duyduğu parçaların görev yapma fonksiyonu taşıması gerekir. Bu açıdan *alg ,*ärnek ,*ayız ,*adak ,*adγuç,*balç ,*bıkın ,*bilek ,*bo:yn ,*boyaz,*bod ,*çänä ,*eiñ ,*eñek ,*yayñak ,*damyak ,*gebde ,*gö:küz ,*göz ,*ka:ş ,*kar ,*kol ,*kökrek ,*köñül ,*parñak ,*saç ,*ka:ş ,*sıyn ,*sıynak ,*gebde ,*teri ,*yü:z ,bacak terimleri de kendi meronimleri açısından nesne : parça ilişkisi içerisinde birer holonim olabilmektedir.

NESNE : PARÇA
*bod : *balç : *beyñ
*balç : *kıl , *saç , *tü:k , *kulyak , *görs>göz , *ka:ş , *kirpik , burun , *çänä , *du:dak , *erin
*saç , *ka:ş : *kıl , *tü:k
*balç : *saç : *kıl , *tü:k
*teri : *tü:k
*balç : *saç : *tü:k
*yü:z : *tü:k
*ka:ş : *tü:k
*balç : *kulyak
*yü:z : göz , *ka:ş , *kirpik , burun , *ayız , *çänä , *du:dak , *erin
*yü:z : *bät ‘yüz rengi’ , *bäniz , *teri
*yü:z : *bäniz ‘yüz rengi’ , *bät , ‘yüz rengi’ , *teri
*balç : *göz
*yü:z : *göz
*göz : *ka:m/pak ‘göz kapağı’ , *kirpik , *karak ‘göz bebeği’
*yü:z : *ka:ş
*balç : *ka:ş
*göz : *kirpik
*balç : *yü:z : burun

NESNE : PARÇA

*yü:z : *eiη, *eηek ('yanak')

*balç : *yayηak, *eiη, *eηek ('çene, alt çene')

*balç : *çänä

*balç : *yü:z : *aγız : *çänä

*aγız : *du:dak

*yü:z : *du:dak

*aγız : *erin

*yü:z : *erin

*aγız : *dilk

*aγız : *di:ş

*çänä, *eiη, *eηek, *yayηak : *di:ş

*damγak : *di:ş

*aγız : *azıγ

*çänä, *eiη, *eηek, *yayηak : *azıγ

*damγak : *azıγ

*aγız : *damγak

*boγaz : *damγak

*boγaz : *bokurdak, *kekirtek, *öηeç/öηüç

*boδ : *bo:yn

*bo:yn : *sügsün 'boyun omurları, omurga'

*bo:yn : *yelkä 'boyundaki kirişler'

*boδ : *çėkn

*sıyn, *sıynak, *gebde : *ägn

*boδ : *omuz

*boδ, *sıyn, *sıynak, *gebde : *kol

*kol : *omuz, *tirs(γ)ek, *çaykan, *bilek, *älg, *ärηek, *parηak, *dıηak

*boδ, *sıyn, *sıynak, *gebde : *kar

*kar : *bilek, *älg, *ärηek, *parηak, *dıηak

*kol, *kar : *tirs(γ)ek, *çaykan, *bilek

*bilek : *baltır

*kol, *kar : *älg

*älg : *aδyu-t/ç

**älg* : **ärnek*, **parnak*

**aδyu-t/ç* : **ärnek*, **parnak*

**älg*, **aδyu-t/ç* : **ärnek*

**ärnek* : **dırnak*, **bogum*

**älg*, **aδyu-t/ç* : **parnak*

**parnak* : **dırnak*, **bogum*

**ärnek*, **parnak* : **dırnak*

**parnak*, **ärnek* : **bogum*

**boδ* : /*baş*/ **balç*, **beyη*, **saç*, **kulyak*, **yü:z*, **bät*, **bäniz*, **göz*, **ka:ş*, **kirpik*, **burun*, **çänä*, **ayız*, **aburt*, **du:dak*, **erin*, **dilk*, **di:ş*, **azıy*, **damyak*

**boδ* : /*beden*/ **boyaz*, **bokurdak*, **kekirtek*, **öñeç/öñüç*, **bo:yn*, **çekn*, **ägn*, **omuz*, **yagrın*, **kol*, **kar*, **tirs(γ)ek*, **çaykan*, **bilek*, **älg*, **aδyu-t/ç*, **ärnek*, **parnak*, **dırnak*, **be:lk*, **oñurtka*, **ömgen*, **tö:ş*, **gö:küz*, **kökrek*, **könjül*, **eyegü*, **bıkın*, **bacak*, **bu:t*, **uδluk*, **tuyzke*, **baltır*, **ađak*, **ta:pan*, **topuk*, **ögçe*

**boδ* : /*iç*/ **yürek*, **öbke*, **kurug-sak*, **bögrek*, **bagır*, **bagır-sak*, **d(i)a:l-ak*

**gebde* : **boyaz*, **bokurdak*, **kekirtek*, **öñeç/öñüç*, **bo:yn*, **çekn*, **ägn*, **omuz*, **yagrın*, **kol*, **kar*, **tirs(γ)ek*, **çaykan*, **bilek*, **älg*, **aδyu-t/ç*, **ärnek*, **parnak*, **dırnak*, **be:lk*, **oñurtka*, **ömgen*, **tö:ş*, **gö:küz*, **kökrek*, **könjül*, **eyegü*, **bıkın*, **bacak*, **bu:t*, **uδluk*, **tuyzke*, **baltır*, **ađak*, **ta:pan*, **topuk*, **ögçe*

**gebde* : **yürek*, **öbke*, **kurug-sak*, **bögrek*, **bagır*, **bagır-sak*, **d(i)a:l-ak*

**gebde* : **oñurtka*

**gebde* : **ömgen*, **tö:ş*, **gö:küz*, **kökrek*

**gö:küz*, **kökrek* : **eyegü*

**gebde* : **könjül*

**könjül* : **eyegü*

**bıkın*: **siñök*, **kemük*, **damor*, **teri*

**boδ*: **bacak*, **bu:t* ‘*bacak*’, **uδluk* ‘*bacak*’

bacak*, (ağak*) : **tuyzke*

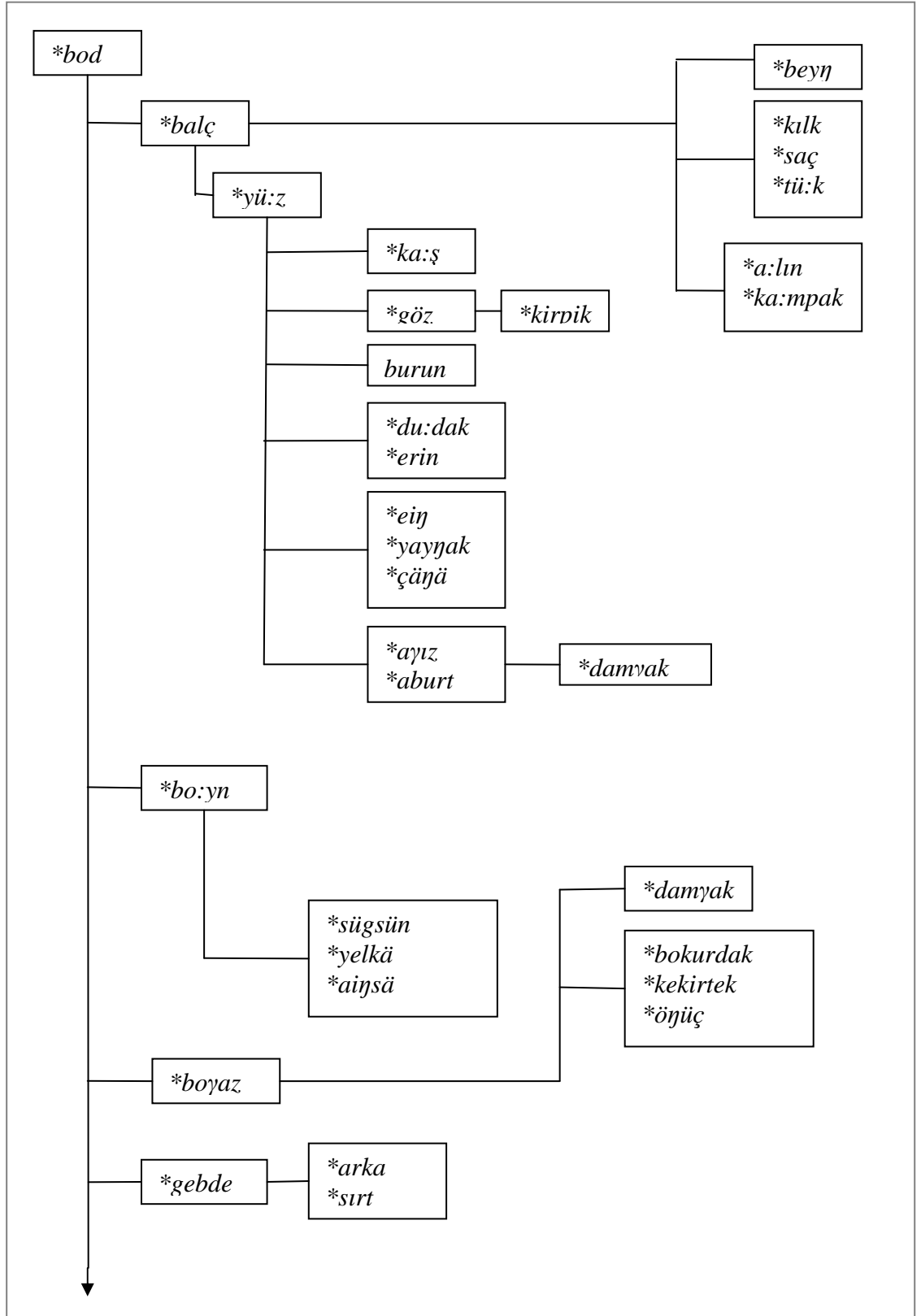
**bacak* : **baltır*, **ağak*

**ađak* : **ärnek*, **parnak*

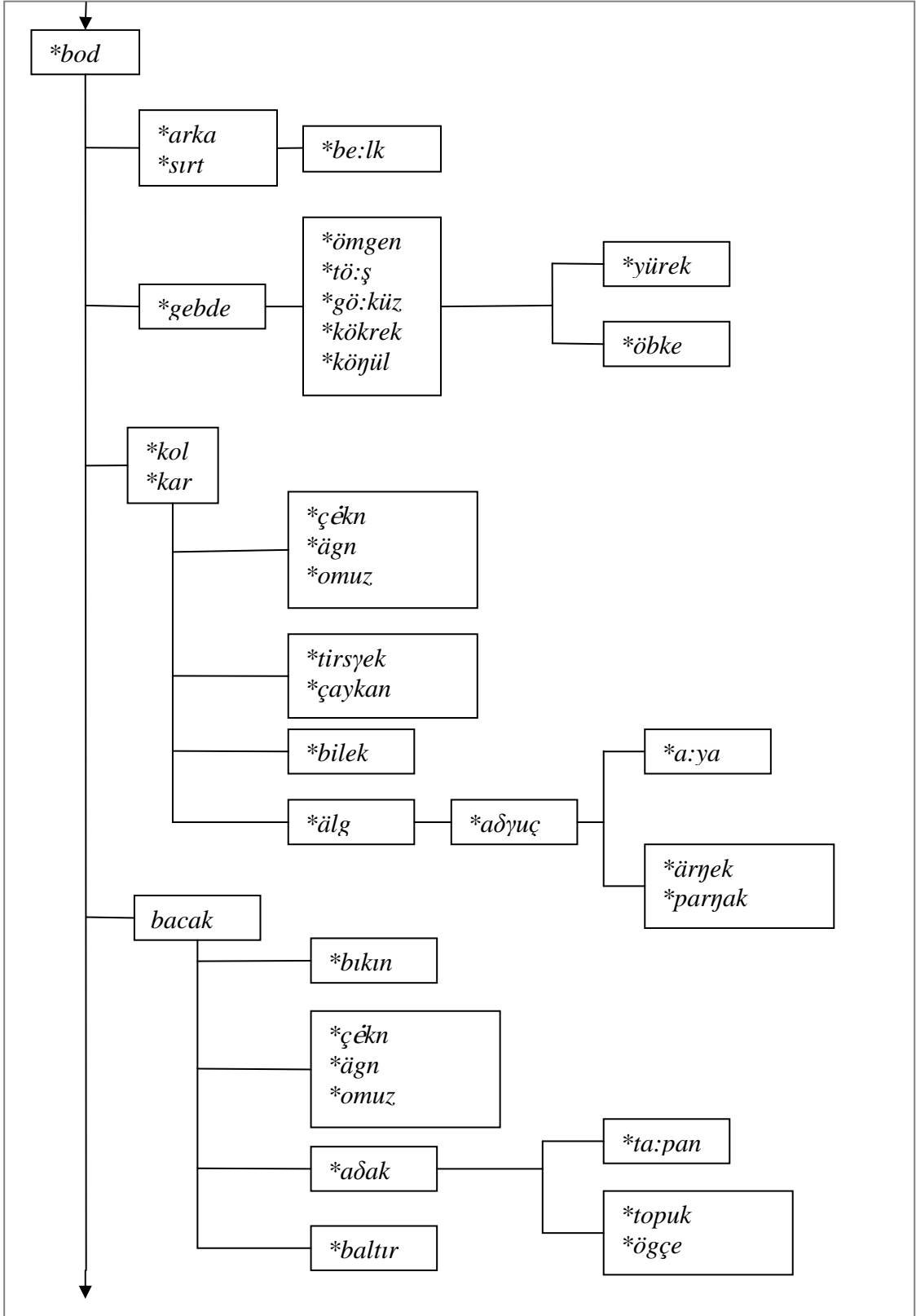
**ağak* : **topuk*

**ağak* : **ögçe*

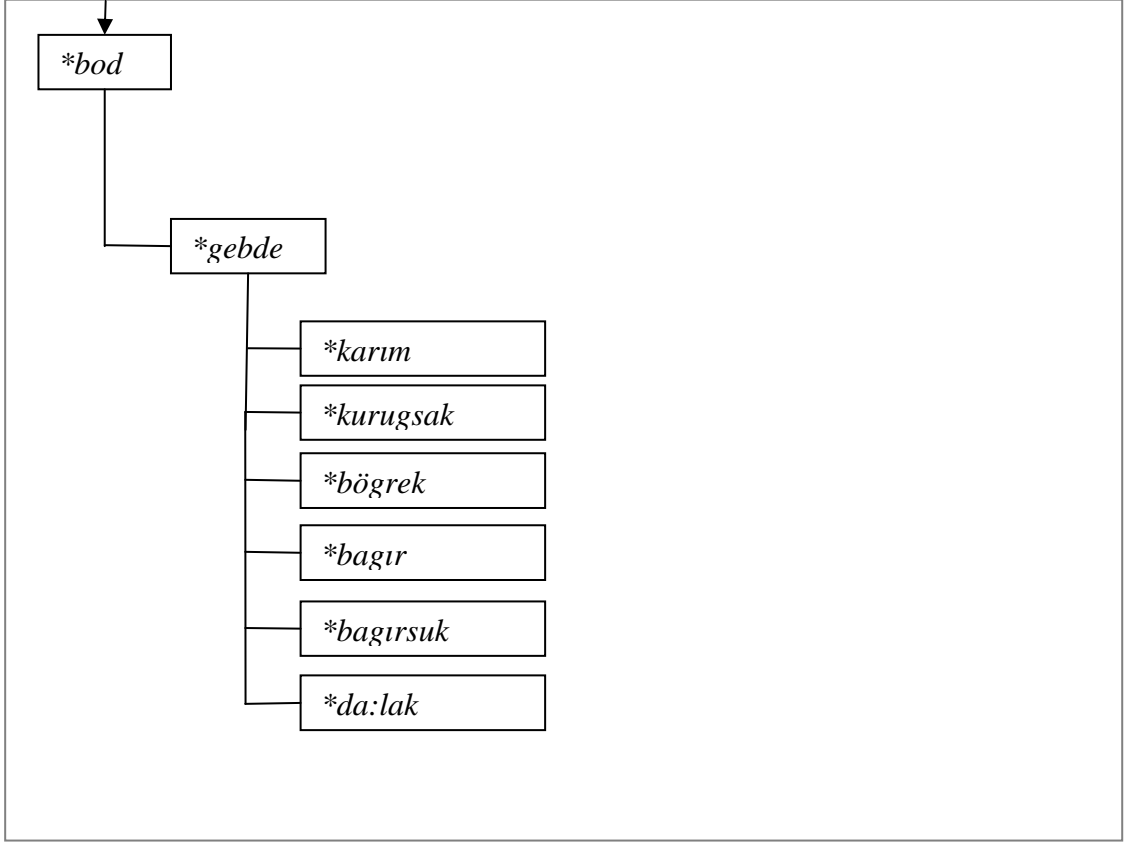
**gebde* : **karım* : **kurug-sak*

Şema 1: Nesne : Parça

Şema 2: Nesne : Parça (devam)

Şema 3: Nesne : Parça (devam)

Bu meronimler arasında geçişlilik ile **bod* terimine bağlanabilen **damyak* sözü, xi. yy. Karahanlı döneminde *tamğak* (DLT I 467, 469) şeklinde ‘boğaz’ anlamına gelirken ‘damak’ anlamına gelen *kanğrak* (DLT III: 383) sözünün de kullanılması dikkat çekicidir. Bu durumda *tamğak* sözü ‘boğaz’ anlamında xi. yy.da doğrudan **bod* sözünün nesne : parça ilişkisi içindeki meronimi olurken günümüz Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerinde önce **ayız* sözünün nesne : parça ve alan : mekan ilişkisi gösteren meronimi olmaktadır. Ancak diğer yandan Türkmen Türkçesinde ‘boğaz’ anlamını koruyarak nesne : parça ilişkisi içinde doğrudan **bod* sözüne bağlanabilmekte ve onun meronimi olabilmektedir.

**bagır* kavramı, xi. yy.da Karahanlı Türkçesi metinlerinde ‘karaciğer’ (DLT I: 360) anlamında kullanıldığında **bod* : **gebde* : **karım* geçişliliği ile nesne : parça ilişkisi

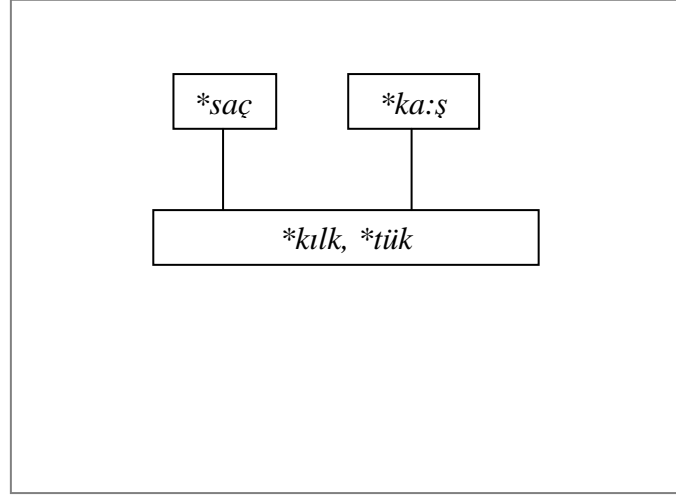
ile **boδ* sözünün meronimi olurken bu durum xiv. yy. Batı Türkçesinde (EAT. *bağır* ‘karaciğer’ EM: 111) de devam etmiş, ancak Eski Kıpçak Türkçesi metinlerinde ‘ciğer, karaciğer’ ve ‘her şeyin içi veya önü’ anlamlarının yanı sıra ‘iç organlar, göğüs’ (KTS 21) anlamları açısından nesne : parça ilişkisi içinde doğrudan **boδ* sözüne bağlanabildiği de görülmüştür. Türkiye Türkçesinde *bağır* ‘göğüs; ciğer, bağırsak vb. vücut boşluklarında bulunan organların ortak adı’ (TS 194) anlamı ile doğrudan **boδ* sözüne nesne : parça ve alan : mekan ilişkisi açısından bağlanabilmekte; Azerbaycan Türkçesinde ‘karaciğer’ (ADİL I 174) anlamı ve Türkmen Türkçesinde ‘ciğer, göğüs’ (TDS 65) anlamı ile **boδ* sözüne geçişlilik ilişkisi ile bağlandığı görülmektedir.

Diğer yandan Eski Türkçe dönemi metinlerinde *öpkesin* ‘onun akciğeri’ (U III 79,4), *öpke* ‘öfke’ (U II 25,1); Karahanlı *öpke* ‘akciğer’ (DLT I: 128); *öpke* ‘öfke’ (DLT I 158); xiv. yy. Batı Türk çevresi metinlerinde *öyken* (EM: 171) sözü genel olarak ‘akciğer’ anlamına geldiği görülür. Bu durumda Modern Oğuz sahasında Türkmen Türkçesinde *öyken* ‘akciğer’ (TDS 501) sözü önce **gö:küz* sözünün nesne : parça ilişkisi gösteren meronimi olmaktadır. **bağır* sözü ise **karım* sözünün nesne : parça ilişkisi gösteren meronimidir.

3.1.2. Bütün : Kesit

Corpus kapsamındaki organ adları içerisinde **saç* ve **ka:ş* terimlerinin holonim : meronim ilişkisi içerisinde **kıl* ve **tü:k* ile aynı maddeden olmaları açısından gösterdikleri holonim : meronim ilişkisidir. Bu açıdan **kıl* ve **tü:k* meronimleri **saç* ve **ka:ş* holonimleri ile aynı maddeden olup, **kıl* ve **tü:k* meronimleri **saç* ve **ka:ş* holonimlerinin bir kesitidir. Bu ilişkinin bir **bölümleme** fonksiyonu taşıdığı görülür.

BÜTÜN : KESİT
<i>*saç : *kılk, *tü:k</i>
<i>*ka:ş : *kılk, *tü:k</i>

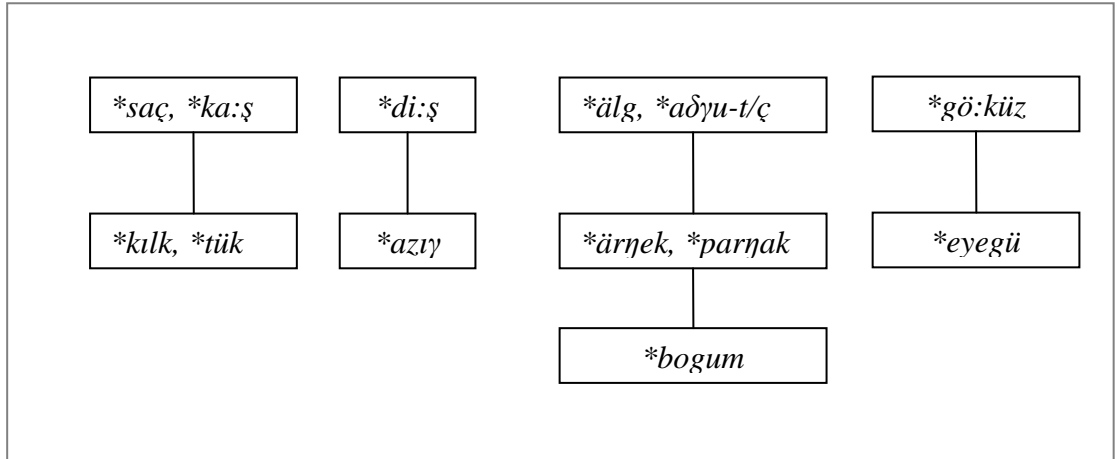

Şema 4: Bütün : Kesit

3.1.3. Grup : Öge

Bu ilişkide *saç, *ka:ş, *di:ş, älg, *ad̨yu-t/ç, *gö:küz, *ärnek, *parnak sözleri birer holonim olarak kendi meronimleri ile bir grup : öge ilişkisi sergilerler. *kalk ve *tü:k sözleri, *saç ve *ka:ş sözlerinin, *azıy sözü *di:ş sözünün, *ärnek, *parnak sözleri *älg, *ad̨yu-t/ç sözlerinin, *bogum sözü *ärnek, *parnak sözlerinin ve *eyegü sözü de *gö:küz sözünün meronimi olarak ilgili gruba dâhil olan bir kavram olarak ortaya çıkar. Bu ilişkilerde bir **toplanma** fonksiyonu görülür.

GRUP : ÖGE
*saç : *kalk, *tü:k
*ka:ş : *kalk, *tü:k
*di:ş : *azıy
*älg, *ad̨yu-t/ç : *ärnek, *parnak
*ärnek, *parnak : *bogum
*gö:küz : *eyegü

Şema 5: Grup : Öge

3.1.4. Nesne : Madde

Bu ilişkide *boδ, *kol, *kar, *tirsγek, *çaykan, *bilek, *älg, *ärηek, *parηak, *bıkın, bacak, *baltır, *aδak, *balç, burun, *çäjü, *yagrın, *oηurtka, *eyegü, *tuyzke, *topuk holonimleri bir nesne ise bu nesnelerin meronimleri olarak genellikle *siηök, *kemük, *damor, *teri sözleri bu nesnelerin yapılmış olduğu maddeleri temsil etmektedir. Bu ilişkinin bir tür **yapılma** fonksiyonu taşıdığı görülür.

NESNE : MADDE
*balç : *teri, *siηök
*saç : *kalk
*a:ln: *siηök, *teri
*yü:z : *bät, *bäjiz, *teri
*ka:ş : *kalk, *tü:k
*kirpik : *kalk, *tü:k
*burun : *teri, *siηök, *kemük
*yü:z : *teri : *eηek, *eiη ('yüz rengi, beniz')
*eiη, *eηek ('alt çene') : *siηök, *teri
*eiη, *eηek, *yayηak ('alt çene') : *siηök, *teri
*çäjü : *siηök, *teri
*tirs(γ)ek : *bogum, *siηök, *kemük
*çaykan : *bogum, *siηök, *kemük
*bilek : *boğum, *siηök, *kemük, *siηir
*a:ya : *teri
*boδ : *kalk, *tü:k, *bogum, *siηök, *kemük, *siηir, *damor, *teri
*gebde : *kalk, *tü:k, *bogum, *siηök, *kemük, *siηir, *damor, *teri
*oηurtka : *kemük
*gö:küz : *eyegü
*bıkın: *siηök, *kemük, *damor, *teri
bacak: *siηök, *kemük, *damor, *teri
*bu:t: *siηök, *kemük, *damor, *teri
*udluk: *siηök, *kemük, *damor, *teri

NESNE : MADDE

*sa:n 'bacağın dizden yukarı kısmı' : *siñök, *kemük, *damor, *teri

*tuyzke : *siñök, *kemük, *teri

*baltır : *siñök, *kemük, *teri

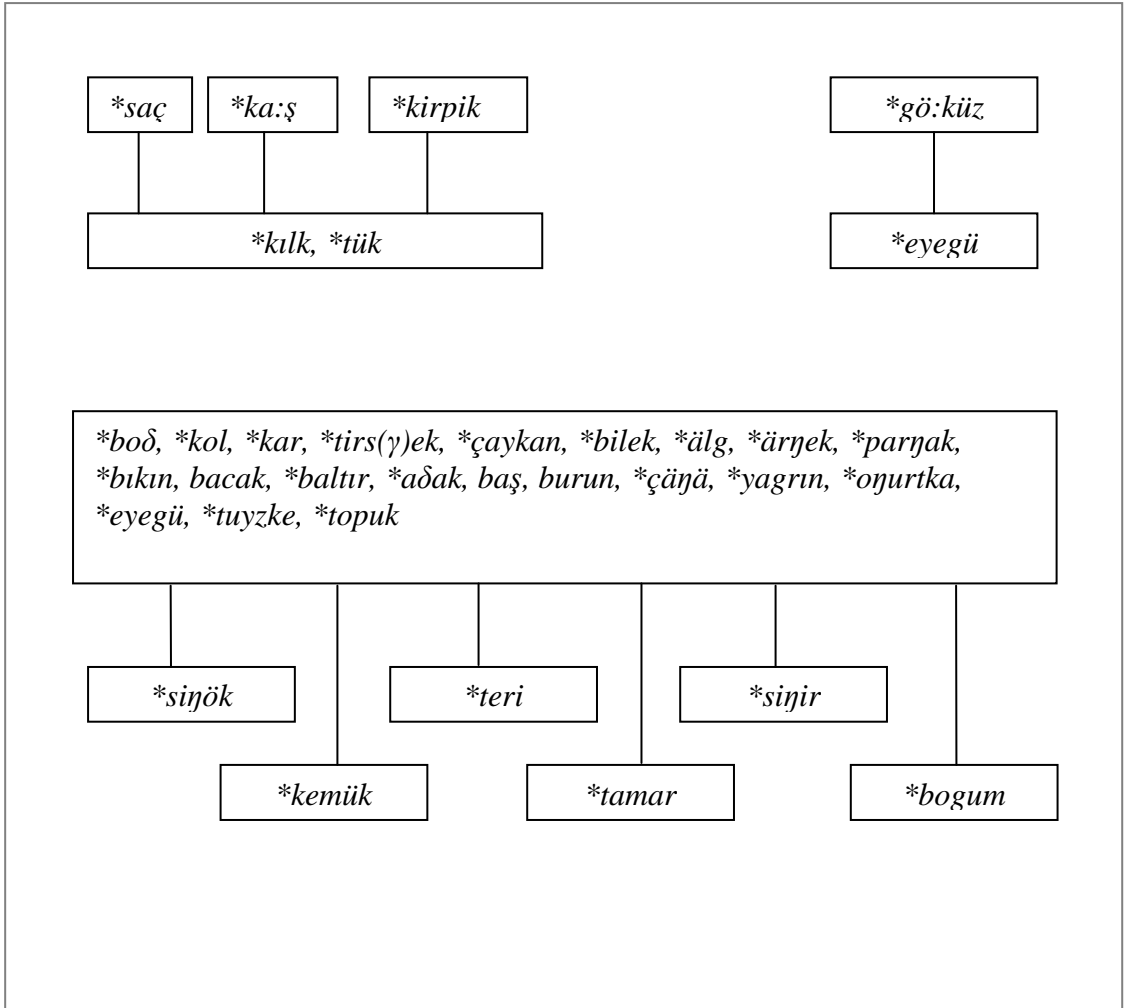
*adağ : *siñök, *kemük, *damor, *teri

*topuk : *kemük, *teri

*kol, *kar, *tirs(γ)ek, *çaykan, *bilek, *älg, *ärnek, *parnak, *bıkın, bacak, *baltır,
*adağ : *siñök

*balç, burun, *çänjä, *yagrın, *oñurtka, *eyegü, *tuyzke, *topuk : *kemük

*boδ : *teri

Şema 6: Nesne : Madde

3.1.5. Alan : Mekân

Bu ilişkide *boδ holonimi bir mekân kabul edildiğinde, onun meronimleri, bu mekânın içinde bulunan nesnelere olur. Bu nesnelere özellikle yerleşme fonksiyonu ile bu mekânda yer alırlar. Diğer yandan *balç, *yü:z, *bo:yn, *gebde, *kol, bacak terimleri de kendi içlerindeki yerleşme fonksiyonu taşıyan meronimleri açısından birer holonim olmaktadır. Bu açıdan şöyle bir tablo çizmek mümkündür.

ALAN : MEKÂN
*balç : *a:ln, *ka:mpak, *yü:z, *bät, *bäniz, *eiñ, *eñek, *yayñak, *ayız, *aburt
*balç : *beyη
*balç : *saç
*balç : *yü:z : *a:ln, *ka:m/pak ‘alın’, *yayñak, *eiñ, *eñek, *yayñak, *çänä, *ayız, *aburt
*ayız : *damyak
*çänä, *eiñ, *eñek, *yayñak : *damyak
*balç : *bäniz
*bäniz ‘yüz’ : *a:ln, *ka:m/pak, *eiñ, *eñek, *yayñak
*boδ : *a:ln, *ka:m/pak, *eiñ, *yayñak, *sügsün, *yelkä, *äiñsä, *a:ya, *arka, *sirt, *karım, *ki:n, *gö:pek
*boδ : *bo:yn
*boδ, *sıyn, *sıynak : *gebde : *arka, *sirt
*arka, *sirt : *çékn, *ägn, *omuz
*boδ, *sıyn, *sıynak, *gebde : *çékn, *ägn, *omuz
*gebde : *sügsün, *yelkä, *äiñsä, *a:ya, *arka, *sirt, *karım, *ki:n, *gö:pek
*boδ : *arka, *sirt : *yagrın
*boδ : *arka, *sirt : *be:lk
*gebde : *ömgen, *tö:ş, *gö:küz
*bo:yn : *boyaz, *sügsün ‘ense’, *yelkä ‘ense, omuzlar arasındaki kısım, omuz’, *äiñsä, *öñeç/öñüç
*boyaz : *damyak, *bokurdak, *kekirtek, *öñeç/öñüç
*kol : *omuz, *tirs(γ)ek, *çaykan, *bilek, *älg, *ärñek, *parñak, *dırñak

*kol : *kar

*kar : *bilek, *älg, *ärnek, *parnak, *dırnak

*kol, *kar: *tirs(γ)ek, *çaykan, *bilek, *älg

*bilek : *baltır

*älg : *a:ya, *adyu-t/ç

*adyu-t/ç : *a:ya

*adyu-t/ç : *ärnek, *parnak

*ärnek, *parnak : *dırnak, *bogum

*gö:küz : *yürek, *öbke

*gebde : *kökrek

*kökrek : *yürek, *öbke

*gebde : *köñül ‘göğüs’

*köñül ‘göğüs’ : *yürek, *öbke

*gö:küz : *eyegü

bacak: *bıkın, *bu:t, *uğluk, *sa:n, *baltır, *bıkın

bacak : *adak

bacak, (*adak) : *tuyzke

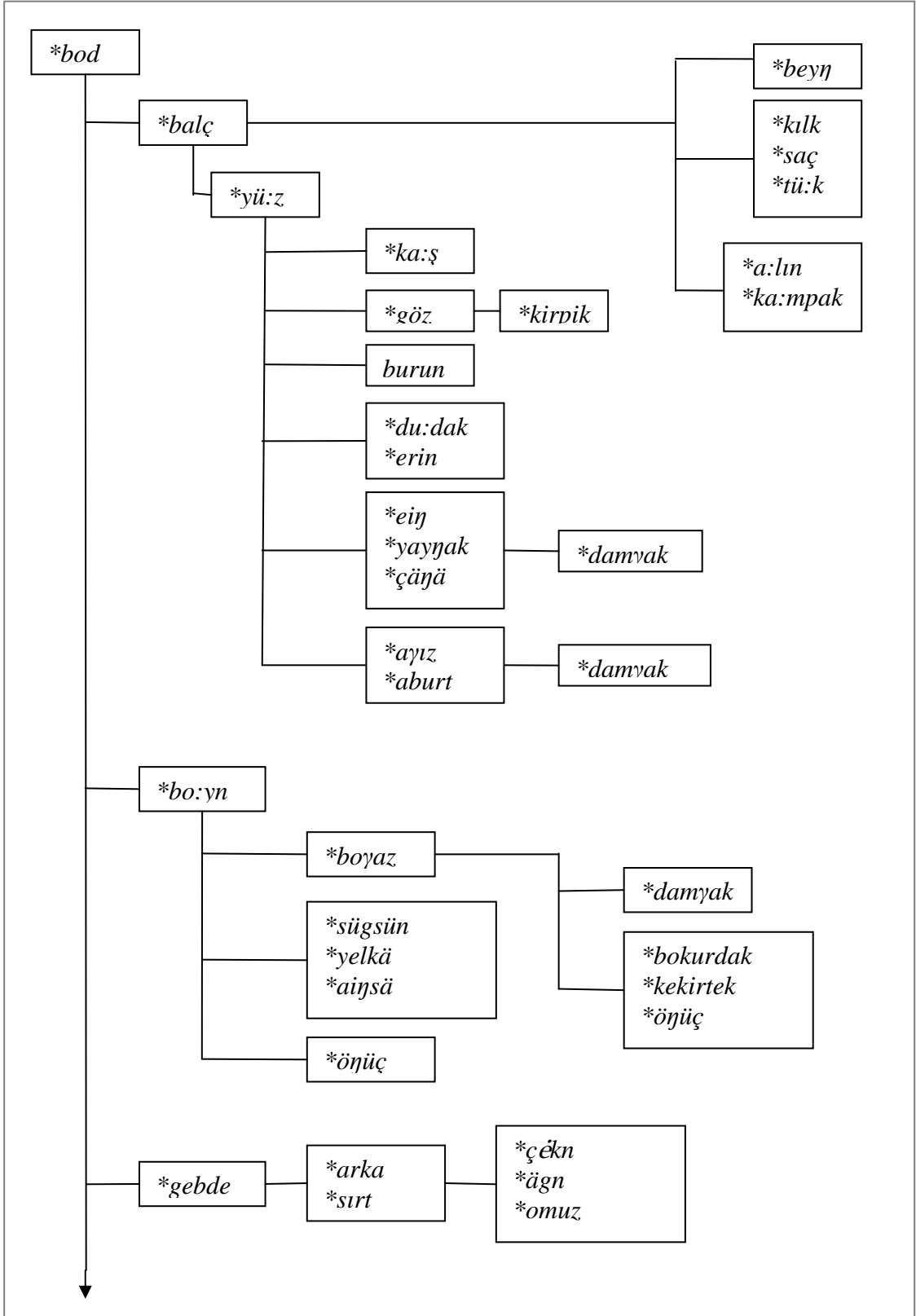
*adak : *ta:pan, *topuk, *ögçe

*gö:küz : *yürek, *öbke

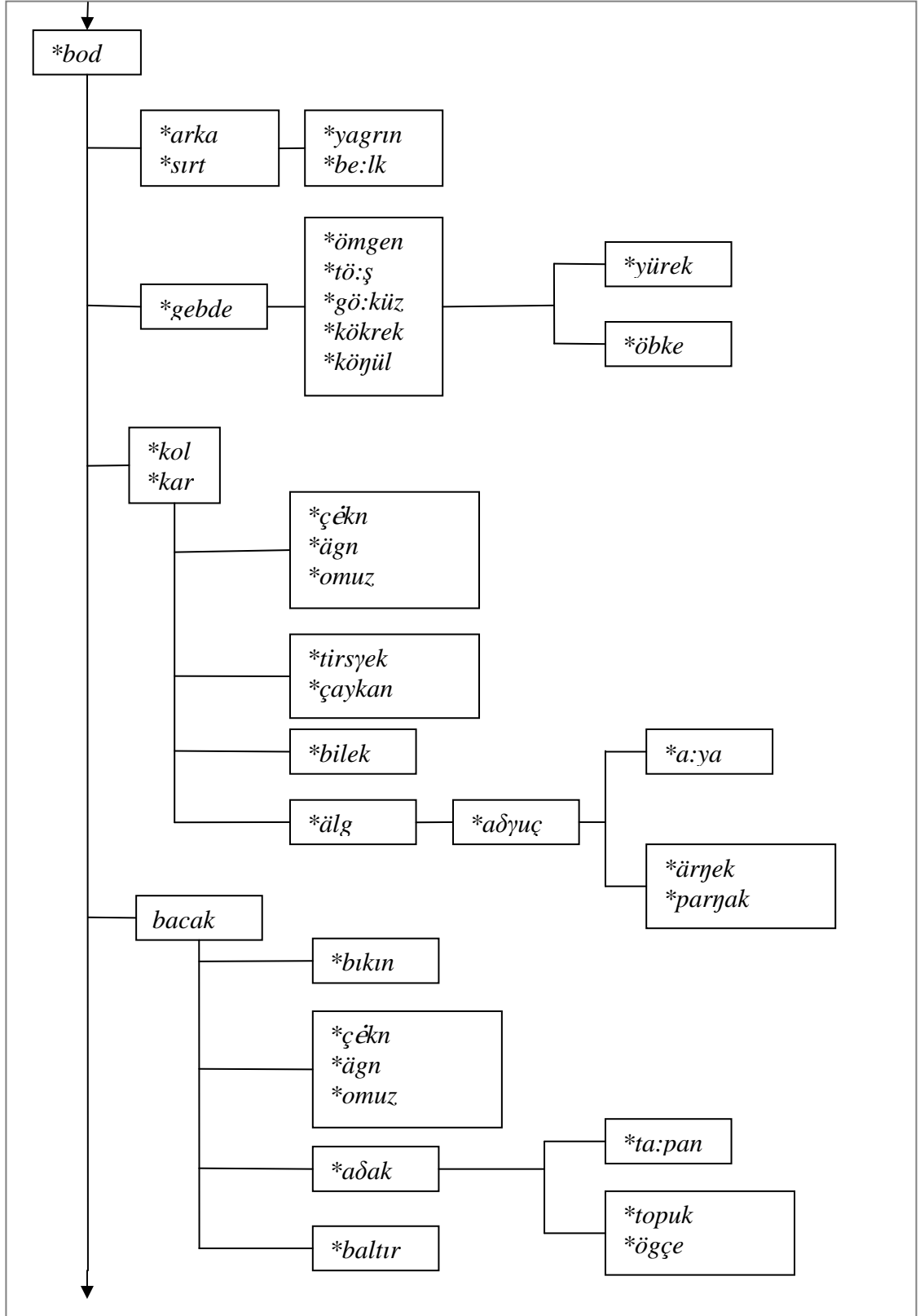
*gebde : *karım : *kurug-sak, *bögrek, *bagır, bagır-suk, *d(i)a:l-ak

*gebde : *ki:n, *gö:pek

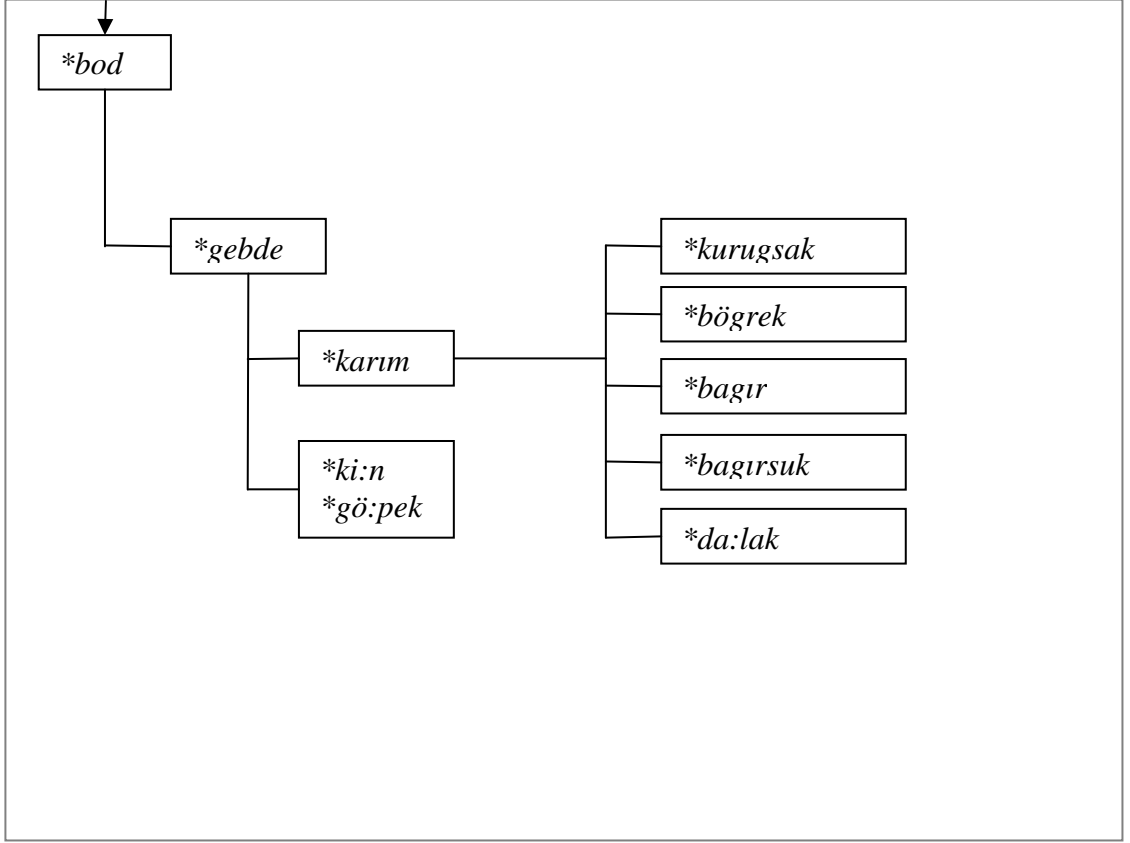
*boğ : *teri

Şema 7: Alan : Mekân

Şema 8: Alan : Mekân (devam)

Şema 9: Alan : Mekân (devam)

3.2. Türk Dilinde Organ Adlarının Meronimik Geçişliliği

Bölüm 1.4'te belirttiğimiz gibi meronimilerin geçişliliği konusunda görüş farklılığı vardır. Chaffin'e göre aynı türden olan meronimler geçişlidir, farklı türden olan meronimler genellikle geçişsizdir. Eldeki çalışmada vücut organları ile ilgili meronimler beş türe ayrılmaktadır: nesne : parça, bütün : kesit, grup : öge, nesne : madde ve alan : mekân. Aynı türden olan meronimler kendi içerisinde geçişli olup olmadıklarına örneklerle incelenmiştir.

3.2.1. Nesne : Parça

İşlevsel açıdan birbirine bağlı olan holonimi ve meronimi gösteren bir ilişkidir. Holoniminin işlevini yerine getirmesi için meronimiye ihtiyacı vardır. Bu ilişkinin **görev yapma** fonksiyonu taşıdığı görülür. Bu ilişkiyi sergileyen meronimleri birkaç örnekle ele alalım:

**bod : *balç : *beyn*
**bod : *balç : *kilk, *saç, *tü:k*
**bod : *balç : *a:ln, *ka:mpak*

Burada, **bod* sözünün meronimi olan **balç* aynı zamanda **a:ln* sözünün holonimidir. Meronimik ilişkilerin tümü nesne : parça olmasından dolayı **a:ln* sözü aynı zamanda **bod* sözünün da meronimidir. Fakat, **balç* sözünün meronimleri olan **beyn*, **kilk* ve **a:ln* sözleri kendi içerisinde herhangi bir meronimik ilişkiyi sergilememektedir.

**kol : *alg : *aδyuç : *a:ya*
**kol : *alg : *aδyuç : *ärnek, *parnak : *dırnak*

Burada, **kol* sözünün meronimi olan **alg* aynı zamanda **a:ya* sözünün holonimidir. Meronimik ilişkilerin tümü nesne : parça olmasından dolayı **a:ya* sözü aynı zamanda **kol* sözünün da meronimidir. Fakat **alg* sözünün geçişli meronimleri

olan *a:ya, *ärnek ve *parnak sözleri kendi içerisinde herhangi bir meronimik ilişkiyi sergilememektedir.

3.2.2. Bütün : Kesit

Bu ilişkide meronimi, holonimi ile aynı maddeden olup, holonimin bir kesitidir. Bu ilişkinin **bölümleme** fonksiyonu taşıdığı görülür. Bu ilişkiyi sergileyen meronimileri birkaç örnekle ele alalım:

*saç : *kalk, *tü:k

*ka:ş : *kalk, *tü:k

Burada, *kalk ve *tü:k sözleri birer meronimi olmalarına rağmen holonimi farklı olduğundan dolayı herhangi bir meronimik ilişkiyi sergilememektedir.

3.2.3. Grup : Öge

Bu ilişkide holonimi bir grup olarak alındığında, meronimi bu gruba dâhil olan bir kavram olarak ortaya çıkar. Bu ilişkinin **toplanma** fonksiyonu taşıdığı görülür. Bu ilişkiyi sergileyen meronimileri bir örnekle ele alalım:

*älg, *adγuç : *ärnek, *parnak : *bogum

Burada, *bogum sözü, *ärnek ve *parnak ile grup : öge meronimik ilişkisini sergilemektedir. Aynı zamanda *ärnek ve *parnak sözleri, *adγuç ile grup : öge meronimik ilişkisini sergilemektedir. *älg sözü ise bütün bu meronimlerin baş holonimi görevini üstlenmektedir. Dolayısıyla, *älg, *adγuç : *ärnek, *parnak : *bogum zincirinde yer alan herhangi bir söz, *älg sözünün meronimi olur.

3.2.4. Nesne : Madde

Bu ilişkide holonimi bir nesne ise meronimi bu nesnenin yapılmış olduğu maddedir. Bu ilişkinin **yapılma** fonksiyonu taşıdığı görülür. Çalışmadan alınan malzeme itibariyle vücut organlarının çoğu *siñök, *kemük, *teri, *tamar, *siñir ve

**boğum*'dan yapılmaktadır. Bu sözler, çoğu organın meronimi olmakla birlikte kendi içerisinde herhangi bir meronimik ilişkiyi sergilememektedir.

3.2.5. Alan : Mekân

Bu ilişkide holonimi bir mekân kabul edilirse, meronimi, bu mekânın içinde bulunduğu bir nesne olur. Bu ilişkisinin *yerleşme* fonksiyonu taşıdığı görülür. Bu ilişkiyi sergileyen meronimleri birkaç örnekle ele alalım:

**bod : *gebde : *karım : *kurugsak, *bögrek, *bagır, *bagırsuk*
**bod : *gebde : *ki:n, *gö:pek*

Burada, **bod* sözünün meronimi olan **gebde* aynı zamanda **karım* sözünün holonimidir. Meronimik ilişkilerin tümü alan : makân olmasından dolayı **kurugsak, *bögrek, *bagır, *bagırsuk* sözleri aynı zamanda **bod* sözünün da meronimleridir. Fakat, **ki:n* ve **gö:pek* sözlerin **karım* sözüne yakınlık göstermekle birlikte, **karım* ile alan : makân meronimik ilişkisini göstermemektedir.

3.3. Türk Dilinde Organ Adlarının Farklı Kavram Alanları ile Meronimik İlişkileri

Korpus kapsamında taranan metinlerde yer alan insan vücudu ile ilgili organ adlarının anlam çerçevesi ile ilgili olarak yer yer farklı kullanımlar dikkati çekmiştir. Bunlar, tarihsel döneme ve sahaya göre değişebilirken, toplumun dünyaya bakışı, insan vücudunda, fonksiyonunun açıkça belli olmadığı organların tahminî görevi, komşu toplulukların görüşlerinden etkileşimler gibi iç ve dış etkenler sayesinde oluşmaktadır.

**balç*

**balç* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda 'organ adı' olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Ancak sözün VIII. yy.da 'ordunun başı, bir şeyin başlangıcı,

coğrafi özellikler'(EDT 375-376) şeklindeki anlamları metaforik kullanımlardır. Bu sözün 'lider' anlamında kullanımı *toplumsal* bir kavram alanı içerisinde *topluluk* holoniminin grup : öge ilişkisi içerisindeki bir meronimi olur. 'Hayvan sayımında birim' anlamında *miktar* holoniminin grup : öge ilişkisini sergileyen bir meronimi olur. 'Bir şeyin tepesi' anlamında *coğrafiya* kavram alanı içerisinde *dağ* holoniminin nesne : parça ve alan : mekân ilişkilerini gösteren bir meronimi olur. 'Başlangıç' anlamında *zaman* ve *mekân* holonimlerinin alan : mekân ilişkisini sergileyen bir meronimi olur. 'Yukarı', 'aşağı', 'ileri' gibi yön gösterme anlamları ise yine *mekân* kavram alanı içerisinde *yer* holoniminin alan : mekân ilişkisi gösteren meronimi olur.

Tepe sözü, Tarama Sözlüğünde 'başın üst, kafatasının iki kulak arasında kalan bölümü' (TS: 2191) olarak açıklanmıştır. Dolayısıyla *töpu* / *tepe* sözü de alan-mekân ilişkisi içerisinde **balç* sözünün bir meronimi olarak ortaya çıkarken Modern Türk lehçelerinde *tepe* sözü temel anlamı itibariyle bir coğrafi terim durumunda olduğundan bu sözün bir *coğrafiya* kavram alanı içinde alan : mekân meronimik ilgisinin olduğu da dikkati çeker.

****beyn***

**beyn* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda 'organ adı' olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Ancak sözün 'bir şeyi yönetmede önemli görevi olan kimse' anlamında kullanımı *toplumsal* bir kavram alanı içerisinde *topluluk* holoniminin grup : öge ve diğer yandan olay : kahraman ilişkisi içerisindeki bir meronimi olur. 'zevk, haz, duygu' anlamı ise *his* kavramının olay : kahraman ilişkisi içerisinde meronimi olur.

***kılk, *saç, *tü:k**

**kılk* sözünün anlam çerçevesinden hem insan hem de hayvan için kullanıldığını anlıyoruz. Ancak bu kelime insandan daha çok hayvan ve bitki için kullanılmaktadır. Tarama Sözlüğünde de yer alan *kıl* sözünün ‘saz teli’ (TTS IV: 2478) anlamı *saz aletleri* kavram alanı içerisinde *saz* kavramının nesne : parça ilişkisini gösteren bir meronimi olmasının yanı sıra *saz* telinin yapıldığı madde ilgisi içinde nesne : madde ilişkisi gösteren bir meronimi durumundadır. **kılk* sözü diğer yandan *sakal* kavramının da grup : öge ilişkisi sergileyen bir meronimi durumundadır. Ancak Türk lehçelerinde çoğunda kullanılan *aksakal* sözü *bilir kişi olma* kavram alanı içerisinde bilgi ve tecrübe sahibi olan bir kişi göstermesi sebebiyle *toplum* holoniminin grup : öge ilişkisini sergileyen bir meronimi durumundadır. Diğer yandan ‘bilgelik’ soyut kavramının da insan hayatı içerisinde süreç : adım ilişkisi sergileyen bir meronimi durumundadır.

**saç* sözünün temel anlamı insanla ilgilidir, ancak bu söz Gagauz Türkçesinde ‘hayvan postu’ anlamında da kullanılmakta ve bu anlamıyla *hayvan anatomisi* kavram alanının nesne : parça, nesne : madde ve alan : mekân ilişkilerini sergileyen bir meronimi olur.

**tü:k* kavramı yerine göre, *hayvan anatomisi* kavram alanının olduğu kadar *bitki* kavram alanı içerisinde de nesne : parça ilişkisini sergileyen bir meronimdir.

***a:ln, *ka:m/pak**

**a:ln* ve *mañlay* kavramları, temel anlamları itibariyle **bod* : **balç* meronimik geçişliliği içerisinde bu sözlerin alan : mekân ilişkisi sergileyen meronimleridir. Ancak **a:ln* ve *mañlay* sözleri, *kader* soyut kavramının nesne : parça ilgisi sergileyen bir meronimi de olur. Diğer yandan ‘bir şeyin karşıtı, ön tarafı’ anlamı ile

cansız nesnelere ilgili bir kavram alanının nesne : parça ilişkisi sergileyen meronimi olur.

**ka:m/pak* sözü Azerbaycan Türkçesindeki *gabag* şekliyle ‘evvel, ileri, geçmiş’ anlamları ile *zaman* kavram alanı içerisinde bütün : kesit ilişkisi sergileyen bir meronim olur.

****kulyak***

Modern Oğuz alanında **kulyak* sözü temel anlamının dışında ‘telli çalgılarda tel germeye yarayan burğu’ anlamı açısından *saz aletleri* kavram alanı içerisinde *saz* sözünün nesne : parça ilişkisini gösteren bir meronimi olur. **kulyak* sözü, ‘sabanın toprağa giren kısmının iki yanında bulunan ve toprağı yollara dökmeye yarayan parça’ anlamı açısından *tarım aletleri* kavram alanı içerisinde *saban* holoniminin nesne : parça ilişkisini gösteren bir meronimi olur. **kulyak* sözü ‘akarsuların ve özellikle göllerin karaya giren ve durgunlaşan yerleri’ anlamı açısından *coğrafi* kavram alanı içerisinde *akarsu* kavramının alan : mekân ilişkisini gösteren bir meronimi olur. **kulyak* sözü ‘yan taraf’ anlamı açısından nesnelere ilgili bir kavram alanı içerisinde nesne : parça veya alan : mekân ilişkisini gösteren bir meronim olur.

****yü:z, *bät, *bäniz***

**yü:z* sözü Batı Türkçesinde xiii. yy.dan . günümüze (xiv. yy. -EM: 199; xv. yy. - MŞ: 18; DK II: 343); *yüz* şekliyle temel anlamının yanı sıra ‘karşı, nezd, yan, yön, taraf’ (TTS VI 4778) anlamlarıyla da karşımıza yaygın olarak çıkmakta ve bu açıdan nesnelere ilgili bir kavram alanı içerisinde nesne : parça veya alan : mekân ilişkisini gösteren bir meronim olur.

**bät* sözünün birçok Türk lehçesinde ‘gurur’ anlamı da görülür. Bu, metonimik bir ilgi ile ortaya çıkan bir anlamdır. Dolayısıyla bu anlamıyla bu söz hislerle ilgili bir soyut kavram alanının nesne : parça ilişkisi içerisinde bir meronimi olur. **bät* sözü ‘yan taraf’ anlamı açısından nesnelere ilgili bir kavram alanı içerisinde nesne : parça veya alan : mekân ilişkisini gösteren bir meronim olur. Bu sözün ‘gurur, sayfa, taraf, yön’ anlamındaki kullanımları modern Oğuz lehçelerinde yoktur. Bu anlamlar benzetme temeline dayalı metaforik anlamlardır. Ancak Kuzeybatı Türk Lehçelerinde kısmen **bät* sözünün ‘hayvan yüzü’, **yü:z* teriminin ise ‘insan yüzü’ anlamında kullanıldığını söylemek mümkündür. Bu durumda özellikle **bät* sözünün hayvanlarla ilgili kavram alanına ait bir meronim olduğu da söylenebilir.

**bäniz* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘yüz rengi, dış görünüş’ olarak kullanılmaktadır. Bunun dışında ‘gurur’ anlamı da görülmektedir. Bu anlamdan dolayı **bäniz* sözünün *his ve duygu* kavram alanına ait bir meronim olduğu da söylenebilir.

****görs > *göz***

**göz* sözü, xiii. yy.dan günümüze doğru Batı Türkçesinde (xiv. yy. -EM: 135; xv. yy. -MŞ: 10, -CH I: 155, -DK II: 127) temel anlamının yanı sıra ‘uç, taraf’ (TTS III 1807), anlamlarında nesnelere ilgili kavram alanının alan : mekan ilişkisi gösteren bir meronimi olurken Modern Oğuz alanındaki tüm Türk lehçelerinde karşımıza çıkan ‘görme, bakış’ soyut anlamı ile *algı ve duyum* kavram alanı içerisinde olay : kahraman ilişkisini gösteren bir meronim olmaktadır. Ayrıca **göz* sözünün metafor yoluyla ‘büyük bir nesne üzerinde küçük bir detay, özellikle delik veya açık’, ‘iğnenin gözü’, ‘bölüm’, ‘çekmece’, ‘terazi kefesi’, ‘suyun topraktan kaynadığı yer’,

'küçük pencere' gibi anlamlar nesnelere ilgili bir kavram alanı içerisinde nesne : parça veya alan : mekân ilişkisini gösteren bir meronim olur.

***ka:ş**

*ka:ş sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda 'organ adı' olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bunun dışında kaşın yay şeklinde olması dolayısıyla birçok kavram alanında benzetme yoluyla kazanılmış yeni kullanımları da görülür: 'eyerin ve semerin önünde ve ardında olan yükseklik' anlamıyla *atçılık* kavram alanının nesne : parça ilişkisi sergileyen meronimidir; 'kavun ve karpuz dilimi', 'damın saçağı', 'ufuk', 'kemerli ve çıkıntılı şey veya yer', 'yüzeğe takılan kıymetli taş' gibi anlamlarından dolayı nesnelere ilgili bir kavram alanı içerisinde nesne : parça veya alan : mekân ilişkisini gösteren bir meronim olur.

***burun**

Burun sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda 'organ adı' olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Burnun çıkıntılı özelliği birçok benzetmeye yol açmıştır ve bu benzetmeler birçok kavram alanına yeni anlamlar kazandırmıştır: 'dağ tepesi', 'karanın, özellikle yüksek ve dağlık kıyılarda, türlü biçimlerde denize uzanmış bölümü', 'karanın, özellikle yüksek ve dağlık kıyılarda, türlü biçimlerde denize uzanmış bölümü' gibi anlamlar *coğrafi* kavram alanında alan : mekan ilişkisini gösteren bir meronim olur; 'bir şeyin ön tarafı', 'ayakkabının ön tarafı' gibi anlamlar nesnelere ilgili bir kavram alanı içerisinde nesne : parça veya alan : mekân ilişkisini

gösteren bir meronim olur; ‘önce, evvel’ anlamı ise *zaman* kavram alanı içerisinde süreç : adım ilişkisi sergileyen bir meronim olur.

***eiŋ, *eŋek, *yayŋak, *çäŋä**

**eiŋ*, **eŋek*, **yayŋak* sözleri tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘yanak, beniz, yüz rengi, alt çene, çene kemiği, elmacık kemiği’ anlamlarında organ adı olarak kullanılmaktadır. Bu durumda bu sözler, *insan organları* kavram sahasına ait olmaktadır. Ancak **yayŋak* sözünün yer yer ‘herhangi bir şeyin yan tarafı’ (EDT 948) anlamında da kullanıldığı görülür. Bu tür kullanımlar nesnelere ilgili bir kavram alanı içerisinde nesne : parça veya alan : mekân ilişkisini gösteren bir meronim olur. Tarihsel Türk lehçelerinde bu kavramların yer yer birbirlerinin yerine kullanıldığı da görülmektedir:

**çäŋä* sözü Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi sahalarda kullanılan ‘mengene, kerpeten vb. araçların eşyayı sıkıştıran karşılıklı iki parçasından her biri’ anlamı *denizcilik* kavram alanı içerisinde *mengene* kavramının nesne : parça ilişkisini gösteren bir meronimi durumundadır. **çäŋä* sözün *çenesi düşük* ‘çok konuşan, geveze’ (TTü), *çene çalmak* ‘gevezelik etmek’ (TTü), *çenesi düşük* ‘geveze’, *çenesi kanameer* (Gag.) ‘çok geveze’ gibi kullanımlarında *konuşma* kavram alanı içerisinde olay : kahraman ilişkisini gösteren bir meronimi durumundadır.

***ayız, *aburt**

**ayız* ve **aburt* sözleri tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra bu sözlerin tarihsel ve modern Türk dili alanında benzetme yoluyla kurulan metaforlar ile çok geniş bir kavram alanına sahip olduğunu görmekteyiz. *Coğrafi* kavram alanında ‘nehir ağzı’, ‘sınır, uç, hudut’, ‘bir akarsuyun denize veya göle döküldüğü yer’, ‘koy, körfez, liman vb. yerlerin açık

tarafı', 'birkaç yolun birbirine kavuştuğu yer, kavşak' gibi kullanımlar alan : mekân ilişkisini gösteren birer meronimik kullanımdır. Nesnelere ilgili bir kavram alanı içerisinde 'kapların veya içi boş şeylerin açık tarafı', 'uç, kenar', 'kesici aletlerin keskin tarafı', 'kapı çengeli', 'ateşli silahların lülesinin ön tarafındaki delik mermi çıkan tarafı' gibi kullanımlar hem alan : mekân hem de nesne : parça ilişkisini gösteren meronimik kullanımlardır.

***du:dak, *erin**

*du:dak ve *erin sözleri tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda 'organ adı' olarak kullanılmaktadır. Yer yer görülen 'bir şeyin (kabın vb.nin) kenarı', 'muhtelif aletlerin tutucu, sıkıcı kısmı', 'tabak kenarı' gibi anlamlarındaki kullanımlar nesnelere ilgili kavram alanı içerisinde alan : mekân ilişkisini gösteren birer meronimi olur.

***dilk**

*dilk sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda 'organ adı' olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bu söz Kök Türk dönemi metinlerinde *tl* 'bilgi almak için yakalanan tutsak', (Ton 32, 36) ve daha sonra İslami çevrede xi. yy. Karahanlı döneminde *tl* *tuttım* 'sorguya çekilecek tutsağı tuttum' (DLT I 336) şeklinde 'esir' anlamında da kullanıldığını görüyoruz. Bu anlamda bu sözün toplum kavram alanı içerisinde olay : kahraman ilişkisi sergileyen bir meronim olmaktadır.

Bunun yanı sıra tarihsel ve modern Türk dili alanında benzetme yoluyla kurulan metaforlar ile çok geniş kavram alanlarında kullanıldığını görmekteyiz. *Coğrafi* kavram alanında 'körfez, koy', 'coğrafik anlamda burun', 'denizin, içeriye doğru uzanmış uzun, üstü düz, alçak kumlu kuru kısmı' gibi kullanımlar alan :

mekân ilişkisini gösteren birer meronimik kullanımdır. Nesnelere ilgili bir kavram alanı içerisinde ‘birçok aletin uzun, yassı ve çoğu hareketli bölümleri’, ‘ayakkabı bağlarının ayağı rahatsız etmemesini sağlayan ve bağ altına rastlayan saya parçası’, ‘makaraların ve bastıkların içine yerleştirilmiş olan, üzerinden geçirilen halatı istenilen yöne çevirmeye yarayan, çevresi oluklu, küçük döner tekerlek’, ‘anahtar’, ‘bazı üflemlerli çalgılarda titreşerek ses çıkaran ince metal yaprak’ gibi kullanımlar nesne : parça ilişkisini gösteren birer meronimik kullanımdır. Ayrıca **dilk* sözünün ‘muharebede düşmanın durumu hakkında bilgi alınabilecek esir’ anlamında kullanımı *istihbarat* kavram alanı içerisinde olay : kahraman ilişkisi içerisindeki bir meronimi olur. **dilk* sözünün ‘lisan’ anlamında kullanımı *konuşma* kavram alanı içerisinde grup : öge ve bütün : kesit ilişkileri gösteren bir meronim olur.

****di:ş*, **azıy***

**di:ş* ve **azıy* sözlerinin tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak kullanılmaktadır. **di:ş* sözünün benzetme yoluyla ortaya çıkan ‘mekanik aletlerin dişleri’, ‘mark, testere, tarak vb. çentikli şeylerdeki çıkıntılarının her biri’ gibi anlamlar nesnelere ilgili bir kavram alanı içerisinde nesne : parça veya alan : mekân ilişkisini gösteren birer meronim olur. Ayrıca **di:ş* sözün ‘sarımsak dilimi, karanfil vb.nde dişe benzetilen tane’, ‘bazı meyvelerin dilim şeklinde olan parçalarının her biri’ gibi anlamlarında kullanımı *bitki* kavram alanı içerisinde bütün : kesit ilişkisi içerisindeki bir meronimi olur. Ve yer yer ‘öküz arabalarında ön ve arka yastıkları dingile bağlayan ağaç çivi’ anlamında kullanılan **azıy* sözü *tarım aletleri* kavram alanı içerisinde *araba* holoniminin nesne : parça ilişkisini gösteren bir meronimi olur.

***damyak, *boyaz, *bokurdak, *kekirtek, *öñeç/öñüç**

*damyak sözü temel anlamının dışında Azerbaycan Türkçesinde ‘at ve eşeklerde damak şişme hastalığı’ anlamı açısından *tıp* kavram alanı içerisinde *hastalık* sözünün grup : öge ilişkisini gösteren bir meronimi olur. Karaim, Kumuk, Tatar, Başkurt ve Nogay sahalarında ‘coğrafi anlamda boğaz’, ‘akarsu kavşağı’ gibi *coğrafi* kavram alanından alan : mekân ilişkileri gösteren meronimi örnekleri karşımıza çıkmaktadır. xi. yy. Karahanlı metinlerinde *tamğak* (DLT I 467, 469), *tamgak* ‘damak, boğaz’ (DLT I: 469) ve *kanğrak* ‘damak’ (DLT III: 383) sözlerindeki şekil ve anlam farkına rağmen *damyak, *boyaz, *bokurdak, *kekirtek, *öñeç/öñüç sözlerinin tarihsel ve modern sahada yer yer birbirlerinin yerine kullanıldığı görülür.

Modern Oğuz alanında Türkiye Türkçesinde *boğaz* ‘boğaz, kursak’ (TS 321) anlamında kullanılırken ağızlarda *boğurdak*, *boğurtlak*, *bovartlak* ‘gırtlak’ (DS II: 731) sözlerine de rastlanmaktadır. Bunun yanı sıra *boğaz* ve *damak* ‘ağız boşluğunun tavanı’ (TS 522) farklı anlamlara gelmektedir. Dolayısıyla *damak* sözü ağız sözünün nesne : parça ve alan : mekan ilişkisi gösteren meronimi olmaktadır. *kıkırdak* sözü ise ağızlarda ‘gırtlak, soluk borusu’ (DD 2, 603, DS VI 1971) anlamında kullanılmakta ve *boğaz* sözünün meronimi olmaktadır. Gagauz Türkçesinde de Türkiye Türkçesindeki gibi *buaz* ‘boğaz, gırtlak’ (GS: 93), *gırtlak*, *gırtlan* ‘gırtlak’ (GS: 126) ve *damak* ‘damak’ (GS: 131) sözleri farklı kullanım alanlarına sahiptir. Azerbaycan Türkçesinde de *boğaz* ‘boğaz’ (ATS: 141), *boğaz* (EDT 172b), *boğaz* ‘boğaz’ (ADİL I 295) ve *damag* ‘ağız boşluğunun üst tarafı’ (ADİL II 27, ATS: 226) sözleri farklı kullanım alanına sahipken Türkmen Türkçesinde *bogaz* ‘boğaz’ (TDS: 101), *damak* ‘boğaz, damak’ (TDS: 237) ve *bokurdak* ‘boğaz, şişe boğazı’ (TDS 104) sözlerinin

benzer aynı kullanım alanına sahip olduğu görülür. Diğer yandan *kekirdek*, *kekirdeğk* ‘gırtlak, nefes borusu’ (TDS 374) sözünün kullanım alanı farklı olmaktadır.

**boγaz*, **bokurdak*, **kekirtek* ve **öjeç/öñüç* sözlerinin tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak kullanılmaktadır. **boγaz* sözü ‘iki dağ arasında dar geçit’, ‘iki kara arasındaki dar deniz’, ‘derelerin, nehirlerin baş tarafı, çay ağzı’, ‘akarsu kavşağı’ gibi anlamları açısından *coğrafi* kavram alanı içerisinde *dağ*, *deniz*, *nehir* gibi holonimilerin alan : mekân ilişkisini gösteren bir meronimi olur. Ayrıca **boγaz* sözü ‘şişe, güğüm vb. kaplarda ağza yakın dar bölüm’, ‘değirmenin üst taşındaki delik’, ‘ayakkabı ve çorabının ayağından yukarı kısmı’, ‘yüksek boğazlı kapların boynu’, ‘teknik anlamlarda, cihazlarda boğaz’ gibi anlamları ile cansız nesnelere ilgili bir kavram alanının nesne : parça ilişkisi sergileyen meronimi olur. Yine **boγaz* sözünün ‘yeme içme’, ‘yedirip içirme yükümü, iaşe’, ‘yiyeceği içeceği sağlanan kimse’, ‘evcil hayvanın yemi’ gibi anlamları açısından *beslenme* kavram alanı içerisinde bütün : kesit, nesne : parça, ve grup : öge ilişkilerini gösteren bir meronimi olur.

****bo:yn***

**bo:yn* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bunun dışında **bo:yn* sözü bütün Modern Oğuz alanında ‘testi, şişe, güğüm gibi kaplarda dar olan üst kısım’ gibi anlamları ile cansız nesnelere ilgili bir kavram alanının alan : mekân ilişkisi sergileyen meronimi olur. Bunun yanı sıra **bo:yn* sözü ‘elbisenin boğazı saran kısmı’, ‘bir şeyin boyuna sarılan kısmı’ gibi anlamları ile *giyim kuşam* kavram alanı içerisinde *elbise* holoniminin nesne : parça ilişkisi sergileyen meronimi olur. Ayrıca **bo:yn* sözü ‘dağ sırtlarında geçmeye

elverişli alçak yer’, ‘dağın, kayanın ve benzerinin tepesi ile eteği arasındaki kısım’, ‘vadi’ gibi anlamları ile *coğrafi* kavram alanı içerisinde alan : mekân ilişkisi sergileyen meronimi olur. Bunun yanında tarihsel ve modern Türk dili alanın ‘boyun, baş eğme’ ifadelerinde kullanılan ‘kibirlik, gurur’ simgesi olarak kullanılan **bo:yn* sözü burada *duygu* kavram alanında olay : kahraman ilişkisi sergileyen meronim olmaktadır.

****sügsün, *yelkä, *äihsä***

Buddhist Türk çevresi metinlerinde *süskün* (TT VII) ve Memluk Kıpçak çevresi metinlerinde *süksün* (xiv. yy. -Kİ 44) şeklinde rastlanan **sügsün* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda ‘boynun arka tarafı, ense’ temel anlamında kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bunun yanı sıra Modern Oğuz alanında yine organ adı olarak Azerbaycan Türkçesinde *süysün* şeklinde ‘atlarda ve diğer koşu hayvanlarında boynun bel sütunu ile birleşen kısmı’ (ADİL IV 116) anlamında *hayvan organları* kavram sahasına ait bir kullanım olarak karşımıza çıkmaktadır.

**yelkä* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘ense, boyundaki kirişler’, bazen de ‘ense’ > ‘omuzlar arasındaki kısım’ > ‘omuzlar’ > ‘omuz’ şeklindeki bir anlam kaymasıyla organ adı olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamın dışında ‘hayvan yelesi’ anlamıyla **yelkä* sözü *hayvan anatomisi* kavram alanının nesne : parça, ve alan : mekân ilişkilerini sergileyen bir meronimi olur. Ayrıca **yelkä* sözünün ‘dağ tepesi’ anlamı *coğrafiya* kavram alanı içerisinde *dağ* holoniminin nesne : parça ve alan : mekân ilişkilerini gösteren bir meronimi olur.

**äiñsä* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘sırtın üst kısmı, ense, bir kişinin arka tarafı’ organ adı olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bunun yanında **äiñsä* sözünün insan özellikleri ile ilgili ‘güçlü’, ‘kambur’ gibi anlamlarda doğrudan insanın dış görünüşünü niteleyen bir kavram alanı içerisinde kullanılması bu sözün nesne : parça meronimik ilişkisini de göstermektedir.

**çekn*, **ägn*, **omuz*

Bu sözlerin tarihsel ve modern sahada yer yer yakın anlamlı olarak kullanıldığı görülür:

**çekn* sözü xiii. yy. ve sonrasında Batı Türkçesi metinlerinde *çiğın* ‘omuz, omuz başı’ (TTS II 911-913), xv. yy. Doğu Türkçesi metinlerinde *çikin* şeklinde ‘boyun ile aşık kemiği arasındaki omuzun üst kısmı’ (Sngl 220r22) anlamında görülmektedir.

**ägn* sözü ise Buddhist Türk çevresi metinlerinde *angın* (EUTS: 16), *ängın* (EUTS: 72), *egin* (TT VII), *eğın* (U II, IV) şekillerinde, xi. yy. Karahanlı çevresi metinlerde *egin*, *ekin* (DLT) şeklinde görülmektedir. Karahanlı döneminde ayrıca *uşun* ‘omuzbaşı, çiğınbaşı’ (DLT I: 77) sözü de “omuz” kavramı için kullanılan bir başka sözdür. Batı Türkçesinde xiii. yy. ve sonrasında *eğın/eyin* ‘sırt, arka’ (TTS III 1390), xv. yy. *omuz* (CH I: 170), *çigin* (DK II: 73), *omuz* (DK II: 236); *omuz* ‘omuz’ (TTS VI 2983), *çigin* ‘omuz, omuz başı’ (YTS: 56) sözlerine sık olarak rastlanmaktadır. xiv. yy. Harezmi çevresi metinlerinde daha çok *eg(i)n* (KE II: 179), *eg(i)n* (NF III: 115) sözünün kullanıldığı görülür. Ancak **ägn* sözünün kavram alanı içerisinde ‘sırt, arka’ anlamlarının da olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda **ägn* sözünün tarihsel ve modern tüm kaynaklarda ‘omuz, sırt, arka, beden, vücut, boy,

endam, bedenin baş dışında tüm kısmı’ temel anlamında kullanıldığını söylemek mümkündür. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bunun dışında **ägn* sözü ‘elbise, üst baş’ anlamı ile *giyim kuşam* kavram alanı içerisinde *elbise* holoniminin nesne : parça ilişkisi sergileyen meronimi olur.

**çekn* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda ‘omuz, boyun ile omuz arasındaki kısım, boyun ile aşık kemiği arasındaki omuzun üst kısmı, omuz, omuz başı, bedenin boynundan kollara kadar olan kısım, dirsek ile gerdanın aralığı, eğin’ temel anlamında kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bunun yanı sıra **çekn* sözü ‘elbisenin omuzu’ anlamı ile *giyim kuşam* kavram alanı içerisinde *elbise* holoniminin nesne : parça ilişkisi sergileyen meronimi olur.

**omuz* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda ‘omuz, boynun iki yanında, kolların gövdeye bağlandığı bölüm’ temel anlamında kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bunun yanında **omuz* sözü ‘elbise kolları’ anlamı ile *giyim kuşam* kavram alanı içerisinde *elbise* holoniminin nesne : parça ilişkisi sergileyen meronimi olur.

****yagrın***

**yagrın* sözü ile ilgili olarak xi. yy. da *yarın* ‘kürek kemiği, çığın kemiği’ (DLT III: 21), xiv. yy. *kürgek* (KE II: 412), *yagrın* (NF III: 465) sözleri ‘kürek kemiği’ ve ‘enseden omurganın yan tarafı ile birleşen yerine kadar olan aralık’ temel anlamlarında kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Tarihsel Türk dili döneminde **yagrın* sözün ‘eğer, semer, eğer çantası’ anlamında kullanımı *at biniciliği* kavram alanının nesne : parça ilişkisi sergileyen meronimi olur. *kürgek* sözünün günümüz Oğuz sahasında rastlanan

‘buğday toplamakta kullanılan kürek’, ‘bir çeşit kepçe’, ‘kazma aleti olan kürek’, ‘kayık küreği’ gibi anlamlar *tarım aletleri* kavram alanı içerisinde olay : kahraman ilişkisini gösteren bir meronimi olur.

***kol, *kar**

*kol sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak kullanılmaktadır. Batı Türkçesinin xiii. yy. ve sonrasındaki metinlerinde (CH I: 170, DK II: 188) ‘el, kol’ anlamlarında geçmesinin yanı sıra ‘taraf, yan, cihet’ (TTS IV 2609) anlamlarında da geçmektedir. *kol sözü temel anlamı açısından *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bunun dışında *kol sözünün Batı Türkçesinin xiii. yy. ve sonrasındaki metinlerinde ‘taraf, yan, cihet’ (TTS IV 2609) anlamlarında da kullanılması o dönemlerde de *kol sözünün mekan kavram alanı içinde alan : mekan ilişkisi gösteren bir meronimi olduğunu da ortaya koymaktadır. *Askerlik* kavram alanında *kol sözü Türk dilinin en eski dönemlerinden bu güne kadar gelen ‘ordu birliği’ anlamı *ordu* holonimi ile grup : öge ve bütün : kesit ilişkisini gösteren bir meronimi olur. Ayrıca *kol sözü ‘elbise kolları’ anlamı ile *giyim kuşam* kavram alanı içerisinde *elbise* holoniminin nesne : parça ilişkisi sergileyen meronimi olur. Ayrıca *kol sözü ‘hayvanın ön bacağı’ anlamı ile *hayvan anatomisi* kavram alanı içerisinde nesne : parça ve alan : mekân ilişkilerini sergileyen bir meronimi olur. Benzer şekilde *kol sözü ‘ağaç dalı, budağı’ anlamı ile *bitki* kavram alanı içerisinde nesne : parça ilişkisi içerisindeki bir meronimi olur. Bunun yanı sıra *kol sözü ‘makinelere tutup çevirmeye, çekmeye yarayan ağaç veya metal parça’ anlamı ile *mekanik aletleri* kavram alanı içerisinde *alet* holoniminin nesne : parça ilişkilerini sergileyen bir meronimi olur.

**kol* organına benzetme yoluyla oluşturulan metafor olarak kullanılan ‘bir şeyin ayrıldığı bölümlerden her biri, dal, kısım, şube, branş’ anlamı da birçok kavram alanında görmek mümkündür. Bunlardan ‘koltuk, divan vb.nin yan tarafında bulunan dayanmaya yarayan parça’ anlamı *mobilya* kavram alanı içerisinde nesne : parça ilişkisini; ‘bazı çalgıların elle tutulan sap bölümü’ anlamı *müzik aletleri* kavram alanı içerisinde nesne : parça ilişkisini; ‘bir halat oluşturan bükülmüş lif demetlerinden her biri’ anlamı ise *denizcilik* kavram alanı içerisinde nesne : parça ilişkisini sergileyen bir meronimi olur.

**kar* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘kolun üst kısmı’, ‘omuz ile dirsek arasında olan kısım’, ‘önkol, dirsek ile el arasında olan kısım’, ‘el’ anlamlarında organ adı olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamın dışında ‘koyun, keçi ve benzeri hayvanların dizi ile toynağının arasındaki kısım, incik’ anlamıyla **kar* sözü *hayvan anatomisi* kavram alanının nesne : parça, ve alan : mekân ilişkilerini sergileyen bir meronimi olur. Ayrıca **kar* sözünün ‘yarım kulaca denk gelen ölçü birimi’, ‘karış’, ‘iki metre uzunlukta bir uzunluk ölçüsü’ anlamı *ölçü* kavram alanı içerisinde yaygın kullanım görmektedir. Bunun yanı sıra kolun gücü ile ilgili ‘güç, kuvvet’ anlamı insanın özellikleri ile ilgili kavram alanında da yer almaktadır.

****tirs(γ)ek*, **çaykan***

**tirs(γ)ek* sözü Buddhist Türk çevresi metinlerinde (U III), xi. yy. Karahanlı Türkçesinde *tirsgek* ‘dirsek’ (DLT III: 424), xiv. yy. Harezmi çevresi metinlerinde *tirse* (KE II: 637, NF III: 428) ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bunun yanında yine vücuttaki fonksiyonuna

benzetme yoluyla metafor ile ortaya çıkan ‘boruların doğrultusunu değiştirmekte kullanılan bağlantı parçası’ ve ‘iki ve daha çok hisseden ibaret olan bir şeyin köşe şeklinde birleşen çıkıntısı, uzun bir şeyin eğilerek teşkil ettiği köşe şeklinde bükük, bucak köşe’ anlamları *nesne* kavram alanında alan : mekân veya nesne : parça ilişkisini sergileyen bir meronimi olur. Aynı şekilde de ‘bir direği veya başka bir şeyi sağlamlaştırmak için yanına eğik olarak yerleştirilen ağaç, makas’ ve ‘aşağı eğilen, yıkılan bir şeyin altına vurulan paya, destek, ağaç ve benzeri; dayanak’ gibi anlamları da *nesne* kavram alanına aittir.

**tirs(γ)ek* sözü ‘giysi kolunda dirseğe denk gelen bölüm’ anlamı ile *giyim kuşam* kavram alanı içerisinde *elbise* holoniminin nesne : parça ilişkisi sergileyen meronimi olur. Uzunluk birimi anlamında kullanılan **tirs(γ)ek* sözü *ölçü birimleri* kavram alanı içerisinde bütün : kesit sergileyen bir meronimi olur.

**çaykan* sözü temel anlamının ‘körfez, dağ çıkıntısı, coğrafi anlamda burun’ anlamı açısından *coğrafiya* kavram alanı içerisinde nesne : parça ve alan : mekân ilişkilerini gösteren bir meronim olabilmektedir.

****bilek***

**bilek* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bu temel anlamın dışında ‘hayvanın topuğu ile tırnağı arasındaki yer’ anlamıyla **bilek* sözü *hayvan anatomisi* kavram alanının nesne : parça, ve alan : mekân ilişkilerini sergileyen bir meronimi olur. Ayrıca ‘güç, kuvvet’ anlamı insanın özellikleri ile ilgili kavram alanında da yer almaktadır.

****älg***

**älg* viii. yy. Kök Türk metinlerinden bu yana (*älig* -KT, Ton); xi. yy. Karahanlı Türkçesinde (*älig* ‘el’ DLT I: 72, KB); Harezmi çevresi metinlerinde (xiv. yy. *el*, *el(i)g* -KE II: 184-185, NF III: 119); Batı Türkçesi metinlerinde (xiv. yy. *el* EM: 128, xv. yy. *el* MŞ: 12, *el* -CH I: 170, TTS III 1418) doğrudan ‘el’ anlamında kullanılmıştır. Bu durumda **kol*, **kar* sözlerinin birer meronimi olurken **kol* sözünün tarihsel ve modern alanda yer yer ‘el’ anlamını da karşıladığı görülmektedir. Genel olarak **älg* sözünün tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bunun dışında **älg* sözünün çok sayıda kavram alanlarında kullanıldığı ve meronim temsil ettiğini görüyoruz. **älg* sözü ‘bazı nesne ve araçların tutmaya yarayan bölümü’ anlamı ile *mekanik aletleri* kavram alanı içerisinde *alet* holoniminin nesne : parça ilişkilerini sergileyen bir meronimi olur. Diğer yandan **älg* sözü ‘kez, defa’, ‘iskambil oyunlarında oynama sırası’, ‘iskambil oyunlarında her bir tur’ anlamları ile *zaman* ve *sıralama* kavram alanları içerisinde bütün : kesit, süreç : adım, grup : öge ilişkilerini sergileyen bir meronim olarak da ortaya çıkmaktadır.

****a:ya*, **aδyu-t/ç***

**a:ya* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda ‘elin parmak dipleriyle bilek arasındaki iç bölümü, avuç içi’ temel anlamında kullanılmakla birlikte yer yer ‘ayak tabanı’ anlamında da kullanılmaktadır. Aynı zamanda **a:ya* sözü ‘yaprakların düz ve parlak bölümü, yaprağın yüzü’ anlamı ile *bitki* kavram alanı içerisinde alan : makân ilişkisi içerisindeki bir meronimi olur. Başkurt Türkçesi sahasında **a:ya* sözü

‘uzunluk ölçüsü; dört parmak kadar genişlik ölçüsü’ anlamı ile *ölçü birimleri* kavram alanı içerisinde bütün : kesit sergileyen bir meronimi olur.

**aδyu-t/ç* sözü de tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak kullanılmaktadır. **a:ya* ve **aδyu-t/ç* sözlerinin arasındaki anlam farkı meronimlerinden kaynaklanmaktadır. **ärηek* ve **parηak* sözleri **a:ya* sözünün değil, **aδyu-t/ç* sözünün meronimleri olmaktadır. Ancak bu fark, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde (*adut, avut, aya* ‘avuç, avuç içi, aya’ -DLT I:50, I:83, IV:53, *ayada tutarsen* ‘ayada tutarsın’-DLT I 85; xiv. yy. *awuç* -NF III: 28, *aya* -KE II: 60) çok belirgin olmamakla birlikte her iki söz de *insan organları* kavram sahasına ait olmaktadır. Aynı zamanda hem tarihsel hem de modern Türk dili sahalarda çoğunda ‘avucun tutacağı kadar, avuca yerleşen miktar, miktar olarak avuç dolusu’ anlamı ile *ölçü birimleri* kavram alanı içerisinde bütün : kesit ilişkisi sergileyen bir meronim olur.

****ärηek, *parηak***

**ärηek* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda ‘parmak’ temel anlamında kullanılmakla birlikte yer yer ‘başparmak’ ve ‘küçük parmak’ anlamlarında da kullanılmaktadır. Bu durumda **ärηek* sözünün **parηak* sözünün nesne : parça ilişkisi sergileyen bir meronimi olduğunu söylemek mümkündür. **parηak* sözünün hem tarihsel hem de modern Türk dili alanının büyük bir bölümünde ‘uzunluk ölçüsü, inç, arşının yirmi dörtte biri, parmak uzunluğunda, parmak boyda’ anlamları ile *ölçü birimleri* kavram alanı içerisinde bütün : kesit sergileyen bir meronimi olduğu da görülür. Bunun yanı sıra **parηak* sözü Modern Oğuz alanında ‘bir tekerleğin merkezinden çemberine kadar uzanan çubukların her biri, tekerlerin dingilinden çemberine kadar uzanan çubukların her biri’ anlamı ile *araba* kavram alanı içerisinde

tekerlek holoniminin hem nesne : parça hem de bütün : kesit ilişkilerini sergileyen bir meronimi olur. Aynı şekilde **parnak* sözü ‘çeşitli cihazların parmağa benzeyen parçaları, teknik anlamlarda parmak’ anlamı ile *mekanik aletleri* kavram alanı içerisinde *alet* holoniminin nesne : parça ilişkilerini sergileyen bir meronimi olur. Ayrıca **parnak* sözü ‘Tırmık ve tırpanın her bir dişi, ucu’ anlamı ile *tarım aletleri* kavram alanı içerisinde *tırmık* holoniminin grup : öge ilişkisini gösteren bir meronimi olabilmektedir.

****dırnak***

**dırnak* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bu temel anlamın dışında ‘toynak, hayvan tırnağı, kuş tırnağı’ anlamıyla **dırnak* sözü *hayvan anatomisi* kavram alanının nesne : parça ilişkisini sergileyen bir meronimi olur.

Ayrıca **dırnak* sözü ‘kanca gibi araçların kıvrık yeri, tenekeçilerin delik açmak için kullandığı alet, keski’ gibi anlamları ile *mekanik aletleri* kavram alanı içerisinde *alet* holoniminin nesne : parça ilişkilerini sergileyen bir meronimi olur. Aynı zamanda **dırnak* sözü ‘gemi demirinin ucundaki yassı parça’ anlamı ile *gemicilik* kavram alanı içerisinde *gemi demiri* holoniminin nesne : parça ilişkilerini sergileyen bir meronimidir. Bunun yanı sıra **dırnak* sözü ‘mızrap’ anlamı ile *müzik* kavram alanı içerisinde *saz aleti* holoniminin olay : kahraman ilişkilerini sergileyen bir meronimi olur.

****bogum***

**bogum* sözü xi. yy. Karahanlı Türkçesinde *ogruğ / owruğ* ‘kemiğin ek yerleri’ (DLT IV: 425, 446) sözü ile birlikte *boğun* şeklinde ‘parmak eklemi’ (DLT I 399)

anlamında ; Harezmi çevresi . xiv. yy. *bağış* (KE II: 68); tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak geçmektedir. Bu temel anlamıyla bu söz, aslında *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bu temel anlamın dışında ‘kamuş gibi bitkilerin düğümü’ anlamıyla **bogum* sözü *bitki* kavram alanının nesne : parça veya alan : mekân ilişkisini sergileyen bir meronimi olur. Benzer bir şekilde **bogum* sözü ‘bir şeyin boğulmuş, sıkılmış yeri, bendi’ anlamı ile cansız nesnelere ilgili bir kavram alanının alan : mekân ilişkisi sergileyen meronimi olur.

****bod, *sıyn, *sıynak, *gebde***

bod* sözü viii yy. KökTü. metinlerinden itibaren (Ton 4, 60), xi. yy. **Karahanlı Türkçesinde *bod* (DLT III 121, KB 371) ve *boy* (DLT III 141) şeklinde ve aynı zamanda ‘yüksek boylu kişi’ (DLT III 138) anlamında günümüze doğru anlamları koruyarak yer yer *beden* (MŞ: 10, CH I: 150, DK II: 42) ve *gevde* (DK II: 117) sözleriyle birlikte tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olarak kullanılmaktadır. Aynı zamanda **bod* sözü ‘ölçü, uzunluk, ebat’ anlamları ile *ölçü* kavram alanı içerisinde bütün : kesit ilişkisi sergileyen bir meronim olur. Bunun yanı sıra **bod* sözünün Karacay-Malkar sahasında ‘güç, kuvvet’ anlamı, insan ile ilgili bir kavram alanına ait olmaktadır. Ayrıca **bod* sözü ‘aşiret, soy’ anlamı ile *toplumsal* bir kavram alanı içerisinde *topluluk* holoniminin grup : öge ilişkisi sergileyen meronimi olur.

**sıyn, *sıynak* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bu temel anlamına bağlı olarak ‘resim, mezar

taşı, mezar heykeli' anlamı ile *âdet* kavram alanı içerisinde olay : kahraman ilişkisi sergileyen meronimi olur.

**gebde* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda 'organ adı' olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. **gebde* sözü 'kesilmiş hayvanın, sakatatı alındıktan sonraki durumu, etin göğüs kısmı, hayvanlarda baş, ayak ve kuyruktan geri kalan bölüm' anlamı ile *hayvan anatomisi* kavram alanı içerisinde nesne : parça ve alan : mekân ilişkilerini sergileyen meronimi olur. Aynı zamanda **gebde* sözü 'ağaç ve bitkilerin dallarının dışında kalan ana bölümü' anlamı ile *bitki* kavram alanı içerisinde alan : mekân ilişkisi içerisindeki bir meronim olur.

****arka, *sirt, *be:lk***

**arka* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda 'organ adı' olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bu temel anlamın dışında **arka* sözü 'hayvan sırtı, omurga' anlamı ile *hayvan anatomisi* kavram alanının nesne : parça, ve alan : mekân ilişkilerini sergileyen bir meronimi olur. Ayrıca **arka* sözü 'geçmiş, geride kalmış zaman' anlamı ile *zaman* kavram alanları içerisinde bütün : kesit, süreç : adım, grup : öge ilişkilerini sergileyen meronimi olur.

**sirt* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda 'organ adı' olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan ve hayvan anatomisi* kavram alanına ait bir söz olmaktadır. Ayrıca **sirt* sözü 'dağların veya tepelerin üst bölümü, büyük yer, yamaç üstü' anlamı *coğrafi* kavram alanı içerisinde *dağ* holoniminin nesne : parça ve alan : mekân ilişkilerini gösteren meronim olur. Ayrıca

**sirt* sözü ‘kürek, pulluk demiri’ anlamı ile *tarım aletleri* kavram alanı içerisinde nesne : parça veya alan : mekân ilişkisini gösteren bir meronimi olur.

**be:lk* sözü, temel anlamı açısından *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bu temel anlamın dışında **be:lk* sözü ‘hayvan sırtı, eyerin oturma yeri’ anlamı ile *hayvan anatomisi* kavram alanının nesne : parça, ve alan : mekân ilişkilerini sergileyen bir meronimi olur. Ayrıca **be:lk* sözü ‘dağ sırtlarında geçit veren çukur yer, dağın iki tepesi arasında eğrilmiş yer ve alçak geçit, sıradağ’’ anlamı *coğrafi* kavram alanı içerisinde *dağ* holoniminin nesne : parça ve alan : mekân ilişkilerini gösteren meronim olur. Ayrıca **be:lk* sözü ‘sağ ve ya sol yanında ayakla basmak için çıkıntısı olan uzun saplı kazma aleti, bel’ anlamı ile *tarım aletleri* kavram alanı içerisinde nesne : parça veya alan : mekân ilişkisini gösteren bir meronimi olur. Bunun yanında **be:lk* sözü ‘geminin orta bölümü’ anlamı ile *gemicilik* kavram alanı içerisinde *gemi* holoniminin alan : mekân ilişkisi sergileyen meronimi olur. Ayrıca **be:lk* sözü ‘bardak, şişe, vazo ve benzerinin ortasındaki dar bölüm’ anlamı ile *nesne* kavram alanı içerisinde alan : mekân ilişkisi sergileyen bir meronimdir.

****oñurtka***

**oñurtka* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bunun yanında **oñurtka* sözü ‘gemi kaburgasının aşağı taraftan bağlı bulunduğu boy eksenini doğrultusunda boydan boya geçen ana yapı ögesi’ anlamı ile *gemicilik* kavram alanı içerisinde *gemi* holonimi ile alan : mekân ve nesne : madde ilişkileri sergileyen bir meronim olur.

***ömgen, *tö:ş, *gö:küz, *kökrek, *köñül**

*ömgen sözü İslami çevrede xi. yy. Karahanlı Türkçesinde *ömgen* şekliyle ‘boyun damarı’ (DLT) anlamında, xv. yy. metinlerinde *ömgen, ömgün* şeklinde ‘boğazın alt kısmı ve boyun ile göğüs arasındaki kemik’ (Sngl 86v24) anlamında geçmektedir. Bu anlamlarıyla bu söz *bo:yn sözünün nesne : parça ilişkisini sergileyen bir meronimi durumundadır. Ancak modern Kıpçak sahasında bu sözün büyük ölçüde (Tat. *ümgén* ‘hayvan göğüsü’, Kırg *ömgök* ‘at göğüsü’) *hayvan organları* kavram sahasına ait bir söz olduğu görülür. Diğer yandan (Kaz.) *öñmen* ‘göğüs, yemek borusu; gövde’, (Karakalpak) *öñmen* ‘yan’, (Hakas) *önmen* ‘köprücük kemiği’ anlamları ile yine *insan organları* kavram sahasına ait olduğu anlaşılmaktadır.

*tö:ş sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘bedenin kaburgaları birleştiren kıkırdaklı ön taraf bölgesi’ anlamında kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Ayrıca *tö:ş sözünün ‘dağın, tepenin yamacı’ anlamı *coğrafi* kavram alanı içerisinde *dağ* holoniminin nesne : parça ve alan : mekân ilişkilerini gösteren bir meronimi olur. Bunun yanında *tö:ş sözü ‘giyilen giyimin göğsün üstündeki ön yakası’ anlamı ile *giyim kuşam* kavram alanının nesne : parça ilişkisi sergileyen bir meronimi olur.

*gö:küz ve *kökrek sözlerinin tarihsel ve modern tüm kaynaklarda *insan organları* kavram sahasına ait olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Clauson ve Tenişev, Türk dilinin eski dönemlerinde insan duygularının göğsün içinde bulunduğu sanıldığını belirtmişlerdir (EDT 714a-b, 712b; Tenişev 1997: 273). Bu durumda *gö:küz ve *kökrek sözlerinin hislerle ilgili bir soyut kavram alanının olay : kahraman ilişkisi içerisindeki meronimleri görevinde kullanıldığı görülür. Buna bağlı olarak *kökrek sözü yine ‘cesaret, şehvet, hiddet, hırs, tutku, gurur, kendine güven’

anlamı ile *duygu* kavram alanı içerisinde olay : kahraman ilişkisi sergileyen meronim olur. Bunun yanında **kökrek* sözü diğer yandan ‘kadınların göğsüne giydiği elbise, göğse giyilen bir çeşit zırh’ anlamı ile *giyim kuşam* kavram alanı içerisinde *elbise* holoniminin nesne : parça ilişkisi sergileyen meronimidir. Ayrıca yer yer ‘araba gövdesi, arabanın önü’ anlamında kullanılan **kökrek* sözü *araba* kavram alanı içerisinde *araba* holoniminin nesne : parça ilişkisini gösteren bir meronimi olmaktadır.

köñül* sözü viii. yy. Kök Türk metinlerinde *köñülteki***: *savımın* (KT. Gün. 12), *köñül* (Ton 15) şeklinde Buddhist Türk çevresinde *köñülimin yürekimin ertinju tepretdi titretti* ‘aklımı ürpertti kalbimi titretti’ (TT X 451), *köñül* (TT II, III), *yavlak sakınç köñülünde yaşuru* ‘aklında kötü düşünceleri saklarken’ (U II 23, 12-13) anlamları ile xi. yy. Karahanlı Türkçesinde *köñül* ‘gönül’ (DLT III 353, KB 211) anlamında ve Kıpçak metinlerinde *köñül* (CCum 152), *köñül* ‘kalp; akıl, bilinç, ruh’ (KTS: 158) anlamlarında xiii. yy.’dan günümüze Batı Türkçesinde *göñül* ‘yürek’ (TTS III 1763, XIV yy.) anlamlarında kullanılmış olduğu görülür. Bu durumda bu sözün, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda **köñül* sözü ‘sevgi, istek, düşünüş, anma, hatır vb. kalpte oluşan duyguların kaynağı’ anlamı ile *duygu* kavram alanı içerisinde grup : öge ilişkisi içerisindeki bir meronimi olur.

****eyegü***

**eyegü* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bunun yanı sıra **eyegü* sözü ‘yurt iskeletini oluşturan parça’ anlamı

ile *maddî kültür* kavram alanı içerisinde *yurt* holoniminin nesne : parça ilişkisi sergileyen meronimi olur.

bacak

xiii. yy. ve sonrasında Batı Türkçesi metinlerinde *oma* ‘bacak’ (TTS V 2979) sözüne rastlanmaktadır. **Modern Oğuz sahasında** *bacak* ‘bacak’ (TS 189, GS 68) sözünün yanı sıra **Azerbaycan Türkçesinde** *gilça* ‘bacak’ (ATS: 510), *bacag*, *gıç*, *omba* (ADİL I 210) sözleri, ve **Türkmen Türkçesinde** *i:ncik* ‘bacak’ (TDS 339) ve yer yer bazı deyimlerde kalıplaşmış olarak görülen *ompa* (*ompa otur-* TDS 487) sözleri hem *insan organları* hem de *hayvan organları* kavram sahalarına ait birer meronim olmaktadır. Bunun yanında *bacak* sözü ‘bazı şeylerin yerden yüksekçe durmasını sağlayan dayak, destek veya bunlardan her biri, ayak’ anlamı ile *mobilya* kavram alanı içerisinde nesne : parça ilişkisi sergileyen meronim olur.

****adağ***

**adağ* sözü, viii. yy. Kök Türk metinlerinden (KT, EUTS: 3, M I 30, 24-5) itibaren kullanılmıştır. xi. yy. Karahanlı Türkçesi döneminde *azak* (DLT I 32), *ayak* (DLT I: 32, 84), *adak* (DLT IV: 5, I 65) şekilleriyle görülürken xiv. yy. Harezmi metinlerinde de her üç şekline de (*ayağ* -KE II: 60, *ağaq* -NF III: 5, *ayağ* -NF III: 35) rastlandığı görülür. xv. yy. Batı Türkçesi metinlerinde sadece /y/’li şekiller yer almıştır. Bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. **adağ* sözü ‘birtakım şeylerin yerden yüksekçe durmasını sağlayan dayak, destek veya bunlardan her biri, masa, sandalye ve benzerinin ayağı’ anlamı ile *mobilya* kavram alanı içerisinde nesne : parça ilişkisi sergileyen bir meronim olur. Bunun yanı sıra **adağ* sözü ‘son, aşağı, alt kısım’ anlamı ve buna bağlı olan ‘nehrin alt kısmı, göl ayağı, nehir veya akar suyunun aktığı yer’ anlamı ile *coğrafi* kavram alanı içerisinde *nehir* veya *göl*

(*hidronim*) holoniminin alan : mekân ilişkisi sergileyen meronimi olur. Aynı zamanda **adak* sözü ‘yarım arşın veya 30,5 santimetre uzunluğundaki ölçü birimi, adım, mesafe ölçüsü’ anlamları ile *ölçü* kavram alanı içerisinde bütün : kesit ilişkisi sergileyen bir meronimdir.

****ta:pan, *topuk, *ögçe***

**ta:pan* sözü ‘temel, bir şeyin en alt bölümü’ yan anlamına bağlı olarak **ta:pan* sözünün bir çok kavram alanı içerisinde nesne : parça ve alan : mekan ilişkisi sergileyen bir meronim olarak kullanıldığı görülür

**topuk* sözü temel anlamı açısından *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Ancak tapan sözü gibi nesnelere ilgili kullanıldığında ilgili nesnenin nesne : parça ve alan mekan ilişkisi sergileyen meronimi olur. **ögçe* sözü de aynı durumu göstermektedir.

****yürek, *öbke***

**yürek* sözü temel anlamıyla *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bunun yanında tarihsel ve modern Türk dilinde *his ve duygu* kavram alanında da kullanımlara sahiptir. ‘cesaret’, ‘hüner’, ‘gönül’, ‘acıma duygusu’, ‘güç, kuvvet, gayret’, ‘öfke’ gibi anlamlar açısından olay : kahraman ilişkisi sergileyen meronimi olur.

**öbke* sözü de temel anlamıyla *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Ancak diğer yandan ‘engelleme, saldırganlık tepkisi, kırgınlık, hışım, hiddet, gazap’ anlamları ile *duygu* kavram alanı içerisinde olay : kahraman ilişkisi içerisindeki bir meronimdir.

***kurugsak, *karım**

Kök Türk ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde *kuruğsak* (IB), *kursak* (Kİ 70), *kursak* ‘mide, idrak, zekâ’ (TTS IV 2740), *kuruğsak* ‘kursak, mide’ (DLT IV: 385) şekillerinde kullanılan sözün Modern Oğuz alanında Türkiye, Gagauz ve Azerbaycan Türkçelerinde *kursak* şeklinde farklı bir kavram alanının nesne : parça ilişkisi gösteren bir meronimi olduğunu söylemek mümkündür. Türkmen Türkçesinde ise “mide” için *aşgazan* sözünün kullanım sıklığı yüksek olmakla birlikte *garın* (RLT 80) sözü de kullanılmaktadır.

***böğsek, *bögür, *böğrek, *bagır, *bagırsak, *bagırsuk, *d(i)a:l-ak**

**böğrek* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘böbrek’ anlamında bazen de ‘karın, yan’ anlamıyla *insan organları* kavram alanının bir meronimidir.

**bagır* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘karaciğer’, ‘akciğer’, ‘yürek’, ‘kucak, göğüs, döş, sine’, ‘ciğer, bağırsak vb. vücut boşluklarında bulunan organların ortak adı, ahşâ’ anlamlarıyla *insan organları* kavram sahasına ait olarak kullanılmaktadır. Aynı zamanda **bagır* sözü ‘aşk, merhamet, şefkat gibi duyguların hazinesi olarak karaciğer’ ve ‘kızgınlık duygusunun hazinesi olarak karaciğer’ anlamları ile *duygu* kavram alanı içerisinde olay : kahraman ilişkisi içerisindeki bir meronim olur. Bunun yanı sıra **bagır* sözü ‘dağ yamacı, tepelik’ anlamı ile *coğrafi* kavram alanı içerisinde *dağ* holonimin alan : mekân ilişkisi sergileyen meronimi olur.

**bagırsak*, **bagırsuk* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda ‘bağırsak, iç organlar’, ‘körbağırsak’, ‘snikiparmak bağırsağı’, ‘kalın bağırsağı’ anlamlarıyla *insan organları* kavram sahasına organ adı olarak kullanılmaktadır. **d(i)a:l-ak* sözü

de tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır.

***ki:n, *gö:pek**

*ki:n sözü Yak. Tat. Başkurt Türkçelerinde ‘merkez’ anlamında da kullanılmakta ve bu anlamı ile *coğrafi* kavram alanı içerisinde alan : mekân ilişkisi sergileyen meronim olmaktadır. *gö:pek sözünün Modern Oğuz sahasında ‘bir şeyin merkezi, tam ortası, esası’ anlamına bağlı olarak kullanımı yaygındır. Buna bağlı olarak bir çok kavram alanı içerisinde ‘merkez’ anlamına gelen bir meronim olarak kullanılmaktadır. Bu durumda alan : mekân ilişkisi sergileyen bir meronim olur.

***sişök, *kemük, *sişir, *damor, *teri**

*sişök sözü Başkurt Türkçesinde ‘meyve çekirdeği’ anlamı ile *bitki* kavram alanı içerisinde nesne : parça ilişkisi içerisindeki bir meronimi olur. Ayrıca *sişök Modern Oğuz alanında ‘çeşitli şeyleri kaplamak için istifade edilen bazı hayvanların dişi yahut buna benzeyen başka sert cisim’ anlamı ile *mobilya* kavram alanı içerisinde nesne : parça ilişkisi sergileyen meronim olur. *kemük sözü tarihsel ve modern kaynaklarda ‘organ adı’ temel anlamıyla *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır.

*sişir sözü tarihsel kaynaklarda temel anlamda ‘kas sınırı’ olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmakta ancak modern Oğuz alanında *sişir sözü temel anlamından çok ‘duyuları beyinden organlara, organlardan beyne ileten unsurlar’ anlamı ile *insan organları* kavram sahasına ait kullanımı ve buna bağlı olarak ‘rahatsız edici, hastalık derecesine varan özellik’ anlamı ile *duygular* kavram alanına ait kullanımı açısından olay : kahraman ilişkisi gösteren meronim olmaktadır.

**damor* sözü tarihsel ve modern kaynaklarda ‘damar’ temel anlamında ve zaman zaman da ‘kas, kas siniri, sinir’ anlamlarında kullanılmaktadır. Buna bağlı olarak **damor* sözü ‘ağacın kökü’, ‘bitkilerde damarlara benzeyen su ve mineralleri taşıyan yollar’ anlamı ile *bitki* kavram alanı içerisinde nesne : parça ilişkisi içerisindeki bir meronim de olabilmektedir. Ayrıca **damor* sözü ‘çeşmenin meşeyi, başlangıcı’ anlamı ile *coğrafi* kavram alanı içerisinde alan : mekân ilişkisi içerisindeki bir meronimi olur. Benzer bir şekilde **damor* sözü ‘soy, yaratılış, nesil, köken’ anlamı ile *toplum* kavram alanı içerisinde süreç : adım ilişkisi içerisindeki bir meronim de olur. Bunun yanı sıra **damor* sözü ‘mermerde, bazı taşlarda ve tahta kesitlerinde renk ayrılığı gösteren dalgalı çizgi’, ‘başka türden katmanların arasında bulunan sıvı, maden veya mineral katmanı’ anlamı ile *madencilik* kavram alanı içerisinde ilgili nesnenin bütün : kesit ilişkisi sergileyen meronimi olur.

**teri* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bunun yanında **teri* sözü ‘deriden düzenlenmiş veya yapılmış nesne’ anlamı ile *giyim kuşam* kavram alanı içerisinde ilgili holonimin nesne : madde ilişkisi sergileyen meronimi olur. Aynı zamanda **teri* sözü ‘meyvenin kabuğu’ anlamı ile *bitki* kavram alanı içerisinde nesne : parça ilişkisi içerisindeki bir meronimi de olabilmektedir.

Sonuç

Yapısal anlam bilimi içerisinde anlam ilişkilerinden biri olarak ele alınan “meronimi” konusu da alt anlamlık (hiponym), parça-bütün ilişkisi, alt kavram, üst kavram gibi anlam ilişkileri gibi en az üzerinde durulan, bir konudur. Eldeki çalışmada organ adları, büyük ölçüde, eski tıp metinlerinden ve tarihsel ve modern lehçelerin izahlı sözlüklerinden taranarak tespit edilmiştir. Tarihsel ve modern Türk dili alanında insan organ adlarının nasıl algılandığı ve toplumsal alanda nasıl kullanıldığı ve buna bağlı olarak nasıl bir “dil davranışı” sergilendiği de ortaya çıkmaktadır. Türk dilinde insan organ adları ile ilgili meronimi biçimsel ve sözlüksel anlam biliminde kullanılan bir sınıflandırma sistemi olarak karşımıza çıkar. Ancak bu meronimi geniş Türk dili alanı içerisinde bazı lehçelerde metonimi ve metaforlar neticesinde ortaya çıkan aktarmalarla da kullanılabilir.

Türk dilinde meronimi, hiponimi ile de karıştırılmamalıdır. Meronimi, parça-bütün kavramını belirtirken, hiponimi, bir nesnenin bir üst sınıfa dahil olduğunu göstermektedir. Mesela; *burun* üst terim bunun hiponimleri ancak *kemerli burun*, *ince uzun burun*, *büyük burun*, *küçük burun* olabilir. Meronimleri ise *burun kemiği*, *burun delikleri*, *burun derisi*, *kıkırdak* olabilir. Bunun başka bir kavram alanı ile ilgili olarak düşünürsek *ağaç* sözünün bir üst terim yani hiperonim olarak düşünürsek bu sözün hiponimleri *kavak*, *meşe*, *meyve ağaçları* ve benzerleri olur. Ancak bu ağaç kavramının meronimleri *ağacın dalları*, *yaprakları*, *kökü*, *gövdesi* olabilir.

Başka bir deyişle, hiponimi, **parmak*, **alg*'in parçasıdır (el sözünün meronimidir); *köpek* bir *hayvan* türüdür (*hayvan* sözünün hiponimidir) .

Meronimi, holoniminin karşıtıdır. **parmak*, **alg*'in meronimi ise, **alg*, **parmak*'in holonimidir. Meronim – holonim ilişkileri hiyerarşiktir ve bir tür anlam

zinciri oluşturmaktadır. Her zincirin başında *global holonimi* vardır. Örneğin: **dırnak*, **älg*'in meronimidir – **älg*, **dırnak*'ın holonimidir; **älg*, **kol*'un meronimidir – **kol*, **älg*'in holonimidir; **kol*, **boð*'un meronimidir – **boð*, **kol* holonimidir: **boð*, bir global holonimidir

Holonim (üst terim) ise içermesi gereken meronimleri yitirdiğinde işlevini ya tamamen ya da kısmen yitirebilir: tekerleği olmayan araba işlevini yerine getiremez, ancak bir **parnak* eksik **älg* işlevini kısmen yerine getirir. Böylece meronimik parça-bütün ilişkisinde parça zorunlu olabilir veya olmayabilir. Ayrıca meronimlerin ayrılabilir ve ayrılamaz olma özelliği ve buna bağlı olarak holonimi ile bağlılık derecesi de şu şekilde örneklendirilebilir: **saç*, *sakal*, **yü:z*'ün ayrılmaz parçası değildir, kolu olmayan kapılar da vardır ancak sapı olmayan kaşık yoktur. Aynı zamanda, örneğin, insan hayatı kavram alanına bakıldığında, **saç*, *sakal*, *bıyık* gibi kavramlar insanın yaşı, sosyal durumu ve bilgeliği ile ilgili önemli bilgiler vermektedir.

Tarihsel ve modern Türk dili kaynakları üzerinde yapılan çalışmada, insan vücudu organları etimolojisi açısından **beyn* sözünün **béni* 'beyin' hem de *beñi*: 'sevinç' (EDT 348b) anlamlarını ifade etmesi dikkat çekicidir. Bazı bilim adamlarına göre bu iki sözcük semantik açıdan birbirine bağlıdır, bazılarına göre ise değildir. Eski Türkçe **göz* sözü, **kör-* 'görmek' fiilinden /-s/ isim yapım eki ile oluşturulduğu görüşü dikkat çekicidir (bk. 2.1.7.1). Aynı şekilde **kirpik* sözünün **kirp-* 'gözü kırmak' kökünden, *burun* sözünün **bur-* 'kokmak' kökünden, **çähä* sözünün *çayna-/çeyne-* 'çiğnemek' kökünden, **öñeç* sözünün **öñ* 'ön taraf' kelimesinden /-aç/ küçültme ekinin birleşmesinden geldiği fikirleri görülmüştür (bk. 2.2.1.4). **köñül* sözünün Türk dilinin eski dönemlerinden itibaren hem 'göğüs' hem

'kalp' hem de çeşitli soyut anlamlarda kullanılması hâlâ bir tartışma konusudur. Benzer bir şekilde **yürek*, **öbke*, **bagır* gibi iç organ adlarında somut ve soyut anlam zenginlikleri Türk dilinin tarihsel gelişimini göz önüne sermektedir. Bunlar ve daha pek çok önemli etimolojik tespitler ikinci bölümde verilmiştir.

Organ adlarına ilişkin anlam olayları Türk dilinin tarihsel gelişim sürecini belirgin bir şekilde göz önüne sermektedir. Örneğin, **ka:m/pak* sözü tarih sürecinde hem 'alın', hem 'gözkapağı' hem de 'herhangi bir kapak' gibi değişik anlamları göstermiştir. **ka:ş* organının yay şeklinde olması nedeniyle çok sayıda metaforik kullanımları görülür. Benzer bir şekilde **göz*, **ayız*, **di:ş*, **boğaz*, **kol*, **boδ*, **köñül*, **adak*, **yürek*, **öbke*, **böğrek*, **bagır*, **siñök*, **kemük*, **siñir* gibi organ adlarının hem tarihsel hem de modern Türk dili sahasında çok geniş bir anlam yelpazesi oluşturduğuna tanık olunur.

Meronimik değerlendirmeler açısından insan organ adları *insan anatomisi* kavram alanında NESNE : PARÇA, GRUP : ÖĞE, BÜTÜN : KESİT, ALAN : MEKAN ve NESNE : MADDE ilişkileri çerçevesinde sınıflandırılabilir. Böylece insan vücuduna NESNE : PARÇA meronimik ilişkisi açıdan baktığımız zaman **boδ* 'beden' sözü tüm organ adlarının holonimi olmakta, bir başka deyişle tüm organ adları **boδ*'un meronimleri olmaktadır. BÜTÜN : KESİT ve GRUP : ÖĞE meronimik ilişkisi açısından baktığımız zaman ise **boδ* sözü diğer organlarla herhangi bir meronimik ilişkiye girmemektedir. NESNE : MADDE meronimik ilişkisi açısından baktığımız zaman **boδ* sözünün meronimleri, vücudun temel yapı taşı olan **kılk*, **tü:k*, **bogum*, **siñök*, **kemük*, **siñir*, **damor*, **teri* gibi organlar karşımıza çıkmakta ve en son ALAN : MEKÂN meronimik ilişkisi açısından baktığımız zaman **boδ* sözünün

meronimleri, *a:ln, *ka:m/pak, *eiη, *yayηak, *sügsün, *yelkä, *äiηsä, *a:ya, *arka, *sirt, *karım, *ki:n, *gö:pek gibi vücudun dış yüzeyinde olan organlar olmaktadır.

Çoğu kez meronimik ilişkide bulunan asıl ve yan kavramlar metonimik olarak da bütünü yerine parça, parçanın yerine bütün kullanımı şeklinde bir çeşit anlam kaymasına uğramış şekliyle de ancak temel anlamda kullanılıyormuş gibi de görülebilmektedir. Türkmen Türkçesinde *gol* sözünün günümüzde doğrudan doğruya “el” kavramını karşılayacak şekilde kullanımı yaygındır. “el” kavramının yerine *gol* sözü kullanıldığında parça yerine bütün kullanımı gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu metonimik kullanım Türkmen Türkçesinde yaygındır.

*balç sözü, *boδ ‘vücut’, teriminin nesne-parça ilgisi sergileyen meronimidir. *sıyn, *sıynak, *gebde terimlerinin ise meronimi değildir. *beyη sözü, nesne – parça ilgisi kapsamında *boδ ve *baş sözlerinin meronimidir. *baş sözünün alan : mekân ilgisi içerisinde meronimidir.

Türk dilinde organ adları bir hiyerarşi içerisinde meronimik açıdan bir geçişlilik gösterebilmektedirler. NESNE : PARÇA, GRUP : ÖĞE, BÜTÜN : KESİT, ALAN : MEKAN ve NESNE : MADDE olarak tespit edilen meronimik ilişki türleri içerisinde meronimler kendi içerilerinde geçişlilik gösterir. Türlerinin veya temel anlamlarının dışına çıktıkları an meronimler, geçişliliklerini kaybetmektedirler. NESNE : PARÇA meronimik ilişkisini örnek olarak aldığımız zaman *kol : *älg : *aδyuç : *ärηek, *parηak : *dıηak meronimi zincirinde sözler, *kol’dan *dıηak’a kadar meronimik ilişkiyi korumaktadır. Arasına başka türden, örneğin ALAN : MEKAN meronimik ilişkisi yerleştirildiğinde *kol : *älg : *aδyuç : *a:ya : (?) *ärηek, *parηak : *dıηak, şeklinde geçişlilik bozulmaktadır. *a:ya sözü, *aδyuç sözünün ALAN : MEKAN türünden bir meronimik ilişkiyi sergilemektedir. Fakat *ärηek ve *parηak sözleri

*a:ya sözünün artık ne NESNE : PARÇA ne de ALAN : MEKAN meronimik ilişkisinde bulunabilir.

Bunun yanı sıra Türk dil ve kültürünün tarihsel gelişimine ilişkin olarak, *siğir sözü, tarihsel dönemde ‘kastaki sinir, kırış’ anlamında kullanılmaktadır. Ayrıca yayın teli hayvanın sinirinden yapıldığı için *siğir sözü ‘yay teli’ şeklinde avcılık kavram alanına ait bir anlam da kazanmıştır. Yay telinin gergin olmasından dolayı günümüzde Türk dili alanının bazı yerlerinde *siğir sözünün ‘duyu ve hareket uyarılarını beyinden organlara, organlardan beyne ileten teller ve bu tellerin oluşturduğu demet’ anlamına da gelmeye başladığı düşünülebilir. Benzer bir şekilde *kol, *bod, *köñül, *adak, *yürek gibi sözlerin de çok farklı kavram alanlarında yer alması ve tarihsel süreç boyunca farklı anlam ve kullanımları kazanması söz konusudur.

Türk dilinde organ adlarının meronimik incelemeleri diğer yandan insanların sözlüksel hafızalarının bilgisayar ortamına aktarılma modeli olarak tanımlanabilen WordNet için de önemlidir. Meronimi kavramı bu tip sözlüksel hafıza modellerinde de önemli bir yere sahiptir. Meronimler de hiponimler gibi bir dilin söz varlığını hiyerarşik bir yapı içine yerleştirir ve düzen verir. Meronimler de bu hiyerarşik / hiponimik düzen içinde tür ilişkisinden ziyade parça ilişkisi ile ilgili olarak söz varlığında yer alır. Türk dili için de WordNet modeli çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu açıdan eldeki çalışma Türk dilinin SözAğı (WordNet) modeline sağlayacağı tarihsel ve modern Türk diline ait sözlüksel veri tabanı (database) ile de ayrı bir önem arz etmektedir.

Kaynaklar

- AKALIN, M. (1988), *Tarihî Türk Şiveleri*, Ankara.
- AKSAN, Doğan, (1978), *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, Ankara.
- AKSAN, Doğan, (1982), *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilimi)* III. c., Ankara.
- AKSAN, Doğan, (1987), *Türkçenin Gücü*, Ankara.
- AKSAN, Doğan, (1999), *Anlam bilim, Anlam bilim Konuları ve Türkçenin Anlam bilimi*, Engin Yayınevi, Ankara.
- AKSAN, Doğan, (2000), *Türkçenin Söz Varlığı*, Ankara.
- ALLAN, Keith, (1986), *Linguistic Meaning*, Vol. I, Routledge&Kegan Publishers, New York.
- ALLAN, Keith, (2001), *Natural Language Semantics*, Blackwell Publishing
- ALLWOOD, J., ANDERSSON, L., DAHL, Ö., (1977), *Logic in Linguistics*, Cambridge.
- ALTAYLI, Seyfettin, (1994), *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, II Cilt, MEB Yayınları, İstanbul.
- ARNOFF, Mark, REES-MILLER, Janiw, (2003), *The Handbook of Linguistics*, Blackwell Publishing
- ARSLAN EROL, Hülya, (2008), *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri*, TDK, Ankara.
- ATA, Aysu, (1997): Nasirü'd-din Bin Burhanü'd-din Rabguzi, *Kıyasü'l-Enbiya, Giriş-Metin, Tıpkıbasım*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları
- BARUTÇU, F. Sema, (1989) “Altayca kelime başı /p/”, *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)* 1989 III.2, s.2
- BARUTÇU, F. Sema, (1992) “Türk dilinin bugünkü durumu”, (Orta Asya’da Türkçe Sempozyumu’nda sunulan tebliğ), A.Ü. TÖMER, Ankara, *Dil Dergisi*, sayı 5, s 62-67.
- BARUTÇU, F. Sema, (1994) “Maniheist ve Buddhist çevrelerde Türk şiiri”, *TDAY-Belleten* 1991, Ankara, s. 69-87.
- BARUTÇU ÖZÖNDER, F. Sema, (1996), *Ali Şir Nevayi Muhakemetü'l-Lugateyn – İki Dilin Muhakemesi*, Ankara.
- BİLGEGİL, Kaya, (1980), *Edebiyat Bilgi ve Teorileri, I Belagat*, Ankara.
- CAFEROĞLU, A. (1968) *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, İstanbul.
- CAFEROĞLU, A. (1984) *Türk Dili Tarihi I-II*, 3.b, İstanbul.
- CANN, Ronnie, (1993), *Formal Semantics, An Introduction*, Cambridge University Press.
- CANPOLAT M., ÖNLER Z., (2007), *İshâk bin Murâd, Edviye-i Müfredede*, TDK Yayınları, Ankara.

- CHAFFIN, Roger, (1992), *The Concept of a Semantic Relation. Frames, Fields, and Contrasts, New Essays in Semantic and Lexical Organisation*, Edited by Adriene Lehrer, Eva Feder Kittay, Published by Lawrence Erlbaum Associates, London.
- CIACHIR, Mihail, (1910), *Pazarların Sabah Evangeliyası*, Chişinau.
- CLAUSON, G. (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford.
- CORBETT, Saadet, (1954), “Türkçe ñ/g sesine dair”, *TDAY-Belleten 1954*, s. 15-30.
- CROFT, William, CRUSE, D. Alan, (2004), *Cognitive Linguistics*, Cambridge University Press
- CRUSE, D.A., (1986), *Lexical Semantics*, Cambridge University Press.
- CRUSE, D.A., (2000), *Meaning in Language*, Oxford Press.
- CRUSE, D.A., (2003), *The Lexicon*, *The Handbook of Linguistics*, Ed. Mark Aronoff, Janie Rees-Miller, Blackwell Publishing
- CRYSTAL, David, (2003), *Dictionary of Linguistics and Phonetics*, Blackwell Publishing
- DANKOFF, R., KELLY, J. (1982) *Mahmud el-Kaşgarî, Türk Şiveleri Lügati (Divânü Lugât-it-Türk)*, 3 cilt, Harvard Üniversitesi Basımevi.
- DOERFER, G. (1970): “Halaçça Orta İran’da Arkaik Bir Türk Dili”, *Belleten*, Cilt: XXXIV (1970), Sayı: 133, ss. 17-58, Ankara, Çeviren: Semih Tezcan.
- DOERFER, G. (1976): “Das Vorosmanische (Die Entwicklung Der Oghusischen Sprachen Von Den Orchoninschriften Bis Zu Sultan Veled)”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* (1975-1976), 81-131
- DOERFER, G., TEZCAN, S. (1980): *Wörterbuch Der Chaladsch*, Budapest, Akadémia Kiado.
- DOERFER, G. (1987): *Lexik und Sprachgeographie des Chaladsch*, Cilt 1: Textband; Cilt 2: Kartenband, Wiesbaden.
- DOERFER, G. (1988): *Grammatik des Chaladsch*, Wiesbaden.
- DOERFER, G., HESCHE, W. (1993): *Chorasantürkisch*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- DOERFER, G., (1993-2): “Halaçça h-’nin Diğer Türk Dillerindeki Karşılığı Üzerine”, *Türk Dilleri Araştırmaları 3*, Sayfa: 285-288.
- DOERFER, G. (1993): *Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- DOERFER, G. (1996): “Primary *h- in Mongol?”, *Central Asiatic Journal*, Cilt: 40 (1996), Sayı: 2, ss. 173-177, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- DUBOIS, J., EDELİNE, F., KLİNKENBERG, J.-M., MİNGUET, P., PİRE, F., TRİNON, H., (1981), *A General Rhetoric*, Baltimore and London.
- ERDAL, Marcel, (1991), *Old Turkic Word Formation*, Vol.I-II, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

- ERDEM, Melek, (2003), *Türkmen Türkçesinde Metafor*. Ankara: KÖKSAV Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 6.
- ERDEM, Melek, (2004-1), *Türkmen Türkçesinde Alt Anlamlılık (Hyponymy)*, Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu 2002, Bildiriler, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara 8-10 Mayıs 2002.
- ERDEM, Melek, (2004-2), *Mağrupi'nin Şiirlerinde Metonimi*, MTAD, Cilt 1, Sayı 1.
- FRAWLEY, William, (1991), *Linguistic Semantics*, University of Delaware, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, New Jersey.
- GANIYEV, F., AHMETYANOV, R., AÇIKGÖZ, H. (1997), *Tatarca-Türkçe Sözlük*, İnsan Yay., Kazan.
- GANTER Bernhard, (2005), *Formal Concept Analysis*, Springer
- GAYDARCI, G. A., KOLTSA, E. K., POKROVSKAYA, L. A., TUKAN, B. P., (1973), *Gagausko-Russko-Moldavskiy Slovar*, Moskova.
- GELDIYEW G., ALTYEYEW A. (2002), *Türkmen Nakyllary we Atalar Sözi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara
- GUIRAUND, Pierre, (1999), *Anlam bilim*, Çev.:Berke Vardar, Multilingual Yay., İstanbul.
- HAMZAYEV, M., Y., (1962): *Türkmen Diliniñ Sözlügi*, Aşgabat, İzdatelectvo Akademi Nauk Turkmenskoy SSR.
- HERAUSGEGEBEN Von D., Alan Cruse, Franz Hundsnurscher, Michael Job, Peter Rolf Lutzeier, (2002), *Lexicology/lexikologie*, Walter de Gruyter Publishing
- HEKİMOV M. İ. (1986), *Halgımızın Deyimleri ve Duyumları*, Maarif, Bakı, 392 s.
- İLLİÇ-SVİTIÇ, V. M. (1963), “Altayskie Dentalniye: t,d,δ” *Voprosı Yazıkoznaniya*, 6, Moskova: 37-56.
- IRIS, M., A., et al., (1988), Problems of the Part – Whole Relation, *Studies in Natural Language Processing, Relational Models of the Lexicon: Representing Knowledge in Semantic Networks*, Ed: Martha Walton Evens, Cambridge University Pres.
- JACKENDOFF, Ray, (1983), *Semantics and Cognition*, MIT Press, Cambridge.
- ECKMAN, Janos, (1988), “Bolmasa kelimesine dair”, *TDAY-Belleren 1954*, Ankara, s.33-38.
- KÂHYA, Esin, (1978) “İki Osmanlıca Metinden Derlenmiş Anatomi ve Fizyoloji Terimleri” *Bilim ve Kültür Dili Olarak Türkçe*, Ankara, s. 235-269.
- KEMPSON, Ruth M., (1977), *Semantic Theory*, Cambridge University Press.
- KIRAN, Zeynel, (2001), *Dilbilime Giriş*, Seçkin Yay., Ankara.
- KORKMAZ, Z., (1974), “Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler”, *Türkoloji Dergisi*, s. 15-30.
- KORTMANN Bernd, (2002), *Understanding Semantics*, Oxford University Press

- LAMBRIX, Patrick, (2000), *Part-Whole Reasoning in an Object-Centered Framework*, Springer
- LEECH, Geoffrey, (1981), *Semantics: The Study of Meaning*, 2nd Edition, Penguin Books.
- LİN, Lian yün, (1985), *Sala yü jizan zhi*, Beijing (Pekin) Min-zu çu ban shi..
- LİGETİ, L., (1941), “Türkçede uzun vokaller”, çev.: Tayip Gökbilgin, *Türkiyet Mecmuası*, VII-VIII, s. 82-94.
- LYONS, John, (1968), *Introduction To Theoretical Linguistics*, Cambridge University Pres.
- LYONS, John, (1977), *Semantics*, Volume I-II, Cambridge University Press.
- LYONS, John, (1983), *Kuramsal Dilbilime Giriş*, Çev.: Ahmet Kocaman, TDK Yay., Ankara.
- LYONS, John, (1985), *Language and Linguistics*, Cambridge University Pres.
- MURPHY, M. Lynne, (2003), *Semantic Relations and the Lexicon*, Cambridge University Press
- MENGES, Karl Heinrich (1944), *Etymological Notes on Some Păcănăg Names*, Reprinted from Byzantion Volume XVII, 1944-1945
- MENGES, Karl Heinrich (1947), *Qaraqalpaq grammar*, King's Crown Press
- MENGES, Karl Heinrich (1951), *Altaic Elements in the Proto-Bulgarian Inscriptions*, Bruxelles
- MENGES, Karl Heinrich (1960), *Morphologische Probleme*, Wiesbaden
- MENGES, Karl Heinrich (1986), (review of Peter B. Golden's "Khazar Studies: An Historico-Philological Inquiry into the Origin of the Khazars.") *Central Asiatic Journal* 30:1-2 (1986): 55-77.
- MENGES, Karl Heinrich (1995), *The Turkic languages and peoples: An introduction to Turkic studies (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica)*, Harrassowitz Publishing
- MENGES, Karl Heinrich (2002), “Türk Dillerinde Fiil Terkibi”, *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı: 474, Yıl: XL, Ekim 2002, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, Çeviren: Eyüp Bacanlı.
- ORUÇOV, Ä. Ä., (1966-1980-1983-1987): *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügəti*, Bakı, Azərbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyatı.
- O'GRADY, William, DOBROVOLSKY, Michael, (1992), *Contemporary Linguistic Analysis An Introduction*, Second edition, Toronto, Canada.
- ORKUN, H. Namık, (1987), *Eski Türk Yazıtları*, Ankara
- ÖLMEZ, Mehmet, (1991), “Ana Altayca Sözbaşı *d-” *Türk Dilleri Araştırmaları*, 1991: 167-190.
- ÖNLER, Zafer, (1990), *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), Müntahab-ı Şifâ*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

- PALMER, F., R., (1981), *Semantics*, Second edition, Cambridge University Press.
- PALMER, F., R., (2001), *Semantik:Yeni Bir Anlam bilim Projesi*, Çev.: Ramazan Ertürk, Kitâbiyat Yay., Ankara.
- PRISS, Uta E., (1996), *Classification of Meronymy by Methods of Relational Concept Analysis*, <http://www.upriss.org.uk/papers/maics96.pdf>
- RADLOFF, W (1896-1911), *Opyt Slovarya Türkskih Nareçiy*, 4 cilt, St. Petersburg.
- RÄSÄNEN, H., (1950), *Çuvaş Sözlüğü*, TDK Yay., İstanbul.
- RÄSÄNEN, H., (1955), *Materiali po İstoriçeskoj Fonetike Tyurkskih Yazıkov*, Moskova. 1949 Almanca baskıdan Rusçaya çeviri.
- RİFAT, Mehmet, (2000), *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları (2-Temel Metinler)*, 2. baskı, Om Yay., İstanbul.
- SAEED, John I., (2003), *Semantics*, Blackwell Publishing
- SAĞLIK, G. Selcan (2007): *Türk Dilinde Yon Gösteren Karşıtlıklar: ASAGI:YUKARI Sözcükleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- SARIYEV, Berdi, SARIYEVA, Begül (2007), *Adamın Anatomik Leksikolijisi*, Yayınlanmamış Makale, Aşkabat - Ankara
- STAMOVA, M. (2001), *Gagauz Türkçesi ve Ağızlarının Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara, 550s.
- STILLAR, Glenn F, (1998), *Analyzing Everyday Texts*, Sage Publications Inc
- TAYLOR, John, R., (1991), *Linguistic categorization : prototypes in linguistic theory*, Oxford University Pres.
- TAHSİN, B. (1960), “Oğuz lehçeleri üzerine”, *TDAY-Belleten*, s. 23-48
- TAHSİN, B. (1959), “Oğuzlar ve Oğuz ili üzerine”, *TDAY-Belleten*, s. 1-26
- TANASOGLU, D. (1985), *Uzun Kervan*, Roman, Chisinau.
- TENİŞEV, E., R. (1984), *Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Türkskih Yazıkov – Fonetika*, Moskova.
- TENİŞEV, E., R. (1997), *Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Türkskih Yazıkov – Leksika*, “Nauka”, Moskova.
- TEKİN, Talat (1975), *Ana Türkçede Asli Uzun Ünlüler*, VII+278 S., 55 TL, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, B Serisi: 15.
- THOMSEN, V. (2002), *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, Çeviren ve Yayına Hazırlayan Vedat Köken, TDK Yay., Ankara

- TUFAR, N. (2007), Türk Dilinde Meronimi, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 3, Eylül 2007, ss. 74-79.
- UZEL, İter, (1992), *Şerefeddin Sabuncuoğlu, Cerahiyyetü'l-Haniyye*, Türk Tarih Kurumu, Ankara
- VARDAR, Berke, (1998), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. baskı, ABC Kitabevi, İstanbul.
- VASİLİEV, Yuriy, (1995), *Türkçe-Sahaca Sözlük*, TDK Yay., Ankara.
- VOSSEN P. (1998) *Eurowordnet: A multilingual database with lexical semantic Networks*, Springer.
- WIERZBICKA, Anna, (1996), *Semantics:Primes and Universals*, Oxford University Press.
- YUDAHİN, K. K., (1998), *Kırgız Sözlüğü*, Çev.: Abdullah Taymas, II Cilt, TDK Yay., 4.Baskı, Ankara.
- YÜCE, Nuri, (1993): *Mukaddimetü'l-Edeb, Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları:535.

Sözlükler

- ALTAYLI, Seyfettin, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, (1994), 2 cilt, MEB Yayınları, İstanbul.
- ATALAY, Besim (1992), *Divanü Lûgat-it-Türk Tercemesi*, 4 cilt, TDK Yayınları, Ankara
- ÇEBOTAR, Petr A., *Kısa Gagauzca-Rusça Laflık*, (1992), Komrat.
- Derleme Sözlüğü* (1963-1979), 11 cilt, TDK Yay. Ankara.
- Gagauzsko-Russko-Moldavskiy Slovar*, (1973), “Sovetskaya Ensiklopedia”, Moskova.
- MAMMEDOV, H, *Rusça-Latınca-Türkmençe Anatomiya Sözlüğü*, (1998), Türkmenistan Sağlık Bakanlığı. Aşgabat.
- Özbek Tilining İzahlı Lûgati*, (1981), II Cilt, Moskova.
- TAVKUL, Ufuk (2000), *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu
- TOPARLI, Recep, VURAL, Hanifi, KARAATLI, Recep, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, (2003), TDK Yay. Ankara.
- Türkçe Sözlük*, (1998), TDK Yay., Ankara.
- XIII.Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* (1965-88): VIII Cilt, 2. baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Romanlar

- ADIVAR, Halide Edib (2001), *Akile Hanım Sokağı*, Özgür Yayınları

- ADIVAR, Halide Edib (1997), *Ateşten Gömlek*, Özgür Yayınları
- ADIVAR, Halide Edib (2001), *Dağa Çıkan Kurt*, Özgür Yayınları
- ADIVAR, Halide Edib (1954), *Döner Ayna*, Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık ve Kâğıtçılık, İstanbul
- ADIVAR, Halide Edib (1995), *Handan*, Atlas Kitabevi
- ADIVAR, Halide Edib (1991), *Kenan Çobanları*, Atlas Kitabevi
- ADIVAR, Halide Edib (1991), *Raik'in Annesi*, Atlas Kitabevi
- ADIVAR, Halide Edib (1926 / 1342), *Seviye Talip*, Orhaniye Matbaası
- ADIVAR, Halide Edib (1936), *Sinekli Bakkal*, Can Yayınları
- ABASIYANIK, Asit Faik (1952), *Son Kuşlar*, Varlık Yayınları
- ABASIYANIK, Asit Faik (1987), *Lüzumsuz Adam*, Bilgi Yayınevi

Türkçe Özet

Bu çalışmada, semantik ve sözlükbilimi teorisinin önemli bir unsuru olan meronim incelenmiştir. Yabancı ve Türk kaynaklarından yararlanarak Türk diline uygun bir meronimi teorisi ve tasnifi geliştirilmiştir. Teoriyi pratiğe dökmek için vücut organ adlarını örnek alarak Türk dilinin modern ve eski lehçelerine ait kaynaklarından yararlanarak bir corpus oluşturulmuştur. Bu corpustaki kavram ve terimlerinin eş zamanlı ve art zamanlı meronimik ilişkileri hem organ adları kavram alanında hem de diğer kavram alanlarında incelenmiş ve araştırılmıştır.

İngilizce Özet

This work examines meronymy as a semantic and lexicological concept and theory. A meronymic classification for Turkish language was developed based on foreign and Turkish sources. For practical application of developed classification a corpus was created based on body organ names in modern and ancient Turkish dialects. A practical application of our meronymic classification was made based on the terms and concepts in our corpus.